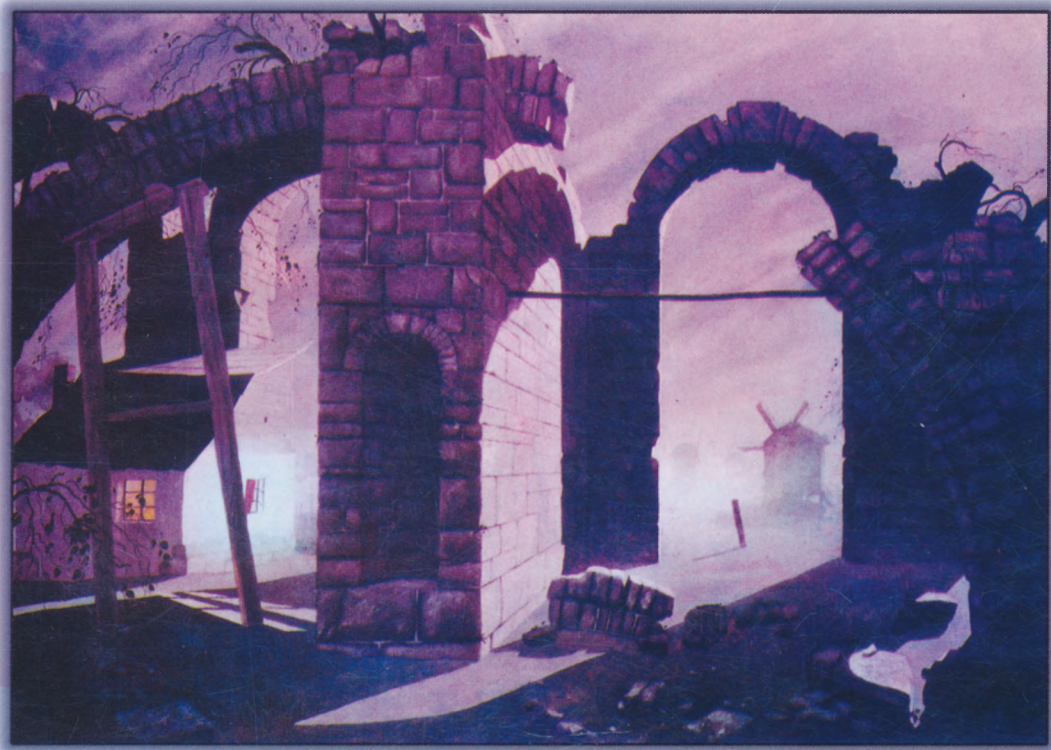

Vita Memoriae

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917–1923 рр.

II ТОМ

Українська Гетьманська Держава 1918 року.

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917-1923 рр.

II ТОМ

“Українська Гетьманська Держава 1918 року”

Київ
Видавництво “Темпора”
2002

УДК 94 (477) "1917-1923"

Доро-69

ББК 63.3 (4 Укр)

Дорошенко Дмитро Іванович

Доро-69 Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання/Упоряд.:
К.Ю.Галушко. - К.: Темпора, 2002. - 352 с.:іл.

ISBN 966-95991-5-6

ISBN 966-95992-7-2

У праці відомого українського історика ХХ ст. Дмитра Дорошенка подається ґрунтовне документальне дослідження подій в Україні 1917-1918 років.

Другий том "Історії України 1917-1923 рр." присвячений періоду вступу австро-німецьких військ в Україну та Гетьманату Павла Скоропадського – з лютого по листопад 1918 року – і містить цілу серію унікальних документів того часу.

Книга розрахована на фахівців та широкий загаль читачів, всіх, хто цікавиться історією України.

Видається на основі "Історія України 1917-1923рр.", Ужгород, 1930

В оформленні обкладинки використано картину Георгія Нарбута "Архітектурна фантазія".

Від редакції:

У праці збережено оригінальний правопис усіх цитованих документів.

Редактор: Ю.Олійник

Літературний редактор: Н.Чекмарьова

Коректор: І.Давидко

Комп'ютерна верстка та макет: О.Нікончук

Упорядник, автор передмови та коментарів: К.Ю.Галушко

Автор передмови висловлює подяку за наданий матеріал колегам:
Ігору Срібняку, Петру Білянчу, Сергію Гнатюку.

ISBN 966-95991-5-6

ISBN 966-95991-7-2

© Передмова. Галушко К.Ю., 2002

© Темпора, 2002

ВІД УПОРЯДНИКА

Другий том “Історії України 1917-1923 рр.” був у чорновому варіанті завершений автором восени 1925 р. У цій праці відбито історію доби Гетьманату П.Скоропадського, - періоду, що викликав найбільше зацікавлення історика, оскільки Д.І.Дорошенко був активним учасником подій, безпосередньо беручи участь у формуванні політики Української Держави. При підготовці роботи ним були використані офіційні документи (українські, німецькі, австрійські та ін.), матеріали емігрантських дослідницьких установ, комплекти української, радянської, російської еміграційної періодики як доби 1917-1920, так і наступних років, мемуари, різнобічні за політичною ангажованістю дослідження епохи, що вже вийшли друком, власні враження, матеріали, нотатки. Звичайно, Д.І.Дорошенко не міг скористатися архівними документами, що переважно залишилися у радянській Україні. Як зауважує автор, основу праці склали передовсім друковані джерела; вони були піддані серйозному та ґрунтовному аналізу, порівнянню, критиці. У комплексі все це склало глибоке історичне дослідження, яке враховує досвід попередніх спроб цілісного та концептуального викладу історії Визвольних Змагань (В.Винниченка, П.Христюка, М.Грушевського, М.Шаповала).

В перебігу подальшої роботи розробка історії 1918 р. стала частиною запланованого Д.І.Дорошенком панорамного, узагальнюючого твору, — а саме історії України 1917-1923 рр. Врешті, том, що формально вважається другим, насправді вийшов друком перший (у 1930 р.), випередивши “Добу Центральної Ради” на два роки. Звичайно, що інтонація, висновки, оцінки подій та персоналій не позбавлені впливу ідейно-політичних симпатій Д.І.Дорошенка, — що він і сам визнавав. Безперечно, “Українська гетьманська держава” є зразком прогетьманської історіографії. Втім, помітно, що автор уникав надто дражливих чи категоричних узагальнень, намагаючись передовсім дати максимальний обсяг фактичної інформації, документів, підводячи читача до власних висновків. Зазначимо, що до своєї роботи Дмитро Іванович намагався підійти як фахівець і вчений, а не політик, що й обумовлює постійне звертання дослідників до цієї ґрунтовної і цікавої праці, яка справедливо вважається “енциклопедією Гетьманату”.

Щоб надати читачу можливість не підпадати під якусь одну “чорно-білу” систему оцінок нашого минулого і самостійно зорієнтуватися в проблематиці Української держави 1918 р., ми подаємо тут невеличку бібліографію останніх узагальнюючих збірників та монографічних досліджень:

Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. (Студії з архівної справи та документознавства. — Т.5). — К., 1999;

Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика (Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип.4). — К., 2000.

Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К., 1993;

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. — К., 1996;

Реєнт О., Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. — К., 1999;

Солдатенко В. Українська Революція: концепція та історіографія. — К., 1997, 1999;

Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П.Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми. Дис. ... канд.іст.наук. — К., 2002.

ПЕРЕДМОВА

Книга, яка оце виходить в світ, складає тільки частину задуманої мною ширшої праці — історії наших визвольних змагань до відбудови власної державности на українських землях з початку 1917 р. і до весни року 1923, коли ці змагання — віримо, лише на деякий час, — були через несприятливі політичні умови усунуті з поля міжнародніх відносин.

З причин технічних виходить попереду середня частина праці, 2-й том, який обіймає головню Історію Української Гетьманської Держави в 1918 році. Далі має появитися 1-ий том, який обійматиме події від вибуху революції в Росії напровесні 1917 року і до повороту правительства Центральної Ради в березні 1918 року.

Пишучи свою працю в мало сприятливих умовах еміграційного життя, я, певна річ, не міг претендувати, щоб моя “Історія” давала повний і всесторонній образ подій, бо для такого образу бракувало мені передовсім потрібних джерел і матеріялів. Через те мимоволі багато сторінок з життя описуваної мною доби освітлено дуже неповно і, може навіть, не зовсім точно. Ще менше випадає мені претендувати на холодно-безсторонне змалювання нашого недавнього минулого: занадто близьке ще до нас це минуле, занадто болюче відчуваємо ми на собі його наслідки, і тяжко свідкові й учасникові його подій позбутись певного суб’єктивізму в освітленні перебутого й пережитого. Дати безсторонню оцінку минулого — це діло майбутнього історика, а я дивлюсь на свою книгу тільки як на спробу, як на збір матеріялів, який має улегшити працю майбутньому історикові наших змагань до відбудови української державности в 1917-1923 роках. Може для цього історика матиме вагу знати, як дивився на події їх сучасник і свідок. Щоб улегшити цьому майбутньому історикові його завдання, я старався подавати в своїй книзі якомога більше документів; думаю, що читач не дорікатиме мені за це, бо часто документи промовляють більш проречисто, ніж усякі висновки і міркування автора.

Спеціально щодо історії Української Гетьманської Держави 1918 року, то треба сказати, що це один з найменш розроблених і освітлених періодів нашого недавнього минулого. Хоча за останній десяток років появилося немало різних споминів і записок про цей період, але майже всі вони писані людьми ворожими до Гетьманства (як чужими, так і своїми) з спеціальною метою його понизити й зогидити. Тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому зеркалі. Може, численні документи й фактичні вказівки, зібрані в моїй книзі, допоможуть пролити світло правди на цей період, який при всіх своїх помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчости в сфері політичного, економічного і культурно-просвітнього будівництва.

Я не міг би виконати й частину свого завдання, якби не допомога з боку цілого ряду осіб, які прийшли мені на поміч своїми порадами, вказівками, постачанням документів і матеріялів, написанням спеціально для моєї праці своїх споминів та заміток, і я вважаю за свій святий обов’язок скласти їм на цім місці мою щирю, сердечну подяку: я дякую Ясновельможному Пану Гетьману П.П.Скоропадському, панам О.М.Андерсону, В.В.Дорошенкові, В.В.Зіньківському, І.М.Кабачкову, І.О.Кістяковському, Ф.Л.Корольову, В.А.Косинському, І.І.Кревецькому, В.К.Липинському, О.Гн.Лотоцькому, П.І.Макаренкові, Б.П.Матюшенкові, І.І.Мірчукові, І.П.Петрушевському, Н.А.Рубакіну, Ол.Ол.Сахно-Устимовичу, Ол.Ф.Скоропису-Йолтуховському, О.В.Сливинському, В.П.Тимошенкові, С.П.Шелухиніві, С.М.Шеметові, а також п. д-ру О.П.Цюпці, завдяки заходам якого ця книга виходить у світ.

I.

По повороті Центральної Ради до Київа. Політика утопій і безсилля. Зріст хліборобської опозиції. Напередодні перевороту.

В кінці лютого 1918 року уряд Центральної Ради повернувся до Київа. Перші дні після його повороту всі сподівалися, що настануть якісь зміни, що навчений тяжким досвідом уряд стане на реальніший ґрунт та замість утопійних проектів та фантастичних мрій візьметься за практичну працю по відновленню зруйнованого господарського життя в краю, налаженню адміністраційного апарату, заведенню порядку й ладу. Сподівались, що в самім уряді відбудуться зміни і що міністерські портфелі дістануть люди хоч більш поміркованих поглядів, але з більшим досвідом і більшою політичною культурою і практичним хистом. Думали, що настане реакція проти того хаосу та безладдя, в яке загнала країну політика соціального утопізму й максималізму та вічних хитань, що так сумно скінчилася большевицьким повстанням 15-го січня і опануванням Київа большевиками. Розумніші й тверезіші з-поміж соціалістичних діячів самі визнавали неминучість і, так би мовити, історичну законність такої реакції. Але скоро всім довелося розчаруватись у своїх сподіванках. В політиці українського уряду й верховодячих кругів Центральної Ради все залишилось по-старому. Відбулася тільки часткова зміна в Кабінеті міністрів: М.Ткаченко, який раніш був міністром юстиції, став міністром внутрішніх справ (замість П.Христюка); М.Ковалевський, що був міністром харчових справ, став міністром земельних справ; на міністра юстиції покликано С.Шелухина, на міністра освіти — В.Прокоповича; на міністра харчових справ — С.Коліуха, шляхів — Є.Соковича; торгівлі й промислу — Ів.Фещенка-Чопівського; О.Лотоцький став державним контрольором, П.Христюк — державним секретарем.

Залишились з старого кабінету: Г.Сидоренко (міністр пошт і телеграфів), Перепелиця (фінансів), О.Жуковський (військовий) і М.Любинський (закордонних справ). Отже, новими членами кабінету явились три ес-ефи: С.Шелухин, О.Лотоцький і В.Прокопович та один безпартійний С.Коліух. Але вони не мали в кабінеті рішачого значіння, і більшість, зложена з есерів та ес-деків, продовжувала старий курс. Незмінність старого курсу була урочисто проголошена спеціальним оповіщенням від Центральної Ради з 1-го березня 1918 року, де заявлялося, що все має бути так, як було: “як віддала вона (Центр. Рада) всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робітників, також будуть і надалі в силі. Всі свободи, установлені III і IV Універсалами, і далі застаються. Професійні спілки, ради селянські і робітничі мають далі нести свою роботу для охорони своїх класових професійних інтересів. Тільки на владу вони не можуть претендувати, бо влада на Україні мусить бути одна — Української Центральної Ради й міністрів”. Отже “курс” залишався той самий, що й попереду.

Центральна Рада готовилася до скликання Українських Установчих Зборів, котрі мали б закріпити вироблену нею “Конституцію Української Народньої Республіки” та апробувати її соціально-економічні реформи, в тім числі й соціалізацію землі. Скликання цих Установчих Зборів було оповіщено в III універсалі Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Днем виборів було призначено 27 грудня 1917 р., а днем скликання — 9 січня 1918 р. Вибори в дійсності відбулися в кінці 1917 р. і на початку 1918, але не скрізь. Число депутатів було визначено 301. Проведені в самому розпалі большевицьких настроїв, з уживанням крайне демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу большевицьких і ес-ерівських елементів. Так, по київській окрузі на 45 депутатів було вибрано 38 ес-ерів і 3 большевиків; на Волині на 30 депутатів ес-ерів 19, большевиків 4, від “Бунду” 1; на Чернігівщині пройшло на 28 депутатів 17 большевиків, 10 ес-ерів; на Поділлі — на 39 депутатів 30 ес-ерів; на Полтавщині на 30 депутатів ес-ерів 18, большевиків 10. Усього на 172 депутати 115 ес-ерів, 34 большевика, 9 сіоністів, 5 поляків, 1 “Бундовець”, 1 ес-дек, 1 лівий ес-ер, 1 хлібороб-власник і 4

ін. груп.¹ По повероті до Київа Центр. Рада постановила провести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила 12 травня 1918 р. Українські ес-ефи і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення.² Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними — більшістю голосів українських та російських ес-ерів, меншовиків і всіх жидівських фракцій проти голосів ес-ефів, самостійників і польської демократичної централі.³

Але Центральна Рада вже давно втратила ґрунт під ногами. Міський пролетаріят і частина інтелігенції з самого початку стояла за большевиків, а не за Центральну Раду. Українське селянство виявило свою повну пасивність, коли для Ц. Ради настали скрутні часи. Тепер, коли соціалізація землі мала бути закріплена навсправжки, значна частина українського селянства, стоячи за приватну власність на землю, почала вже активно ворушитись — проти Центр. Ради. Національно настроєна українська інтелігенція далеко не поділяла напрямку політики Центр. Ради й її органу — правительства Голубовича: і ес-ефи, і самостійники різко виступали проти цієї політики; під кінець (вже перед самим гетьманським переворотом) ес-ефи відкликали своїх членів С.Шелухина, О.Лотоцького й В.Прокоповича з кабінету, мотивуючи тим, що цей кабінет “нездатний стати на шлях реальної роботи і неспособний до праці.”⁴

Дійсно, правительство Центр. Ради перш за все виявило свою безсилість утворити скільки-небудь сильну, авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та установити які-небудь нормальні відносини в краю. Присутність українського правительства сяк-так відчувалася лише в Києві. Поза столицею край жив своїм власним життям. Ця ізольованість уряду відразу кидалася у вічі стороннім людям: граф Форґач, австро-угорський посол у Києві, в одному з перших своїх донесень віденському уряду (від 3 квітня н. ст.) говорить уже про “повну ізольованість українського правительства”. Особливо характеристичні з цього погляду відносини утворились в Одесі. Українське правительство призначило туди своїм комісаром С.Коморного (колишнього повітового начальника в Галичині за часів гр. Бобринського), людину енергійну і з ініціативою. Але Коморний зустрівся в своїй роботі з дуже великими труднощами: української влади в Одесі не хотіли визнавати. Ось що доносив з цього приводу австрійський генерал Кірхбах своїй головній команді: “Тому що генеральний комісар Центр. Ради зовсім не інформував мене про тутешні політичні відносини, я сам увійшов у зносини з людьми різних партій, щоб уявити собі картину становища. Одеса є космополітичне місто і жадним способом не признається в належності до новоутвореної Української Республіки; українців в Одесі не більше, як 10%. Українська мова не має тут вжитку. Київську Раду тут зовсім не визнають і називають “Gaukler Regierung”. Надісланий сюди з великими повноваженнями з Київа генеральний комісар Коморний не має тут за собою жодної партії. Він виступив спочатку з твердою мовою, але, наштотвхуючись скрізь на рішучий опір, 26 березня виїхав несподівано до Київа, певно, щоб більше вже сюди не вертатись. Найсильніша партія тут є соціалістична, і з нею безумовно треба рахуватись. Ця партія хоче утворити з Одеси самостійний вільний порт, а може й самостійну республіку, що обіймала би південну частину України. В промислових кругах збираються робити щодо цього спеціальні досліди... Так само думають і по цілій південній Україні. Спеціально з Могилева надходять повідомлення в такому дусі.”⁵ Того ж самого дня начальник головного штабу австро-угорської армії дістав з Одеси другу телеграму: “Генеральний Комісар Коморний повернувся з Київа. З огляду на те, що тут він зустрічав самі лишень перешкоди, він подався був у Київ до демісії, але дістав наказ залишатись далі на посту. Міністр-президент Голубович обіцяв йому надіслати на потреби управління 70 мільйонів карбованців, що мають бути видруковані в Липську. Але гроші не приходять і Коморний збирається демісіювати. По його словам, у Києві в Центр. Раді нема ніякого ладу. І чи Центр. Рада досягне своєї мети, це ще питання. Коморний дає зрозуміти, що повна окупація нами, а почасти й Німеччиною, і переняття управи вищою військовою владою неминучі. В приватній роз-

1. “Вістник політики, літератури й життя”. 1918, ч. 17, ст. 249-250.

2. Христюк П. Українська революція, II, ст. 160-161.

3. “Вістник” ч. 17, ст. 252.

4. П.Христюк, Українська революція. Том II, 1921, ст. 163.

5. Телеграма № 5291 від 4 квітня 1918 р.

мові з одним офіцером він висловив це своє переконання цілком одверто. Що Українська Республіка не може охопити дотеперішню Таврію і Крим, це для генерального комісара і для Центр. Ради ясно.”⁶

В такому самому дусі повідомляли про “Відносини міста Одеси до України” берлінський уряд й німецькі агенти. Труднощі, які зустрів в Одесі Коморний, на думку німецького представника, пояснюються тим, що “з-поміж мешканців міста тільки 6% складають українці... ледве чи можна сподіватись, що в Одесі щось зміниться на користь Україні. Дуже тяжко утворити тут ґрунт для української мови й української справи. Російщина тут панує, і спроби усунути російську мову й культуру зустрінуться тут з опором не тільки великорусів, але й жидів. Весь залізничний персонал, пошта, телеграф, всі управи й суди – російські по мові й по духу. Політичний з’язок Одеси з Україною дуже слабкий. По словам міського голови Богуцького⁷ Одеса все ж таки висловила за приналежність до української території, але питання про основи, на яких вона могла б прилучитися, зостається, мовляв, ще одкритим. Гадають, що Одеса з прилягаючим районом могла б утворити союзну республіку в державному зв’язку з Україною. Панує погляд, що ще дальші області в подібному ж смислі будуть відокремлені й сполучаться з Україною на певних умовах, але питання про межі їхньої автономії ще не ясні. Рішати мають майбутні українські установчі збори, або, може, як уже раніше передбачалося, референдум мешканців міста.”⁸

Але не тільки в далекій Одесі, місті дійсно дуже космополітичному й мало зв’язаному з національним українським рухом, тяжко було укріпити авторитет української влади в тій формі, як її уявляла собі, спираючись на “виявлення волі народу” Центр. Рада; в найближчих околицях Києва панував хаос і безладдя, а український уряд з його методами управління через посередництво красномовних відозв і демагогічних закликів, нічого не міг з цим вдіяти. Пленарне засідання гласних київського губерніяльного земства, скликане 9 квітня, намалювало дуже сумну картину життя в губернії. Гласний київського повіту Семененко скаржився, що в його повіті селяни грабують і палять маєтки, земельні комітети виявляють дуже слабку діяльність, між окремими селами виникають бійки на ґрунті поділу панської землі, запаси хліба часто нищаться зовсім безглуздо, а наслідком того всього в повіті, особливо в його північній частині, не стає зерна для засіву полів. В Бердичівському повіті, як повідомляв гласний Миронів, нема ніякої організованої сили для охорони безпечности; податків ніхто не платить. Васильківський повіт опинився під владою якогось авантюриста або узурпатора Койхеля, що оповістив себе комендантом. Потім його замінив другий комендант, якийсь фон Дітман, який почав з того, що звелів доставити собі автомобіль і м’які меблі. Коли автомобіля не знайшлося, він задовольнився меблями. Фон Дітман прийняв на службу колишніх поліцаїв та жандармів і почав організовувати карні експедиції на села, обкладаючи селян величезними контрибуціями, котрі клав до своєї кишені. У Білій Церкві комендант Центр. Ради Ліберов почав з того, що зажадав собі 10 фунтів ковбаси і пляшку коньяку. Потім випустив з тюрми карних злочинців, а посадив політиків. На зміну Ліберову явився колишній пристав, який пропонував “охорону” за 120 000 рублів.

Гласний Звенигородського повіту Котик оповів про діяльність гайдамаків, котрі прийшли на зміну большевикам. Захопивши в полон один большевицький відділ, вони вночі перестріляли всіх своїх полонених до єдиного. Потім зажадали від обивателів Звенигородки 200000 рублів на “організацію порядку”. Коли цих грошей дати їм не могли, вони задовольнились 1800 рублями. Селяни скоро розчарувались в українській охороні: оборонці ладу самі взялись до грабунків. Внаслідок того всього селяни втратили всяку надію на заведення порядку зовні і беруться самі за охорону свого життя й майна.

Канівський гласний Пірховка заявив, що в його повіті в управлінні нема ніякої системи й ніякої організації. Липовецький гласний Химерик оповів, що в його повіті селяни закидають Центр. Раді, що вона досі не додержала своїх обіцянок. Під час большевицького панування місцева рада їх не піддержувала, одначе, коли появилися українські власті, то почали репресії

6. Телегр. № 5412 від 4 квітня 1918 р.

7. Лікарь-поляк, за часів війни уповноважений Всеросійського Союзу міст, в 1917 р. товариш міністра в Тимчасовому правительстві.

8. “Bericht” від 27 березня 1918 р.

проти ради. Наказ коменданта про подавлення страйків збройною силою викликав серед робітників паніку. Таку ж саму картину безладдя, безсилля місцевої влади або її занадто “енергійної” діяльності, браку якоїсь системи й однаковости в адміністративних розпорядженнях намалювали й гласні з інших повітів – Черкаського, Таращанського та інш.⁹

Коли з одного боку й з прогнанням большевиків та поворотом української влади не припинились грабунки й руйнування селянами панських маєтків, то з другого боку прогнання большевиків і прихід німецьких та австро-угорських військ послужив гаслом до аграрної реакції в широкому розумінні цього слова. Багато покривджених під час попередньої доби елементів стали тепер думати про відшкодування за понесені втрати та збитки. І хоч український уряд у Києві й проголошував перехід панської землі без викупу до рук “трудящого народу”, але тому, що ніякої фактичної влади на місцях скоро запровадити було не можна, то деякі поміщики й заможніші селяни самі заходилися стягати пограбоване майно, використовуючи для цього т. зв. карні відділи, до котрих здебільшого йшов всякий випадковий і авантюристичний елемент, якому все одно було кого “карати”. Приклад використання в цих цілях прибувчих на Україну чужоземних військ показали деякі поміщики-поляки на Волині та на Поділлі, котрі просто звернулися до австрійської влади, щоб вона окупувала правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та одробити заподіяні шкоди.¹⁰ За прикладом цих поміщиків з Волині та Поділля пішли деякі поміщики на Лівобережній та Степовій Україні, звертаючись безпосередньо до німецької або австрійської команди з проханням приборкати селян та допомогти стягти з них “контрибуцію”. Весь одіум за карні експедиції та їх діяльність ліг потім на гетьманське правительство, але йому в дійсності довелося лиш ліквідувати діяльність цих самочинних відділів, яка розпочалась фактично за часів Центральної Ради.

Уряд Центр. Ради, можна думати, сподівався, що з часом йому вдасться опанувати ситуацію, спираючись на співчуття широких селянських мас, тих, що він надіявся прихилити на свій бік соціалізацією землі. Про думку й настрої інших кругів українського населення він дуже мало журився. Українська демократія була при владі, неукраїнська – т. зв. національні меншості мали вдовольнитися національно-персональною автономією, про решту ж йому було байдуже.

Але в краю була ще одна сила, від котрої в даний момент фактично усе залежало і котрій було далеко не байдуже, як розвиватимуться внутрішні відносини на Україні й її господарське життя, а залежно від того й її здібність постачати харчові продукти на експорт. Ця сила була – німці та австро-угорці, запрошені самим же українським урядом. Австрійці дивились на Україну як на терен, звідки вони можуть добувати для своєї голодної виснаженої держави хліб: для них мир з Україною був в першій мірі “Brotfrieden”, так само зрештою як і для німців. Отже й німці, й австрійці були дуже зацікавлені в тому, щоб на Україні панували такі відносини, такий лад, який гарантував би додержання з її боку виконання зобов’язань щодо постачання харчових продуктів згідно Берестейської умови.

Особливо поспішали використати умову Берестейського трактату про вивіз продуктів з України австрійці, становище котрих з погляду прохарчування було просто катастрофічним. Тим часом загальне безладдя і безсилість українського уряду це безладдя побороти дуже утруднювали закупно й транспорт продуктів з України. Це дуже хвилювало й нервувало австрійський уряд. Його агенти вже в березні почали доносити у Відень про дуже невідрадне становище на Україні. З цього погляду дуже цікавий реферат, зложений міністрові закордонних справ у Відні в кінці березня. Цей реферат носить назву “Unsere Politik in der Ukraine” і дуже яскраво малює ті враження, які мали австрійці за перші тижні свого перебування на Україні:

“Звістки, які приходять про становище на Україні, з кожним днем усе ясніше та ясніше переконують в тому, що ми примушені будемо вийти поза межі дотеперішньої військової окупації, якщо ми хочемо досягти головної мети усієї нашої акції; постачання й транспорту тої необхідної суми харчових продуктів, яка нам потрібна для продовження війни і уникнення катастрофічних явищ у нашому запіллію.

Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням большевицьких військ, уп-

9. “Киевская Мысль” від 11 квітня 1918 р.

10. Петиції групи польських поміщиків з Старокостянтинівського та Кременецького повітів з Волині, Проскурівського та Летичівського повітів на Поділлі до галицького намісника, до польського міністра в австрійським кабінеті, до президії польського кола у Відні й до команди 2-ої австрійської армії, подані на початку квітня 1918 року.

равління ж краєм ми принципіально залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачити нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добути ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні, і ми не можемо цієї недостачі заступити, як довго не закликаємо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації.

Поперед усього Раді стоїть поперек дороги її власна програма. Провідна думка пануючої соціал-революційної партії — це скасування приватної власності, конфіскація всіх приватних маєтків на користь держави з одного боку і рівночасно претензії до держави з боку кожної окремої одиниці на рівне їй вистачаюче забезпечення — з другого боку. В результаті, натурально, повний застій всякої продукційної господарської діяльності. Ніхто не працює, бо ніхто не певен, що одержить плоди своєї роботи, і кожен сподівається від загалу, що той подбає про нього на випадок потреби. Селянин обробляє лиш стільки з новодобутої землі, скільки йому потрібно для себе й своєї родини. Він не знає, хто буде збирати врожай. Копальні, фабрики стоять, торговля завмерла, загальна непевність, котра є не тільки наслідком безсилля уряду, але також неминучою консеквенцією основного пункту їхньої програми, паралізує ціле господарське життя.

Військова сила центральних держав, навіть коли вона буде побільшена до потрібної величини, сама не може створити рішучої переміни. Виконавчі органи лиш тоді можуть покласти кінець хаосу й безладдю, коли вони являються знаряддям міцного, життєздатного законного уряду. Як довго ми ставимо нашому війську завдання служити бажанням і програмі Центр. Ради, себто комунізму, так довго не може бути й мови про якесь поліпшення. Так довго ми також не наблизимось, чи то за допомогою самої Ради, чи дорогою власних закупок до тої суми харчових продуктів, яка нам потрібна і яку на Україні добути можна. Для того, щоб добувати продукти просто силою, як на війні серед ворожого краю, ми не тільки занадто слабкі мілітарно тепер, але це було б, не кажучи вже про тяжкі наслідки в області міжнародних відносин і в нашій власній країні, — це було б неможливо й пізніше, коли увільняться наші війська, що були вислані проти Румунії.

Лінія, яку ми ведем тепер на Україні, лежить безумовно занадто далеко вліво. Ми піддержуємо не тільки мілітарно, але й фінансово з автоматично зростаючими витратами чисто комуністичний режим. Це веде за собою три тяжкі шкоди: 1) що її неминучий наслідок — непевність володіння й брак примусу до роботи дуже утруднює наше завдання — здобуття хлібних запасів, якщо не унеможливило його цілком; 2) що вся неудача комуністичного експерименту впаде на наш рахунок; 3) і що ми примушені будемо цілком ігнорувати великі господарські інтереси та й ще попадемо в конфлікт з Польщею, чого ми повинні уникати з огляду на зовнішні й внутрішні політичні обставини.

Отже, лінія нашої політики на Україні мусила б безумовно повернутись управо. Цей поворот, однак, мусить мати свої певні межі з огляду на те, що ми мусимо найти порозуміння з тими широкими кругами населення, чий інтерес до деякої міри зв'язаний з сучасним режимом. Треба з увагою ставитись до цих інтересів, якщо ми не хочемо наштовхнутись на гострий опір. Конкретно кажучи: селяни мають тепер все, усю одібрану від поміщиків землю і всі хлібні запаси. Вони складають собою величезну більшість народу. Відібрати від них здобуту землю є річчю неможливою. Так само, як неможливо силою примусити постачати нам хліб. Залишається один засіб: зацікавити селян з господарського погляду якомога інтенсивнішим обробленням землі і продажем продуктів. Це може статись лиш тим способом, що їм буде законно забезпечено через признання індивідуальної власності й фактично — через мілітарну оборону проти грабунків і т. д. — володіння землею, прибуток від урожаю і прибуток від проданого хліба.

Всупереч соціалістичним теоріям, про який-небудь опір селян, певна річ, не може бути й мови. Вони стали через революцію власниками і не мають більше до комуністичних ідей ніякого нахилу, а навпаки — гарячий інтерес до того, щоб принцип приватної власності був віднов-

лений. Поруч з цим кардинальним пунктом, аграрною справою, всі інші питання відступають на задній план. Відновлення приватної власності зустріло би певні перешкоди, але не такі, щоб їх не можна було подолати.

Пропонована тут розв'язка земельної справи нашо́вхується на дуже великі труднощі — мова про відшкодування колишніх власників. Тут виступають спеціально для нас важні два питання: інтереси поляків і наша власна потреба у великій сумі рублів для оплати хліба й для оплати тих видатків українського правительства, для піддержання цілої державної машини, в яких ми також зацікавлені (наприклад, справа транспорту).

З огляду на поляків, яким належить значна частина маєтків на Україні, треба, щоб ми виступили, коли не за відновлення колишнього стану, то, принаймні, за відповідне відшкодування. Ми ніяк не можемо бути причетні до чистої конфіскації, коли не хочемо собі нажити в поляках ворогів.

Не зовсім в такому стані знаходиться Німеччина, яка веде виразну українофільську політику, з виразно зазначеною метою утворити проти Польщі на сході якомога сильнішу противагу. Особливо праві й військові круги Німеччини дивляться на Польщу, як на майбутній ворожий фактор, і очевидячки в Німеччині нема нахилу порвати з Україною з огляду на Польщу. Такої політики ми не можемо поділяти з різних причин, пізніше може бути ми будемо примушені вибрати становище за Польщу проти України.

Другий пункт, це потреба у великій сумі рублів. Згідно одноголосним повідомленням папірові рублі, хоча їх випущено велику силу як царським режимом, так іще більше революційним, зовсім обезцінились і на Україні майже зникли з ужитку. Величезні їх суми накопичились в руках у селян. Через те на Україні панує надзвичайний голод на грошові знаки; невідомий виход з цього становища — виплати коронами й марками мав наслідком підвищення курсу рубля, що для нас, розуміється, не бажано. Постачання дуже значних сум, яких ми потребуємо для наших власних цілей, (закупно хліба) і для українського правительства (наприклад, платня залізничникам) при таких обставинах дуже важка. Пропозиція установити примусовий курс для корони здається, помимо інших сумнівів щодо обігу мільйонових сум корон на Україні, дуже сумнівним засобом, бо ще невідомо, чи згодяться селяни супроти примусового курсу на корони й марки продавати хліб.

З огляду на це, думка, яка панує, по донесенням графа Форґача, в кругах наших і німецьких фахівців у Києві, заслуговує особливої уваги: а саме, що земля, якою тепер володіють селяни, повинна бути за ними узаконена, але за певну відповідну виплату. Селянам повинно бути дано зрозуміти, що без такої виплати земля залишиться власністю держави або буде повернута колишнім власникам. Такий спосіб дасть можливість відшкодувати польських власників і утворити потрібний фонд рублів. Ми можемо перейняти відшкодування польських власників на себе, що можна здійснити випуском цінних паперів у коронах...

Першою й необхідною передумовою для такої акції, як взагалі всякого оздоровлення відносин на Україні, єсть, одначе, що принцип націоналізації землі на Україні має бути скасований і приватна власність мусить бути відновлена. В цьому напрямку повинна провадитись акція, щоб примусити Раду, яка з кожного погляду залежить від нашої піддержки, прийняти цей штандпункт. Якщо цього не вдасться досягти, то треба спробувати привести до влади неукраїнські елементи, настроєні не комуністично, — і такі елементи повинні знайтися не тільки серед інтелігенції й заможних класів, але й серед більшої частини селянства.¹¹ Само собою розуміється, що неминучою передумовою для такої акції має бути попереднє порозуміння і повна згода з Німеччиною”.

Коли в міністерських кругах у Відні носилися з проектом примусити Центр. Раду до зречення з її основних принципів і тим полагодити справу, то військові австрійські круги на Україні просто говорили про потребу заміни сучасного “цілком ізольованого українського уряду” іншим, який би “не робив пасивного опору”, і домагались висилки підкріплень, принаймні, 4 або 5 дивізій.¹² Одначе в головній австрійській команді сумнівалися, чи можна зробити на Україні переворот за допомогою військової сили і чи не викличе це ще більшого безладдя. Пред-

11. Очевидячки, австрійці гадали, що “українці” це просто якась партія, а не ціла нація. “Неукраїнські елементи” це просто ті, що не поділяють напрямку Ц. Ради.

12. Донесення фельдмаршала Лянґера. Див. телеграму мін. Черніна до гр. Форґача, ч. 80 від 3 квітня 1918 р.

ставник міністерства закордонних справ при *Armeeoberkommando* в Бадені (біля Відня, де була австро-угорська ставка) Траугмансдорф докладав графу Черніну, що в *Armeeoberkommando* держаться думки, що “в нашому інтересі лежить піддержувати й зберігати теперішній уряд, не вважаючи на його хиби і малу виконавчу силу, бо насильне усунення цього уряду створить хаотичний стан і повну анархію на Україні, коли про вивіз продуктів й думати буде не можна”.¹³

Але й німці, котрі спочатку цілком широко піддержували уряд Центр. Ради й наказували поводитись з українцями дуже приязно й не уживати реквізицій,¹⁴ скоро побачили, що порозумітися з ним і досягти умовлених продуктів дуже тяжко. Закликавши на поміч війська центральних держав, українське правительство мусило, так би мовити, виправдуватися перед населенням в приході німців і в своїх економічних зобов'язаннях перед ними, прийятих в Бересті. Вже українська делегація на мирових переговорах у Бересті видала за підписом О.Севрюка, М.Любинського й М.Левицького поклик “до всіх громадян Української Народньої Республіки”, де говорилося з приводу приходу німців: “Для того, щоб скоріше вигнати розбишак і дати лад та порядок нашому краєві, призвали ми німецьке військо допомогти нам у цій роботі. Разом із німецьким військом іде до нас свіжа українська армія, зложена з наших полонених братів, котрі так довго чекали на поворот до Рідного Краю. Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо усіх громадян Української Народньої Республіки спокійно і довірливо стрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони Рідного Краю від кацапських розлючених підкуплених банд”.¹⁵ Слідом за тим видала свій поклик “До всієї людности Укр. Нар. Республіки” й Рада народніх міністрів за підписом В.Голубовича, А.Жуковського й П.Христюка від 10-23 лютого 1918 р. Вона оповіщала, що “для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народніх міністрів прийняла військову допомогу віднині дружніх держав Німеччини й Австро-Угорщини. На Україну для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів, червоногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців-полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя і завести спокій та добрий лад на нашій землі... вони йдуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, совета народніх комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинилась під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатством українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом Польового Штабу нашої держави. Допомагаючи українському уряду в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина й Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудового народу”.¹⁶

Два тижні пізніше (25 лютого) вийшло згадуване вже “оповіщення” від самої Центр. Ради, де про прихід німців говорилося, що “в усе це (у внутрішні справи українські) німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі й помічники на короткий час, щоб допомогти нам у скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки”.¹⁷

Та як там не виправдувались представники українського правительства й не старались витолкувати присутність австро-німецьких військ, як нібито чисто службової, помічної сили, факт розквартирування чужих військ з усіма його неминучими наслідками був у всіх перед очима. Для елементів крайніх, большевицьких, це давало привід до агітації проти українського уряду, а для елементів несоціалістичних подавало надію, що може хоч тепер удасться вплинути на політиків Центр. Ради, щоб вони зреклісь своїх утопій про соціалізацію землі й користу-

13. Реферат № 28636 від 11 квітня 1918 р.

14. Телеграфний наказ Людендорфа. Див. телеграму Черніна до Форгача № 84 від 3 квітня 1918 р.

15. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, № 10, ст. 151-152.

16. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, № 12, ст. 182.

17. Ibid, № 14, ст. 211.

ючись з присутності союзної військової сили, подбали про практичне упорядкування пекучих питань життя й про заспокоєння краю.

Рух землевласницьких кругів і навіть значної частини бідніших селян проти соціалізації землі, стремління елементів порядку, законности й мирної праці — а таких було багато серед селян, тільки що вони були прибиті, приголомшені революцією, — почався ще восени 1917 р. Одним з проявів того руху була організація т. зв. Вільного Козацтва в другій половині 1917 р. на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, Поділлі й Чернігівщині.¹⁸ Ця організація не зустріла співчуття з боку Центр. Ради, бо під прапором Вільного Козацтва гуртувалися національно настроєні заможніші й статечніші елементи українського села, неприхильні до ідей соціалізації.

Ес-ерівський історик революції П.Христюк сам признає, що “добровільна, напіввійськова організація селянства, відома під іменем “вільного козацтва”, виникла цілком стихійно, почасти під впливом потреби охорони села від бандитизма і грабіжів, що почали ширитися після упадку дореволюційних органів безпеченства на місцях, почасти під впливом свідомости необхідности збройної оборони економічно-класових інтересів селянства, почасти ж під впливом романтично-історичних традицій — спогадів про колишнє козакування” (Іст. укр. рев., т. II, ст. 187).

Тим часом ідея Вільного Козацтва пустила була коріння не тільки серед селян, а й серед робітників і, наприклад, курінь вільних козаків, сформований інженером Ковенком у Києві з місцевої робітничої молоді був одинокою збройною силою, яка виступила в оборону Центр. Ради в перший момент большевицького повстання 15 січня 1918 р. в Києві. Після приходу німців на Україну почався рух серед українського селянства в оборону принципа власности на землю, загроженого законодавством і політикою правительства Центр. Ради. Середнє селянство, статечні господарі-хлібороби заворушилися і підняли голову. Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важніші питання соціально-економічного життя, спеціально в земельній справі. Вони пішли цілком легальною дорогою. 25 березня 1918 р. відбувся у Лубнях хліборобський з'їзд, організований партією хліборобів-демократів.¹⁹ На цьому з'їзді зібралось понад 2 000 селян-хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. З'їзд прийняв такі резолюції:

1. Політика Центр. Ради в аграрній справі визнається з'їздом за руїницьку для держави і для загально-національного господарства; з'їзд вимагає визнання принципа приватної власности, яко основи народнього господарства;
2. З'їзд вимагає негайного повороту господарям права власности на садиби і увесь їхній інвентар, звертаючи увагу уряду на той факт, що живий і мертвий інвентар в чужих руках гине;
3. З'їзд вимагає залишення в руках господарів якогось мінімуму землі й передачі решти земель на орендних умовах малоземельним селянам;
4. З'їзд вимагає забезпечення в українській державі правного ладу, рівного як для соціалістів, так і для несоціалістів;
5. З'їзд вимагає поповнення складу Ц. Ради представниками від хліборобів.

Щоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелося оберігати помешкання, де відбувався з'їзд, озброєною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. З'їзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати постанови з'їзду Ц. Раді. Ця делегація приїхала до Києва 26 березня 1918 р. під проводом відомого українсько-го діяча інженера Сергія Шемета. Вона явилась перед Ц. Радою, але проф. М.Грушевський, голова Ради, не допустив, щоб її було вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулася тільки нарада декого з делегатів з представниками фракцій Центр. Ради. Але ні в представників фракцій, ні в міністрів В.Голубовича та М.Ковалевського делегація нічого не доби-

18. Див. про це “Уривок з споминів Гетьмана Павла Скоропадського”. Хліборобська Україна, Збірник VII і VIII, Відень, 1922-23, ст. 25-26.

19. Українська Демократично-хліборобська партія заснувалася на Полтавщині весною 1917 р. 20 травня 1917 р. у Лубнях відбулися її установчі збори при участі 1500 селян і 20 поміщиків під головуванням Л.Климова. Збори ухвалили такі головні точки програми партії: 1) суверенність українського народу; 2) приватна власність мусить і надалі охоронятись законом яко основа народнього господарства; 3) парцеляція та викуп великих земельних маєтків для задоволення потреб малоземельних, залишивши в руках попередніх власників кількість землі, яку встановить український сойм, прийнявши до уваги потреби агрикультури й державні інтереси. Повний нарис програми “Української Демократично-Хліборобської Партії”, зложений Вяч. Липинським, виїшов у Лубнях у жовтні 1917 р. Див. статтю С.Шемета “До історії української Демократично-Хліборобської Партії” в 1-ій книзі “Хліборобської України”, Відень, 1920, ст. 63-67, а також П.Христюка “Українська Революція”, кн. II, Відень, 1921.

лася. Вона відвідала в повному своєму складі міністра освіти В.Прокоповича й міністра юстиції С.Шелухина, щоб заявити їм свою прихильність до них і довір'я. "Зоставайтесь на своїх посадах надалі, ви — наші міністри!" — заявили делегати. Від'їздячи з Києва, делегація постановила скликати на 28 квітня у Києві Всеукраїнський з'їзд делегатів від усіх хліборобських організацій, увійшовши в порозуміння з "Союзом земельних собственников."

Тим часом відносини між правительством Ц. Ради й німецьким командуванням на Україні ставали усе гірші. Одним з перших проявів гострих непорозумінь був циркуляр міністра юстиції М.Ткаченка від 23 березня до прокурорів окружних судів, в котрому він заявляв, що німецькі й австрійські військові суди не мають права судити громадян УНР і що "засудження німецькими й австрійськими судами громадян УНР є втручанням в законну судову владу і тому являється беззаконним вчинком." Вже 26 березня головне німецьке командування на Україні заявило українському правительству протест як проти тону й форми циркуляру, так і проти того, що такий циркуляр видано без попереднього в'яснення справи й порозуміння з німецькими властями. Далі пішли далеко серйозніші непорозуміння на ґрунті аграрних відносин. Настала весна, й від успішного характеру весняних польових робіт залежав у значній мірі майбутній врожай, а себто і здійснення німецьких планів про великі закупки хліба на Україні. Тим часом на селі відносини були зовсім не унормовані; селяни далеко не могли й не збирались своїми силами обробити й засіяти усїєї площі орної землі, що належала більшим власникам. Значна площа землі могла залишитись незасіяною, бо здебільшого місцеві земельні комітети не допускали самих поміщиків там, де вони залишились, братись до засіву. Відносини між українським правительством і німцями були вже настільки попсовані, що німецький головнокомандуючий генерал-фельдмаршал Айхгорн рішив видати наказ в справі засіву полей без попереднього порозуміння з українським правительством. Наказ цей, опублікований 6 квітня, виходячи з того, що селяни ледве чи зможуть самі засіяти всі поля, вимагає сповнення таких пунктів: 1) врожай належатиме тому, хто засіє; він дістане гроші готівкою по відповідній таксі; 2) селянин, який братиме кількість ґрунту, що переходитиме його сили, й тому не зможе обробити того ґрунту в цілості, заподіє Українській Державі й народові шкоду, яку вже не можна буде направити, й тому підлягатиме заслуженій карі; 3) там, де селяни не можуть засіяти цілої землі і де ще є поміщики, там ці поміщики повинні зайнятися засівом ланів, не порушуючи через те права на законний поділ землі земельними комітетами. Селяни в таких випадках не повинні перешкоджати поміщикам в засіві ланів. Для засіву ланів і для переведення жнив земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, сільськогосподарські машини, а також і насіння для засіву. Збір буде в таких випадках власністю наполовину тих, що засіяли, наполовину — селян; 4) всякі грабунки й нищення засівів будуть строго каратись.

Ґрунти, які вже поділені земельними комітетами з доручення державної влади, не братимуться в рахубу в тій думці, що ці ґрунти будуть засіяні.

Урядові розпорядки в справі засівів, видавані військовою владою, мають бути розліплювані на видному місці в українській та німецькій мовах і мають бути підписані, на скільки це можливо, місцевими земельними комітетами або відповідними місцевими органами."

Наказ фельдмаршала Айхгорна викликав велику бурю в кругах Ц. Ради. 13 квітня фракція соціалістів-революціонерів внесла з приводу цього наказу (з самим наказом уперше всі познайомились з тексту, видрукованому в газеті "Киевская Мысль") інтерпеляцію в Малій Раді. Міністр земельних справ М.Ковалевський давав пояснення. Він заявив, що наказ являється продуктом певної агітації щодо земельного питання. Останніми часами до Києва почали стягатися делегації до Ц. Ради з проханнями скасувати земельний закон і з вимогами замінити теперішній соціалістичний уряд так званим діловим. Ці делегації скликані не без участі поміщицьких верств. Німецький наказ сходиться з бурхливою хвилею делегацій. Справа далека від того катастрофічного становища, як дехто хоче намалювати. Всі землі будуть засіяні, як виходить з відомостей не тільки земельних комітетів, але й усіх агентів, які розіслані по провінції. З виданням наказу справа міняється, бо в наказі говориться, що там, де збереглися поміщики, селяни сіяти не можуть (?). Отже, для того, щоб селяни могли засіяти, треба зруйнувати економію (!). Це вносить в село заколот. Німецькі начальники видаватимуть кожен свій наказ і розв'язуватимуть земельне питання. Далі Ковалевський заявив, що при таких обставинах він не може залишитись на посту міністра земельних справ і подається до демісії.

Цілий ряд дальших промовців різко осудив наказ фельдм. Айхгорна. М. Стасюк, між інш., заявив, що “Українська Держава може бути або державою мужицькою, або її зовсім не буде”. Мала Рада винесла по дебатах резолюцію, в якій заявила, що 1) німецьке військо закликає українським урядом на Україну для допомоги в справі заведення порядку і лиш в тих межах, які зазначить уряд Української Народньої Республіки; 2) що ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України не допустиме; 3) що такі втручання, як наказ фельдм. Айхгорна, можуть тільки дезорганізувати господарське життя на Україні, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між У.Н.Р. і центральними державами, котрі в ці дні виробляються і підписуються представниками згаданих держав.

Винісши цю резолюцію, Мала Рада одночасно не прийняла відставки міністра земельних справ і доручила йому оповістити населення України, що наказ фельдм. Айхгорна не повинен виконуватися, а міністрові закордонних справ та прем'єр-міністру скласти протест перед берлінським урядом.

18 квітня на засіданні Малої Ради прем'єр Голубович, що вже мав неприємні розмови з німецьким послом Мумом з приводу цієї резолюції, давав нові пояснення в справі наказу фельдм. Айхгорна. Він хотів зм'якшити питання, говорив, що все виникло через непорозуміння, через те, мовляв, що “Кіевская Мысль” невірно передала текст наказу, та й що самий наказ не йде в розріз з політикою українського уряду, а тільки розвиває ті думки, які вже перед тим висловлювано в циркулярах українського міністра земельних справ.

Але німці вже остаточно розчарувалися в можливості співпраці з урядом Ц. Ради. Вони звідусіль чули про незадоволення широких кругів громадянства Ц. Радою — і земельних власників, і міської буржуазії, і селян, і національно настроєної інтелігенції. Вони знали про численні делегації, протести, резолюції — всі направлені проти політики Ц. Ради.²⁰ Вони прочули, що серед певних кругів українського громадянства, котрі остаточно зневірилися в Ц. Раді, вже цілком викристалізувалася думка, що єдиним виходом з становища може бути тільки політичний переворот. Саме в ті дні, як Центральна Рада, всіма залишена й ізольована, змагалася безуспішно на своїх засіданнях примирити свої соціальні теорії з своєю політичною практикою, вже йшло підготовлення перевороту, який мав на увазі скасувати Ц. Раду і замість неї поставити владу, котра би спиралась на українській хліборобській масі і заступала передовсім її інтереси.

Вже вище було згадано, що незадоволення з політики демагогічних гасел, так легко і небережно киданих в розбурхані народні маси, виявлялося на Україні вже в 1917 році. Національне українське відродження, що з такою несподіваною стихійною силою вибухло з по-

20. З цього погляду дуже цікава резолюція, винесена у Харкові 17 квітня 1918 р. на зборах великих і малих земельних власників, промисловців і торговельників: “Українська Центральна Рада була покликана до життя в момент, коли стало потрібно створити самостійну Україну, а коли це завдання вже вирішено, вона не може більше трактуватись як законодавчий і репрезентативний орган України. Разом із тим і створений нею уряд може правити тільки по законним нормам, а не видавати нових законів, які несуть повний переворот в громадському й економічному житті. Так звані Установчі Збори, які хотять скликати, ніяк не можуть за такі уважатися, бо з одного боку в деяких губерніях не було зовсім ніяких виборів, а з другого, там, де вони відбулися, — це було за часів большевизму, який боровся проти самостійності України, тому й не уявляють з себе жадного законного представництва. Окрім усього цього самий закон про вибори є ніщо інше, як повторення закону північного великоруського правління і тому не відповідає місцевим особливостям України. Такі збори не матимуть довіря українського народу, і ці вибори повинні бути анульовані. Треба виробити новий закон, який відповідає потребам нашої дорогої України, котра щодо культури стоїть значно вище від Півночі.

Хоча ми, що стосується утворення самостійної України і перших кроків щодо заведення ладу признаємо Ц. Раді повну справедливість, однак мусимо сконстатувати повне безсилля, наскільки мова йде про відбудовання господарського життя в краю; ми мусимо сконстатувати повну анархію в аграрній справі, повний застій в індустрії, паралізування всіх комерційних підприємств, робітничу кризу і загрозу повного безробіття в той час, як бракує правильної фінансової системи. Всі особи, які перебувають на відповідальних адміністративних посадах, не мають абсолютно довіря у населення і самі по собі не досить освічені для відповідальних постів”. І далі резолюція говорить про потребу заміни уряду людьми, які до того надаються, про негайну організацію місцевого самоврядування, але не по московському большевицькому способу, впорядкування грошової системи, визнання права приватної власности на землю, утворення державного фонду для викупу великих маєтків і парцеляцій, допомога індустрії в її переході з воєнного на мирний стан, примусова державна внутрішня позичка і т. д. Без усього цього, кінчить резолюція, Україна стане ареною політичних завірюх, які надовго загальмують її економічний розвиток.

чатком революції, охопило не тільки демократичну інтелігенцію й “бідніших селян”, але також і цілу хліборобську українську масу в широкому розумінні слова: і селян, і козаків, і поміщиків — потомків старих українських родів. В усіх забилося українське серце і озвалася українська кров. На перші поклики, які пішли з Києва, радісно озвались всі без різниці стану й заможності. Але скоро спостерегли, що Ц. Рада обмежує поняття України тільки до “безземельних і малоземельних селян”, а головним чином, до тих, що називали себе “представниками” того селянства. Українська справа була ототожнена з “соціалізацією”: або хай Україна буде соціалістичною, або ж не треба ніякої іншої України! В голосному побідному хорі революційної демократії, що засвоїла собі право говорити за весь “трудоий народ”, не чути було спочатку голосів тих дійсно трудових елементів українського народу, що будучність України бачили в удосконаленні й будуванні, а не в руйнуванні, що готові були й на великі жертви, але не хотіли мовчки йти на повне самознищення і соціальну смерть. Спроби організації “Вільного Козацтва” добре показали, що українське селянство й козацтво можна організувати не тільки в ім'я гасла “Хапай, бери!” але й в ім'я ладу, законності й мирної праці. Правительство Ц. Ради восени 1917 року здемобілізувало дві новоутворені сердюцькі дивізії, злякавшись їх “контр-революційного” настрою, воно ж сприяло розкладу 1-го Українського Корпусу — знов-таки з страху перед “контр-революцією”. Як тільки виникала якась українська, сила організована не на соціалістичному і революційно-демократичному принципі, керманічів політики Ц. Ради охоплював страх, щоб ця сила не виявила якихсь контр-революційних замірів. Синьожупанну дивізію прийняли в Києві дуже сухо, і командування її ледве могло добитися від міністра Жуковського, щоб козакам давано нормальний пайок і одведено якесь людське помешкання. Довіряли тільки галичанам січовим стрільцям, бо вони здавались населенню чужими “австріяками...”

В той час, як українські хлібороби все ще надіялись переконати Ц. Раду, умовити її, й послали до неї делегації, в той час серед самих українських кругів, які вже раніше робили заходи коло організації української військової сили на національно-державній, а не революційно-демократичній основі, велася робота, щоб скинути панування соціалістичних партій і віддати владу національно-хліборобським елементам. Осередковою фігурою цього руху явилася людина, що вже була обібрана раніш отаманом усього Вільного Козацтва, що вже стояла на чолі першої регулярної української армії, т. зв. 1-го Українського Корпусу й серед найтяжчих умовин хаосу й анархії перших двох місяців 1918 р. робила героїчні зусилля організувати якусь нову силу й оборонити Україну від большевиків. Це був генерал Павло Петрович Скоропадський.

Гетьман Павло Скоропадський в кубанськiм козацькiм убраннi

II

П.П.Скоропадський. Підготовка державного перевороту й установа гетьманства.

Павло Петрович Скоропадський, пізніший Гетьман України, належить до давнього й визначного в історії України роду. Предком фамілії Скоропадських був, як передає сімейний переказ, Федір Скоропадський, родом з Уманщини. Він пристав до повстання Б.Хмельницького весною 1648 року й поліг в славнім бою на Жовтих Водах. Онуки цього Федора, брати Іван Ілліч, Василь Ілліч і Павло Ілліч Скоропадські перейшли в 1674 році на лівий берег Дніпра й оселились в теперішній Чернігівщині. Як Іван, так і Василь Скоропадські були для свого часу дуже освіченими людьми і яко такі, вступили за гетьмана Івана Самойловича (1672–1687) на службу до Генеральної Військової Канцелярії. Є підстава думати, що обидва брати здобули освіту в Київській Могилянській Академії. Іван Скоропадський дуже скоро зробив собі службу кар'єру. Кілька разів він їздив з дипломатичними дорученнями від гетьмана Самойловича до Москви, став полковим писарем Чернігівського полку (1681-1694), пізніше був обраний на полковника Стародубського полку і брав з своїм полком участь в різних походах. Він, як видатний представник старшинської верстви, був учасником Мазепиного заміслу увільнити Україну від Москви, але побачивши безнадійність справи через дуже несприятливу військову й політичну ситуацію, що утворилась з несподіваним маршем Карла XII на Україну, разом з більшістю старшини не пішов за Мазепу. На раді, скликаній 6 листопада 1708 р. у Глухові, ця старшина, ратуючи те, що ще можна було в тодішнім катастрофічнім становищі врятувати, вибрала Івана Ілліча Скоропадського гетьманом України, як того, що користувався симпатіями царя, а одночасно був вірним тодішнім змаганням і ідеалам української старшини.

На початку гетьманування Івана Скоропадського цар Петро запевняв українців у своїм твердим намірі шанувати всі їхні права й привілеї щодо автономії краю, урочисто підтверджені в цілому ряді попередніх трактатів. Але пізніше в політиці московського царя наступив різкий перелом: він почав обмежувати владу гетьмана, обкраювати автономію краю й фізично винищувати його сили. Старий гетьман попав у дуже скрутне становище: про одверту опозицію з огляду на страшний московський терор не було що й думати. Гетьман, скільки міг, обороняв права свого краю, покликаючись на старі трактати, заступався особисто за своїх земляків перед царем, старався по змозі з'якшити тягар режиму військової окупації, заведеного Петром на Україні через постій московських військ... Останнього удару — заснування в 1722 році т. зв. Малоросійської Колегії, яка мала контролювати гетьманське правительство, перенести старий гетьман не міг і помер літом 1722 року в своїй столиці у Глухові після повороту з подорожі до Москви. Поховано гетьмана Івана Скоропадського в фундованому ним та його дружиною Настасією Марковною (з роду Марковичів) Гамаліївському монастирі в 30 верстах від Глухова.

Гетьман полишив по собі двох дочок, з котрих одна, Ірина Іванівна, що вродилася від першого шлюбу гетьмана з дочкою чернігівського полкового обозного Никифора Каленикова, була замужем за бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом²¹, а друга — Уляна Іванівна за Петром Толстим, полковником Ніжинським. Цей останній шлюб гетьманівни Уляни Іванівни з сином московського вельможі, призначеним полковником на Україну, стався з волі самого царя, який бажав таким способом тісніше зв'язати українського гетьмана з Московією.

Брат гетьмана Василь Ілліч, безпосередній предок гетьмана Павла Скоропадського, як уже згадано, розпочав по тодішньому звичаю свою службу в Генеральній Військовій Канцелярії, що була свого роду дипломатичною і державно-юридичною школою для тодішньої заможнішої старшинської молоді. Він також їздив з дипломатичними дорученнями до Москви,

21. А.Лазаревский. Люди Старой Малороссии (Лизогубы). "Киевская Старина", 1882, кн. I, ст. 121-123.

займав посаду сотника в Березні Чернігівського полку (1697-1709), бул полковим обозним чернігівським (начальником полкової артилерії) і нарешті зробився генеральним бунчужним (генерал-ад'ютантом гетьмана). Його син Михайло Скоропадський (прапрадід Гетьмана), належав до видатніших фігур на Гетьманщині середини XVIII віку (1697-1758) завдяки своїй високій освіті й тому впливу, яким він користувався серед козацької старшини. Між 1741-1753 роками він займав посаду генерального підскарбія (міністра фінансів), але покинув свій пост після однієї сутички з гетьманом Кирилом Розумовським.²² Мемуарист того часу Яків Маркович раз-у-раз згадує на сторінках своїх "Дневних записок" Михайла Скоропадського. З цих згадок видно, що Михайло Скоропадський інтенсивно читав літературу, був дуже начитаний, передплачував з-за кордону часописи й книжки і мав чималу бібліотеку. Поруч Гр. Андр. Полетики

Тростянець Прилуцького пов. на Полтавщині — Родинний маєток Скоропадських

він мав славу найкращого українського оратора половини XVIII віку. Його вважають за автора патріотичної промови "О поправленіи состоянія Малороссіи" (надрукованої в X кн. "Киев. Старины" 1882 року, ст. 120-125). Мих. Вас. був тричі женатий: перший раз з княжною Юліянією Четвертинською, внучкою гетьмана Івана Самойловича, удруге — з дочкою гетьмана Апостола Парасковією Данилівною, утретє — з Мартою Степанівною Ширай. Один з синів Михайла Скоропадського, Іван Михайлович, був 1762-1781 генеральним хорунжим при гетьмані, останнім, що займав цю посаду. Ів. М. Скоропадський був депутатом до Катерининської Комісії 1767 року. Він був популярний серед козацтва і його хотіли мати гетьманом (див. П. Єфименко: "Один из протестовавших", "Киевская Старина", 1882, кн. III, ст. 605 і 607).

З історії предків П. П. Скоропадського слід згадати тут, що його дід Іван Михайлович був губернським маршалком Полтавщини, а батько Петро Іванович спочатку служив у Кавалергардському полку і брав участь у війнах на Кавказі (за що дістав золоту зброю), а потім був повітовим маршалком Стародубського повіту.²³ Його сестра Єлисавета Іванівна (1830-1890), що вийшла заміж за Л. Г. Милорадовича, була відома українська патріотка й фундаторка Товариства імені Шевченка (пізніше Наукового) у Львові.²⁴ Дружина Петра Івановича, Марія Андріївна Миклашевська, походила з старого українського роду на Чернігівщині. Від цього шлюбу вродився 3-го травня ст. стилю 1873 року у Вісбадені Павло Петрович Скоропадський, будучий гетьман України.

Свої дитячі роки провів Павло Скоропадський в маєтку свого батька Тростянці Прилуцького повіту на Полтавщині.²⁵ Тут у будинку була велика колекція пам'яток української старовини, що переходила як фамільне добро з покоління до покоління. Тут висіли портрети гетьманів, полковників та іншої старшини, висіла стара козацька зброя, по кімнатах стояли старосвітські меблі, старовинний посуд, на полицях стояли старі книжки. В домі додержувано старосвітських українських звичаїв, шановано давні традиції. Це все мало вплив на духовний розвиток хлопця, виховуючи в ньому любов і пошану до рідної старовини й національної культури. Пізніше ця любов укріпилася близьким знайомством і приятелюванням з такими людь-

22. Див. "Киевская Старина", 1882, XI, ст. 303-307.

23. Ці відомості беремо головню з статті одного з найкращих знавців старої Гетьманщини і спеціально історії старих українських родів, покійного В. Л. Модзалевського "Hetman Pawlo Skoropadski. Eine biographische Skizze" уміщеної в 1-2 офіційного видання "Mitteilungen des Ukrainischen Ministeriums des Ausseren", Kiew, 16 oktober, 1918, ст. 1-6.

24. Див. про неї "Правда", 1890, IV, ст. 57-58 і "Зоря", 1894, ч. 3, ст. 70-та, а також "Хліборобська Україна" кн. V, 1925, ст. 284-288.

25. Окрім Тростянця батькові П. П. Скоропадського належали, а потім перейшли у спадщину йому самому, сс. Ярошівка й Восковці в Прилуцькому повіті й сс. Полошки, Дунаєць і Кубаров у Глухівському повіті на Чернігівщині.

ми, як Василь Вас. Таривський, Петро Яковлевич Дорошенко, Василь Петр. Горленко, П.В.Новицький.

Звичаєм багатьох українських панів, хлопча після короткого перебування в Стародубській гімназії одвезено для науки до Петербурга, де його було прийнято до Пажеського Корпусу. По скінченню науки Павло Скоропадський вступив офіцером до Кавалергардського полку, де колись служив і його батько. В часі російсько-японської війни він виїхав добровільно на фронт, записавшись задля цього в Читинський козацький полк (Забайкальського війська), і командував впродовж кампанії 5-ою сотнею цього полку. В 1905 році був призначений флігель-ад'ютантом; в 1906 р. дістав ранг полковника, а в 1910 році дістав 20-й фінляндський драгунський полк. В 1911 р. дістав лейб-гвардії Кінний полк, а в 1912 році ранг генерал-майора і був зачислений до імператорської свити. Командуючи лейб-гвардії Кінним полком, вступив у війну 1914 року.

11-го січня 1897 року П.П.Скоропадський одружився з Олександрою Петрівною Дурново. Олександра Петрівна (родилась 23 жовтня 1878 року) була дочкою генерал-ад'ютанта Петра Павловича Дурново й Марії Василівни, уродженої княжни Кочубеївни. Молоді роки провела на Полтавщині в маєтках батьків (матері її, між іншим, належали села Чутово, Скороходо, Кочубеївка, Іскровка в Полтавському повіті), в котрих було в обох коло 20 000 десятин землі. Від шлюбу П.П.Скоропадського з Олександрою Петрівною вродилися діти: Марія Павлівна (родилась 12 листопада 1898 р.), Елисавета Павлівна (родилась 14 листопада 1899 р.), Петро Павлович (родився 10 листопада 1900 р.), Данило Павлович (родився 31 січня 1904 р.); Павло Павлович (родився 29 вересня 1915 р., помер 14 серпня 1918 р.) і Олена Павлівна (родилась 5 липня 1919 р.).

У світовій війні П. П. Скоропадський дуже в скорому часі дістав I бр. I гв. кав. дивізії. За бій під Каушеном, де була розбита німецька ландверна бригада, дістав орден Св. Георгія IV ст. Пізніше прийняв командування 5-ою кав. див. За бій під Трисвятами дістав рангу генерал-лейтенанта. Потім обняв команду над I гв. кав. дивізією і нарешті над 34 армійським корпусом, з яким увесь час брав участь в боях. Літом 1917 року він почав за згодою вищого командування й за порозумінням з Генеральним Секретаріатом українізувати свій 34-й корпус: вояки-великоруси й інших національностей вилучались і передавались до інших частин, так само й офіцери, а до корпусу, який дістав офіційну назву I-го Українського Корпусу вливались солдати й офіцери з інших корпусів. Восени корпус являв собою добре зорганізовану й чисто національну українську військову частину, яка виділялася своєю дисципліною й боєздатністю серед загальної маси деморалізованого й збольшевиченого війська. Коли в кінці жовтня стався в Петербурзі большевицький переворот, а з фронту посунули на Україну збольшевичені військові маси, П.П.Скоропадський заняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка-Козятин, Шепетівка-Козятин і Христинівка-Вапнярка, силою зупинив рух большевицьких корпусів на Київ, роззброїв їх і направив обеззброєні і демобілізовані ешелони на Московщину, кружним шляхом поза Україною через станцію Калиновичі.²⁶ Цим було урятовано Київ і всю Наддніпрянську Україну від розгрому збольшевиченими солдатськими бандами.

Олександра Петрівна Скоропадська

П.П.Скоропадський придбав собі велику популярність в національно настроєних військових українських кругах і серед українського козацтва. На з'їзді 6 жовтня 1917 року в Чигирині його вибрано було почесним військовим отаманом Українського Вільного Козацтва. Але ця популярність викликала недовір'я й підозріння серед кругів Центральної Ради й Генераль-

26. "Уривки з споминів Гетьмана Павла Скоропадського". "Хліборобська Україна", книга IV, Відень 1922-23, ст. 33-34.

ного Секретаріату. Боялись, що він зробиться гетьманом!²⁷ Генеральний секретаріат військових справ подбав про те, щоб розкласти агітацією й роздратувати невидачею теплої одежі й чобіт козаків 1-го Українського Корпусу, що жили два місяці зимою в неопалюваних вагонах, і так довести цей корпус, який розгорнувся в 40 000-ну регулярну українську армію і був однією серйозною українською бойовою силою, до повного знищення.

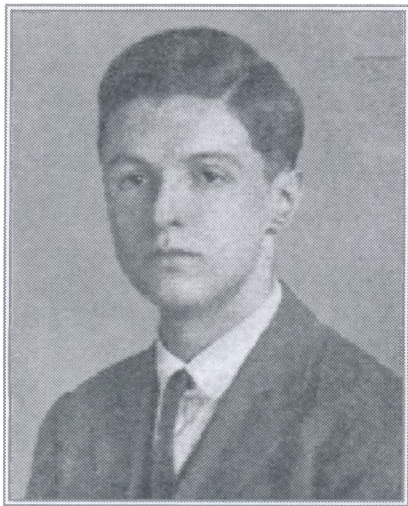
Бажаючи зберегти хоч рештки організованої збройної української сили, П.П.Скоропадський зрікся в кінці 1917 року командування корпусом, щоб усунути підозріння й недоброчливе відношення до корпусу з боку українського правительства, котре боялося його популярності й впливу.²⁸ Тепер він віддався виключно справі організації вільного козацтва на Київщині. Одночасно велася організація вільних козаків на Полтавщині при участі полковника Олександра Сахна-Устимовича. У Києві організувався полк вільного козацтва під проводом Павлюка. Цей полк був набраний з селян Київського повіту. Крім того, інженер Ковенко організував полк вільних козаків з київських робітників. Існував також полк вільних козаків з фабричних робітників у Елісаветі. У П.П.Скоропадського був план, як

каже він у своїх споминах, “опертися на співчуття союзницьких місій і при допомозі залежних од цих місій Польського Корпусу та Чехо-Словацького Легіону кинутись з кращими українськими частинами на боротьбу з большевизмом і внутрішньою анархією та успіхом своїм потягти за собою й ліві соціалістичні елементи з їх Центральною Радою, а коли б вона все-таки не пішла за нами, то створити військову диктатуру, може, навіть не розв'язуючи Центральної Ради, бо в самій Раді вже почався розклад революційних елементів і помічався початок протверезіння”.²⁹ Співчуття союзних місій мало свою вагу тому, що ці місії, одинокі на Україні, мали ще сякий-такий авторитет як в очах культурних класів, офіцерства, так і серед мас.

Та цей план наштовхнувся на великі труднощі. Представники французької місії генерал Табуї й комендант Суаньє обмежувались прихильними балачками й на ділі нічим не допомагали. Поляки не хотіли йти на лівобережну Україну, куди їм вказував місце П.П.Скоропадський, а натомість хтіли лишатись на Україні правобережній, на що знов не погоджувався останній, і взагалі вели свою окрему лінію; чехословаки зовсім ухилялися од порозуміння. Тим часом ширилися загальні розклад і анархія.

15 січня 1918 року в Києві вибухло большевицьке повстання. Тільки вільне козацтво виступило в обороні українського уряду, а всі інші військові частини, що були в Києві, або оповістили “нейтралітет”, або просто перейшли на бік большевиків. Пробувши кілька днів у Києві, де йшли вуличні бої, П.П.Скоропадський покинув місто і удався пішки до Білої Церкви, щоб спробувати набрати там сил для оборони Києва. Але в Білій Церкві теж уже наступив розклад, большевицькі елементи брали гору й нічого тут зробити було не можна. Тоді П.П.Скоропадський подався до Звенигородки, осередку цілого вільнокозацького руху. Тут на чолі вільного козацтва став капітан Шинкар, перед тим настановлений Центральною Радою командуючий військом Київської воєнної округи, людина енергійна, хоробра, але без широкого світогляду й без потрібного фахового знання; хоча Шинкар і був українським націоналістом, але дуже піддався впливам лівих революційних елементів. Він нічого не міг вдіяти серед розбурханої стихії. Побачивши, що й тут не можна зібрати поки що ніякої збройної сили, П.П.Скоропадський пустився назад в тяжку й небезпечну путь до Києва, щоб там узяти участь в боях. Після цілого ряду тяжких пригод, де життя висіло на волосочку, передягнутий, під чужим ім'ям, він добрався-таки до Києва, але в Києві вже були большевики, і тут П.П.Скоропадському довелося переховуватись, аж доки не прийшли німці.

Тоді П.П.Скоропадський заходився коло заснування організації, яка в основу своєї діяль-

Данило Павлович
Скоропадський

27. Див. Д.Дорошенко “Мої спомини з недавнього минулого”, кн. 2, ст. 46-та. (Стор.27)

28. Уривки з споминів Гетьмана Павла Скоропадського, “Хліборобська Україна”, кн. IV, Відень, 1922-23, ст.39.

29. З рукописних споминів Гетьмана Павла Скоропадського.

ности поклала компроміс в соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах, нешкідливих для державної сили, й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягання цих верств до культурної й державної української роботи. Ця організація назвала себе “Українською Народньою Громадою”. В кінці березня в думках її провідників уже склався твердий погляд, що тільки сильна диктаторська влада в руках одної людини може вивести країну з безладдя й анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма гетьманства, а найбільше відповідним кандидатом до тої влади явився сам П.П.Скоропадський. До “Української Народньої Громади” ввійшов цілий ряд старшин, співробітників П.П.Скоропадського по 1-му Українському Корпусу й по Вільному Козацтву. Одними з діяльніших членів “Громади” були М.М.Устимович, Гижицький, Пашевський, Мацько, В.В.Кочубей, М.М.Воронович, В.Ю.Любинський. В контакті з “Громадою” перебувала партія “Українських Хліборобів-Демократів”, до якої належали брати В. і С.Шемети, М.Міхновський, В.Липинський. В певному порозумінні стояла “Українська Народня Громада” і з “Союзом земельних собственников”, хоч і не погоджувалася з цим Союзом в поглядах на національну справу та на земельне питання. В половині квітня (старого стилю) “Громада” ввійшла в зносини з німцями, котрі самі перші зацікавилися справою. Вони вже остаточно рішили порвати з Центральною Радою й шукали виходу з становища, яке могло б утворитися після того розриву.

Німецькі власті спочатку робили спроби порозумітися з урядом Ц. Ради, вплинути на його представленнями й протестами. 2 квітня посол Мум заявив міністру-президенту Голубовичу протест проти “тактики гальмування в справі збору продуктів і браку всякої практичної роботи правительства”. 13 квітня він вислав листа до Голубовича в справі “невиносимого становища в краю, недостатчі адміністраційного апарату, самовільного й недопустимого поведження комітетів”. Мум грозив, що німці примушені будуть ужити своїх власних заходів, якщо правительство надалі нічого не робитиме для заспокоєння краю.

Певна річ, що правительство Голубовича, якби й хотіло, не могло нічого зробити, бо воно було зв'язане своєю повною залежністю від Ц. Ради. Сам Голубович нарікав на цю залежність і в розмові з представниками німецької влади в половині квітня якось висловився, що “давно б пора післати цю Раду до чорта” (“Es ist höchste Zeit, die Rada zum Teufel zu jagen” — як передає його слова німецький Bericht). Більш-менш в тім самім дусі висловлювались М.Любинський, ген. Греков та інші представники урядових сфер. Центральна ж Рада на всі закиди й протести, що сипались з усіх боків проти її політики, готовилась одповісти скликанням Українських Установчих Зборів, надіючись знайти в них опору й апробацію для своєї політики.

24 квітня (н. ст.) у начальника штабу німецьких військ на Україні генерала Гренера відбулася нарада, в якій узяли участь німецький посол на Україні барон Мум, австрійський посол граф Форгач, німецький військовий аташе полковник Штольценберг, австрійський військовий аташе майор Фляйшман і урядовець австрійського посольства Принцінг. Ця нарада, як доносив Принцінг, прийшла до згоди з таких пунктів, відносно яких мала запитати інструкцій від своїх урядів:

“Спільна праця з теперішнім урядом при його тенденціях неможлива. Утворення генерал-губернаторств в сучасний момент незручне. Треба вдержати скільки можна довше українське правительство. Але воно мусить залежати в своїй діяльності від німецького й австро-угорського вищого командування і не повинно перешкоджати необхідним політичним та військовим зарядженням. Насильне усунення правительства при всіх обставинах треба уникати, бо це в першій лінії серйозно загрозило б вашим господарським умовам”.

Задля переведення цієї програми було ухвалено звернутися до українського правительства з такими рішучими домаганнями:

1. “Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають на Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Можна тримати лиш виключно поліційні відділи за порозумінням з обома командуваннями.

2. Для всіх учинків і злочинів супроти союзних військ установляються німецькі й австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій.

3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та

інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земськими органами.

4. Якщо на Україні нема військових судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав.

5. Всі розпорядження, які гальмують торгівлю харчовими й сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини й Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під спільним контролем союзників і українського правительства, а всі заборони вивозу й залізнодорожній контроль мають бути скасовані. Має бути установлений один спільний контроль на границі.

6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату селянами за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж.

7. Фінанси й валютне питання мають регулюватись надалі на основі взаємного порозуміння.

Modus procedendi для переведення зазначеної програми буде такий, що посол Мум має доручення після докінчення торгівельного договору зажадати від правительства, щоб була взята назад резолюція Ради проти наказу фельдмаршала Айхгорна.

Пан посол має на увазі зробити цей крок ще сьогодні і сподівається, що цим перш за все буде можна досягти усунення особливо неприємних для нас міністра земельних справ (М.Ковалевського) і управителя закордонних справ Любинського. Дальші кроки мають робитися в залежності від успіху демаршу німецького посла”³⁰

Але демарші посла Мума, коли вони й були зроблені (в наших джерелах про це даних нема), успіху не мали. Тоді німецьке командування рішило піддержати плани П.П.Скоропадського про заведення гетьманства. 24 квітня ст. стило відбулося перше побачення П.П.Скоропадського з ген. Гренером, який фактично керував усією військовою справою німців на Україні. На цім побаченні було установлено умови, на яких німці погоджувалися піддержати новий майбутній уряд.

Умови ці зводилися до таких пунктів:

1. Визнання Берестейської умови.

2. Розпуск Центральної Ради. Установчі Збори не будуть скликані. Нові вибори до законодавчих інституцій будуть призначені тільки після повного заспокоєння краю. Строк скликання законодавчої палати має бути установлений за порозумінням з вищим німецьким командуванням на Україні.

4. Всі вчинки проти союзних військ каратимуться їхнім польовим судом. Український суд буде захищений від самовільного втручання яких би то не було політичних організацій.

5. Всі непевні елементи мають бути усунуті з державного правління. Всі земельні та інші комітети касуються й замінюються звичайними державними й місцевими установами.

6. Доки не вироблено на Україні закону про відбудовання населенням військових повинностей, мають силу відповідні закони центральних держав.

7. Дозволяється вільна торгівля і всі перешкоди, які роблено щодо виконання Берестейського договору, будуть усунуті.

8. Земельне питання має бути вирішене через відновлення права власності й виплати селянами грошей за землю, надану їм при земельному розділі. Зберігаються в інтересах продуктивності сільського господарства більші земельні господарства в межах, установлених законами в кожному окремому випадку.

9. Військова поміч Україні буде оплачена. Обсяг і спосіб оплати будуть обмірковані й вирішені окремо.

Ген. Гренер підкреслив при переговорах, що німці не хочуть мішатися до внутрішніх українських справ і що П.П.Скоропадський може розраховувати на їхню допомогу по відбудові порядку і на піддержку тільки після того, як він своїми засобами захопить владу, до того ж моменту німецьке військо буде тримати нейтралітет, але значних вуличних розрухів не допустить.³¹

30. Телеграма Принцінга № 244 від 25 квітня (н. ст.) 1918.

31. Спомини Гетьмана П.Скоропадського, ст. 52.

Правительство Ц. Ради передчувало, що над його головою збираються хмари, але не спромоглося ні на які серйозні заходи, щоб себе оборонити. Вже з самого початку квітня по Київ ходили чутки, що готується якийсь переворот, усі про те знали й говорили. Правительство спромоглося тільки на якусь чудну й загадкову авантюру з арештом і таємним вивезенням з Києва до Харкова київського банкіра Ю.Доброго, котрий належав до фінансової комісії, яка вела переговори з німцями про торгівельний договір. Як каже історик української революції й сам учасник тодішнього есе-рівського правительства П.Христюк, “малося на увазі арештувати цілком одкрито одночасно кількох визначних контрреволюціонерів. Однак міністр внутрішніх справ М.Ткаченко з невідомої причини арештував тільки Доброго і то незвичайним способом таємного арешту під фірмою якоїсь приватної організації, чим надав справі арешту авантюристичного характеру, поставивши ціле Правительство і особливо голову Ради міністра Голубовича в ненатуральне становище”.³²

Арешт Доброго дуже напояхав німців і вони надали цій афері якогось надзвичайного значіння. Серед них ходили чутки, ніби якась організація під назвою “Комітет порятунку України” задумує вирізати в одну ніч усіх німецьких офіцерів у Києві і т. п. страхи. Спочатку німецькі власті звернулися до Голубовича, але він нічого не міг вдіяти. Тоді німці узялись за свої засоби. 25-го квітня фельдмаршал Айхгорн опублікував свій наказ про заведення німецьких польових судів на Україні³³, а німецька влада розпочала в справі арешту Доброго слідство сама. В ніч з 26 на 27 квітня німецькі війська обеззброїли першу українську дивізію т. зв. синезупанників, зложену з бувших полонених українців у Німеччині, яка перебувала в Києві.

Всі ці події викликали в кругах Центральної Ради зрозуміле обурення й хвилювання. 27 квітня відбулося засідання Малої Ради. На цьому засіданні було одногосно ухвалено розглянути одночасно з проектом конституції України також проект законів про жидівські й російські установчі збори на Україні. Потому зроблено інтерпеляцію в справі роззброєння німцями дивізії синезупанників. На цю інтерпеляцію відповів військовий міністр Жуковський, що Військове Міністерство само вже видало наказ про розформування як цієї дивізії, так і тої 2-ї дивізії, що перебувала в Ковелі в дорозі на Україну, і що в справі до розформування було вже зроблено умову з німцями, але німецька влада несподівано вночі роззброїла 1-шу дивізію в Києві, а на запитання ним, міністром, військового німецького аташе полковника Штольценберга, цей відповів, що таке нагле роззброєння — що воно сталося головним чином для того, щоб запобігти пошкодженню військового майна, яке має дивізія.

Потому виступив прем'єр Голубович з просторим поясненням подій, спеціально — наказу Айхгорна про полеві суди. Він назвав поведження німецьких властей “повною незорієнтованістю й неумінням розібратися в наших справах, а може навіть і небажанням”, подав до відомої Ради, що 24 і 25 квітня відбулися в Берлінському рейхстагу дебати в справі наказу Айхгорна, проти якого виступили з різкою критикою послі Ерцбергер, Ференбах, Шайдеман, Носке, Ледебур та інші, і пропонував звернутися до німецького правительства з нотою, в якій зажадати відкликання Айхгорна та інших вищих німецьких представників з України.

На другий день 28 квітня в Раді почалися дебати над заявою Голубовича. Цілий ряд ораторів — М.Порш, Б.Мартос, Н.Зарубін, В.Винниченко, Гольдельман, Одинець, Рафес — вис-

32. П.Христюк, Українська Революція, т. II, Відень, 1921, ст. 166-та.

33. Текст цього наказу, виданий в формі оповіщення, такий:

“Безодповідальні особи й союзи намагаються тероризувати населення. Проти всякого закону й права вони роблять арешти, щоб залякати тих, хто в інтересах рідного краю й новоутвореної держави готові працювати спільно з Німеччиною. Де тільки перебувають німецькі війська, я там не допускати жадних беззаконних вчинків. Тому я наказую вжити особливих заходів для охорони міста Києва, щоб негайно віддавали до суду всіх, хто робить протизаконні вчинки. Я наказую:

1) Всі вчинки проти громадського порядку, всі карні злочинства проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать, підлягають виключно особливому німецькому полевому суду.

2) Всяке порушення публічного спокою, особливо вуличними збіговищами, — забороняється.

3) Забороняється також усяке намагання порушити спокій або публічну безпечність усною агітацією, в пресі або якими іншими способами. Часописи, винувати в таких вчинках, будуть негайно закриті.

4) Українські судові установи продовжують свою діяльність, наскільки карні вчинки не підлягають карі по ст. 1-й. Ця постанова вступає в силу негайно по оголошенні її. Оголошення робиться через розліплення цього наказу.

Виконання цього наказу доручено штабу 27-го армійського корпусу. Київ, 25 квітня 1918 року.

Головнокомандуючий німецькими військами на Україні генерал-фельдмаршал фон АЙХГОРН.

тупив з дуже різкою критикою поводження німецьких властей на Україні. Саме в розпалі дебатів, коли тільки скінчив свою промову Рафес і голова зборів М.Грушевський ще не встиг дати голосу дальшому промовцеві, як в залі засідань появились озброєні німецькі солдати, і командуючий ними офіцер скомандував по-московськи: "Іменем німецького правительства наказую вам усім підняти руки вгору!" Всі мусили скоритися і піднесли руки, крім голови зборів М.Грушевського, який лишився сидіти за своїм столом. Тоді офіцер зажадав, щоб йому вказали Ткаченка (міністра вн. справ), Любинського (управляючого міністерством закордонних справ), Жуковського (мін. війск. справ), Ковалевського (мін. земельних справ) і Гаєвського (директора адміністративного департаменту м-ва вн. справ). З усіх названих осіб в залі були присутні лиш Любинський та Гаєвський, які назвали себе і підійшли до офіцера. Їх зараз же було заарештовано й виведено з зали. Потім зроблено ревізію у всіх присутніх, чи нема в кого зброї, й випущено всіх на волю. Все це було зроблено лиш на те, щоб заарештувати кілька людей.³⁴ Пізніше було заарештовано таки Жуковського, начальника міської міліції П.Богацького й дружину М.Ткаченка, письменницю Н.Романович-Ткаченко; сам Ткаченко встиг заховатись і потім переховувався аж до кінця року в родині одного відомого українського діяча у Харкові. Любинського і пані Ткаченко було скоро увільнено. Але це все ще не було "розгоном" Центральної Ради.

Вона зібралася знову на другий день 29 квітня, відбула засідання фракцій, потім закриті засідання, де давав пояснення Голубович і, нарешті, відкрите засідання Ради. На цьому засіданні М.Грушевський заявив, що він запротестував перед німецькими властями проти нечуваного поводження німецького війська в Центральній Раді, трусів і арештів членів Ради та забрання паперів, що деякі папери вже повернуто назад, але він не знає, чи всі вони є. Після заяви Грушевського, вислуханої мовчки, Мала Рада ухвалила проект основного закону (конституції) Української Народньої Республіки, ухвалила зміну земельного закону, по якому приватна власність до 30 десятин не повинна була підлягати вивласненню, і, нарешті, вибрала проф. М.Грушевського президентом Української Народньої Республіки.

Але це було останнє засідання Центральної Ради: більше вона вже не збиралася, бо того самого дня 29 квітня було проголошено гетьманом П.П.Скоропадського і в ніч з 29 на 30 були захоплені переворотцями всі важніші державні інституції. Стався державний переворот і замість Української Народньої Республіки була проголошена Українська Держава з Гетьманом на чолі. Переворот був підготовлений членами "Української Народньої Громади" і пристосований до хліборобського конгресу, скликаного з ініціативи групи членів "Союзу земельних власників".

29 квітня в Києві відбувся цей хліборобський конгрес. На нього прибули 6432 уповноважених представники від 8 українських губерній: Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської й Харківської. Учасників з'їзду (разом з делегатами) було коло 8000. Для такої маси людей трудно було знайти у Києві відповідне помешкання і тому рішили зібратися в цирку на Миколаєвській вулиці; але й тут всі не могли уміститися у головній залі й багато людей товпилось на коридорах і навіть на вулиці перед будинком.

Збори відкрив в 11 годин ранку голова ініціативної групи, селянин Кременчуцького повіту на Полтавщині Микола Гаврилович Коваленко. Він привітав зібраних, зазначивши, що йому припала велика честь відкрити таке важливе в історії України зібрання і висловив надію, що цей конгрес стане угольним каменем для нового будинку, початком творчої діяльності народу й зміцненням його державності. Він запропонував вибрати на голову зборів представника від Київщини Михайла Михайловича Вороновича. Збори одноголосно пристали на це. Далі нововибраний голова запропонував вибрати до президії по два представника від кожної губернії. Таким способом були вибрані:

від Київщини: Пилип Варфоломієвич Петровський і Михайло Михайлович Воронович;

від Волині: Степан Анектович Гуляницький і Володимир Максимович Каспрук;

від Подолі: Іван Іванович Базарський і Іван Хведорович Бордюшевич;

34. Поводження німецького офіцера в Ц. Раді було осуджене, як побачимо далі, самою німецькою вищою владою, котра заявила потім, устами віцеканцлера Паера, що ці арешти не стояли ні в якому зв'язку з державним українським переворотом 29-го квітня, котрий привів до зміни правительства Ц. Ради правительством Гетьмана.

від Полтавщини: Андрій Юрійович Ракович і Микола Григорович Левченко;
від Херсонщини: Людвиг Готлібович Люц і Григорій Михайлович Сидоренко;
від Чернігівщини: Микола Васильович Висоцький і Іван Михайлович Харченко;
від Катеринославщини: Ераст Константинович Бродський;
від Харківщини: Олександр Дмитрович Голіцин і Василь Митрофанович Сас-Тисовський.

На товаришів голови були вибрані: Андрій Юрійович Ракович, Людвиг Готлібович Люц і Микола Гаврилович Коваленко, на секретарів:

Іван Вікторович Дусан, Венедикт Рафаїлович Всеводський і Степан Анектович Гуляницький; до комісії для погодження в промовах, щоб по змозі використати час для ділового характеру зборів, вибрано: М.М.Ханенка, П.М.Александрова і А.А.Зноско-Боровського.

Порядок дня був прийнятий такий:

1. привітання конгресові;
2. доклад Юлія Ол. Кістяковського про земський закон;
3. доклад І.В.Дусана про українські установчі збори;
4. доклади з місць про становище;
5. вироблення загальної резолюції.

Першим вітав конгрес від імені Союзу земельних власників І.Дусан, котрий заявив, що сюди зібрались селяни, щоб заявити волю мільйонів, які їх вислали. Другим вітав конгрес Л.Райхерт, представник херсонського земського кооперативного Банку, який існує вже 52 роки й об'єднує 40 000 членів, котрі володіють в загальній сумі 3 000 000 десятин землі, з них 2 400 000 селянські. Ця інституція, казав промовець, тепер зруйнована. Він закінчив свою промову словами: доволі вже соціалістичних експериментів! Соціалісти довели край до зубожіння. Для них не повинно бути більше місця ні в правительстві, ні в адміністрації. Потрібна реформа, але на розумній основі, з збереженням принципа приватної власності.

Докладчик Юлій Ол. Кістяковський з цифрами і діаграмами в руках доводив, що за останні десятиліття XIX-го й протягом початку XX-го століття земельна власність селян зростає за кошт власності дворянства, купецтва та інших класів.

Далі йде доклад І.Дусана на тему "Українські Установчі Збори". Всі зібрані хочуть висловитись про становище на місцях і тисячі голосів зливаються в одній думці: Раду скинути, земельні комітети розігнати, всі її закони кинути в грубку, грабіжників покарати суворими карами, інших винуватців віддати під суд; Рада не хоче йти до нас, то ми самі до неї підемо; ні край, ні селянство не хочуть мати над собою опіки... Голова зборів довго дзвонить і закликає до порядку, просить заспокоїтись і дати змогу висловитись іншим промовцям.

Бере слово М.Коваленко. Він каже, що селяни не признають міністрів Ради і не будуть признавати, що це ніякі міністри, хоч і сидять на міністерських стільцях й називають себе міністрами: у народу вони не мають ніякого авторитету... Треба, щоб вони ішли собі геть!

Далі промовляли: Л-ко, С-ко (з Херсонщини), М-ч (Золотоноша), Ш-т (Полтавщина), Г-ч (Полтавщина), Тр. З-кий (Київщина), М-ць (Чернігівщина), Н-ко (Поділля), К-а (Херсонщина), Т. Н-ка (Херсонщина), Ф-ко (Ніжин), П-ко (Чернігівщина), Ш-ко (Полтавщина), Я-кий (Київщина), С-в (Харківщина), К-н (Курщина), Мик. К-ко (Полтавщина) пропонує вшанувати пам'ять людини, що створила хліборобський рух і заплатила за це своїм життям, — Михайла Івановича Коваленка.³⁵ Все зібрання встає і співає "Вічну пам'ять"... В усіх промовах бринить один мотив: незадоволення політикою Центральної Ради, що довела край до безладдя й господарської руїни. Микола Коваленко, продовжує свою промову: "Ми всі, — каже він, — сходимось на одним бажанні: утворити сильну владу, тепер же треба вирішити, що то має бути за влада?"

Делегат від Полтавщини Юрченко каже, що ця влада повинна мати характер диктатури. Ту саму думку розвиває й делегат з Київщини Петровський і делегат з Чернігівщини Харченко. На це з зали полетіли вигуки "Браво!", "Ура!", "Гетьмана! Гетьмана!" В той саме час в одній з лож появився П.П.Скоропадський з своїми осуаулами. Тоді голова зборів закликав збори заспокоїтись й запропонував вибрати на Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. У відповідь

35. Михайло Іванович Коваленко, поміщик Костянтиноградського повіту на Полтавщині, гласний Полт. губ. земства, член Державної Думи. В 1917 році відразу став на ґрунт самостійности України (Див В.Андрієвський: "3 минулого. 1917 рік на Полтавщині." Берлін, 1921, ст. 61-ша).

зала задрижала від вигуків: “Хай живе Гетьман!” Всі підвелись з своїх місць і кілька хвилин лунали оваційні вигуки. Гетьман Скоропадський покинув ложу, вийшов на естраду. Овації ще збільшилися. Голова зборів ледве вгамував присутніх, щоб дати слово Гетьманові. Коли все заспокоїлося, Гетьман звернувся до присутніх з словами: “Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не задля власної користі беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам сили й твердості врятувати Україну”.

Слова Гетьмана були покриті вигуками: “Многая літа!”, “Хай живе Ясновельможний Гетьман!” Микола Коваленко гукає: “Всю владу передаємо до рук нашого батька — Гетьмана Павла Скоропадського!” Гетьмана підхоплюють на руки і обносять навкруги зали.

Голова зборів прохає зібраних залишитися в залі, щоб закінчити офіційну частину конгресу. Він читає вироблену спеціальною комісією з представників від кожної губернії резолюцію, яка приймається одноголосно. Голова зборів заявляє, що “резолюція прийнята і буде доложена дійсному Господарю Землі Української Ясновельможному Панові Гетьманові”. Потому просить усіх зібратись у 4 години на Софійській площі для молебна. На закінчення пропонує подякувати від імені конгреса його ініціатору Миколі Коваленку. Коваленка підіймають на руки й виносять аж на вулицю. В 3 год. 30 хв. конгрес закінчився.

На Софійському майдані було відправлено урочистий молебен. Спочатку в самому соборі св. Софії єпископ Никодим поблагословив і помазав Гетьмана, а потім усі процесією вийшли на площу. Тут єпископ Никодим після молебна сказав відповідне слово. Хор співав “Многая літа Гетьману всієї України”.

Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одне з імпозантніших в цілій нашій історії, якщо пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського: всі вони були вибрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської, але ці сили були значно менше нейтральні і більше впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулись при далеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній однодушності й ентузіазму.

Учасники перевороту думали поставити питання про вибір гетьмана на другий день з'їзду, 30-го квітня, але коли настрої з'їзду цілком ясно вималювався після перших же промов, рішено було не дожидати другого дня, а провести вибір чи проголошення Гетьмана зараз же. П.П.Скоропадський поїхав на з'їзд, а членам військової організації, що готувала переворот, було наказано приступити до захоплення державних інституцій. Військових, які робили переворот, було кількості людей. Керував ними генерал В.Дашкевич-Горбацький. Центральна Рада засідала ще, коли на Софійській площі служили молебен. Коли до будинку, де засідала Рада, наблизився військовий відділ гетьманців, галицькі січові стрільці спробували боронитись. В сутичці було вбито трьох гетьманських офіцерів, — це були одинокі жертви перевороту. Члени Ц. Ради, почувши про переворот, самі розбіглися. Кінний відділ охорони Ц. Ради під проводом полковника Аркаса перейшов на бік Гетьмана; вже о 8 год. до Гетьмана з'явився начальник січових стрільців Коновалець і заявив, що сам він готовий служити Гетьманові, але мусить ще переговорити з своїми. Січові стрільці довго вагались і були на другий день роззброєні й розпущені. Близько години ночі з 29 на 30 все було скінчено. Військові гетьманські відділи захопили Військове Міністерство, Мін. внутрішніх справ, Державний Банк. Виконуючий обов'язки військового міністра генерал Греков кудись зник, а начальник Генерального штабу полковник Сливинський перейшов на бік Гетьмана.

Населення Києва зустріло переворот зовсім спокійно. Так само спокійно прийняла вістку про київські події й вся Україна. Зараз же до Гетьмана почали являться делегації й депутації від різних кругів громадянства з цілого краю, щоб скласти привіт і висловити побажання. Виявилось, що ніхто й не спробував ставати в обороні поваленого уряду. Голова Ц. Ради проф. М.Грушевський оселився на дачі під Київом і зажив собі спокійно; його ніхто не думав чіпати.³⁶

36. Вночі з 29 на 30 квітня на М.Грушевського було вчинено якийсь таємничий замах: якийсь Михайло Гриник, родом з Сяніччини, абсолювент лісової академії у Відні, одягнутий в уніформу січового стрільця, йдучи поруч з

Одночасно з Всеукраїнським Конгресом земельних власників мав відбутися у Києві з'їзд делегатів хліборобських організацій, скликаний Українською Демократично-хліборобською партією. На 28 квітня з'їхались до Києва делегати з цілої України, маючи на думці побувати як на з'їзді партії хліборобів-демократів, так і на Конгресі земельних власників. Але в перший день вияснилося, що між "Демократично-хліборобською Партією" і "Союзом земельних власників" нема згоди по двом важливим питанням: "Союз" не хотів прийняти принцип примусового викупу великопанських земель, задовольняючись лиш проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю, і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною владою в одній особі; "Хлібороби-демократи" вважали потрібним проголошення принципу примусового викупу великих земельних маєтків, а з Центральною Радою думали знайти якийсь компроміс.³⁷ У хліборобів-демократів переважав національний український настрій, у діячів Союзу переважало бажання забезпечити перш за все соціальні інтереси хліборобського класу, хоч ті і другі стояли на принципі української державності.

28-го квітня відбулося в Київському 2-му городському театрі підготовче зібрання демократично-хліборобської партії, на якому було вирішено боронити право приватної власності на землю, але домагатись також наділення біднішого селянства землею за викупом великопанських маєтків; шукати якогось компромісу з Центральною Радою.

29-го квітня німецька військова влада на підставі наказу фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня не дозволила загальних зборів партії. Чимало членів партії в цей день брало участь у конгресі, на якому вибрано Гетьмана. А вже на другий день, 30-го, з дозволу нової української влади, з'їзд партії міг відбутися. Обміркувавши події попереднього дня, з'їзд, з огляду на те, що вічні революції тільки розхитують державні організми, постановив не виступати проти нової влади, вияснити погляди Гетьмана на найважливі державні справи і тоді вже вирішити про відносини партії до нової влади. Для того було зложено заяву, яку від імені з'їзду повезли до Гетьмана козак з Лубенського повіту Марченко і поміщик Лохвицького повіту полковник Гоголь-Яновський. В цій заяві члени з'їзду казали, що вони вважають потрібним, щоб нова влада держалась таких засад і такої політичної лінії:

1. Метою нової влади є незалежна, вільна, народня Українська Держава.
2. Після того, як настане спокій, має бути скликана Українська Державна Рада, і виборчий закон не позбавить виборчих прав широкі верстви селянства й взагалі громадянства і не буде вужчим, як є зараз в германській державі при виборах до парламенту.
3. Після скликання Державної Ради нічого не буде робитися без її згоди.
4. Тимчасові розпорядження української влади в земельній справі будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, щоб великі земельні маєтки були на законній підставі поділені між селянами.
5. До скликання Державної Ради не буде дозволена спекуляція землею і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян.
6. В українському уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давньою працею своєю показав вірність українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селян та робітників. В ньому не може бути місця для людей, які тягнуть до Росії або до Польщі.

На цю заяву Гетьман відповів через генерального писаря Ів.Полтавця й осавула полковника Гн.Земневського, котрі переказали з'їздові оці слова Гетьмана, записані з його вуст: "Вірні сини України, дорогі брати мої, коли в такий момент я взяв владу до своїх рук, то це задля того, щоб збудувати Україну, до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз після того, як настане спокій на Україні. Прошу і приказ даю вам допомогти мені як найшвидше завести добрий законний порядок на Україні. Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі і мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил і обставин задовольнити ваші бажання дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу вас усіх, не жаліючи сил і здо-

фаетоном, на якому їхав Грушевський, хотів його нібито заколоти багнетом, але тільки подряпав йому руку. Злочинець був арештований і по дорозі до тюрми застрелений конвоєм, що його провадив.

37. С.Шемет. До історії Української Демократично-хліборобської партії. "Хліборобська Україна", книга I, 1920, ст. 70

ров'я, до енергійної праці по відбудуванню незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь." Гетьман Павло Скоропадський."

Збори прийняли відповідь Гетьмана з задоволенням, вітаючи її вигуками "Слава!". З'їзд прийняв іще такі постанови:

- 1) щоб негайно було повернуто господарям пограбоване у них майно;
- 2) щоб були розпущені комітети і перевибрані земства;
- 3) щоб було скасовано вибори до Українських Установчих Зборів;
- 4) щоб негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність Українській

Державі.

Як зауважує учасник з'їзду і один з головних організаторів партії хліборобів-демократів С.Шемет, "партія хліборобів-демократів хотіла компромісу з лівими групами і Центральною Радою і в утворенні гетьманського уряду участі не брала, але цей шлях компромісу був вибраний під впливом хліборобської інтелігенції, котра не могла зважитись на революційний крок проти цілого, так званого, свідомого українського громадянства, заангажованого тоді в державне будівництво Центральної Ради. В дійсності ціла хліборобська маса, навіть та, що належала до організації хліборобів-демократів, з задоволенням зустріла розгон Центральної Ради і ліквідацію її міністерств і прихильно поставилась до нової гетьманської влади... Провінціальні відділи партії також однодушно вітали гетьманську владу".³⁸

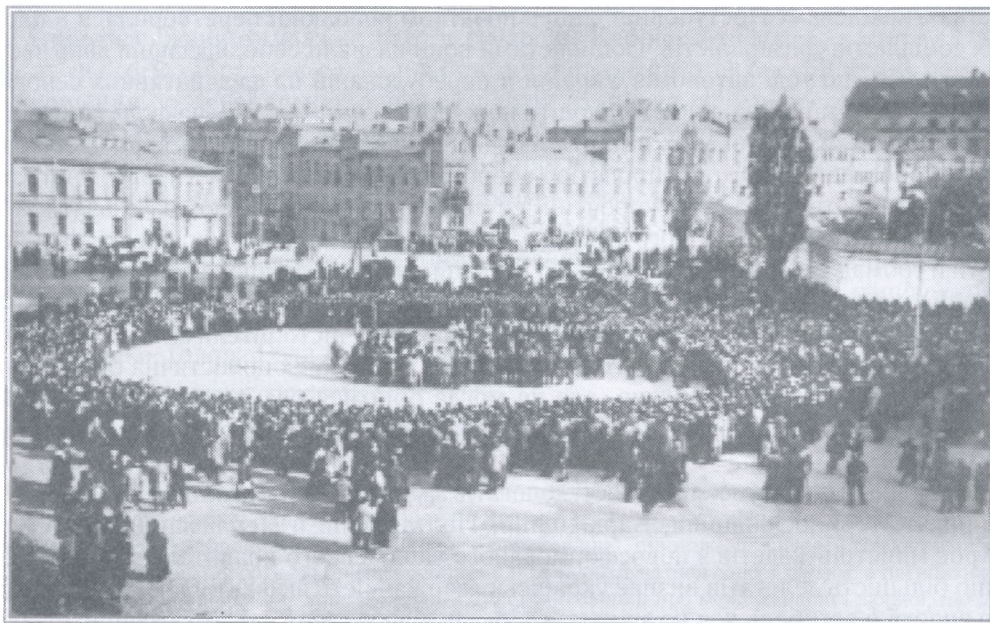
П.Я. Дорошенко і гетьман П. Скоропадський

38. С.Шемет, *ibid* ст. 72

III

Враження від перевороту. Партиїні з'їзди і їх резолюції. Відгуки за кордоном. Справа участі українських соціалістів в правительстві Гетьмана.

Переворот відбувся дуже швидко і майже без кровопролиття; жертвою впали тільки троє людей — члени гетьманської офіцерської організації. Ніхто не спробував боронити старе правительство. Тільки січові стрільці-галичани заявили були охоту битись за Центральну Раду, але, як уже згадано, вже в самий день перевороту їх начальник, полковник Коновалець, явився до Гетьмана для переговорів. Певна річ, що немалу роль в тому, що правительство Центральної Ради було так легко усунуто, без усякої сливе боротьби, відіграв страх перед німцями, хоч вони фактично і не втручались в діло. Не було ніяких спроб активних виступів і на провінції. Все обмежилось протестами і неприхильними до нової влади резолюціями різних партійних зборів та з'їздів. Протестували і деякі організації, як, наприклад, "Головна Рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки", яка заслала свій протест до німців, заявляючи, що вона протестує проти підтримки "правительства Скоропадського, яке спирається на незначні, чисто російські групи, котрі ставляться вороже до самої думки про самостійність України". Громада села Гавриловки на Катеринославщині заслала до німецького посла у Києві, барона Мума, телеграму, в якій протестувала проти "мілітарної підтримки німцями нашої буржуазії" і домагалася повернення влади Центральній Раді.

Молебен на Софіївській площі після проголошення Гетьманства

Протягом перших двох тижнів травня відбувся у Києві цілий ряд з'їздів — легальних і нелегальних, і на цих з'їздах з'ясувалося відношення до нового правительства з боку різних громадських груп і політичних партій на Україні. Ліві партії — українські й російські соціал-революціонери й соціал-демократи заняли безумовно вороже становище і проголосили боротьбу з гетьманським урядом. "Всеукраїнський Селянський З'їзд", скликаний "Селянською Спілкою",

себто ес-ерами, на 8 травня у Києві, був заборонений українським правительством, але частина його учасників зібралась нелегально в околицях Києва і винесла резолюції, в котрих заявлялося, що “селянство не признає обраного поміщиками гетьмана” і ставився заклик до селян організуватись по повітах в бойові дружини та готуватися до виступу.

В подібному ж дусі висловився і робітничий з'їзд, що так само нелегально відбувся у Києві 12 травня. В ньому взяли участь всі соціалістичні партії, які існували під той час на Україні, в тім числі і російські большевики. В своїй резолюції з'їзд постановив як конкретні цілі боротьби, — відновлення республіканської влади, скликання установчих зборів, передачу землі селянам без викупу, повернення усіх вольностей, проголошених в III та IV Універсалах Ц. Ради, і національно-персональної автономії для меншостей.

Такі ж постанови виніс і 5-ий з'їзд Української Соціал-демократичної партії, що відбувся у Києві в середині травня. Партійний з'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів, відбутий нелегально 13-16 травня у Києві, закінчився розколом партії на дві цілком окремі частини, що стали існувати, як самостійні партії: ліву й праву. Ліві есери стали на зовсім большевицький ґрунт і своєю метою поставили викликання соціальної революції на Україні. Праві ж ес-ери ставили своїм завданням просто повернення того стану, який був перед гетьманським переворотом і готові були йти навіть на певні компроміси.

Сливе одночасно відбулися в Києві два з'їзди партій, котрі репрезентували собою українську ліберальну буржуазію й інтелігенцію двох напрямків: один се були ліберали, які стояли на ґрунті державної єдності Росії і в національній справі задовольнялися широкою свободою для українського культурно-національного руху; се були так звані кадети, більша частина котрих на Україні складалася з самих українців, решта були росіяни й жида; поміж українцями-кадетами було чимало таких, що відігравали дуже помітну роль в українському житті й належали перед революцією до таких організацій як “Товариство Українських Поступовців”, “Стара Громада” та інш. Такі були, наприклад, М. Василенко, бар. Ф. Штейнгель, В. Науменко, В. Уляницький. Другий напрямок був чисто національний, український. Се була організація “Товариства Українських Поступовців”, що з початком революції перетворилася в партію українських соціалістів-федералістів. Соціалістами вони назвали себе, віддавши дань часу, а федералістами тому, що тоді автономія України в перебудованій на федеративних основах Росії уважалася за тахітит українських політичних домагань. Так під назвою, що зовсім не відповідала напрямку згуртованих в партії людей, існувала ця партія за весь час української державності, виступаючи проти соціалістів і обороняючи самостійність України проти принципу федерації. Ця партія, звана в скороченні ес-ефами, складалася, можна сказати, з “старої гвардії” українського національного руху; до неї належали видніші українські письменники, журналісти й громадські діячі. Потому, як від неї одійшов проф. Грушевський (на самому початку революції), котрий пристав до ес-ерів, лідером партії зробився відомий український письменник Сергій Ол. Єфремов. Ес-ефи залишилися партією чисто інтелігентською; за неї стояли лиш дуже нечисленні гуртки інтелігенції по більших містах. Соціалістична більшість Ц. Ради ставилася до ес-ефів неприхильно, але не могла обійтись без їхніх послуг при заміщенні міністерських і взагалі відповідальних ділових посад, на які в українських соціалістів не було придатних людей.

Кадетський з'їзд відбувся при участі делегатів з майже цілої України: Київщини, Поділля, Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини. У з'їзді взяли участь і троє міністрів-кадетів з новосформованого українського правительства. На з'їзді виявилось, що більшість делегатів визнає українську державність як факт і неминучий вихід перед загрозою анархії й загибелі, хоч не зрікається ідеалу відновлення єдності колишньої російської імперії. Дехто висловлював побоювання, як би закріплення української монархії в формі гетьманства не стало пізніше на перешкоді відновленню загально-російської монархії. Міністри-кадети в своїх промовах заявили, одначе, що вони дивляться на самостійність України як на річ, потрібну для самої України, отже стали цілком на українському становищі. Особливо це було підкреслено в промовах Василенка і Ржепецького.³⁹ З'їзд перш за все виніс постанову про ут-

39. Василенко сказав: “Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдуватися. Я не зйду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею держави. Національна ідея була сильніша, і Українська

ворення місцевої, української головної управи партії, незалежно від загально-російського головного комітету. Щодо відношення до Української Держави й участі в її правительстві була винесена резолюція, яка звучала так: “Делегатський з'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програмі, перед загрозою небезпеки поневолення й загибелі краю від анархії й руїни, признає необхідною участь партії в державній роботі й уважає можливим персональне вступлення своїх членів у нове правительство.”

Сливе одночасно з українськими кадетами відбували свій партійний з'їзд українські соціалісти-федералісти (10-13 травня). Головою з'їзду був Ілля Шраг. З низки резолюцій, винесених на з'їзді, найбільше цікавими були дві: одна “в справі федерації і самостійності”, друга “в справах тактики й відношення до моменту”. В першій вияснялося, як партія під впливом обставин побачила себе примушеною визнати самостійність України. Ось та резолюція:

“Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне єднання з Росією. Дальші політичні обставини — централістична та своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму й, нарешті, большевицька авантюра — висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, партія соціалістів-федералістів признала державність України й увесь час в своїй парламентарній і загальній політиці підтримувала цю ідею та сприяла консолідації Української Держави. Але разом із тим партія розуміє, що ідея федералізму в політичній житті має таке саме загальне світове значіння, як в соціально-економічній житті — соціалізм, і тому ці ідеї мають залишитися провідними думками партії. Щодо ближчих перспектив, рахуючись з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великою Росією. Але разом із тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія повинна ухвалити можливим і бажаним для інтересів України”.

Резолюція в справах тактики й відношення до моменту була така:

“До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної й антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним уважає партія сучасний Кабінет Міністрів, ставить в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати в його склади. В точці резолюції “в справі відношення до центральних держав” партія заявляла свій протест проти “втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, проти образи парламенту України — Центральної Ради, розгону її й встановлення німецькою силою гетьманства й абсолютно недемократичного, москофільського своїми тенденціями уряду”.⁴⁰

Останнім з черги великим з'їздом, що відбувся у Києві скоро по встановленні гетьманства, був з'їзд представників промисловости, торгу, фінансів та сільського господарства на Україні. З'їзд відбувся 15-18 травня. На нього прибуло коло 1000 делегатів з усіх кінців України. На відкриття з'їзду з'явився новий голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб і міністри С.Гутник, А.Ржепецький і Б.Бутенко. Голова Ради Міністрів перший узяв слово і привітав з'їзд. Він згадав про ті

Народня Республіка будувалася на національним принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава.”

Ржепецький сказав: “Я не хочу каятися тут в утворенні гетьманщини і в зближенні з новими союзниками, бо я був переконаний, що іншого виходу для 40-мільйонного народу не було... я увійшов до міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії. Кажуть, що коли потопляють дві близькі особи, не можна розлучатися одно з другим, а погинути разом, але цього сказати про 40-мільйоновий народ не можна...” Далі Рж. говорив про межі України і заявив, що до України конче треба приєднати Крим, який нам дасть вино, садовину, купелеві міста, гавані й доки: “не можна навіть й увяйти собі, як наша держава може існувати без Криму.”

40. Автори резолюції, серед котрих були люди, обізнані з історією України, підкреслили тут оте “встановлення німецькою силою гетьманства”, забули, як і за чиею допомогою встановлювалося гетьманство Б.Хмельницького, Ів.Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика — найбільш славлених українськими патріотами гетьманів. Що ж торкається Центральної Ради, котру ніхто фактично і не розганяв, то саме за день-два до перевороту, 27 квітня, головний комітет партії ухвалив відкликати своїх членів-міністрів з кабінету через те, що есерівський кабінет “не виявив досі певного та ясного плану й конкретної програми діяльності і не в силі стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатності до праці”. Через те партія ес-ефів не могла брати на себе відповідальності за політику кабінету.

труднощі й перешкоди, серед яких вироблялася ідея національного самопочуття й українська культура і підкреслив, що не вважаючи на всі ці перешкоди, українська державність стала реальним фактом. Слова про українську державність з'їзд прийняв гучними оплесками. Взагалі в своїх промовах і дебатах члени з'їзду стояли на ґрунті української самостійної державності, винесли ділові резолюції й вислали по закінченні з'їзду спеціальну делегацію до Гетьмана яко до голови Держави, з заявою про бажання всіх представників економічних сил України віддатися справі улаштування нового державного, громадського й економічного життя Української Держави.

Отже, поскільки всі ці з'їзди являлись виразниками різних верств українського громадянства і різних течій серед нього, можна було зробити висновок, що за гетьманську Українську Державу стоять хліборобські й землевласницькі елементи краю⁴¹, а також торгівельно-промислові; піддержували її з практичних міркувань середня не національно настроєна буржуазія й інтелігенція; вороже поставилась до неї ліва соціалістична демократія й розпропаговані нею круги селянства й робітництва; національна українська інтелігенція — ес-ефи заняли в своїй позиції якусь середину: і не виступали вороже, й не хотіли йти помагати в будівні держави.

Переверот 29 квітня і всі пов'язані з ним події знайшли свій відгук за кордоном, перш за все в Німеччині, де на головній комісії Берлінського рейхстагу віцеканцлер Паер зложив 4 травня таку заяву про київські події:

“Як відомо, ми увійшли свого часу в Україну на виразне бажання українського правительства, щоб завести там той лад, що його не могло запровадити правительство. Не тільки любов до порядку спонукала нас увійти тоді на Україну, але були до цього також ще різні причини іншого роду. Не останнє місце серед цих причин у нас, а ще більше у нашого союзника Австро-Угорщини займали інтереси апровізації. Ми й наші союзники були дуже зацікавлені тим, щоб доставити з України якнайшвидше харчові продукти. В неопублікованому тоді протоколі Україна зобов'язалася доставити до 1-го липня с. р. щонайменше 1 мільйон тон хліба. Та досвід скоро показав, що Рада була не в силі установити свій авторитет серед населення і не бачила себе в стані вплинути на совісне виконання взятих на себе обов'язків. В інтересантів часто можна було бачити неохоту постачати хліб, а Рада не мала до розпорядження ніяких серйозних засобів, щоб примусити населення доставити цей хліб.

Якщо дуже поважна частина умови не мала лишитися невиконаною, то нам не зоставалося нічого іншого, як самим дбати про доставку умовлених запасів хліба. Ясно, що населення не раз могло добачити в цьому насильство, і саме українське правительство було цим вражене. Це зробилося джерелом непорозумінь, як легко можна було догадатися. Думаю, що при оцінюванні подій, які сталися, не можна забувати цього основного факту.

Що стосується самих подій на Україні, то, насамперед, три факти стають перед нашими очима: перше — це наказ фельдмаршала Айхгорна в справі засіву ланів, по-друге — арешти членів правительства в Раді, а третє — зміна українського правительства на нове, збудоване на новій іншій основі.

Перш за все треба підкреслити, що довершення зміни українського правительства не стоїть ні в яким зв'язку з обома іншими подіями, розпорядком в справі засіву ланів і арештом членів правительства в Раді. Ця зміна не німецько-українська, але на наш погляд чисто українська справа, яка нас не торкається. Рада останніми часами все більше тратила ґрунт під ногами. Вона має безсумнівну заслугу, що створила українську державу й дала їй мир, заслугу, яку охоче й цілком ми визнаємо з свого боку. Та коли треба було приступити до упорядкування нової держави, не стало очевидно сил у Ради. Уперте обстоювання комуністичних теорій, які не зустріли співчуття в селянських масах, що приросли до свого поля, це — на скільки можна думати — привело Раду до загибуні. В усякому разі зробили це українські селяни, а не наші органи. Розпорядок в справі засіву ланів і арешт членів правительства німецьким військом не мають жодного відношення до того”.

Далі віцеканцлер докладно зупинився на причинах арешту деяких членів і агентів старого правительства і заявив, що самий факт арешту їх в будинку й на засіданні Ц. Ради це —

“нерозважливе надужиття виконавчих органів, за яким треба пожалувати абсолютно, бо

41. Про це свідчили й ті численні делегації й депутації хліборобів, які почали приїздити до Гетьмана з усіх частин України.

з нашого погляду це зовсім samozрозуміле, що наші органи повинні шанувати недоторканість Ради. Фельдмаршал Айхгорн не завагався негайно направити це надужиття, як тільки воно сталося, наскільки це було можливо. Він висловив голові Ради міністрів свій жаль у листі. Так само звелів дати вимагані пояснення голові Ради, а відповідального за це діло німецького місцевого коменданта негайно було усунуто з його посади”.

Наприкінці своєї заяви віцеканцлер ще раз підтвердив, що нове правительство покликати до життя самі українці, українські селяни. Вони з'їхалися в числі 7 000 душ до Києва й проголосили українського генерала Скоропадського гетьманом України. Його правительство різниться від дотеперішнього правительства, з яким має спільну ідею української національної держави, головню непризнанням комуністичних теорій, які негують земельну власність.

Над повідомленням віцеканцлера розвинулась широка дискусія, яка продовжилась на засіданнях 6-го і 8-го травня. Посли Шейдеман, Ерцбергер, Ледебур, Гасс, Носке — соціал-демократи й поступовці, критикували німецьку політику на Україні й спеціально діяльність фельдмаршала Айхгорна; послы Штреземан (націонал-ліберал), Вестарп (консерватор) та деякі інші обороняли представників німецької влади на Україні. Під час дебатів помічник державного секретаря барон фон-Буше повідомив, що нове українське правительство, по донесенням посла Мума, склалося з людей, які всі зобов'язалися до основної думки Гетьмана: “вдержання і зміцнення національної самостійності України в тісній злуці з центральними державами і з виключенням великоросійських і польських тенденцій”, та що Мум мав із Гетьманом півторагодинну розмову, в якій Гетьман категорично підкреслив, що “будуча політика України йтиме в дусі самостійності й відсутності великоросійських або польських тенденцій.”

Та перше ніж повисловлювалися партійні з'їзди, провідникам партій, центральним комітетам і взагалі громадським діячам, які перебували в Києві, треба було негайно і цілком конкретно виявити своє відношення до нового правительства в зв'язку з формуванням Кабінету Міністрів, до якого було запрошено й представників українських національних партій, передовсім ес-ефів.

29-го квітня був оголошений маніфест Гетьмана — Грамота “До всього Українського Народу” і одночасно “Закони про тимчасовий державний устрій України”, підписані самим Гетьманом і отаманом (головою) Ради Міністрів Миколою Устимовичем. Ось текст обох цих державних документів, які зазначали основні закони Української Держави й головні лінії політики її уряду.

“Грамота до всього Українського Народу”

Громадяни України! Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалась вона завдяки могутньому підтриманню Центральних Держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за вільність і спокій України. При такій піддержці у всіх зародилась надія, що почнеться відбудування порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище.

Але ці надії не справдилися. Бувше українське правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем, і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відкликнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Оцією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованні приложених при цім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускають-

ся. Всі міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму. До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду, відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажі землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особливу увагу звернеться на поліпшення правного становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці. На економічній і фінансовій полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір для приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі й чужі які б то не були власні побудки, й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України — без різниці національності і віросповідання — помогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.

29 квітня 1918 р. Київ.

“Закони про тимчасовий державний устрій України.”

“Тимчасово до вибрання Союму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування ґрунтується на оцих законах:

Про гетьманську владу.

1. Влада управи належить виключно до гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в Раді, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначіння і звільнення.

4. Гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є верховний воєвода Української Армії й Флоту.

6. Гетьман оголошує області на військовій, осадній або виключній стані.

7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегшення кари і загальне прощання зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і дарування милості в особливих випадках, коли цим не порушуються нічий охоронені законом інтереси та громадські права.

8. Накази й розпорядки Гетьмана закріпляються Отаманом Ради Міністрів або відповідним міністром.

Про віру.

9. Передовою в Українській Державі вірою є християнська, православна.

10. Всі, не приналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі

мешканці на території України, користуються на кожному місці свободним відправленням їх віри і богослуження по її обряду.

Права і обов'язки українських козаків та громадян.

11. Умови придбання прав українського козацтва та громадянства, а так само їх утрачання означаються законом.

12. Захист Рідного Краю — це обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13. Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинності, згідно з постановою закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне ділання іншим способом, як тільки означеним законом.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею інакше, як лише у випадках, означених законом.

16. Ніхто не може бути суджений і покараний інакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного непорушна. Робити обшукування й арешт в будинку його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати і продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19. Власність непорушна. Примусове вивласнення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливе не інакше, як за відповідну плату.

20. Українські козаки та громадяни мають право робити зібрання в метях нешкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки та громадяни мають право гуртувати громади й спілки в межах, не противних законам.

Про закони.

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виїмків обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, що перебувають в Українській Державі.

25. Закони, особливо видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не усовуються, коли в нім не поставлено такої відміни.

26. Закони оголошуються для загального відома в утворенім порядку і перед оголошенням до діла не прикладаються.

27. Після оголошення закону надається обов'язкова сила від часу, призначеного для того в самім законі. В самім виданім законі може бути показано, як виповняти його, як проголосити, як виконати — телеграфом чи через кур'єрів.

28. Закон не може бути скасований інакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом не скасовано існуючого закону, він захує повну свою силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його оголошено існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному міністерстві по належності і передаються на загальне обмірковування Раді Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на затвердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються деяких секцій, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх зацікавленими міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядки щодо розвитку й пояснення законів, при чім всі такі розпорядки належать попередньому ухваленню Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів.

34. Напрямок і об'єднання праці окремих секцій по прикметах як законодавства, так і найвищої Державної Управи, складається на Раду Міністрів.

35. Керування ділами Ради Міністрів складається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37. За проступні по посаді ділання Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі означених.

Про Фінансову Раду.

38. Фінансова Рада є найвища народня інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників, і членів, призначених Гетьманом. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.

40. На Раду складається: 1) обміркування часу і умов державних позичок; 2) обміркування діл, що торкаються державного кредиту, а також питань обороту коштів; 3) попередній, кожний раз з особистого розпорядку Гетьмана розгляд діл по фінансовій частині, які належать вирішенню в законодавчій порядку.

41. Обміркування Ради передаються на перегляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд.

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвищого хоронителя і захистника закону та найвищий суд України для справ судівництва та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони і накази уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.
Отаман Ради Міністрів Микола Сахно-Устимович.
29 квітня, 1918 р., Київ."

Кабінет Міністрів намічався ще перед переворотом, але остаточного списку вироблено не було. Як оповідає в своїх споминах сам Гетьман, — в умовах конспірації трудно було поділити міністерські портфелі між людьми, які не надавались до високої ролі членів правительства; чимало людей, до котрих зверталися з пропозиціями, і сам Гетьман, і керманічі акції, ухилилися від відповіді, не маючи певності в успіху справи. Члени "Української Народньої Громади" намітили були деяких міністрів, але не всіх. Так малося на увазі, що міністром шляхів буде Б.А.Бутенко, міністром здоров'я — В.Ю.Любинський: обоє брали участь в підготовленні перевороту. Отже, рішено було, що тимчасовим головою Ради Міністрів призначено буде Мик.Мик. Устимовича, поки не вдасться приєднати більш відомих і авторитетних громадських діячів національного напрямку. Увечері 29 квітня делегація представників торгівельно-промислових сфер запропонувала була Гетьманові свій спис кандидатів, але він і не розглядав цього спису, а доручив Устимовичу зразу ж почати переговори з відомими українськими діячами з-поміж національних кругів. Вже 29-го квітня Устимович одвідав цілий ряд українських громадських діячів, головнo ес-ефів, пропонуючи їм сім місць в кабінеті (крім уже намічених раніше). Але ніхто з них не згодився взяти участі в кабінеті. Очевидячки, всі були під свіжим враженням несподівано відбутого перевороту, не зважувалися на самостійне рішення, та й сама особа М.М.Устимовича була мало відома серед національних українських кругів.⁴² Та ось 30-го квітня головою Ради Міністрів було призначено проф. Миколу Василенка й доручено йому скласти кабінет не пізніше вечора 1-го травня. Як оповідав трохи згодом Василенко в інтерв'ю з коре-

42. Як повідомляв свій уряд австрійський агент у Києві фон Прицинг, ходили чутки, що намічено такий склад кабінету міністрів: голова М.Василенко або Ф.Лизогуб; фінансів — Бернацький; військовий — Сливинський (тимчасово); закордонних справ — К.Лоський; освіти — В.Прокопович або М.Василенко; внутрішніх справ — Лизогуб; харчових справ — Ю.Соколовський; морських — адмірал Колчак; торгівлі — Фещенко; земельних справ — Кияницин; юстиції — Шелухин; праці — Ніковський; здоров'я — Любинський; шляхів — Бутенко; пошт і телеграфів — Статкевич; державний контрольор — Афанасьєв.

спондентом “Киевской Мысли”, Гетьман заявив йому, що “про правий кабінет не може бути й мови, що склад Правительства повинен бути лівий, що реформи необхідні, що земельна реформа має бути переведена в тім напрямі, як це зазначено в Грамоті; кабінет мав бути утворений таким робом, щоб він розпочав віднову й реформу життя на найширших громадських принципах; в основу його діяльності має бути положене національне відродження України, але, очевидно, без тих крайностей, які б дражнили населення, шкодили б правильному розвиткові національного життя і викликали б неохоту до українства серед інших національностей”.

Василенко звернувся до соціалістів-федералістів, прибувши просто на їхні партиїні збори, і запропонував членам партиї вступити до Кабінету. Але ес-ефи заявили, що вони не можуть вступити до Кабінету, хоч остаточної відповіді не дали й прохали трохи пождати. Вони скликали міжпартиїну нараду, на яку покликали представників партиї соціал-демократів, соціал-революціонерів і самостійників. Нарада була дуже бурхлива. В.Винниченко, який був на нараді, палко умовляв ес-ефів іти до Кабінету, казав, що він сам готов би піти, але ес-ефи не згоджувалися, і найбільше рішуче виступав проти участі в кабінеті А.Ніковський.⁴³ Нарада постановила звернутись не до Гетьмана, а до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера для переговорів. 2-го травня до Гренера явилась делегація, до складу якої війшли: В.Винниченко, А.Ф.Андрієвський, С.Єфремов, О.Салтан і К.Лоський. Делегати в довгій розмові з генералом Гренером передали йому постанову наради, що соціалісти могли б узяти участь в діловій роботі правительства тільки при таких умовах:

- 1) повна переміна правительства,
- 2) зміна аграрної політики,
- 3) саморозпущення Ц. Ради,
- 4) установлення нового тимчасового законодавчого органу – Державної Ради з представників усіх верств населення,
- 5) скликання установчих зборів, як тільки настане в краю лад і спокій.⁴⁴

На це ген. Гренер відповів, що німці не брали ніякої участі в перевороті; що перший наказ фельдмаршала Айхгорна не міг бути несподіванкою для панів Голубовича і Ковалевського, бо принципи цього наказу обговорювались вкупі з ними, і в самім наказі німецька влада бачила не втручання до внутрішніх справ України, а навпаки дружню поміч в здійсненні спільних завдань; самий наказ уложено виключно на підставі розпорядження міністерства земельних справ. Далі ген. Гренер заявив, що по тих відомостях, які німецьке командування дістало, підготовлялася змова проти німців і що арешт Доброго було зроблено, щоб тероризувати прихильників Німеччини; що торкається арешту представників Українського Правительства в Ц. Раді, то ці арешти відбулися без відома найвищої команди, яка ставиться негативно до самої форми арешту. Поворот до Ц. Ради, казав ген. Гренер, неможливий. Гетьмана признала найвища німецька влада, і він лишиться. Але це не значить, що робиться замах на самостійність України; навпаки, Україна залишиться самостійною державою, й її нове правительство не думає орієнтуватись ні на Москву, ні на Польщу. Політика його має бути лівою, і дуже бажана була б участь в ньому українських соціалістів.

Розмова у ген. Гренера була обміркована на нараді преставників партиї, і на цій нараді були обмірковані умови, на яких партиї погоджувалися взяти участь в уряді. Ці умови були передані 3-го травня ген. Гренерові, тою самою делегацією. Ось текст цих умов:

Микола Устимович, перший голова Ради Міністрів Української Держави

43. Про це маємо згадку у П.Христюка (III ст. 8-10), а найбільш докладно розповів про це учасник наради Ол.Саліковський в своїм фейлетоні “На порозі Гетьманщини” в “Ділі” 1924, № 20.

44. Див. статтю С.Єфремова “Хресною путтю” в “Новій Раді”, 1918, ч. 71 (від 9 мая).

“З огляду на те, що переворот відбувся в порозумінні й при піддержці з боку німецького командування, ми, яко представники українських партій, звертаємося до пана генерала з цим листом, щоб з’ясувати сьогоднішній політичний момент і позицію українських партій, щодо теперішнього нового Правительства.

Саме в той час, як Центральна Рада планувала важливі перемини в політиці і в складі Правительства⁴⁵, пан Скоропадський, несподівано для всіх, спираючись тільки на меншість великих земельних власників і здавна ворожих всьому українському й українській державності російських офіцерів, — проголосив себе гетьманом всієї України і видав відповідні основні закони про форму державного устрою України.

Твердо стоячи на ґрунті української державності, посідаючи найстаршу демократичну традицію, українське громадянство почуло себе глибоко враженим через русофільський монархістичний переворот. Але тому, що правительство Гетьмана визнане кількома державами, то щоб уникнути конфлікту, який може бути небезпечним для української державності, українські партії погодилися між собою, що вони можуть визнати Гетьмана, як тимчасового президента Української Народньої Республіки під певними умовами.

В основу державного устрою України має лягти конституція, вироблена Центральною Радою і прийнята нею на її останньому засіданні.⁴⁶ Це мусило б статися через видання особливого закону про тимчасову управу УНР.

Співробітництво українського громадянства й його партій в новому правительстві можливе тільки під умовою заміни опублікованого паном Гетьманом основного закону вищеназваним законом. Змінюючи соціальну політику, яка досі велася Українською Народньою Республікою, українські партії твердо стоять на тому, що ця політика не повинна бути випущена з дійсно демократичних рук.

Якщо ці основні умови будуть прийняті, може бути допущене до Кабінету й певне число представників капіталістичних груп, але під певними умовами. Кабінет Василенка ні в якому разі не задовольняє українські партії. Серед осіб, дуже мало тямучих в українських справах, ми зустрічаємо й таких, котрі настроєні дуже вороже до української державності. З погляду українських партій особливо небажані кандидатури панів Ржепецького, Любинського, Бутенка і Гижицького.

Перша умова вступу до кабінету була би — виключення цих його членів.

Друга умова, це щоб число портфелів, переданих українським партіям, складало більшість.

45. Дуже цікаво, що це писали 2-го травня ті самі члени головного комітету партії ес-ефів, які 27-го квітня (отже, всього 5 день перед тим) відкликали своїх членів міністрів з Кабінету на основі такої резолюції: “Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, значить, не виявив досі певного та ясного плану й конкретної програми діяльності, через те, що нинішній Кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатності в праці і через те, що міністри, члени партії ес-ефів не можуть стати в Кабінеті до активної участі та впливу в загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, головний комітет партії ес-ефів своїх представників як міністрів, в числі трьох, відкликає з теперішнього Кабінету, не забороняючи їм разом з тим тимчасово управляти міністерствами без міністерської відповідальності.”

46. “Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР.)” була прийнята Ц. Радою 29-го квітня 1918 р. і призначалася для внесення на розгляд Українських Установчих Зборів.

§ 2 цієї Конституції установив, що “Суверенне право в УНР належить народові України, себто громадянам УНР усім разом”.

§ 3 “Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори.” Українські громадяни дістають усі політичні свободи (активне і пасивне право участі у виборах як до законодавчих органів, так і до всіх виборних органів місцевого самоврядування, належить усім чоловікам і жінкам від 20 років), але обмежені в свободі економічній і праві приватної власності.

Найвищою законодавчою владою являються Всенародні Збори, члени яких вибираються на три роки (§ 31). Всенародні Збори вибирають голову, який стає представником Республіки (§§ 34-35).

Виконавча влада належить Раді Народніх Міністрів, яку формує голова Всенародніх Зборів за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Міністрів подається на затвердження Всенародніх Зборів (§§ 51-52). Рада Народніх Міністрів відповідає тільки перед Всенародніми Зборами.

§ 69 каже, що “кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію”. Ця національно-персональна автономія відразу дається великоруській, жидівській і польській народності (§ 70). Інші народності дістануть її, якщо поступить від них заява, підписана не менше як 100 000 душ. Для здійснення автономії організуються “Національні Союзи”, які складають національні кадастри, видають закони, установляють свої органи, котрі являються органами державними (§§ 71-78).

Третя умова, — щоб українським кандидатам були предоставлені місця прем'єра, міністра закордонних справ, земельних справ і просвіти.

Наші кандидати такі:

голова Ради Міністрів пан Шелухин,
міністр закордонних справ пан Липинський,
мін. земельних справ пан Мацієвич,
мін. освіти пан Прокопович,
військовий міністр пан Греков,
пошт і телеграфів пан Сидоренко,
шляхів пан Єщенко,
міністр здоров'я пан Луценко,
міністр торгівлі пан Чопівський,
морський міністр пан Білинський.⁴⁷

З правдивою повагою делегати українських партій

Сергій Єфремов, Олександр Шульгин. Київ, 2-го травня.

Одночасно з цими умовами делегація передала ген. Гренерові й проект державної конституції, де стояло, що вища законодавча влада на Україні має належати “Народнім Зборам”, тимчасово ж “Державній Раді”, зложеній з представників партій. Щодо виконавчої влади, то в конституції стояли такі пункти:

1. “Виконавча влада в Республіці належить теперішньому президентові Республіки, який носить ім'я Гетьмана, і Раді Міністрів.

2. Гетьман вибирається Народніми Зборами; до скликання цих зборів Гетьман вибирається Державною Радою.

3. У випадках крайньої необхідності й небезпеки Гетьман уповажнюється по згоді з Радою Міністрів видавати тимчасові закони.

4. Гетьман являється представником української держави при зносинах з іншими державами і виконує всі церемонії, яких вимагає у зносинах з ними репрезентація.

5. Гетьман вибирає Раду Міністрів у тісному порозумінні з представниками українських політичних партій.

6. Гетьман України являється головою Української Армії і Флоту, якими командують призначені для цього міністри.

7. Гетьман призначає послів і вищих військових начальників з-поміж кандидатів, предланих Радою Міністрів.

8. Рада Міністрів веде усі державні справи, які виходять поза межі діяльності місцевого самоврядування і доглядає за законністю діяльності державних і громадських органів.

Вироблено головним комітетом української партії соціалістів-федералістів, при участі представників партії українських соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і соціалістів-самостійників.

Голова Української Партії Соціалістів-федералістів
Сергій Єфремов, за секретаря Олександр Шульгин.”

Генерал Гренер заявив делегації, що основи предложені конституції принципіально можуть бути прийняті, але щодо Кабінету Міністрів, то тепер уже пізно про це говорити: Кабінет уже склався з людей, яких закликав Гетьман. Тепер можна говорити лиш про 3-4 портфелі, які можуть бути доручені представникам українських партій.

Переговори йшли цілий день. Нарада представників українських партій вирішила, що їх члени тільки тоді можуть вступити до Кабінету, коли буде прийнята вищезазначена конституція і коли українці дістануть більшість портфелів у Кабінеті. Без цієї умови українці можуть увійти до Кабінету лиш персонально, вийшовши перед тим з своїх партій, щоб не переймати відповідальності за чужий і почасти з ворожих українству членів зложений Кабінет.

47. Щодо партійної приналежності, то ці кандидати поділялись так: пп. Шелухин, Мацієвич, Прокопович і Чопівський належали до партії соціалістів-федералістів, пп. Єщенко, Луценко і Білинський — до соціалістів-самостійників, п. Греков — безпартійний, п. Липинський — до партії хліборобів-демократів. Щодо кандидатури пана Липинського, то треба зазначити, що вона була виставлена без усякого з ним порозуміння і навіть без його відома.

4-го травня генерал Гренер дав категоричну відповідь, що ці умови не можуть бути прийнятні. На тім переговори з партіями й обірвалися.

З усіх цих переговорів заслуговують на увагу головні два моменти: представники українських соціалістичних партій не хочуть вести переговори безпосередньо з головою нового українського правительства, з Гетьманом, якого самі ж погоджуються признати президентом Української Республіки, а воляють пертрактовувати з німцями, проти втручання котрих у внутрішні українські справи самі ж протестують.

Другий момент: самі обравши представника німецької військової влади за арбітра у внутрішніх українських справах, впевняють його весь час, що тільки вони являються представниками українського громадянства і навіть усієї української народності; говорячи весь час як про “українців” лиш про соціалістів і протиставляючи їм, як “неукраїнців” усіх інших українців несоціалістів, вони тим самим переконували німців, що “українство” єсть не більше, як партія”, як секта. В той час, як тисячі хліборобів, промисловців, торгівельників виступали на з’їздах як українці і в ім’я інтересів України, жменька соціалістичної інтелігенції тільки собі самій присвоювала монополію представляти українське громадянство й цілий український народ.⁴⁸

Велика печать Української Держави

48. Цікаво, яке вражіння робила на німців тактика представників українських соціалістичних партій. Про це дає почасти уявлення один з німецьких “Bericht”, а саме від 18-го травня про “Внутрішнє становище на Україні”. Там читаємо, між іншим: “Керманічі усіх соціалістичних партій звернулися до головної військової команди, щоб за її посередництвом доступитись до нового міністерства. По своєму звичаю вони виставили неймовірні домагання, бо вони завжди повні мрій, замість того, щоб думати просто й практично. Вони заявили, що готові погодитись з Гетьманом, якщо він важатиме себе за президента республіки. Соціалісти-федералісти аж палали охотою ввійти в міністерство, — бо вони завжди перебільшують свої сили, а міністерські посади мають дуже велику притягаючу силу. Отже, вони все більше й більше відступають від своїх домагань і тепер стоять в безпосередніх переговорах з правительством. Практично беручи, їхнє співробітництво не має значіння, бо вони складають дуже малу партію. Вони вже зреклися своїх тенденцій до федерації з великоросами на користь ідеї самостійної України. Але поворот до соціал-революційної партії для німецької політики є виключений: ця партія довела остаточно свою нездібність до державного будівництва”.

IV

Кабінет Ф.А.Лизогуба, його склад і організація.

Генерал Гренер заявив представникам українських соціалістичних партій, що вже “запізно” говорити про новий Кабінет, бо справді Кабінет був уже сформований. Після персональної і колективної відмови ес-ефів Василенкові не залишалось нічого іншого, як звернутись до кандидатів, що були пропоновані іншими, не соціалістичними групами і що вже раніше намічалися, ще перед переворотом. 3-го травня Кабінет міністрів був уже сформований і складався з таких осіб: тимчасово виконуючий обов’язки міністра закордонних справ – М.Василенко; міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб; міністр фінансів А.Ржепецький; міністр торгівлі – С.Гутник; міністр хліборобства – В.Кияницин; харчових справ – Ю.Соколовський; міністр праці Ю.Вагнер; міністр народнього здоров’я – Ю.Любинський; міністр шляхів – Б.Бутенко; міністр юстиції – М.Чубинський; державний контрольор – Г.Афанасьєв і державний секретар – М.Гижницький.

Вже за кілька днів обов’язки голови Ради Міністрів перейняв Ф.Лизогуб і занявся докінченням формування Кабінету, щоб обсадити ті пости, які ще не були заміщені. Він звернувся до українських громадських діячів національного напрямку, головню ес-ефів. Він зробив пропозицію Д.Дорошенкові, К.Мацієвичу, Ол.Шульгину, Ол.Лотоцькому, але з них згодився один тільки Д.Дорошенко, який і заняв пост керуючого Міністерством закордонних справ, (за кілька тижнів він став просто міністром, а не тільки керуючим). Остаточню до половини травня Кабінет сформувався (і працював уже далі майже півроку з невеликими змінами) в такому складі:

голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб,
міністр закордонних справ Д.Дорошенко,
військовий міністр Ол.Рогоза,
міністр фінансів А.Ржепецький,
міністр торгівлі С.Гутник,
міністр земельних справ В.Колокольцов,
міністр харчових справ Ю.Соколовський,
міністр культів В.Зіньківський,
мін. народнього здоров’я Ю.Любинський,
мін. освіти М.Василенко,
мін. шляхів Б.Бутенко,
мін. юстиції М.Чубинський,
мін. праці Ю.Вагнер,
державний контрольор Г.Афанасьєв,
державний секретар Іг.Кістяковський.

Подаю коротенькі біографічні відомості про кожного з них; ці відомості покажуть, між іншим, чи справді всі ці люди, члени українського правительства, “абсолютно чужі для України й ворожі українству”, як запевняли німців представники українських соціалістичних партій.

Федір Андрієвич Лизогуб родився 1862 року в родовому маєтку Седневі Чернігівського повіту. Він походив з старого козацького роду, представники якого відігравали визначну роль в історії Гетьманщини. Один з його предків, Яків Лизогуб, був спочатку канівським (1662-1674) а потім чернігівським полковником і наказним гетьманом (за часів Мазепи), його син Єфим, жонатий з дочкою гетьмана П.Дорошенка Любов’ю Петрівною, був генеральним хорунжим (1688-1698), внук, Яків Єфимович, був генеральним, а від 1729 до 1749 року генеральним обозним і в поході 1733 р. в Польщу наказним гетьманом.⁴⁹ Батько прем’єра, Андрій Іванович Лизогуб (род. 1804 р.), був інтимним приятелем Шевченка; великий український поет ча-

49. А.Лазаревский. Люди Старой Малороссии. Лизогубы “Киевская Старина.” 1882, кн. I, ст. 101-125.

стеню гостював у Лизогубівськiм маєтку — Седневі⁵⁰. Він був жонатий з Надією Дмитрівною Дуїи-Борковською. Брат Федора Андрієвича, Дмитро Андрієвич, був відомий діяч партії “Народної Волі” і за свою антиурядову діяльність був скараний на смерть 1879 р. в Одесі. Від 1888 до 1897 р. Ф.А. був повітовим городнянським а потім чернігівським маршалком, беручи участь, яко губерньський гласний в чернігівському земстві. Від 1901 р. був головою полтавської губерньської земської управи, а в 1915 році, яко знавець земської справи, був запрошений намісником Кавказа в. кн. Миколою Миколаєвичем на посаду члена Ради при наміснику для заведення на Кавказі земського самоврядування. Після революції, по утворенні Кабінету кн.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Львова вступив до Міністерства внутрішніх справ, завідуючи відділом закордонних підданих. В тому часі, як був головою полтавського земства, виявив величезну здатність до праці, великий організаційний таланти широкій погляд на завдання земської самоуправи. Виявив також і щирі прихильність до української культури: його заходами піддержувано на Полтавщині домашній (т. зв. кустарний) промисел (гончарство, ткальство, дерев'яні вироби, шитво і т. д.), з орнаментуванням в українському стилі, а для збереження і поширення форм старого українського мистецтва утворено в Миргороді спеціальну художньо-промислову школу імені Гоголя під орудою відомого українського художника Опанаса Сластьона; були видані розкішні збірники українського орнаменту. При ньому збудовано в Полтаві Земський Будинок в українському стилі, організовано музей; земство взяло живі участь в справі збудування пам'ятника Котляревському, видало твори поета і альбом ілюстрацій до них П.Мартиновича, нарешті, взяло на себе ініціативу в збудуванні у Києві пам'ятника Шевченку. Полтавське земство зробилось осередком розвитку народної української культури, і вироби його численних майстерень в національному дусі здобули собі широкі славу не тільки на Україні, але й за кордоном, наприклад, в Англії.⁵¹

Дмитро Іванович Дорошенко (родився 1882 р.) походить з старого козацько-дворяньського роду Глухівського повіту на Чернігівщині. Вищу освіту одержав на історично-філологічному факультеті університетів Варшавського, Петербургського й Київського. З студентських часів брав близьку участь в українських політичних організаціях, починаючи від РУП. (Революційної Україньської Партії). З 1897 р. почав писати в українських виданнях у Галичині, а пізніш став близьким співробітником молоді української преси на Україні з кінця 1905 року. Якийсь час учителював по середніх школах Катеринослава й Києва й брав живі участь в політичному й культурно-просвітньому українському житті. В 1915 році був обраний в уповноважені Всеросійського Союзу Городів на Південно-Західньому фронті й завідував відділом допомоги населенню Галичини й Буковини. По вибуху революції зразу був призначений помічником губерньяльного комісара Київщини, а потім крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. По евакуації Галичини в кінці літа 1917 р. повернувся до Києва, де Центральна Рада доручила йому скласти Генеральний Секретаріат, перше автономне українське

50. Див. Ол.Кониський. Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя. Т. I, у Львові, 1898. ст. 182-183, 219-221, 231 та інші.

51. Про відношення Ф.А. до інтересів української культури свідчить, між іншим, такий випадок: коли літом 1909 р. цар Микола II приїхав до Полтави на ювілейні свята (полтавського бою 1709 р.) і, оглядаючи Земський Будинок, здивувався українським в ньому написам і взагалі його стилю та внутрішнім оздобам, Ф.А.Лизогуб, на велике незадоволення всіх оточуваних царя міністрів і придворних, понад офіційну програму привітань, пояснив йому в довгій промові, що він, цар, перебуває зараз в національному українському будинку, постановленому в серці України — у Полтаві, що українці люблять і дорожать своєю культурою, як дорогоцінну спадщиною по своїх дідах, люблять і шанують свою мову і через те в цьому будинку скрізь українські написи. Цар мовчки вислухав промову Федора Андрієвича, але коли він вийшов, міністри накинулись на Ф.А., як він зважився говорити те, що зовсім не входило в програму церемоніалу царської зустрічі! (Див. “Хліборобська Україна”, кн. III, Відень, 1921, ст. 79-80).

Про відносини Ф.А. до пам'яті Шевченка див. Ол.Кониський, Тарас Шевченко — Грушівський, хроніка його життя. Т. I, Львів, 1898 ст. 220-та.

правительство; але скоро зрікся формування цього правительства й головування в ньому через тактичні й принципіальні розходження з головою Ц. Ради проф. М.Грушевським. Був обраний губерніяльним з'їздом Чернігівщини в губерніяльні комісари і пробув на цій посаді до кінця 1917 року. Весною 1918 р. виїхав до Галичини і повернувшись після перевороту 29-го квітня, зразу прилучився до думки про необхідність співпраці з гетьманським правительством.

Генерал-лейтенант Олександр Францевич Рогоза походив з старого шляхецького українського роду на Уманщині, якого представники займали різні земські уряди в Київській Землі. Ол.Фр. був офіцером генерального штабу, перед війною командував корпусом, а в 1916-1917 роках командував IV-ою російською армією, розташованою на Румунському фронті. Убитий в 1919 році.

Антон Карлович Ржепецький походив з шляхецького роду, здавна осілого на Україні. Він грав дуже визначну роль в київському житті, як радник міської думи, як голова товариства взаємного кредиту і взагалі як дуже енергійний громадський діяч. За часів війни він був головою допомогового "Татянинського Комітету" і старався зцентралізувати всю допомогову акцію на користь біженців в руках цього Комітету. На цьому ґрунті у нього виникла сутичка з керманічами українського товариства, т. зв. "О-ва помощи населению Юга России", які відстоювали свою повну самостійність. Ці сутички були спеціально з Л.М.Черняхівською і з автором цієї праці. Вони викликали з боку національних українських кругів велике огірчення супроти Антона Карловича, що потім дало себе відчутти в 1918 р. Треба сказати, що по своїй вдачі А.К. був людина дуже експансивна палка й часто нестримана. Але поруч із цим, це була високо чесна і порядна в громадському розумінні людина, і я пригадую, як високо цинив його покійний Ф.П.Матушевський, відомий український діяч, як свідок праці Ан. К-ча на посаді голови виборчої комісії по виборах до Державної Думи, — як палко обороняв він принцип свободи виборів од втручання адміністрації і од надужиття різних партій, обстоюючи права кожного напрямку, кожного виборця на свободу виявлення своєї волі. Це коштувало йому багато сил і здоров'я. Відносини А.К. до української держави найкраще з'ясувалися в його промові на кадетським з'їзді (див. вище, ст. 45.)

Сергій Михайлович Гутник, по національності жид, був головою Одеського біржового комітету, член партії кадетів, брав живу участь в одеському громадському житті.

Василь Васильович Колокольцов, дідич Харківської губернії й учений-агроном, був головою Вовчанського повітового земства і придбав собі широку популярність, як організатор земського господарства: агрономії, медицини, шкільництва та інших галузів життя.

Юрій Юрієвич Соколовський, полтавець родом, діяч Полтавського губерніяльного земства, де він завідував агрономічним відділом. Належав до партії кадетів. Помер на еміграції в 1922 році.

Василь Васильович Зіньківський, родом з Проскурівського повіту на Поділлі, був професором Київського університету св. Володимира й нового Українського Державного Університету. Як талановитий лектор і учений, він придбав собі широку популярність, а його сміливі виступи в обороні чистоти принципів церковного життя й охорони їх від втручання влади завоювали йому симпатії серед поступового громадянства в Києві. Так само користувався він великими симпатіями в українців, головно у молоді, за щирість і кришталеву чистоту душі, за сміливість, з якою він боронив свої переконання. На посту міністра ісповідань він виявив особливу чуткість до вимог і почувань національно настроєного громадянства, що стосувалося прав і вживання української мови. Його найближчими співробітниками були В.М.Чеховський і К.К.Мирович, національні українські діячі.

Юрій Всеволодович Любинський, родом з Київщини, лікар-фармаколог з професії, належав до "Української Народньої Громади", яка організувала гетьманський переворот. Про його діяльність як міністра народнього здоров'я, неприхильна до українства газета "Киевская Мысль" писала, що він "всегда поддерживал министров-украинизаторов; украинизаторская политика проводилась им и в министерстве здравоохранения". (Киев. Мысль, 1918, № 193 від 22 жовтня). Дійсно, в Кабінеті Ф.А.Лизогуба він належав до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для піддержки і твердого переведення національного курсу. (До цієї групи належали Бутенко, Дорошенко, Кістяковський, Любинський і Рогоза).

Микола Прокопович Василенко родився в 1867 році в селі Єсмані Глухівського повіту на

Чернігівщині, де його батько мав невеликий хутір. По скінченні університету в Дорпаті став працювати на полі української історії (головно Гетьманщини) і скоро придбав собі наукове ім'я. Був співробітником "Киевской Старини". В 1905 р., яко редактор поступової українофільської газети "Киевские Отклики", був засуджений до одного року тюрми. Сидячи в тюрмі, підготувався і по виході з неї склав в Одесі іспит за юридичний факультет зі ступенем кандидата прав. Став одним з ближчих співробітників заснованого в 1908 році "Українського Наукового Товариства" в Києві і редактором його "Записок". Від 1911 р. став дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові і брав участь в його "Записках". Від 1909 р. став приват-доцентом університету св. Володимира у Києві. По революції був призначений попечителем київської шкільної округи, а в травні 1917 р. був запрошений на посаду товариша міністра освіти. Належав до конст.-демократичної партії. Після упадку Директорії, під большевиками, був обібраний президентом Української Академії Наук, але на домагання большевицької влади був усунутий з цієї посади і залишився просто ординарним академіком на Соціально-економічному відділі.

Борис Аполонович Бутенко, інженер шляхів, родом з Херсонщини, був раніше будівничим і директором Подільської залізниці. Належав до "Української Народньої Громади". За свою радикальну політику українізації на посаді міністра шляхів нажив собі багато ворогів серед неприхильників українства. Та сама "Киевская Мысль" писала про нього, що він в Кабінеті міністрів "являлся наиболее ярким сторонником украинизации и в своем ведомстве проводил ее с исключительной стремительностью" (1918, № 193). Помер р. 1926 на еміграції.

Михайло Павлович Чубинський, син відомого українського етнографа й громадського діяча Павла Платоновича Чубинського (1839-1884), походить з дворянської родини Переяславського повіту на Полтавщині. Був ординарним професором Харківського університету й сенатором по карному департаменту. Відомий своїми спеціальними працями з області криміналістики. Був близьким співробітником "Украинской Жизни", яка виходила під редакцією С.Петлюри у Москві в 1912-1917 роках. По упадку Української Держави пішов на службу до Денікіна й заявив себе прихильником "єдиної неділимої Росії", стараючись всіма способами "реабілітувати" себе з українства.

Юлій Миколаєвич Вагнер родився р. 1865, син професора Казанського ун-ту, скінчив р. 1888 Петербурський ун-т і від 1898 р. займав катедру зоології в Політехнічному інституті в Києві; завідував відділом праці в Київському Воєнно-Промисловому Комітеті. Належав до партії народніх соціалістів. Видатний учений-зоолог.

Георгій Омелянович Афанасьєв родився 1848 р. в Уфі, скінчив Одеський ун-т і був там приват-доцентом по катедрі всесвітньої історії, але через "політичну неблагонадійність" мусив покинути університет і став директором Товариства Взаємного Кредиту. Пізніше став управляючим Державним Банком у Києві. Відомий своїми працями і публічними відчитами з західно-європейської історії. Помер 1925 р. в Білгороді.

Ігор Олександрович Кістяковський родився в Києві 1876 р. Його батько — славний український вчений і громадський діяч, професор Київського університету Олександр Федорович Кістяковський (1829-1884), мати — сестра відомого українського діяча П.П.Чубинського. Дитячий та юнацький вік прожив Іг.Ол. під впливами таких українських діячів, як В.Антонович (що також доводився йому родичем), В.Науменко, П.Житецький та ін. Скінчив юридичний факультет Київського ун-ту з золотою медаллю за роботу з історії римського права. По скінченні університету виїхав до Німеччини і провів там три роки, студіюючи по різних німецьких університетах цивільне і римське право. По повероті став доцентом Київського ун-ту по катедрі римського права. В 1903 році покинув Київ і переселився до Москви, де занявся адвокатурою. Одночасно викладав в університеті, яко приват-доцент, цивільний процес. Покинув університет в 1910 р. на ознаку протесту проти втручання в університетську автономію з боку міністра освіти Кассо; однаке продовжував читати лекції в Московському комерційному інституті. Яко адвокат придбав собі широку популярність у Москві. Проживаючи у Москві, живо інтересувався українським національним рухом і підтримував матеріально видання "Украинской Жизни". На його світогляд багато вплинули свого часу писання Драгоманова, з яким знайомив його старший брат, відомий український вчений і завзятий драгомановець Богдан Ол.Кістяковський.

Протягом літа 1918 року в складі Кабінету відбулися такі зміни:

міністр харчових справ Ю.Ю.Соколовський подався до демісії, й заступив його Сергій Миколайович Гербель, до того часу уповажнений українського уряду при австрійському вищому командуванні в Одесі, а перед тим головноуповажнений по постачанню армій Румунського фронту, колись Харківський губернатор, земельний власник на Херсонщині. Був відомий, як дуже чесний і енергійний адміністратор, завзятий ворог хабарництва і всяких зловживань та надужитів урядовців.

Пішов до демісії також міністр юстиції М.Чубинський, що став головою Сенату, а на його місце вступив Олексій Федорович Романов, син української письменниці Одарки Романової. Це був переконаний “русофіл” і обороняв у своїм відомстві право російської мови, виходячи з того переконання, що російська культура пустила на Україні таке глибоке коріння, що радикальна українізація судівництва повела б до великої ломки, обнизила б рівень фахових діячів судової справи і викликала б опір та неохоту серед широких кругів зросійщеної інтелігенції на Україні.

Нарешті, державним секретарем, по тому як Іг.Ол.Кістяковський став міністром внутрішніх справ, зробився сенатор Сергій Володиславович Завадський, відомий як дуже знаючий і авторитетний судовий діяч. Родом з Поділля з старої польсько-української фамілії. Від українського руху стояв осторонь, але вступивши на українську службу, зараз приступив до ґрунтовного вивчення української мови і в своїм відомстві, Державнім Секретаріаті, твердо вів, так би мовити, “національний курс”. Спочатку він виконував обов’язки члена Генерального Суду й товариша міністра судових справ. Опинившись з р. 1922 на еміграції в Празі, змінив своє прихильне відношення до українства, заявивши, що стоїть за “єдинство русского племени” і є проти всякого “сепаратизму”.

Такий був склад Кабінету Ф.А.Лизогуба, що при самім своїм сформуванні і весь час своєї діяльності був трактований українськими соціялістами, як зложений з людей “чужих” і “ворожих” до українства.

На посади товаришів міністрів, чисто ділові і фахові, було запрошено відповідних людей, з досвідом і стажем по роботі в своїм фаху, але таких, що своїм походженням або діяльністю були зв’язані з Україною і добре обзнайомлені з її життям та потребами. Між іншим, було залишено кілька товаришів міністрів з попереднього Кабінету Голубовича з часів Ц. Ради.

Товаришами міністра внутрішніх справ були:

1. Михайло Михайлович Воронович, земельний власник і колишній Басарабський губернатор, один з діяльніших учасників перевороту 29-го квітня 1918 р. Був убитий повстанцями в кінці 1918 року.

2. Олександр Андрійович Вишневецький, поміщик з Київщини, діяч Київського Губ. Земства.

3. Віктор Аркадійович Кулябко-Корецький родився 1874 р. в дворянській сім’ї на Полтавщині Лубенського повіту, інженер-електротехнік, завідував поштою й телеграфом;

4. Сергій Тимофійович Варун-Секрет, поміщик з Херсонщини, голова Губ. Земської Управи на Херсонщині й бувш. член Державної Думи.

5. Віктор Євгенович Рейнбот, був головою Окружного Суду в Петербурзі.

6. Микола Петрович Савицький (тов. мін. від 28 VI до 4 VIII), поміщик Крелевецького повіту на Чернігівщині, б. голова Чернігівського Губ. Земства.

Товаришем міністра закордонних справ був Олександр Олександрович Палтов, був. юрисконсульт правління Галицько-Буковинських залізниць (в часі російської окупації). В початку падолиста був призначений другим товаришем міністра Артемій Галин, буковинський українець.

Товаришем міністра військових справ був генерал А.Лігнау, родом з херсонських німців-колоністів. Другим товаришем міністра, який управляв морським міністерством, був капітан 1-го рангу Микола Лаврентійович Максимів.

Товаришами міністра народньої освіти були: Петро Іванович Холодний, член партії українських ес-ефів, поміщик Переяславського повіту на Полтавщині (залишився на посаді з попереднього правління), і ректор Харківського Технологічного Інституту Іван Адамович Красуський.

Товариші міністра фінансів: Василь Петрович Мазуренко, україн. соціал-демократ, син селянина з Облaсті Війська Донського, інженер-технолог (залишився з попереднього правительства); Борис Вікентійович Матусевич; Григорій Митрофанович Курило; Герман Германович Лерхе; (?) фон Заммен.

Товариші міністра земельних справ: Віктор Омелянович Брунст, б. директор Харківської середньої Сільськогосподарської школи, і Г.Бурлаков.

Товариш міністра харчових справ: Микола Олександрович Гаврилів (залишився з попереднього правительства).

Товариш міністра ісповідань: Костянтин Костянтинівич Мирович.

Товариш міністра юстиції: сенатор Я.М.Затворницький, б. голова Полтавського Окружного Суду; родом з правобережної України.

Товариші міністра шляхів: інженер Павло Павлович Чубинський (син українського етнографа Павла Платоновича Чубинського), Андрій Васильович Лукашевич і інженер Вадим Дмитрович Єщенко (б. міністр шляхів за Ц. Ради).

Товариш міністра праці: проф. Володимир Андрійович Косинський (родом з дворянської сім'ї Глухівського повіту на Чернігівщині).

Товариші міністра торгівлі: Володимир Олександрович Ауербах і Сергій Васильович Бородаєвський (род. 1870 р. в дворянській сім'ї на Харківщині; був директором департаменту в Міністерстві торгівлі і промисловости в Петербурзі, тепер є професором Українського Університету в Празі).

Державним секретарем були: спочатку М.Гижицький, потім Ігор Олександрович Кістяковський, а з початку липня сенатор Сергій Володиславович Завадський; помічниками: Микола Михайлович Могілянський, український етнограф і археолог (родом з дворянської сім'ї Городнянського повіту на Чернігівщині), і Володимир Федорович Романов.

З усіх товаришів міністрів лиш Ол.Ол.Палтов був росіянин, решта ж були природні українці або люди німецького походження (таких усього було 4-5), але такі, що родилися і виростили на Україні й стали її громадянами. Частина товаришів міністрів, не вважаючи на всю ненависть уряду Директорії до "гетьманців", була залишена ним на своїх постах (Холодний, Мазуренко, Галіп, Бородаєвський, Затворницький, Мирович, Лукашевич, Яковенко).

По умовам моменту Кабінетові Міністрів довелося виконувати ролю не тільки вищої виконавчої колегії, але й законодавчої. Ще до скликання сойму, яке передбачалося не раніш, як за кілька місяців, треба було перевести цілий ряд законів, які б тимчасово нормували життя в молодій державі, що тільки що перебула ряд важких соціальних і політичних переворотів. Отже, на долю Ради Міністрів спала надзвичайно важна праця: окрім питань біжучої політики треба було майже на кожному засіданні обмірковувати проекти законів з усіх галузей життя держави. За 5 місяців свого існування (рахуючи від 20 травня, коли Кабінет остаточно вже був укомплектований, і до 20 жовтня, коли він подався до демісії) Кабінет Міністрів виконав величезну законодавчу працю, про розмір якої може дати поняття сама цифра — коло 300 обміркованих і ухвалених законопроектів, серед яких були такі поважні, як закон про право купівлі й продажу землі поза міськими оселями, про українське підданство, про міське й земське самоврядування, про організацію Державного Сенату, про заснування Земельного Банку, про організацію української армії й флоту, про заснування Української Академії Наук і двох українських Державних Університетів і т. д. Були обмірковані й прийняті штати для міністерств і всіх місцевих установ, прийнято організацію цілого ряду нових вищих установ та інституцій.

Рада Міністрів засідала щодня майже без виїмку; засідання тяглись звичайно від 8-ої години вечора до 1-ої чи до 2-ої години ночі і дуже часто затягались до 4-ої або 5-ої, так що кінчались вже ранком. Технічну частину протоколювання засідань і потім редагування й публікування постанов вів Державний Секретаріат.⁵²

52. На чолі Державного Секретаріату стояли, як уже зазначено, Іг.Кістяковський, а потім С.Завадський. До секретаріату, яко до інституції, що мала редагувати й публікувати закони, належали люди, що добре знали українську мову. Що державний Секретаріат складався з людей, які не тільки дбали про чистоту української мови, але також і про її права, яко мови державної, свідчить записка, зложена й підписана вищими чинами Секретаріату і подана на ім'я Державного Секретаря з приводу нарікань декого з урядовців на нібито "недорозвинутість і бідність української мови". Наводимо тут кінець цієї записки:

Щоб не обтяжувати Раду Міністрів обміркуванням дрібніших законопроектів і технічних справ, була законом від 18-го травня 1918 р. заснована Мала Рада Міністрів, яка складалася з товаришів міністрів і осіб, котрі заміняли їх з правами товаришів міністрів.

Головою Малої Ради Міністрів являвся один з міністрів або товаришів їх по призначенню Ради Міністрів. В сферу праці Малої Ради входило: 1) розгляд тих законодавчих та адміністративних пропозицій окремих міністерств, котрі за нескладністю не вимагають взаємної згоди відомств у письмовній формі; 2) розгляд проектів, штатів і кошторисів, котрі складаються окремими міністерствами; 3) розгляд відповідей відомств на законопроекти і проекти загальноадміністративних розпоряджень з метою згоджування їх; 4) розгляд представлень окремих міністерств про асигнування кредитів до часу затвердження кошторисів і про асигнування надзвичайних кредитів поперек кошторисів; 5) розгляд інших справ, які Рада Міністрів передає на розгляд Малої Ради. Для остаточного вирішення Малою Радою тих чи інших справ їй надавалося уповноваження Радою Міністрів чи в кожному окремому випадку, чи для певної категорії справ. При розгляді Радою Міністрів висновків Малої Ради, голова останньої брав участь в засіданні Ради Міністрів.⁵³ Мала Рада збиралась регулярно тричі на тиждень і засідала в окремому помешканні в Гетьманському Будинку.

Майже на всіх засіданнях Ради Міністрів, особливо перші три-чотири місяці був присутній сам Гетьман, який брав участь в обміркуванні біжучих справ і законопроектів. Самі засідання Ради Міністрів відбувалися в Гетьманському Будинку. Лиш два або три рази за весь час відбулися вони в помешканні Міністерства Внутрішніх Справ. Там же, в Гетьманському Будинку, відбувалися й засідання Малої Ради Міністрів. Всі засідання Ради Міністрів відбувалися в присутності членів Державного Секретаріату, які вели протоколи. В деяких випадках, при обміркуванні секретних справ, члени Секретаріату покидали залу засідань. З докладами на Раду Міністрів являлись іноді референти міністерств, голова мирової комісії для переговорів з Росією сенатор С.Шелухин; одного разу робив Раді Міністрів безпосередньо доклад про становище Холмщини й Підляшшя губернiальний староста Ол.Скоропис-Йолтуховський.

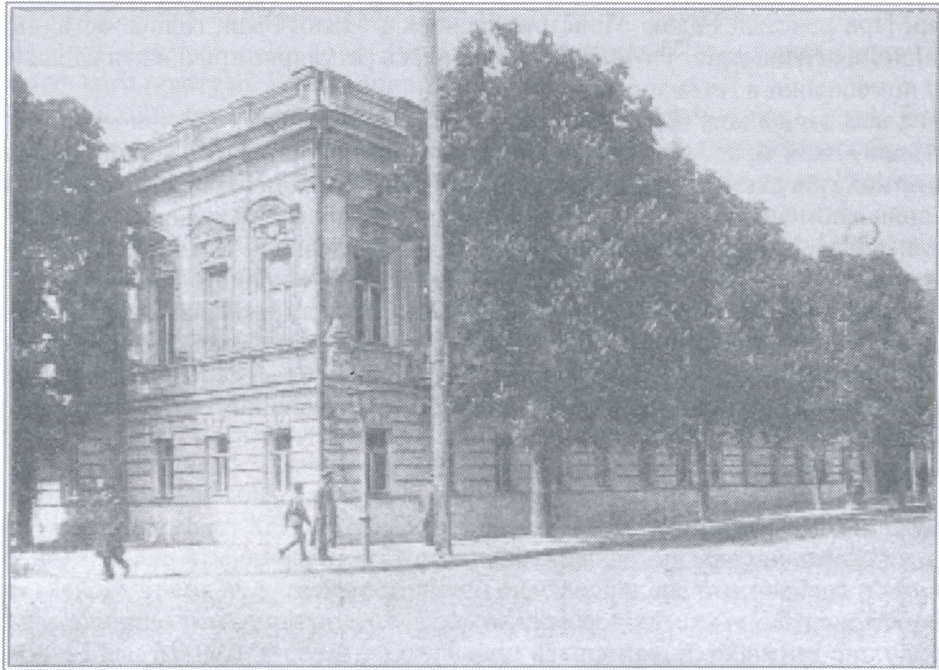
“З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії, де, між іншим, зосереджуються законопроекти усіх міністрів. В названій інституції крім українців, котрі здавна вживають рідну мову, перебувають і такі, що не знали української мови. Але й ці останні через деякий час навчилися писати й говорити по-українському і тепер вони разом зо всіма своїми товаришами працюють в законодавчій справі цілком вільно. Працюючи протягом року над виготовленням різного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, провадячи до того ж все службове листування тільки українською мовою, ми упевнились, що український язык гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайну кількість синонімів, омонімів і т. інш, для вислову різних відтінків мислі. При опрацюванні законів доводилось зупинятися перед трудностю не достачі термінів, а великої кількості їх. Річна праця нас упевнила, що зрозуміла при новітності справи нестійність термінології вирівнюється, і ми стоїмо напередодні того, коли ця справа може вважатися цілком полагодженою. На підставі практики і півторарічного досвіду ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов піднімати старі балачки про бідність українського языка взагалі, або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики.

Подаючи зазначені думки до Вашої ласкавої уваги, Пане Державний Секретарю, просимо, коли Ви визнаєте слушність нашої точки погляду і погодитесь з наведеними вище думками, довести до відома Ради Міністрів цю нашу записку під час розгляду питань про природні права української мови в Українській Державі.

Директор Департаменту Законодавчих Справ Державної Канцелярії М.Володковський, Секретар Ради Міністрів В.Дитятин, Директор Департаменту загальних справ Державної Канцелярії С.Гаєвський, Директор Державної Друкарні Г.Ловенко, Редактор “Державного Вістника” І.Ющишин, постійний член Термінологічної Комісії проф. А.Кримський.

11 жовтня 1918, м. Київ.”

53. “Державний Вістник”, №10.

Гетьманський будинок на Інститутській вулиці, ч. 40.

V.

Гетьман, його праця, двір і оточення.

Опублікована Гетьманом “Грамота” й слідом за нею “Тимчасові закони” наділяли його, яко голову Держави, надзвичайними повноваженнями й прерогативами. До скликання Українського Державного Союму (а таке мало наступити тільки по заспокоєнню життя, себто вже по зорганізуванні держави) він мав управляти й видавати закони з чисто диктаторськими повноваженнями. Коли звернутися до сучасного політичного лексикону, то ледве чи можна знайти відповідні терміни для точного визначення характеру гетьманської влади. Але наша історія дає нам дуже ясну відповідь, що таке являла собою гетьманська влада, коли ми візьмемо тих гетьманів, яким удавалося хоч на деякий час здійснити самостійність і суверенність української козацької держави: я розумію Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка. Обидва в тяжкі моменти будівництва держави здійснювали в собі всю повноту влади, як монархи суверенної держави. Богдан Хмельницький називав себе “єдиновладним сомодержцем русским”; митрополит Йосип Тукальський забороняє поминати по церквах московського царя, а наказує молитись “о благочестивом и Богом данном гетьмане Петре”⁵⁴. Цей “гетьман з ласки Божої” править єдиновладно, спираючись на чужу татарську й турецьку силу — для оборони від потужних сусідів і для приборкання внутрішньої анархії. І всі гетьмани, як ті, що волею корилися зверхності московського царя, так тим більше ті, що старалися поширити межі компетенції своєї влади, були в очах свого й чужого громадянства верховними правителями України,⁵⁵ і в їх руках спочивала як військова, так і цивільна влада, законодавча й виконавча, обмежена фактично лиш більшим або меншим зовнішнім втручанням або гнітом Москви. В межах же, так би мовити, внутрішнього, українського життя гетьман був необмежений ні правом, ні звичаєм голова нації і правитель краю. Тільки один раз — у відомих умовах між запорожцями й Пилипом Орликом при виборі його в гетьмани під Бендерами 1710 року бачимо проект обмеження “самодержавної влади” гетьмана Генеральною Радою. Отже, й відновлене Павлом Скоропадським гетьманство цілком відповідало історичному розумінню гетьманської влади, з тою, однак, різницею, що відповідно до сучасного життя вже в своїх тимчасових законах оповіщало політичну волю громадян Української Держави (див. §§ 14–22 “Законів про тимчасовий державний устрій України”) в формі, прийнятій в найпоступовіших сучасних державах, а в близькій будучині мав бути скликаний Державний Союм, заповіджений Грамотою Гетьмана. Це відповідало, зрештою, і традиції, бо самодержавство гетьманське не було деспотією східною, а було обмежене дорадчим представництвом станів (пригадаймо, наприклад, “сойми” в Чигирині за Богдана Хмельницького, де брали участь козаки, шляхта, духовенство, міщанство). Самодержавство в такому розумінні, як воно існувало, наприклад, у Москві, було протилежно духові українського громадянства. Відгуки таких поглядів знаходимо, між іншим, у автора “Истории Русов”, в тираді, вложеній ним в уста Павла Полуботка, де той говорить до царя Петра I, що “Государь не повинен ставить себя выше законов” і що володіти рабами — це діло тільки азійських тиранів.

Проголошуючи себе “Гетьманом усієї України”, Гетьман П.Скоропадський тим самим означив загальнонаціональний характер своєї влади, яко влади над цілою Українською землею, тим самим завершуючи означіння границь цієї землі у великих планах гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, з котрих перший закреслив границі України, як “ую Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль” або “ую Русь, де віра православна грецька бу-

54. Д.Бантис-Каменський, “Ист. Малороссии”, вид. 1903 р., ст. 278.

55. Бантис-Каменський підкреслює, що й гетьман К.Розумовський “продолжал употреблять во всех предписаниях слова: Мы, Нашим, Нам; Дан в Батурине; Приказуем и тому подобныя” *ibid*, ст. 603. З наказу митрополита Антонія форма “поминовения” в українських церквах була установлена така: “О боголюбивій Державі нашій Українській, о благовірнім Гетьмані її Павлі, о всій палаті і воїнстві їх Господу помолимся”... Див. “Відродження”. 1918, № 74, ст. 3-тя.

ла і де мова ще задержалась, тобто по Вислу”,⁵⁶ а Дорошенко закреслює межі України “до Перемишля і Самбора, до Висли, до Минска, Севска і Путивля”.

Що титул “Гетьмана усїєї України” мав на увазі означіння загальнонаціонального характеру влади Гетьмана П.Скоропадського, це добре зрозуміли й чужі, а перш за все зачеплені цим австрійці. Коли йшли зносини між австро-угорським послом у Києві графом Форґачем і віденським правительством в справі офіційального визнання Гетьмана Австро-Угорщиною, граф Форґач звернув увагу на слова титула: “всїєї України” і вислав до Відня на ім’я міністра гр. Буріяна телеграму такого змісту: “Як офіційний титул Гетьмана у всїх законах і публічних оголошеннях уживається тут “Гетьман усїєї України” (Hetman der ganzen Ukraine), і цей, правдоподібно старий історичний титул, в приватній кореспонденції з німецького боку, можна сказати, вже визнаний і мається на увазі вживати таке титулування і в кореспонденції офіційній.

Я прошу Вашу Ексцеленцію вирішити, чи маємо з свого боку які заперечення щодо цього титула. Наскільки я можу міркувати про це

спірне історичне й національне питання, теза, ніби Східня Галичина з політичного погляду може вважатись за частину “всїєї України”, ледве чи обґрунтована і ледве чи може оборонятись з погляду історії. Якщо ми приймемо цей штандпункт при майбутньому оголошенні (признання гетьманського уряду. Д.Д.), то спеціальний виступ проти вживаного тут титулу, може бути, не являється необхідним з огляду на можливе неприхильне враження на громадянство”.⁵⁷

З Відня запитали австрійського посла у Берліні, князя Гогенлое, як думають там щодо титулатури. Прийшла відповідь, що в акті признання звертатимуться “до його ексцеленції Павла Скоропадського, Гетьмана України”. Тоді гр. Буріян зателеграфував Форґачеві, щоб той “утримався від титулатури Гетьмана усїєї України”.⁵⁸

В офіційних деклараціях про визнання Гетьмана Німеччиною й Австро-Угорщиною Гетьмана було так і затитуловано: “Seine Exzellens Paul Skoropadski, Hetman der Ukraine”. Кілька днів пізніше відбулася церемонія визнання Гетьмана Болгарією; болгарський посол затитулював Гетьмана в декларації “Ваша Світлість” (“Durchlaut”); так само звернувся до Гетьмана в своїм власноручнім листі й цар Фердинанд. З того часу цю титулатуру “Ваша Світлість” засвоїли собі в офіційних зносинах представники центральних держав, а за ними ввійшла ця титулатура в уживання й українським правительством та громадянством, поруч старого титулування “Ваша Ясновельможність”.

Повний титул в офіційних урочистих зворотах був: “Ваша Світлість, Ясновельможний Пане Гетьмане!” Титул скорочений: “Ясновельможний Пане Гетьмане!” або “Пане Гетьмане!” Подвійність гетьманського титулу має у нас за собою давню історичну традицію. Річ у тім, що слово “Гетьман” мало в початках чисто військовий характер. Воно означало вождя війська, зокрема на Україні — вождя козацького війська, і перекладалося в мові латинській, яка тоді найясніше відбивала в собі різні відтінки термінології, словом Campiductor (іноді Praefectus i Dux). Наприклад, Illustrissimus Campiductor титулує гетьмана Богдана Хмельницького король шведський Карл X Густав; до Виговського, по його виборі, цей же самий король звертається: “Illustrissimus et Excellentissimus Generalissimus”. Тому бо, в міру того, як козаччина, з війська на службі у чужої держави перетворюється в клас, правлячий своєю державою, її вожді — гетьмани змагали до того, щоб поруч свого військового титулу одержати титул, належний суверенам держав. Таким першим титулом в ієрархії суверенів є титул суверенного князя, в латинській термінології: Princeps з його прикметником: Celsissimus. І ось ми бачимо, що Богдан Хмельницький, вже в умовах з султаном в початках свого гетьманування добивається і одержує від султана “диплом на князівство Руське”. “Письаться ему Князем киевским і черниговским и Гетьманом войска запорожскаго” — така (в точному російському перекладі) робилась йому пропозиція з боку шведського уряду. Виговському в Гадяцькій умові затверджується Польщею титул “Гетьмана Князівства Руського”. Юрій Хмельницький титулує себе Князем Сарматії. Мазепа одержує від австрійського імператора титул князя св. Римської Імперії, і в змаганнях стати “самовластним князем в Україне” його обвинувачує в своїх маніфестах цар Петро I.

56. Див. В.Липинський, “Україна на переломі”, Відень, 1920, ст. 43 і 50.

57. Телеграма № 473 від 29 мая 1918 р.

58. Шифрована телеграма від 30 мая 1918 р.

Оці вікові традиційні змагання державної української гетьманської влади знайшли своє завершення в офіційному признанні центральними державами Гетьману Павлу Скоропадському прикметника “світлість”, яким традиційний гетьманський титул ставав титулом суверенним: титулом не тільки воєначальника, але й голови окремої, суверенної держави. В історії розвитку української державності це був величезний крок вперед, за яким можна було сподіватись і дальших (пор., наприклад, розвиток титулатури в Москві: від великого князя до імператора) в міру зросту реальної сили держави.⁵⁹

Тривожні обставини українського життя літом 1918 року, в атмосфері політичних замахів і вбивств, примусили пізніше Гетьмана затвердити ухвалений Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. “Тимчасовий закон про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України”. Цей закон установлював Колегію Верховних Правителів, яка мала б перебрати на себе верховну владу в зазначених в титулі закона випадках. Ось текст самого закону.

I. “В разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана, верховне управління Державою, тимчасово, аж до одужання або вступлення нового гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави.

II. Колегія Верховних Правителів Держави складається з трьох осіб: одного правителя задалегідь визначає сам пан Гетьман, одного вибирає Державний Сенат і одного вибирає Рада Міністрів.

III. Про згадане в попередній статті задалегідь визначіння паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які Гетьман особисто вкладає в окремі конверти за власною і перстневою його Ясновельможності печатями, причім перші два примірники для сховку урочисто доручаються Державному Сенату і голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в київський кафедральний собор св. Софії.

IV. В грамотах пан Гетьман визначає дві особи, а саме: першою — визначеного ним Верховного Правителя, а другою — особу, яка має стати Верховним Правителем, якщо перша помре або тяжко занедужає, або складе свої уповноваження.⁶⁰

V. Про передачу зазначених в ст. 3 примірників грамоти складається державним секретарем акт, який підписується паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, і скріплюється державним секретарем. Згадані тут акти переходять Державний Сенат, а копії з них державний секретар.

VI. Негайно, як тільки стане неможливим для пана Гетьмана правити Державою через тяжку хворобу, або коли пан Гетьман помре, Державний Сенат, в складі на той час будучих сенаторів, під проводом президента, а за його відсутністю — старшого з председателів генеральних судів або осіб, що їх заступають, — відкриває конверт з грамотою пана Гетьмана, що переходиться Державним Сенатом, а також і конверти з двома іншими примірниками грамоти, які негайно мають бути представлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного паном Гетьманом Верховного Правителя й його заступника; відсутність котрої з грамот не спинює оголошення наймення визначеного паном Гетьманом Правителя та його заступника.

Примітка: визначіння часу, коли сам пан Гетьман через тяжку хворобу не матиме вже змоги правити Державою, належить вже самому панові Гетьманові, а якщо воля пана Гетьмана через хворобу не може бути ним виявлена, то Державному Сенату вкупі з Радою Міністрів.

VII. Два інші члени Колегії Верховних Правителів, після зазначеного в попередній статті оголошення, негайно вибираються Державним Сенатом і Радою міністрів закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

VIII. Про склад Колегії Верховних Правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

IX. Колегія Верховних Правителів вступає в управління Державою негайно, не дожидуючись сповіщення Державного Сенату.

X. Колегія Верховних Правителів вступає в усі, законом встановлені права й обов'язки пана Гетьмана, одначе Колегії Верховних Правителів не належить право знімати питання про зміну законів, викладених в грамоті пана Гетьмана від 29/IV 1918.

59. Про справу титулів гетьманських див. В.Липинський, “Україна на переломі”, Відень, 1920, ст. 187-189.

60. Першою особою Гетьман визначив П.Я.Дорошенка, а другою С.В.Завадського;

XI. Головою Колегії Верховних Правителів є Правитель, визначений паном Гетьманом.

XII. Всі справи в Колегії Верховних Правителів вирішуються більшістю голосів.

XIII. На випадок смерті або тяжкої хвороби Верховного Правителя, визначеного паном Гетьманом, або зложення цим Правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник. На випадок смерті або тяжкої хвороби інших Верховних Правителів, або зложення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядку, встановленому в ст. VII цього закону.

XIV. На випадок смерті або тяжкої хвороби котрогось з заступників Верховних Правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядку ст. VII цього закону, причім вибори робляться або Державним Сенатом, якщо вибув з Колегії обібраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

XV. Про вступлення кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не дожидajući цього оповіщення.

XVI. При виїзді поза межі Держави пан Гетьман, якщо знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління Державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам пан Гетьман, а двоє інших вибирається в порядку, зазначеному в ст. VI цього закону.⁶¹

Опублікування цього акту відбулося при урочистій обстанові 4 серпня 1918 р. у Києві в Гетьманському Будинку.⁶² Цей закон був ужитий на практиці під час подорожі Гетьмана до Німеччини на початку вересня 1918 року. Про це буде далі.

Гетьман в день перевороту 29 квітня переїхав до будинку № 40 по Інститутській вулиці. Це був будинок, де колись жили генерал-губернатори. По скасуванні генерал-губернаторства в ньому жив кийвський губернатор, а з вибухом революції — губерніяльний комісар Тимчасового Правительства. З осені 1917 р. в ньому оселився голова Генерального Секретаріату В.Винниченко, а потому й голова Ради Народніх Міністрів В.Голубович. Існував у Києві, як звісно, невеликий царський палац, який захопили в часи свого панування большевики і де вони виконували свої криваві екзекуції. Через оцю криваву спадщину Гетьман не схотів установити свою резиденцію в царському палаці й оселився в доволі тісному, невеликому будинку на Інститутській вулиці. Тут у великій залі на другому поверсі відбувалися прийоми делегацій й урочисті прийоми чужоземних послів; поруч цієї зали містився кабінет Гетьмана, де він працював, приймав міністрів та інших службових осіб, де він давав аудієнції. На тому ж самому по-

61. "Державний Вістник", № 30.

62. Подаємо за "Віст. пол., літ. і життя», ч. 33, ст. 474-475 опис цієї урочистості:

"Торжество проголошення закону про наслідництво власті в Українській Державі відбулося в неділю дня 4 серпня о годині 4 пополудні, в гетьманській палаті. На торжество явились всі міністри, сенатори, митрополит Антоній, президент Державного Сенату Василенко та багато цивільних і військових достойників. Гетьман Скоропадський звернувся до зібраних з промовою такого змісту:

"Чотири місяці впертої напруженої праці по збудуванню Української Держави починають давати наслідки, але шлях нашої праці ще дуже довгий і на ньому зустрінеться ще багато перешкод. Громадянство, за малими виїмками, не зовсім ще зрозуміло значення тої політичної ситуації, яка утворилась тепер через ті або інші обставини. Через те воно не може зрозуміти багатьох справ. Інша частина громадянства, користуючись цим і бажаючи розвалу й бур анархії, вороже ставиться до ідеї державности, вживаючи всіх заходів до повалення теперішньої власті. Стурбований цим, а також бажаючи, щоб законність і лад управління Українською Державою не були змінені анітрохи при яких би то не було обставинах, постановив я видати закон і грамоту власноручно, в яких визначено, що коли Богові вгодно буде послати мені смерть або тяжку хворобу, тоді в управління Державою вступають Верховні Правителі — один, призначений мною в Грамоті власноручній від 3 серпня с. р., і два обраних — один Державним Сенатом, а другий Радою Міністрів. Видаючи цей закон і Грамоту, я щиро підкреслив перед народом українським, що не влада і почесні гетьманські ваблять мене, а доля й щаслива будуччина України, яка при кожнім нерозважнім кроці в сей бурхливий, непевний час може згубити все те, за що так довго велась боротьба. Владико, й ви, панове міністри та сенатори! Я певен, що праця ваша на користь Української Держави буде так само правдива і щира без мене, як і при мені. А поки, хвалити Бога, всі ми здорові. Нехай же так буде ще довгі роки на славу вільній Україні! За це ми вознесемо свої гарячі молитви до Всемогучого Творця. Амінь".

Після промови Гетьмана взяв слово митрополит Антоній, звиваючи присутніх помолитися за здоров'я, багатоліття та добробут пана Гетьмана. По скінченні урочистого молебня державний секретар Завадський прочитав новий закон про наслідництво власті. Після перечитання закону, генеральний писар Полтавець-Острияниця передав Гетьману три запечатані грамоти, написані власноручно самим Гетьманом. Ці грамоти передав Гетьман по одній: митрополиту Антонію, презид. Сенату Василенку і голові Ради Міністрів Лизогубу. В кінці проголошено "Славу" Українській Державі та Гетьману.

версі в двох залах, одна поруч другої, засідала Рада Міністрів і Мала Рада Міністрів. В кількох кімнатах внизу містилася особиста канцелярія Гетьмана. В будинку була й невелика домашня церква. В цьому ж будинку містилися й приватні покої Гетьмана, всього 3-4 невеликих кімнати, крім столової й вітальні. В цьому дуже тісному й скромному помешканні розмістилася родина Гетьмана, яка щасливо перебувала весну 1918 р. під большевиками й повернулася в кінці червня до Києва з Петербургу. Приїхала дружина Гетьмана Олександра Петрівна, сини Петро, Павло і Данило Павловичі і дочки Марія Павлівна і Єлисавета Павлівна.

Управа Гетьманського Будинку зорганізувалася вже 29-го квітня. Господарем Гетьманського Будинку став Михайло Михайлович Ханенко,

його помічником полковник Ол.М.Яценко-Борзаковський (помер у 1924 р.), завідуючим господарством — полковник С.Богданович.⁶³ Особистими ад'ютантами Гетьмана були: осаул Гнат Земневський, підосаул Олександр Крига, сотник Василь Кочубей, військовий старшина Олександр Сахно-Устимович.

Вже в перші дні по перевороті був організований спеціальний Штаб Гетьмана. На чолі його поставлено генерала Володислава Дашкевича-Горбацького. Генер. Дашкевич-Горбацький брав участь в російсько-японській війні 1904-1905 років, а у світовій війні командував спочатку 96-м пішим полком, а потім 24-ою пішою дивізією. Мав багато військових нагород до Георгієвської Зброї включно. Керував військово-технічною стороною перевороту. Пізніше, в липні, його замінив генерал Стелецький, а в серпні — генерал Петро Акерман. Комендантом Гетьманського Будинку був генерал Костянтин Адамович Присовський.

Життя в Гетьманському Будинкові йшло по строго заведеному регуляміну. Весь час у Гетьмана був поділений по годинам: в певні дні й години відбувалися доклади Голови Ради Міністрів і деяких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й деяких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й деяких інших урядових осіб. Далі йшов прийом численних делегацій, депутацій, окремих осіб — доступ до Гетьмана був вільний для всіх громадян, які мали до нього якусь поважну громадську або й особисту свою справу; дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів. Увечері — засідання Ради Міністрів, на яких Гетьман, як було вже зазначено, дуже часто брав участь. Навіть сніданки й обіди не були часом відпочинку, бо крім найближчого оточення Гетьмана, в них завжди брали участь запрошені сторонні особи, — міністри, дипломати, члени делегацій, щоб Гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час столу. Отже, всі дні проходили в надзвичайно напруженій праці, вічно на людях, жодної хвилини на самоті, з коротким спочинком, бо засідання Ради Міністрів кінчалися іноді в 4-5 годин ранку, а в 9-10 ранку Гетьман вже приймав доклади. Тільки сильне здоров'я, загартоване довшими роками військової служби й бойової діяльності, давало йому змогу витримувати таке напруження.⁶⁴

63. Як оповідає Гетьман П. Скоропадський в своїх споминах, оселившись 29-го квітня в генерал-губернаторському будинку, він на другий день вранці застав увесь штат Гетьманського Будинку вже сформованим, що йому залишалось лиш "переглянути його і затвердити".

64. До установаження особливої уніформи в Українській Армії Гетьман носив форму Кубанських і Терських козаків (бешмет і черкеска з прибором: кинжал на вузькому ремінному поясі, оздобленому сріблом, і шаблю кавказького зразку; висока папаха). Черкеску Гетьман носив ще перед установаженням гетьманства, — коли був Генеральним Отаманом Вільного Козацтва. Кубанське, а почасти й Терське козацтво зберігали старі українські традиції й старовину. Кубанське військо складалося головню з запорожських козаків, а Терське наполовину також з українців (в 1832 р. з козаків Полтавської й Чернігівської губ. сформовано було так звані № 1 і 2 "Малоросійське козацьке полки" й поселено ці полки на річці Тереку, разом з колишнім "Лінійним" Військом вони склали окреме Терське Козацьке Військо). Черкеска в обох військах являється не тільки офіційною формою, але й національним козацьким убранням, яке носили українці-козаки як атрибут свого козацького стану. Коли в 1917 році почався на Україні національний рух, тоді ожила на Наддніпрянщині й ідея козацтва. Відроджене на Україні "Вільне козацтво" глибоко відчувало свій зв'язок з прямими нащадками колишнього козацтва — Кубанцями й Терцями; убрання цих козаків — "черкеска" натурально явилася в очах відродженого українського козацтва ознакою приналежності до козацького стану. Багато вільних козаків та їхніх старшин почали заводити собі черкески. Таким чином черкеска, як військова форма українських козаків, зробилася відповідним убранням спочатку для Генерального Отамана Вільного Козацтва, а потім і Гетьмана України.

По установаженні форми в Українській Армії, Гетьман окрім "черкески" почав носити "жупан": при звичайній формі — чорний, при парадній — білий, опоясаний слуцьким поясом; на голові — історична гетьманська шапка з соболев з оксамитовим малиновим верхом, з пір'ями, оздобленими діамантами. Як на черкесці, так і на жупані — наплечники з золотого жгута, виложені металевими окрасами: герб України (тризуб, обвитий пшеничним колосом) з двома бу-

Треба до цього зауважити, що життя й праця Гетьмана проходили серед постійної небезпеки життя. Київ аж кипів від різних ворожих українській державності елементів; найбільше злоба їх зверталася проти голови Української Держави, її Гетьмана. В замислах, планах і організації замахів на його життя сходились і були солідарні між собою вороги України від лівих російських ес-ерів терористів і до прихильників різних “білих” російських урядів. Поруч з убивством фельдмаршала Айхгорна, виконаним російськими ес-ерами, мав бути зроблений атентат і на Гетьмана. Про змову на життя з боку партизанів Уфимської Директорії оповідає нам один з ініціаторів цього замаху Станкевич. Крім того не раз удавалося викривати змови, підготовки до замаху, чи то в формі підкинутої бомби, чи то плану висадити в повітря цілий Гетьманський Будинок. Це все вимагало спеціальних заходів охорони Гетьманського Будинку, куди пускалося лише по спеціальних перепустках, і примушувало Гетьмана до певної міри добровільного затворництва, хоч він раз-у-раз появлявся на людних зібраннях, з’їздах і т. п.

Це все, розуміється, утворювало доволі нервову атмосферу цілого правительственного життя, особливо в такі гострі моменти, як вибухи порохових складів на Звіринці або по замордуванні фельд. Айхгорна.

Як тільки розійшлася по Україні звістка про вибір Гетьмана, як з усіх усюд до Києва почали прибувати делегації для привітання Гетьмана і зложення перед ним різних прохань. Почали приїздити делегації з пограничних місцевостей, які не були певні, чи вийдуть вони до складу Української Держави, і посилали спеціальних депутатів прохати, щоб Україна прилучила їх до себе. Поприїздили делегації з Дону, Кубані, Кавказу, з Туркестану, з Холмщини — з усіх місць, де жили українці, прохати захисту й порятунку в Українській Держави. Крім прийомів у міністра закордонних справ, з яким велися ділові розмови, такі окраїнні делегації приймав у себе Гетьман в більш або менш урочистих авдієнціях, частуючи їх сніданками або обідами, під час яких виголошувались промови й офіційні тости.

Першим прилюдним виступом Гетьмана була його присутність на святі відкриття Українського Клубу в Києві. Український Клуб, заснований ще 1908 року, був осередком національного українського життя в Києві. 19-го травня 1918 р. він святкував своє відкриття в новому обширному помешканні на розі Прорізної і Пушкінської вулиць. На відкриття явились, яко гості, Гетьман в супроводі своїх ад’ютантів, німецький посол барон Мум, заступник австро-угорського посла фон Принцінг, болгарський посол Шишманов, австрійський генерал Алексис, військовий австрійський аташе майор Фляйшман, багато німецьких і австрійських офіцерів, численні представники українського літературного і політичного світу і взагалі велика сила гостей. Свято почалось промовою голови Клубу Л.М.Старицької-Черняхівської; вона зазначила культурно-політичне значіння Клубу в українському житті, висловила надію, що всі українці без різниці партій об’єднуються біля Клубу в ім’я загальнонаціональних інтересів, потім, звертаючись до Гетьмана, привітала його і висловила надію, що він укріпить самостійність України, спираючись на допомогу українських патріотів.

Гетьман відповів їй коротенькою промовою, в якій заявив, що політика України буде вестися на демократичних основах і в дусі скріплення державної самостійності. Промова Гетьмана була зустрінута гарячими оплесками.

Після того Л.М.Старицька-Черняхівська звернулася німецькою мовою до чужоземних гостей, дякуючи їм за те, що вони вшанували своєю присутністю свято; вона висловила почуття подиву до “благородного німецького народу, який один бореться з цілим світом”: Потім вітала також окремо австрійців і болгар. По цій промові наступила концертна частина свята, а після концерту вечеря, на яку запрошено було Гетьмана, чужоземних гостей, українських політичних та громадських діячів. За вечерею промовляли д-р. Є.Лукаsevич, д-р. М.Галін і барон Мум, який дякував від імені Німеччини і висловив побажання, щоб Україна вийшла на шлях вільного і щасливого життя. Гетьман знову сказав промову, в котрій повторив, що вестиме демократичну й національну політику і доложить усіх сил, щоб укріпити самостійність України. На цьому закінчилася офіційна частина свята, і Гетьман покинув помешкання Клубу.

лавами навхрест. При жупані — шабля старовинного козацького зразку. Жодної іншої форми Гетьман П.Скоропадський за часів Гетьманства не носив. З відзнак носив Гетьман лиш Георгієвський хрест 4-ого ступеня, а в парадних випадках, при прийомі чужоземних послів — орден тої держави, чий посол мав аудієнцію.

З інших прилюдних виступів Ґетьмана, коли йому доводилось виступати з промовами й заявами принципіального й програмового характеру, треба зазначити прийом 21 червня 1918р. великої делегації хліборобів з чотирьох губерній — Харківської, Херсонської, Полтавської і Волинської, і прийом учителів слухачів літніх учительських курсів, що відбувся 29 червня.

Хліборобська делегація познайомила Ґетьмана з становищем на селі і прохала його дати населенню охорону, лад, відновити судівництво й взагалі забезпечити на Україні умови спокійної праці. Відповідаючи хліборобам, Ґетьман сказав:

“Ми вживаємо всіх заходів, щоб селянське трудове населення не переносило всіх труднощів переходового часу. Мене вибрали й на мені лежить обов’язок повернути лад Рідному Краєві. Зараз після вибрання я переїхав у помешкання, в котрім вас приймаю. Становище було в той час дуже тривожне, але я сказав, що звідцїля не вийду, не зорганізувавши наново Кабінет Міністрів. Кабінет з одних лише міністрів зразу, звичайно, не міг приступити до службових справ і управи державою, доки не вдалось наново зорганізувати, а почасти змінити в міністерствах, які страйкували, урядовців і налагодити складний апарат державної управи. Законів поки що нема, старі в більшості не підходять, отже, треба скласти нові закони, котрі мають бути настільки всебічно освітлені, щоб приложення їх зустріла країна, яко бажаний акт. Я чудово розумію, що влада на місцях повинна бути в руках старостів.

Одначе, покликання старостів на посади не таке просте й на вибір їх та покликання йде багато часу.

Ми розуміємо стан справи й разом з міністрами працюємо до самого ранку, стараючись скоріш скласти закони й перетворити земства, замінивши деяких людей людьми землі, щоб земства стали установами, які дають користь кращій частині населення — хліборобам, котрих вважаємо за необхідне притягнути до управи. Аграрний закон провадиться, великі маєтки ділитимуться, але треба переводити це не відразу й не безглуздо, пам’ятаючи, що все багатство України в землі. Згадайте, що нам потрібна фабрична діяльність, через що треба відноситись з великою обережністю до поділу великих заводських маєтків.

Всі закони виробляються в комісіях. Волостні земства будуть цілковито змінені й туди будуть покликані люди праці, люди землі — хлібороби, а при тім я прошу можливо частійше подавати відомості про їх діяльність повітовим старостам. Я сьогодні видам розпорядок про необхідність поїздок старостів по повітах”⁶⁵

Відповідаючи на окремі запити хліборобів, Ґетьман сказав: “Говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але не можна його відразу видати, не рахуючись з історичним та юридичним боком питання. Великих маєтків більше не буде, земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, причім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті та прокурорський догляд. Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банку для утворення земельного фонду Держави. Уряд сам буде ділити між безземельних земельні запаси. Тільки треба пам’ятати, що для всіх землі не вистачить, а тому треба підняти промисловість краю. Україна не має, наприклад, своєї текстильної промисловости. Треба всіма силами піднести нашу промисловість і заснувати по всій Україні кооперативи, що значно поліпшить й життя Рідного Краю”.

На запитання про суди Ґетьман відповів: “Непідходячі судді будуть усунені, а на їх місце будуть призначені інші з відповідною освітою. Зараз звернено увагу на поліпшення роз’їздів судових властей. Одержуючи раніш 200 або 300 карбованців разом з роз’їздом, судовий слідчий, наприклад, не мав спроможності частійше виїжджати. Тепер винагорода судових діячів буде побільшена. Поліпшені будуть засоби переїзду. Між іншим, використається для роз’їздів судових діячів ті автомобілі, котрі залишились по війні.”⁶⁶

Приймаючи слухачів учительських курсів, числом коло сотні осіб, Ґетьман виголосив до них таку промову:

65. “Селянське Слово”. 1918, 1.

“Панове вчителі! Більше ніж 250 років минуло від того часу, коли Україна з’єдналась переславською умовою з Московщиною, як рівна з рівною.

Весь час об’єднаного життя України з Московщиною можна назвати тяжким 250-літнім ярмом національної неволі українського народу. Протягом цього довгого часу московська політика помосковлення й централізму зробила те, що український нарід забув, хто він, і чії ми діти. Дійшло навіть до того, що більшість синів України соромилась назвати себе Українцями, вживати свою рідну мову, вважаючи її за мову мужицьку, навіть носити свої національні прізвиська. Після загальноросійської революції, коли пута централізму були назавжди розбиті, коли український нарід зміг виявити своє національно-державне обличчя, — державну владу на Україні захопили темні невідповідальні люди, котрі не вмiли або не хотіли, або просто державним безладдям бажали доказати неможливість існування незалежної України.

Коли утопійність політики цих людей досить виявилась, коли український народ переконався про потребу міцної влади, яка змогла б забезпечити українському народові вільний розвиток його духовних культурних сил, — я, як вірний син України, примушений був послухати голос народу та свого серця й узяти всю державну владу в свої руки. Прохаю пам’ятати, що не задля себе взяв я цей важкий тягар, а задля користі українського народу. Я висловлююсь так: “не про себе турбуюсь я, а про те, щоб жила вільна й незалежна самостійна Україна”.

Народні потреби мені добре відомі, і я пороблю всі заходи, щоб утворити краще його життя. Вас же, панове, прохаю, коли роз’їдетеся на свої посади, прикласти весь свій розум і любов до Неньки України на те, щоб підняти рідну національну школу якнайвище, розуміючи, що тільки освіта допоможе народові використати ті багатства, котрі сховані як в нас самих, так і у всій Українській Державі, і що тільки вона допоможе народу вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя.

Крім того, прохаю вас, панове, вжити всіх заходів, щоб розтолкувати малоосвіченому народові про нині існуючу державну владу й розкрити йому очі на тих, хто в неспокої й людським хвилюванні бачить свою власну користь.

Прохаю пам’ятати, що я не той, хто багато обіцяє й нічого не дає, а той, хто працює мовчки, маючи своєю метою тільки щастя народу, українського народу. Єдиний, незалежний, вільний Україні слава!”

У відповідь на промову виступили міністр освіти Василенко й декотрі слухачі з промовами, в яких вказували на найпекучіші потреби української школи. По скінченні прийому перейшли Гетьман і члени з’їзду до саду, де Гетьман протягом півгодини в товаристві народніх учителів і учительок говорив з ними про пекучі справи. Між іншим, сказав Гетьман, що незабаром Рада Міністрів ухвалить законопроект про поліпшення матеріяльного становища учителів українських шкіл.

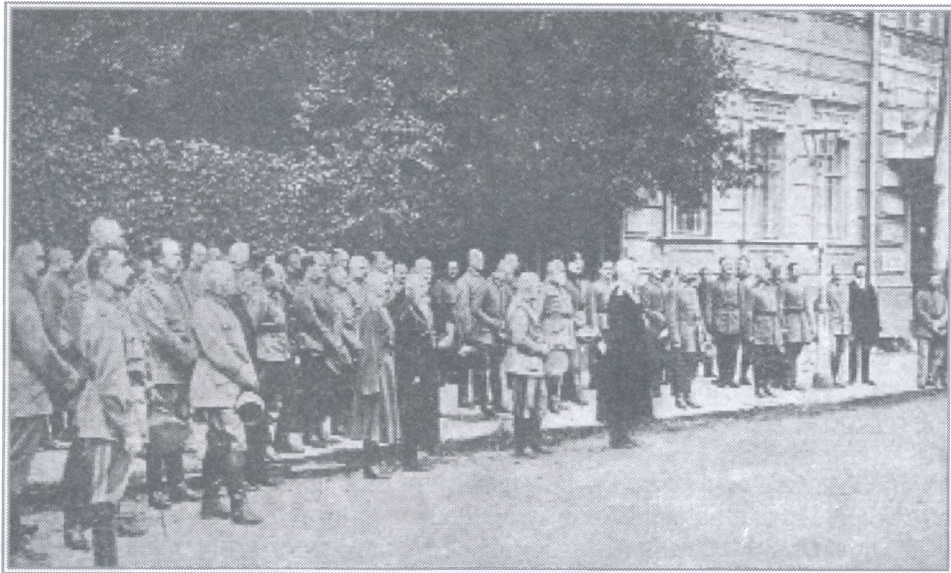
Дуже важним був виступ Гетьмана на другій сесії Українського Церковного Собору 6 липня 1918 року, де він рішуче висловився за самостійну, автокефальну українську церкву. В своїй промові, виголошеній (як і всі інші прилюдні промови) українською мовою, Гетьман згадав про тісний союз, який був колись на Україні між козацтвом і православним духовенством; “Я гадаю, — продовжував він, — що наша православна церква, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу й поведе його по тому шляху віри й правди, по якому вели його славні, великі духом владики: Петро Могила й інші, бо всі ми добре знаємо, наскільки ще нерозвитий наш нарід і скільки ще прийдеться положити сил і розуму, працюючи на цьому полі, але я певний, що духовенство буде щиро провадити культуру, любов до Рідного Краю і віру серед українського народу. І я гадаю, що розцвіт православної віри, розцвіт духовенства буде хутко йти у нас на Україні, бо кожний з нас розуміє, що розцвіт національного духовенства, це розцвіт вільної Української Держави, яка спирається від малого до великого на сильних духом, окутаних любов’ю до віри й Рідного Краю.

Бажаючи повного і вільного розвитку православної віри та духовенства, я хочу, щоб всі діла української церкви рішались тут у нас, на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу.

Кажучи це, я не хочу сказати того, що я і Уряд втручаємось в церковні діла. Ні, але тільки стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є великою основою державності, досяг апогея, якого б не змогли зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять насунутись на нас збоку”.⁶⁷ Гетьману відповів од імені Собору – також українською мовою – митрополит херсонський і одеський Платон.

Про інші прилюдні виступи Гетьмана буде згадано далі на відповіднім місці в окремих розділах цієї книги.

67. “Вістник”, ч. 29, ст. 430-431.

Молебен перед Гетьманським Будинком

VI.

Внутрішнє становище на Україні. Організація провінційальної адміністрації. Її дефекти. “Карні експедиції”.

Декларація Укр. правительства. Опозиція уряду з боку національних українських кругів. Трудне становище уряду.

Перед молодю Українською Державою стояв цілий ряд надзвичайно тяжких завдань: поперед усього треба було якось вгамувати розбурхане море анархії, соціальної ворожнечі, грабіжницьких і авантюристичних апетитів, розпалених цілим роком революції, а найбільше демагогією большевиків та Центральної Ради; треба було організувати адміністраційний апарат, налагодити попсовану машину народного господарства, зробити необхідні поліпшення в формі урегулювання земельної справи, забезпечити трудовим, продуктивним елементам змогу спокійно працювати, приборкавши й вгамувавши елементи деструктивні й розкладові; одночасно з тим треба було забезпечити й зовнішнє, міжнародне становище держави. Тут були три основних питання: улаштування відносин до центральних держав, замирення з совітською Росією та визнання Української Держави нейтральними державами й Антантою. Розуміється питання зовнішнього становища держави більше, ніж деінде, залежали у нас від внутрішньої консолідації, від скріплення власної сили.

Правительство Української Держави стояло перед надзвичайно складною ситуацією: з одного боку, в середині краю — завзята, загострена до крайніх меж боротьба класових, національних інтересів, змагання політичних орієнтацій; з другого — світовий поєдинок двох великих груп держав; порозуміння з якоюсь одною з цих груп викликало безпощадне ворогування другої групи; з одного боку стояли німці, з другого большевики; порозуміння з першими грозило гнівом і помстою Антанти; порозуміння з другими було неможливе без допомоги німців. Одно могло допомогти Україні вийти цілою з цієї всесвітньої завірюхи, де билися між собою всі її ближчі й дальші сусіди, і притім зберігаючи нейтральність, — це внутрішня консолідація, створення внутрішньої відпорної сили. Хоч які страшні та грізні сили уявляли собою держави, що боролися на всесвітнім поєдинку, але вони були у 1918 році вже втомлені й виснажені; Україна, з її 45-мільйоновим населенням і ще далеко не зруйнованим запасом природних багатств, могла вдержатись і встояти серед тої бурі, навіть в багатьох справах їй могло належати останнє рішаюче слово; але на своє нещастя, вона не мала внутрішньої консолідації: всі її активні організуючі сили йшли врозтіч.

В попередніх розділах вже було зазначено, як зустріли і як поставились до гетьманського правління різні верстви громадянства на Україні, поскільки виразниками поглядів тих верств являлись політичні партії. Спеціально ті групи, які, здавалось би, в ім'я вищих інтересів української державності, повинні були найбільше підпирати правительство — українські національні партії — стали до нього в рішучу опозицію. А більш крайні, українські ес-ери та большевики, ті просто повели з ним боротьбу, ведучи агітацію серед народніх мас і провокуючи узброєні повстання. Українські хлібороби, покликавши до життя гетьманщину, не виділили з-поміж себе досить численних і активних людей, які б зуміли дати створеному ними режиму й відповідну реальну опору. Піддержували Гетьмана і його правительство лиш ті елементи українського громадянства, для котрих найдорожчою уявлялись державність, лад і порядок самі по собі, а не конче в українській національній формі, для котрих самостійність України уявлялась одиноким порятунком, а не сталим національним ідеалом. І саму державу українську розуміли вони в широкому територіяльному розумінні, а не стисло національному. Представники таких поглядів засідали і в правительстві. Серед них були безперечно патріоти України, але вони не були українськими націоналістами. Українські ж націоналісти, не схотівши йти до правительства, стали осторонь і гостро критикували кожен крок, кожен виступ правительства з по-

гляду вузьконаціонального, котрий далеко не покривався поглядом державним. В цьому була основана причина взаємного непорозуміння. Гетьман весь час шукав зближення з “українськими кругами”, з т. зв. “свідомими українцями”, себто з невеликими політичними групами, які вважали, що тільки вони одні репрезентують собою українське громадянство. В їх очах, кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій, не був членом “Просвіти” — не був і українцем: українство в поняттях цих людей кінчалось поза межами партій ес-ефів, ес-ерів, ес-деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтелігентів, згуртованих в цих партіях.

Гетьманське правительство, опинившись біля влади, знайшло до певної міри організованим тільки центральний апарат — міністерства в самому Києві. Воно його попервах так і залишило: було увільнено лиш кілька товаришів міністрів, решта ж урядовців була залишена на своїх постах. Тяжче стояла справа з провінцією. Ц. Рада, проголосивши в листопаді 1917 року самостійність України, залишила скрізь губерніяльну й повітову адміністрацію, яка була попризначувана ще за часів російського Тимчасового Правительства. Це були виборні губерніяльні й повітові комісари, майже всі без виімку українці, люди більш-менш поміркованих поглядів. Губерніяльними комісарами були навіть люди, що відігравали політичну роль в українському національному рухові. Але сама організація управління була Тимчасовим Правительством улаштована так, що комісари не мали ніякої влади, майже нічого не могли робити й залишалися лише свідками повільної руїни життя в краю. Повітові комісари в кінці року почали просто розбігатись з своїх посад, які зробились небезпечними в міру того, як наростав большевизм. По повероті до Київа весною 1918 р. українське правительство настановило вже від себе комісарів, поруч яких поставлено було військових губерніяльних і повітових комендантів. Про який-небудь строгий вибір людей не могло бути мови, особливо що стосувалося того, чи призначений комісар або інтендант “певний українець”, чи ні: серед загального розруху, при очищенні краю від большевицьких військ, призначіння робились наспіх і часто-густо випадково. Отже, траплялись агенти влади енергійні, досвідчені (наприклад, комісар Одеси д. Коморний), але бували й люди зовсім непридатні. Пригадаймо, як характеризували провінціяльну адміністрацію цього часу представники з міст на загальному з'їзді в Києві (див. ст. 9). Організатори гетьманського перевороту вважали за потрібне звільнити всіх цих комісарів і призначити нових адміністраторів — губерніяльних та повітових старост, виходячи як з мотивів політичних (цілком зрозуміле бажання мати певних і вірних новій владі агентів на місцях), так і з ділових: щоб на провінції на чолі адміністрації стояли люди місцеві, досвідчені й придатні. Але тому, що переворот відбувся дуже швидко й почасти навіть несподівано для багатьох прихильників гетьманства, то не було часу наперед обміркувати й уложити списки кандидатів на посади губерніяльних і повітових старост: ці списки довелося укладати наспіх в момент перевороту, і зараз же потому призначені кандидати заняли свої посади, хоч наказ про усунення з посад губерніяльних та повітових комісарів і їх помічників та заміну їх старостами був виданий міністром внутрішніх справ Ф.А.Лизогубом тільки аж 14 травня. Як це буває завжди, коли діло робиться наспіх, під гарячу хвилину, знайшлося чимало зовсім випадкових призначень або з тих чи інших причин — невдалих; деякі старости (особливо повітові) скоро подались самі до демісії й були замінені іншими; через те первісний склад старост, як губерніяльних, так і повітових, з часом дуже змінився.

Спочатку були такі призначіння:

Київщина. Губерніяльний староста — Іван Львович Чарторижський, бувший губернатор Тернопільщини, призначений 9 травня. З 30 серпня губ. старостою був генерал ген. штабу Павло Маркевич Андріанов.

Помічник його — Платон Забугин (б. комісар Бродського повіту в Галичині).

Повітові старости:

київського пов. Микола Григорів,

бердичівського Іван Машир (убитий повстанцями в липні 1918 р.),

уманського Ібрагім Солтик,

канівського Іван Недашківський,

черкаського Марко Куліш,

радомишльського Сергій Онищенко,

тарашанського Василь Дубиненко,
чигиринського Володимир Бялоцький, пізніше Петро Серебряков,
липовецького (?) Носенко,
Васильківського Микола Яблонський, пізніш Володимир Троцький,
сквирського Іполіт Волошинов,
Волинь. Губ. староста Д.Ф. Андро (від 4 травня), помічник його Олекса Зарембський.
Повітові старости:

овручський Олександр Лалевич, помічник Йосиф Курманович,
володимирський Володимир Пушин (б. комісар Ц. Ради),
острожський Костянтин Курзенков,
старокост. Ростислав Ржевський,
новоградволин. Леонтій Бродський,
житомирський Іван Арндт, помічн. Олександр Дунін-Борковський,
дубенський Дмитро Прибильський,
кременец. Микола Шмідт,
рівенський Йосиф Максимович,
ізяславський Микола Шабельський,
луцький Хведот Шлеммер,
ковельський Олександр Никитин,

Поділля. Губ. староста Сергій Іванович Кисільов, помічник губ. старости Микола Ле-
мені-Македон.

Повітові старости:

могілівського Євген Бразуль-Брешковський,
винницького Павло Ренненкамф, пізніше Пилип Гусаков,
проскурівського Володимир Столяров,
ушицького Станислав Бодисько,
каменецького Сергій Василев, пізніше Олекса Подерні,
літинського Олександр Липкин, пізніше Олександр Потоцький (б. член Держ. Думи),
брацлавського (?) Киріченко,
ольгопільського Віктор Леонтіїв, пізніше був Андрій Титаренко,
балтського Іван Бордюжевич,
гайсинського Іван Сінокосів.

Чернігівщина. Губ. староста Микола Петрович Савицький (б. голова губ. земства) від 13
травня до 28 червня, потім губ. старостою був М.В.Висоцький, помічник губ. старости Олексій
Олександрович Бакуринський (трагічно загинув в кінці 1918 р.),

чернігівський Михайло Малахів (б. комісар за Ц. Ради), помічник його К.Котляревський,
борзенський Леонтій Кочубей, пізніш Лев Білозерський,
ніжинський Микола Висоцький,
сосницький Кост.Імшенецький,
козелецький В.Кринський, помічник В.Ядрило (б. комісар за Ц. Р.),
кролевецький Ілля Соломка, пізніше Олександр Сергієнко,
стародубсь. Федір Кібальчич,
суражський Кость Іванов,
новозибковського Іван Листовський, пізн. Ц.Дріа-Дорналович,
городнянський Волод. Тризна,
глухівський Микола Бірвар, помічник Іван Нарбут,
колотопський Сергій Кандиба, помічник Микола Фененко,
остерський Дмитро Вишневський.

Полтавщина. Губ. староста С.С.Іваненко.

Повітові старости:

гадяцького Пилип Мельників,
зінківського Микола Рот, пізніше Яків Кратохин,
золотоношського Олексій Петраш, пізніш В.Клименко,
кобеляцького Вячеслав Бокій, пізніше Ігельштром,

косянтин. Микола Флях,
 кременчуцького Микола Левченко, помічник Ол.Калачевський,
 лохвицького Павло Ярмак,
 лубенського Сергій Грачов,
 миргородського Юрій Лаппо-Данилевський, пізніше Іван Ляхович, Павло Супрагин,
 переяславського Грицько Холодний, пізніше Іван Кривошій,
 пирятинського Іван Юскевич,
 полтавського Василь Петраш, пізніше Олександр Мгембрієв,
 прилуцького Микола Домонтович,
 роменського Олександр Русанов,
 хорольського Сергій Родзянко (б. комісар за Ц. Ради).

Катеринославщина. Губ. староста ген. Черніков, помічник губ. старости Євген Брехфельд,
 Повітові старости:

катеринослав. Петро Петренко, помічник Олексій Малинко,
 верхнедніпров. Сергій Дементієв,
 новомосковськ. Нарциз Комаров, пізніше Христофор Бойє.
 павлоградського Павло Миргородський,
 олександров. Микола Ключників,
 бахмутського Юрій Желинський, пізніше Олекса Лисенко,
 славяносербс. Микола Кудрянов,
 маріупольського Давид Хараджієв, пізніше Петро Світлицький.

Харківщина. Губ. староста генерал Петро Іванович Заліський (до 2 липня), помічник губ.
 старости – Леонід Турчанинов.

Повітові старости:

харків. Михайло Плещеев, пізніше Володимир Філонов, помічн. Володимир Доромаський,
 охтирського Володимир Григорій, пізніше В.П.Лашкевич,
 богодухівського Микола Смаковський,
 валківського Василь Борисовський,
 вовчанського Анатоль Лященко, пізніше Петро Неклюдов,
 ізюмського Микола Ярцев, пізніше Микола Кох,
 зміївського Василь Сас-Тисовський,
 купянського Всеволод Захарашевич-Капустянський, пізніше Ол.Соболь-Горний.
 лебединського Микола Стасилевич,
 старобільського Антон Гирчич,
 сумського Олександр Ігнатов, пізніше Сергій Гребенщиків,
 Херсонщина. Губ. староста Семен Григорович Пищевич.

Повітові старости:

одеського повіту Олександр Ярчевський,
 олександрійського Павло Мазуренко,
 тираспольського Христофор Трестер,
 херсонського Леонід Терентієв,
 елисаветградського Василь Верещагин,
 ананієвського Павло Корбе.

Таврія. Окружний староста Олександр Вас.Десницький,
 бердянс. пов. Володислав Гаєвський (б. голова бердян. зем. управи),
 Мелітополь. Петро Городинський,
 дніпровського полковник Соломон Шебанов,
 перекопського П.Е.Вільнер.

З огляду на переважно український склад людності, зважаючи на прохання самого насе-
 лення й маючи на увазі також мотиви стратегічні, Українська Держава прилучила до себе
 кілька повітів сусідніх неукраїнських губерній Могилівської, Мінської, Курської й Во-
 роніжської; з них гомельський повіт моголівської губ. прилучено з адміністративного погляду
 до Чернігівщини, так само як повіти Курської губ. – Путивльський та Рильський; повіти Кур-
 щини: Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський і Новооскольський, а та-

кож Валуйський повіт Воронізьської губ. прилучено до Харківщини. Повіти Річицький, Пинський і Мозирський Мінської губ. було з'єднано в окремих Поліський округ.⁶⁸ На ці повіти були призначені старости:

гомельського повіту Євген Стош,
путивльського Петро Піроцький (б. комісар в Галичині),
рильського полковник Микола Кореньов,
суджанського ?
грайворонського Кость Ємних,
білгородського Володимир Кукіль-Яснопольський,
корочанського князь Волконський Олександр,
новооскольського ?
валуйського Віктор Жданович.
Поліським губ. старостою — Петро Оскарович Патон,
річицького Олександр Коморний (б. комісар в Одесі за Ц. Ради),
пинського П.Дешеньківський,
мозирського ?

Губерніяльним старостою Холмщини і Підляшшя призначено було Олександра Філаретовича Скоропис-Йолтуховського, помічником його М.Донця. Повітові старости:

берестейського повіту Теоф.Торонський,
івановського Василь Падох,
ковельського Фридр. Фуст,
картуз-березького В.Коцко,
дрогичинського Юл.Максимчук,
кобринського А.Лушпинський,
більського Стеф.Кордуба,
володавського Павло Левицький,
чернинського Вас. Лисенко,
камень-каширського о. Ів.Волянський,
пружанського Ант.Кулеша,
дубицького Вас.Шевчук.

Були призначені повітові старости до деяких повітів Бессарабії, але вони не були допущені, так само як і інші українські урядовці, румунами. До Хотинського повіту призначено було Олексу Сугаренка (мировий суддя).

Переважна більшість губерніяльних і повітових старост були місцеві земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина була — військові, також місцевого походження люди; дуже мало було людей, які б служили на адміністраційних посадах за старого режиму (всього таких було 3-4). Отже, нарікання, ніби було попризначувано "царських губернаторів" і "справників", не мають під собою ґрунту. Та все ж таки цілий ряд з цих призначень здався тоді дуже одіозним для національних українських кругів, але тільки в нечисленних випадках мала ця одіозність рацію. Так, наприклад, призначіння на посаду київського губерніяльного старости Ів.Л.Чарторижського; як губернатор окупованої російським військом Тернопільщини за часів гр. Бобринського і Трепова він ніс на собі той одіум, який мали — і цілком слушно — всі відповідальні представники російської адміністрації в Галичині з боку українського громадянства. Спеціально Чарторижський не був гонителем українського населення і навіть дбав про його економічний добробут. Але в його устах всі свідомі українці були "мазепинці", до національного українського руху ставився він неприхильно і подавлював його в Тернопільщині. Отже, присутність його на посту губерніяльного старости Київщини була незручною. На це звернув увагу Гетьмана дехто з міністрів й кінець кінцем пана Чарторижського було усунуто з посади. Цікаво, що на призначіння п. Чарторижського було звернуто увагу й німцями та австрійцями. Виникла була, як тепер виявилось, ціла переписка між австрійським посольством у Києві та Віденським урядом;

наводилися справки про діяльність Чарторижського за часів його урядування в Галичині,

68. Про це була постанова Ради Міністрів від 14 серпня 1918 року, див. "Державний Вістник", № 43.

але було з'ясовано, що він поводився дуже гуманно й доброзичливо з “місцевим населенням”, а тому вирішено ніякого питання з приводу п. Чарторижського перед українським правительством не здійснювати.

Аналогічний випадок трапився з другим губерніяльним старостою:

п. Заліським (Харківщина), це був добрий адміністратор і по-своєму патріот України, але він вважав, що українці можуть добре обійтися з готовою вже російською мовою й не потребують зовсім творити якусь нову мову й нову культуру. Висловлювання таких поглядів особою, що займала офіційне становище в Українській Державі, вело до прикрих непорозумінь, і губерніяльний староста мусив покинути свою посаду.

Корінь непорозумінь між новою адміністрацією й національно настроєними українськими кругами лежав у різниці поглядів на суть і характер української державності. “Свідомі українці” були майже без винятку лівих поглядів, уважали себе за соціалістів. Багато з-поміж них було зв'язано з діяльністю лівих українських партій та інституцій Ц. Ради. З центру, з Києва, йшли гасла ворожого відношення до нового режиму; українські партії виносили вже звісні нам резолюції, часописи українські містили дуже різкі статті проти гетьманства. В краю ще не ущухли відгуки недавньої громадянської війни. В особі нової адміністрації прийшли люди, що належали до верстви, яка зазнала під час революції чимало несправедливостей і кривд. В її очах багато з-поміж української інтелігенції було людей скомпрометованих “большеви́змом”. Тепер ці самі люди виступали, часом дуже різко, проти правительства Гетьмана. Отже, доводилося таких людей арештовувати. Тоді зчинявся галас, що “ведеться боротьба з українством”, що людей арештовують за те, що вони — українці! І коли взяти до уваги, що українці-націоналісти з усіх сил старалися поширити і серед своїх, і серед чужих думку, що дійсні українці тільки вони — “свідомі українці”, що решта все не українці, то стане зрозумілим, яка виникала плутанина понять і як зручно вороги гетьманського правительства використовували всякий акт політичної репресії проти ворогів уряду, як акт боротьби з “українством”.

Становище в краю ускладнилося ще одним явищем — справою т. зв. карних експедицій. Діло в тім, що осінь-зима 1917-1918 років пройшли на українському селі під знаком розбурханої агітацією соціальної боротьби. На ґрунті цієї боротьби між дрібними земельними власниками та середніми й великими між різними верствами всередині самого селянства накопичилося дуже багато злоби й ворогування. Це не була просто ворожнеча селян і поміщиків, яку підігрівали невпинною агітацією представники соціал-революційних партій ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніших селян з біднішими, людей працюючих, спокійних — з елементом неспокійним, авантюристичним, охочим поживитись і забагатіти на чужий кошт: гасла, що їх кидано з висоти трибуни Центральної Ради, з сторінок часописів, з уст агітаторів — давали цій охоті, цьому зазіханню на добро свого сусіда “ідейне” оправдання. “Земля Божа!” “Вся земля трудовому народові!” — казали й писали українські соціал-революціонери. “Грабуй нагробоване! Все, що має буржуй та куркуль — твоє!” — казали ще простіше большевики. І коли восени за Центральної Ради все скошувалося на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця класова різниця й усобиця поглибилися ще більше й перейшли на такі ж самі гострі форми ворожнечі й нищення між різними категоріями селянської та козацької маси: бо одним з перших завдань большевиків було розкласти українське село, посяти ворогування між заможнішими й біднішими селянами. Розуміється, в часи большевицького панування перевага була на боці малозаможних, до котрих, звичайно, прилучилися всякі грабіжницькі елементи, як це буває скрізь і завжди в часи масових заворушень. Було багато вбивств, мордування, грабіжів, отже багато накопичилося й злоби та бажання помсти. Прогнання большевиків і прихід німців та австрійців послужили гаслом до аграрної реакції в широкому розумінні слова. Всі покривджені за попередньої доби елементи перш за все почали дбати про відшкодування за понесені втрати та збитки, і тому, що ніякої фактичної влади на місцях так скоро завести було неможна, то поміщики й заможніші селяни самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішли всякі пройдисвіти й авантюристи, які позначили свою роботу огидними гвалтами та насильствами.⁶⁹ Група польських поміщиків на Волині та на Поділлі просто звернула-

69. Малюнок діяльності одного з таких добровільних “карних” відділів дає нам наочний свідок М.Могиланський в своїй взагалі сумбурній статті “Трагедия Украины” на сторінках збірника “Архив Русской Революции”, т. XI. ст. 97-98.

ся до австрійської влади, щоб вона окупувала Правобережну Україну, завела там свої порядки й примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди.⁷⁰ Австрійці давали свої відділи для стягання з селян “контрибуцій”. Про це писав тоді ж проф. М. Грушевський на сторінках “Народної Воли”. За прикладом поміщиків Волині та Поділля пішли й деякі поміщики на Лівобережжі та на Степовій Україні, або самі організуючи добровільні “карні відділи”, або ж звертаючись за допомогою до німецької або австрійської команди, щоб ті приборкали селян. Отже, це самочинне стягання з селян “контрибуцій” за допомогою самочинно ж організованих озброєних відділів (при мовчазній згоді німців та австрійців) почалося фактично за уряду Центральної Ради, а гетьманському правительству випало властиво ліквідувати цей рух. Але весь *odium* за “карні експедиції” перенесено навмисно на гетьманство. Правда, звістка про обібрання у Києві Гетьмана хліборобами спочатку послужила ніби гаслом до збільшення діяльності цих відділів та до більш нахабного й зухвалого їх поводження. Гетьманський уряд в перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: одних телеграфних наказів було мало, треба були налагодити виконавчий апарат, організувати державну варту й охоронні сотні, і тоді лиш можна було не тільки вислати телеграфічні накази, але й бути певним, що ці накази фактично будуть переведені в життя. Розуміється, і Гетьман, і міністри, котрим раз-у-раз подавано з усіх боків скарги на ці “карні відділи”, глибоко обурювались їх діяльністю, але пройшло кілька тижнів, поки вдалося їх приборкати й розігнати, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставилися всі злочинства тих відділів.

Кабінет Ф.А.Лизогуба, ще не сформувавшись цілком, мусив випустити 10 травня заяву, в якій з’ясовував свої погляди й ближчі завдання та спростовував різні чутки, навмисно сіяні ворожими до нього елементами. Це була немов декларація Кабінету, і тому ми наводимо текст її цілком:

“До Правительства надходять вістки, що агітатори, котрі очевидно заінтересовані в тім, аби сіяти чвари й анархію в нашім краю, розпускають злобні вістки, немов би на Україні повернуто скинуте народом самодержавіє, причім самодержцем є Гетьман, що нове Правительство стає на шлях реакції, який веде до того, щоб одібрати в народу всі здобуті ним політичні й громадянські свободи, що буцімто, складаючись з великих поміщиків і капіталістів, це Правительство зовсім не дбає про задоволення земельного голоду українського селянства, а також справедливих соціальних домагань робітничого класу, та вкінці, що по своєму духу Правительство є ворогом української нації та її молоді, ще не зміцнілої державної самостійності.

При недостатчнім освідмленні широких мас населення подібна злоумисна агітація може мати успіх і викликати розрухи, здавленню яких, необхідному в інтересі збереження державного порядку та спокою, можуть товаришити тяжкі, іноді криваві жертви. Тому Правительство вважає за свій обов’язок звернутися до населення України з поясненням, що всі наведені чутки це або злобна клевета тих, кому чужі інтереси українського народу, та хто для осягнення влади не цурається огидних способів політичної боротьби, або плід непорозуміння, що впливає з недосить вдумливого й серйозного відношення до переживаних подій.

Гетьман не думає стати самодержцем. Назва Гетьман — це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної й вільної України. Стоячи на чолі Українського Правительства, Гетьман тим самим відновлює й закріплює в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності. Грамота Гетьмана положила початок нової епохи в історії державного життя України й свідчить про те, що не може бути мови про змагання нового Правительства до подавлення української національності, її мови, культури й державності. Навпаки, обминаючи насильства й наглі зміни, Правительство рівночасно міцно проводить у життя ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення усіх форм української державності. Рівночасно признає Правительство права усіх інших національностей, які живуть на території України; воно має повну пошану до їх культури й не виступить з ніякими мірами гніту й нетолеранції супроти якоїсь частини своїх громадян.

Головна задача Правительства, котре має тимчасовий, перехідний характер, — зміцнити

70. Див. вище, ст. 10.

на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвили скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого боку не пофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України. Вироблення відповідного виборчого закону є предметом найближчих заходів Правительства і в цій дуже важній справі воно сподівається помочі людей державного досвіду й наукового знання.

Господарська й земська самоуправа надто дорогі теперішньому Правительству, в склад котрого увійшли особи з довгою минулою громадською діяльністю на полі місцевого життя, і підозріння, немовби Правительство бажало зменшити права місцевої самоуправи й усунути з неї широкі верстви населення, повинні з тої причини зовсім відпасти. Одначе досвід останнього часу показав, що правильне поставлення місцевого господарства можливо тільки під умовою притягнення до цієї справи більше підготовлених елементів, для чого потрібно буде, — зберігши загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечували б продуману та плідотворну роботу для добра місцевого населення.

Правительство не думає порушити якісь політичні свободи, але в тривожні часи, які переживає наш Рідний Край, по таких тяжких іспитах, інтереси державного ладу повинні стояти на першому місці, і коли в поодиноких випадках, в ім'я цих вищих інтересів Правительство буде приневолене взятися до строгих мір, так це виключно на час до привернення спокою в краю й повороту умов нормальної творчої державної роботи, якої сьогодні є так багато. Не осуджування, а піддержки має право ждати Правительство в безмежно труднім ділі, виконуваним ним в таких тяжких умовах, яких ніколи не переживала ще Україна.

Так само несправедливі обвинувачення Правительства в службі інтересам великих земельних власників і в повнім забутті насущних потреб селянства. Під господарським оглядом сильне селянство являється в такому хліборобському краю, як Україна, підставою народного добробуту, і Правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі твердою метою зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів. Правительство не думає піти ні шляхом скасування приватної власности, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, але шляхом хліборобської культури, котра творить основу народного господарства України. Одначе Правительство не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б здатне в найбільшій мірі збільшити продукцію. Ті земельні маєтки в приватному володінні, які треба вивласнити для цієї мети, без шкоди для інтересів хліборобської культури, закупить держава й за необтяжуючі ціни передасть потребуючим хліборобам. Подробиці земельної реформи, побудовані на цих основах, вироблятимуться за допомогою діячів, які мають довір'я населення.

Так само справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати промисел, завжди стрінуть підтримку і поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признаням.

Правительство не вважає потрібним оголошувати широку програму законодавньої роботи, бо остання належить до будучого народного представництва. Одначе Правительство вважає себе зобов'язаним здійснити тепер же ті законодавні міри, які необхідні для привернення порядку в краю, зміцнення влади й утворення нормальних і культурних умов управи та державного господарства.

З усього сказаного ясно, які фальшиві поголоски, котрі поширюються поміж народом, якими скритими мотивами, скерованими не на добро народу, але на новий тяжкий іспит для народу, перейняті агітатори, котрі розсіялися по цілій країні. Правительство, яке не спиниться ні перед якими мірами для поборювання їх шкідливої діяльності, закликає усі розумні й державно настроєні елементи до енергійної невтомної праці в ім'я рятунку краю перед згубною анархією, грабіжами, насильствами, убивствами й безглуздим марнуванням народніх грошей, в ім'я утворення міцного державного ладу, опертого на законі і дійсній волі та поважанні найважливіших прав людини, які так довго топтано безкарно ногами. Тільки при спільнім згіднім змаганні всіх суспільних елементів збудується вільна, незалежна, могутча Україна.

VI. Внутрішнє становище на Україні. Організація провінційальної адміністрації. Її дефекти. “Жарні експедиції”. Декларація Укр. правительства. Опозиція уряду з боку національних українських кругів. Трудне становище уряду.

Голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб.
Міністр народної освіти й тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ М.Василенко.
Міністр фінансів А.Ржепецький.
Міністр торгівлі та промислу С.Гутник.
Міністр харчування й тимчасово виконуючий обов'язки міністра хліборобства Ю.Соколовський.
Міністр шляхів Б.Бутенко.
Міністр праці Ю.Вагнер.
Міністр народнього здоров'я В.Любинський.
Виконуючий обов'язок військового міністра отаман Лігнау.
Київ, 10 мая 1918”.

Думки, висловлені в цій декларації, були розвинуті й з'ясовані ще в розмові, яку мав Гетьман з співробітником газети “Berliner Tageblatt” д-ром Л.Ледерером. Гетьман зупинився на тих дебатах, які саме перед тим відбулися в головній комісії Рейхстагу з приводу подій на Україні. “Здається, — сказав Гетьман, — що дехто вважає мене в Німеччині за реакціонера й переконаного прихильника федерації з Великоросією. І те і друге невірне. Я смію запевнити, що моя програма й демократичні вимоги цієї програми йдуть навіть далі, ніж у панів Шейдеманів і Давидів. Я не думаю, щоб вони почали здійснювати й довели до такої далеко йдучої земельної реформи, як це я хочу зробити і як це мені вдається. Я не бажаю тільки скасувати право власності на землю, як це зробив попередній уряд в III Універсалі, і держуся тієї думки, що кожна реформа повинна переводитися в порядку та спокою. Моя Батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів. Так само неправдива думка, буцімто я хочу перетворити Україну знову в частину колишньої російської держави”. Далі Гетьман заявив, що не будучи шовіністом, він є українцем за походженням і за своїми поглядами. Заговоривши про справу мови, Гетьман зазначив, що широкі круги населення на Україні не говорять українською мовою, і тому українська мова не може бути єдиною мовою в державі. Кожному урядовцеві треба мати змогу протягом кількох місяців вивчити українську мову, а тих, хто цього терміну не використає, буде усунуто з посади. Можливо, сказав Гетьман, що в майбутньому настане тісніший економічний зв'язок з Росією, але це питання дальшого розвитку подій, яких ніхто передбачати не може. Але й тоді Україна не перестане бути цілком самостійною, вільною й незалежною державою.

З тим самим д-ром Л.Ледерером мав розмову і міністр-президент Ф.Лизогуб. Він зазначив ту легкість, з якою новому уряду вдалося взяти владу в свої руки. “Одержані з різних місць відомості, — казав він, — відзначають безболізність переміни влади. Нема лиш відомостей з деяких повітів, не достає поки відомостей з Харкова. Окремі заколоти, як наприклад, в Радомичі й інших малих пунктах, для припинення котрих довелося кликати німецьке військо, явилися спорадичними й незначними”. На здивування д-ра Ледерера, як так соціалістичний уряд зовсім відмовився від опору, Ф.Лизогуб відповів, що попередній уряд в дійсності ніде не мав справжніх прихильників. Праві партії й партії центра обіцяли новому уряду свою піддержку, а щодо соціалістичних кругів, то Ф.Лизогуб надіявся, що завоює скоро довір'я і з їх боку, бо й вони прагнуть спокою. “Наше гасло, — заявив Ф.Лизогуб, — робота, а не політика. При цім ми не хочемо відбирати у народу права самому визначити майбутню й остаточну форму правління. Діло національного зібрання, яке буде скликане, вирішити, чи країна хоче лишитися при гетьмані, чи встановить яке інше правління, чи бути Україні монархією, чи республікою.”

Та ці заяви не заспокоїли ліві, соціалістичні українські круги, і завоювати їхнє довір'я Лизогубові не довелося. Як ми вже бачили, ліві партії і на своїх зборах та з'їздах, і в своїй пресі поставились непримиримо негативно до нового уряду. І не тільки національні українські партії, для котрих Гетьманство само по собі здавалось явищем ворожим політично і національно (як “неукраїнський” уряд), але так само й партії “общерусские”, для котрих Гетьманство здавалось ворожим і соціально, і політично-національно (бо будувало самостійну Українську Державу). Неприхильне відношення до Гетьманства піддержували й галицькі українці: львівське “Діло” вело планомірну кампанію проти Гетьмана і гетьманського уряду, а галицька націоналістична

молодь, що служила в січових стрільцях і тепер розсіялася по краю, також вела агітацію проти Гетьманства. Правительство мусило боротися з виразними антидержавними виступами; наприклад, катеринославська міська дума винесла крайнє ворожу й демагогічну резолюцію проти нової влади; її довелося розпустити; довелося закрити цілий ряд ес-ерівських і більшовицьких газет, які просто закликали до боротьби з новою владою, як наприклад, газети “Боротьба” і “Народня Воля” у Києві, “Мысль”, “Земля и воля”, “Рабочая борьба” — в Одесі, “Мысль народа”, “Народне діло” — у Харкові, “Наш луч” у Катеринославі, “Дніпро” у Херсоні та деякі інші. Було заведено цензуру, яка раз-у-раз мусила конфіскувати цілі статті або уступи, звернені проти правительства. Всі ці необхідні заходи, яких уживає в таких випадках кожен уряд в найпоступовіших державах, приймалися як прояви “чорної реакції”, “боротьби з свободою слова”, нарешті, “боротьби з українством”, якщо закрита за заклики проти уряду газета видавалася українською мовою. Так само було й з заборонаю з’їздів, як наприклад, заборона селянського з’їзду, скликаного “Селянською Спілкою”, або з’їзду представників міст, — все це приймалося як боротьба проти громадської свободи й гласності.

Правительство зустрічало опозицію не тільки серед лівої частини українського громадянства, але воно наштовхувалось на опір, на саботаж серед самих урядовців центральних установ. Діло в тім, що, як уже згадано, весь персонал міністерств був залишений на службі в такому складі, як він був зорганізований за часів Ц. Ради. Серед цього персоналу було багато людей, які попали на дуже відповідальні посади, не маючи до них ні підготовки, ні службового стажу, ні навіть потрібної освіти: свої посади вони завдячували просто приналежності до національних українських кругів або до соціалістичних українських партій. Гетьманське Правительство, дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими, ніж національними мотивами, почало приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напрямку, чи володіють уже літературною українською мовою. По деяких міністерствах почали приймати фаховців і добрих урядовців з колишніх російських міністерств; з ділового погляду це йшло на користь справі, але багато з-поміж цих урядовців було людей, органічно з Україною не зв’язаних і до національного українського руху неприхильних; не завжди вони поводитись тактовно, і це зразу почало викликати незадоволення з боку попередніх урядовців. Особливо виникали непорозуміння на ґрунті вживання української мови. В дійсності нове Правительство ані думало порушувати права української мови, яко державної. Деякі міністерства навіть спеціально підкреслювали необхідність уживання української мови в офіційних зносинах. Так виконуючий обов’язки військового міністра ген. Лігнау видав 15 травня наказ по міністерству, де між іншим було сказано: “Все діловодство, всі офіційні відношення неухильно вести на державній мові. В усіх установах і частинах зорганізувати невідкладно курси українознавства, маючи на меті доведення в найскорший час знання державної мови до належної високості.”⁷¹ За два дні подібний наказ видало й міністерство шляхів. Але цей самий наказ свідчив, з якими практичними і технічними труднощами доводилось зустрічатись в спробі “українізації” урядової мови. От що читаємо в цьому наказі:

“До міністерства доходять відомості, що деякі вищі урядовці примушують служачих балакати з ними московською мовою, а також були випадки, що поверталися до перекладу надходячі до інституцій прохання, що служачі здебільшого припинили навчання державної мови на курсах. Наказую твердо пам’ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська, пропоную на всі папери, які надходять до інституцій, написані на українській мові, на тій же мові й відповідати. Зносини з найвищими інституціями, особливо з Міністерством, мусять провадитися тільки в державній мові. Внутрішнє діловодство може тимчасово провадитися і в російській мові, але ж поступенно мусить переходити на українську мову. Всі оголошення та розпорядки, які виходять за межі внутрішнього діловодства, пишуться на українській мові.

Пропоную звернути особливу увагу на найскоріше вивчення державної мови урядовцям телеграфу, а до того призначити в конторах коректорів, знайомих з державною мовою, які б виправляли телеграми, виходячі і надходячі до Міністерства; крім цього слідкувати за тим, щоб телеграми, які попадають до апарату, писалися розбірно та ясно. За всяку плутанину в телеграмах відповідатимуть телеграфні служби.

71. “Державний Вістник”, № 43.

Всякі бланки та книжки до вироблення форм і перекладу на державну мову замовляти в обмеженій кількості, не більше, ніж на півроку. В друкарнях мусять бути заведені шрифти букв української мови, яких недостає в російському альфаветі. Штемпелі й печатки пропоную перекласти на державну мову по одержанні цього наказу.

Наказую всім урядовим інституціям одержувати офіційний орган Ради Міністрів. Всі офіційні і напівофіційні органи мусять видаватись на державній мові. Міністр шляхів Бутенко". Майже в той саме час висловився про питання мови й міністр юстиції Чубинський — в інтерв'ю на сторінках "Последних Новостей". Він заявив, що "буде старатися проводити українізацію суду з відповідною поступенністю. Це дає можливість залишити на місцях багато цінних судових діячів, непідготовлених зараз вповні до негайного переходу на українську мову. Державною мовою, само собою розуміється, є українська. В перших часах нам прийдеться, очевидно, користатися з законів на російській мові, бо досі нема ще їх перекладу. Так само нема вповні установлені правничої термінології на українській мові. Треба взяти під увагу, що й адвокатура не вповні підготована до повної українізації зараз. Постепенне переведення в життя форм українізації дасть можливість і судовим діячам, і адвокатурі підготуватися та негайно перейти до них. Я приступив уже до утворення окремих комісій для спішного вироблення на українській мові правничої термінології й для організації перекладів законів".

Ще трохи пізніше 26 липня видав "Наказ про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Поштово-телеграфному відомству" товариш міністра Кулябко-Корецький:

"26 липня 1918 року. № 81 — В Українській Незалежній Самостійній Державі державною мовою визнається мова українська. Зважаючи на це, наказую Начальникам Округа звернути особливу увагу, щоб співробітники Відомства на пошті, телеграфі, радіотелеграфі і телефоні при виконанні службових обов'язків вживали лише української мови, і вжити всіх заходів, щоб при зносинах по всіх службових справах зо всіма державними і приватними установами, а також урядовими особами переписку провадити виключно державною мовою, звернути також увагу, що коли в Відомстві ще є співробітники, які до цього часу не володіють українською мовою, щоб вони поважно подбали про швидче її вивчення. Нові співробітники, які будуть призначатися на посади по Відомству, мусять володіти як в слові, так і в письмі державною мовою.

За міністра внутрішніх справ Товариш Міністра Кулябко-Корецький".⁷²

З вище наведених наказів і інтерв'ю з'ясовується, на які труднощі наштовхувалася справа "українізації". Хоч як багато і з великим спіхом виходило в той час українських словників та граматик, але навчитися за короткий час вести діловодство, писати всякі папери, накази, циркуляри і т. д. на українській мові урядовий персонал не міг. Ніде правди діти, українська мова в 1918 році далеко ще не була так вироблена, щоб можна було навіть для людини, що вже раніше уживала її, так легко орудувати нею в канцелярськй житті. Хто бачив канцелярські папери того часу, які виходили навіть з таких, цілком "українізованих" міністерств, як міністерство закордонних справ, той не міг не пожалкувати українську мову — так немилосердно калічено її на всі боки. Та найгірше було те, що ця мова ще дуже мало ввійшла в ужиток серед самого громадянства й її дуже мало було чути навіть на вулицях Києва. Коли ж узяти на увагу, що не люди існують для мови, а мова для людей, то ледве чи можна було вимагати, щоб люди за кілька місяців усі перевчилися з одної мови на другу, та щоб це проходило гладко, без певного роздратування старих урядовців, що десятками літ звикли до своєї канцелярської російщини, і тепер мушили переучуватися на іншу мову, що допіру тільки ще вироблялася.

Однак, на цьому ґрунті між українцями націоналістами й урядовцями "фаховцями" раз-у-раз траплялися сутички. В кінці травня в міністерстві земельних справ відносини навіть дуже загострилися і привели до страйку урядовців. Правда, діло було тут не в самій лише мові: міністерство, сформоване за часів Ц. Ради, мало в своїм складі багато соціалістів, гарячих прихильників соціалізації землі. Новий міністр повів діло на зовсім іншій основі — на визнанні приватної власности. Звідси й виник конфлікт. Міністр Колокольцов провів 25 травня в Раді Міністрів закон, по якому міністерство реорганізувалося, прежні штати скасовувалися й особи, що займали по тим штатам посади, звільнялися. Серед звільнених був цілий ряд соціалістів-революціонерів, гарячих поборників соціалізації. Вони повели агітацію проти

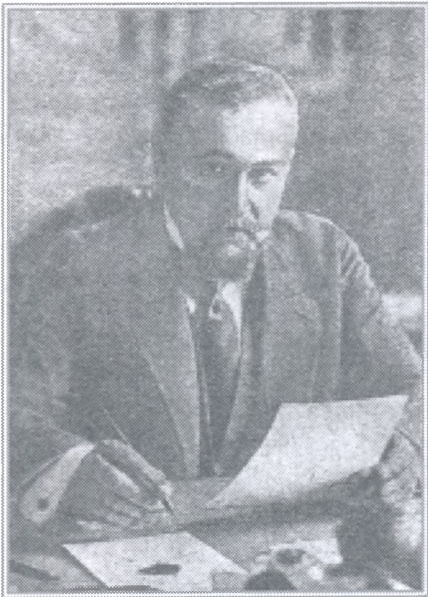
72. "Державний Вістник", № 47.

міністра, почали скликати в помешканні міністерства мітинги урядовців. 25 травня було скликано загальні збори співробітників міністерства, які ухвалили цілий ряд домагань від міністра. Кілька день пізніше була видана відозва від комітету співробітників, де заявлялося: “З огляду на те, що згідно з постановою загальних зборів співробітників Міністерства земельних справ з дня 25 травня ц. р. не тільки не зроблено ніяких змін в політиці Міністерства, а навпаки: а) вже біля 50 відповідальних співробітників звільнено з посад без пояснення причин і на їх місця призначено виключно русифікаторів, про що свідчать офіційні накази й діловодство по Міністерству, котрі провадяться на московській мові, б) заборонено міністром Колокольцевим збори співробітників навіть в службових справах, в) уведено в помешкання Міністерства узброєну військову силу, — співробітники Міністерства земельних справ оголошують на ознаку протесту страйк на 30 і 31 травня і 1 червня і домагаються: 1) провадження всього діловодства в Міністерстві лише на державній українській мові, як то було до вступу на посаду міністра Колокольцова; 2) повернення на посади співробітників українців, звільнених без пояснення причин; 3) усунення з посад усіх русифікаторів, призначених на їх місце міністром Колокольцевим; 4) усунення збройної військової сили з помешкання Міністерства земельних справ, яка являється для Міністерства зовсім непотрібною і своєю присутністю ображає гідність співробітників Міністерства. Про це повідомляється Уряд Української Держави, широкі кола українського громадянства, співробітників інших міністерств і професійні союзи.

Дійсно, 30, 31 мая і 1 червня співробітники цілого ряду міністерств страйкували. Український Національно-Державний Союз, що саме зорганізувався коло того часу, виніс постанову, якою піддержував цей страйк: “Обміркувавши справу з страйком в міністерствах, Український Національно-Державний Союз констатує, що антинаціональна політика уряду, яка виявлялася в масових увільненнях співробітників-українців, арештах і т. ін. утворила таке становище, яке привело служачих до загального страйку. Висловлюючи найрішучіший протест проти антинаціональної політики уряду й особливо міністра земельних справ Колокольцова, який навмисне загострював відношення служачих до себе, ображаючи їх національні почуття, і тим спровокував страйк, українські партії й організації Національно-Державного Союзу цілком підтримують вимоги, виставлені співробітниками міністерств і закликають українську демократію до захисту своїх професійних, національних і державних інтересів усіма легальними способами.”

Одначе правительство не злякалося цих протестів. Проти страйкуючих Рада Міністрів ухвалила суворі розпорядження. Але страйк скінчився сам собою, і рішено було, щоб не дратувати національні круги, ніяких репресій не вживати.

Міністр внутрішніх справ Кістяковський, як тільки вступив на посаду (на початку липня) рішив закликати на пости губерніяльних старост людей з національних українських кругів. Але на пропонувану насамперед посаду губерніяльного старости Київщини ніхто не згодився піти. Одмовились навіть особи, які несли обов'язки губерніяльних комісарів за часи Ц. Ради. Так само не згодився ніхто зпоміж свідомих українців (з-поміж ес-ефів) піти й на посади членів Ради Міністерства внутрішніх справ, од яких залежали б адміністративні призначіння на посади на провінції. Отже, не залишалось нічого іншого, як призначати далі людей не на основі їх відношення до національної української справи, а на основі фахової придатності того чи іншого кандидата.

Міністр внутрішніх справ
Іг. Кістяковський

Як уже не раз зазначалося вище, у відносинах між Гетьманом і його правительством з одного боку та українськими національними кругами з другого трагічну роль відіграло те, що правительство стояло на ґрунті чисто державному, розуміючи державність українську територіяльно-історично, тим часом як українці-націоналісти (коли можна так висловитися, щоб не уживати терміну “свідомі”, що стратив своє значіння, відколи Україна стала знову державою) не могли собі уявити цю державність інакше, як у виключно й вузько національних українських формах. І коли дехто з представників Гетьманського Правительства в своїх широких поглядах

ішов часом задалеко, не доцінюючи чисто національної сторони справи, то українці-націоналісти занадто звужували поняття українства й української державності, не можучи зріктися своїх старих, передреволюційних поглядів і понять.

Українські національні круги з самого моменту проголошення Гетьманства вважали, що українська державність серйозно zagrożена. Прояви діяльності нового уряду в сфері політичній вважали за виступи проти самої української національності. Замість того, щоб самим взяти участь в правительстві й адміністрації й вносити корективи в національний бік політики, ці круги вважали за краще, ставши до правительства в гостру опозицію, робити на нього організований натиск, одночасно апелюючи не тільки до Гетьмана, але й до німців. Цим звертанням до німців одкривалася для останніх дорога до втручання у внутрішні українські відносини й підривався авторитет Української Держави в політиці закордонній. Щоб вести натиск на правительство більш організовано, вже в половині травня 1918 року в Києві склався "Український Національно-Державний Союз", який поставив собі метою "рятувати zagrożену українську державність та сконсолідування всіх сил для праці над будовою незалежної Української Держави". До цього Союзу приступили партії українськ. соціалістів-самостійників, укр. соціалістів-федералістів, укр. трудова партія, укр. хлібороби-демократи, "Об'єднана Рада Залізниць України" і Поштово-Телеграфна Спілка. З дорадчим голосом вступили до Союзу укр. соціал-демократи й укр. соціалісти-революціонери.

24-го травня окрема делегація Союзу подала Гетьманові меморіал, в якому з'ясовано погляди Союзу на біжучий момент і висловлено його побажання. Наводимо текст цього меморіалу цілком:

"29 квітня цього року стався державний переворот, наслідком якого Українська Центральна Рада та її Уряд припинили свою діяльність, і вся влада управління перейшла до Гетьмана України й поставленого ним нового Уряду.

Україна нині управляється призначеним Гетьманом Кабінетом Міністрів на точній підставі указаних в Грамоті законів про тимчасовий державний устрій України.

На призначений Гетьманом Кабінет Міністрів, як це свідчить заява пана Гетьмана з'їздові хліборобів-демократів і офіційальні акти, видані Урядом в роз'ясненні майбутньої його політики, покладено обов'язок здійснити тверду владу на Україні, завести лад і спокій в Державі, при забезпеченні інтересів як широких працюючих верств, так і всього люду на Україні, проводити тверду національно-державну політику в напрямі скріплення самостійності Української Держави й забезпечення інтересів українського народу, що створив Державу та служить її підвалиною, при повній толерантності до інших народів України.

Але цих завдань і обов'язків утворений Кабінет Міністрів не виконує і виконати не може. Політика й діяльність його йде зовсім в протилежнім напрямку.

Кабінет міністрів є не український за своїм складом і по своїй політичній орієнтації. В Кабінет Міністрів не увійшли представники українських партій і українських громадянських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу. В новий Кабінет Міністрів увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я "єдиної, неділимої Росії". Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація на бік Антати всім давно й загально відома.

Ці партії та групи вславились на Україні своєю обрусительною, антидемократичною діяльністю, і тому покликання їх до власті, цілком справедливо, утворило повне недовір'я в українським народі до Гетьманського Уряду в справі належного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою й діяльністю новий Уряд дає ґрунт і підстави до повного недовір'я і навіть ворожого відношення до нього широких народніх мас.

За нового Уряду поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність "Русский Союз" на Україні, який поставив собі ясну мету: мобілізацію сил для відбудування "єдиної неділимої Росії". В цей Союз входять члени різних російських партій, від демократичних до крайніх реакціонерів, отже, й ті партії та громадські групи, до яких належать і члени сучасного Кабінету Міністрів. Члени "Русского Союза" на Україні притягуються новим Урядом до державної роботи. Завдання завести лад і спокій на Україні не тільки не досягається, а осягаються результати діаметрально протилежні.

Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого й селянського з'їздів, розгон останнього навіть з допомогою збройної сили в той час, як дозволяються з'їзди представників капіталу, торгівлі і великої земельної власності, тільки може переконати широкі працюючі маси в тім, що новий Уряд стоїть на варті не їх інтересів. Наслідки заборони селянського з'їзду страшні: ця заборона кинула бідніше селянство в розпуку й безпорадність; через те повстала скрізь страшна ненависть до господарів-хліборобів, убивства їх, підпали, знищення, спаші посівів і т. ін. Зміна комісарів і комендантів, а часом їх ув'язнення без суду та слідства й настановлення на їх місце осіб неукраїнської орієнтації, а то й україножерів, часом з бувших жандармів і поліцейських приставів, які замість боротьби з анархією борються з українським елементом громадських і державних інституцій. Разом з тим розв'язуються демократичні органи самоврядування й реставруються старі цензові думи й земства. Така однобічна в інтересах великої земельної власності й капіталу безтактна, а то й жорстоко брутальна діяльність новопоставленої адміністрації обурює всі верстви українського народу, а надто селян.

Нова адміністрація відкрила скрізь поход проти українства й українського руху, припиняє діяльність "Просвіт", українські діячі, а то і просто свідомі українці на провінції переслідуються і арештовуються. Народ має всі підстави переконатись, що йде рішуча й безоглядна реставрація старого ладу в національним і соціальним розумінні. Уряд провадить таку політику, як би революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народних мас.

Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом, головним чином великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах — довір'я новому Урядові не утворять.

В суді знову запанувала російська мова, яка поки що об'явлена рівноправною з українською. Суддями навіть на вищі посади призначаються люди не з громадян Української Держави. Міністр судових справ дбає не про утворення українського суду, а про збереження прав і привілеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії.

В Міністерстві освіти, найважливішим для нашої молоді Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністра хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності, і завдяки його розпорядкам державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі; увільнення новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на ці посади шкільними радами, що складаються з денационалізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою.

Разом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка об'явлена паном Гетьманом державною. А проте, за час гетьманства войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили: іде поход проти українського собору, заводяться нові митрополії, нагінка на українців духовних збільшується до крайності, наша державність в церкві замовчується або проти неї робляться одверті виступи та взагалі робиться все можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальності нашої церкви.

Наше військо, що відіграло головну роль в відбудуванні нашої Держави, й серед якого є найбільше патріотів і фаховців всякого роду зброї, зараз свідомо руйнується і замінюється московським елементом, або в кращім разі, цілком байдужим до української справи. Виконуючий обов'язки міністра — людина Україні стороння, а має замінити його генерал, про якого нам відомо лише те, що виложивши торік під Фокшанами два корпуси українців (VII і VIII), вживав потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії. Витісняючи скрізь з армії українців, заводиться рядом замість контррозвідки політичний шпіонаж, куди набираються на службу особи, ворожі не тільки українству, але й всякій державності (як, наприклад, большевики).

Морське міністерство, що нам так потрібне, бо гине наша дорогоцінна, зовсім не організоване.

Земельна справа, така болюча й така небезпечна в цей час, яка потребує до себе найбільшої уваги, передається в руки такого "діяча", який підбором собі товаришів (неукраїнців) і відношенням до своїх співробітників по міністерству зразу ж зумів викликати проти себе лише загальне обурення. Земельні закони Тимчасового російського Уряду й Ц. Ради

Грамотою п. Гетьмана скасовані, а нові навіть не намічені, що дуже хвилює українські народні маси.

На чолі міністерства праці також повинна б стояти людина з українців, близька до робочих мас, а не фаховець-професор, сторонній доручений йому справі, через що і в міністерстві ми бачимо відміну попередніх законів і повну недостачу ініціативи утворення нових.

На чолі міністерства фінансів поставлена людина, добре відома українському громадянству по своїй попередній діяльності в Татянинському Комітеті, яко свідомий ворог української ідеї.

На чолі міністерства торгу та промисловости поставлено кадета, добре відомого ворога української державности й біржевого спеціаліста, й зовсім не фаховця дорученої йому справи; чоловіка, який буде тягти (і вже тягне) до забезпечення інтересів окремої класи людей, а не до постановки діла, в державнім розмірі й до самостійности нашого торгу й промисловости й незалежності їх від московської держави; для цього в першу чергу ним проводиться скасування державного контролю над торгівлею і портофранко на московському кордоні. Української мови міністр не признає, а тому наказав, щоб усі реферати подавались йому на московській мові.

В міністерстві харчових справ товариш міністра, йдучи проти постанови Всеукраїнського Союзу Земств, дає розпорядок про передачу всього майна Союзу земств і городів центральним московським інституціям.

Міністерство закордонних справ цілком дезорганізоване: нема ні міністра, ні його товаришів, ні закордонного представництва. А справа — наше сучасне міжнародне ставовище вимагає до себе пильної уваги. Справи з Кримом, Бесарабією, нашими східними сусідами (Південно-Східним Союзом), справа миру з Московщиною, холмська справа й нарешті поладження непорозумінь по нашим мировим умовам з осередніми державами — все це потребує негайно розв'язання, бо кожний день проволікання несе нашій Державі нечисленні збитки.

Найважливіша інформаційна організація Уряду — Державне телеграфне Агентство доручено старорежимникові й найгіршим ворогам українського руху — галицьким москвофілам, які роблять офіційною мовою Агентства московську мову.

Таким чином, уся політика нового Уряду тільки збільшила анархію і заколоти по селах: швидким темпом стихійно наростає озлоблення селянських мас, які почули себе непевними щодо одержання землі, про що селянство мріяло цілі віки. Большевизм знову почав набирати сили по селах. Почались ексцеси, узброєний опір, пожежі, спас на поміщицькі землі, викошування сходів, жорстока розправа з тими, що на з'їзді хліборобів тягли руку великоземельних власників і т. ін. З'явився і почав ширитися стихійний аграрний терор. При таких умовах ніяка збройна сила в справі запровадження спокою і ладу на Україні допомогти не зможе. При таких умовах Українська Держава не зможе виконати своїх обов'язків по мировому договору з центральними державами.

Все доводить, що сучасний Кабінет Міністрів врятувати Державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе, і тому нижчепідписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовір'я.

Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий Кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас.

Київ, 21 травня 1918 року.

Від імені українських партій і організацій підписали уповноважені:

Української Партії Самостійників-Соціалістів,

Української Трудової Партії,

Партії Демократів-Хліборобів,

Партії Соціалістів-федералістів,

Об'єднаної Ради Залізниць України,

Головної Ради Всеукр. Поштово-Телеграфної Спілки."

Цей меморіал, повний фактичних неточностей, скороспілих висновків, голословних тверджень і весь перенятий вузькопартійним розумінням українства, був поширений в пресі і окремими брошурами. Уже в окремих виданнях цього меморіалу авторам його довелося роби-

ти самим фактичні поправки й виправляти допущені ними неточності.⁷³ Але “Національно-Державний Союз” не обмежився подачею цього меморіяла Гетьманові, він за кілька днів звернувся з особливим “покликом”, адресуючи його на ім’я “німецького народу”. Ось текст цього поклику:

“У стражданнях і пониженню пробував український нарід під московським пануванням більш ніж два з половиною століття. Зачинена була книга життя його. Але в глибинах народного духу невпинно горіла ідея вільної самостійної України. І коли велика революція струснула іржавий трухлий організм Росії, з-під попелу та руїни з’явився молодий нарід, щоб покwapно утворити свою самостійну державу.

Але ледве була оголошена перед цілим світом відроджена Українська Держава, ледве український нарід зробив мирову згоду з Центральними державами, як колишній поневольник України – московська нація – оголосила криваву війну українському народові, і в формі так званого большевизму московський народ залив своїми варварськими ордами територію України; московські варвари мстилися за відокремлення України. Одуруючи темні селянські маси демагогічними закличками, московські орди плюндрували, грабували й руйнували Україну. Але руйнуючи український нарід, вирізуючи його інтелігенцію, вони виразно щадили московську та жидівську колонізацію на Україні. Метою московської навали було знищити українську самостійність, вирізати провідників українського народу. На горі собі пізно зрозумів український народ справжні цілі москвинів. Він дав себе одурити брехливими словами і замість того, щоб збройною рукою виторощити насильників і викинути їх з України, щоб назавжди свою самостійність і незалежність забезпечити, український нарід здебільшого пасивно відносився до большевицької навали. Тодішнє Українське Правительство змушене було облишити столицю України – Київ, і незабаром побачило, що навіть існування самої Української Держави загрожене.

В цей грізний момент воно обернуло свої очі до великого й могутнього німецького народу, з яким українці ніколи не ворогували протягом всієї своєї історії, народу, до якого українці мають традиційну пошану. І від цього народу одержала Україна великодушну поміч. Німеччина, а потім Австро-Угорщина послали кожна своє військо на поміч Україні. Ті війська прийшли, щоб допомогти українському військові вигнати з України московські орди. До внутрішніх справ Української Держави допомогове військо не мало втручатися, як про це свідчить зміст телеграм канцлера Гартлінга у відповідь на телеграму українського міністра-президента Голубовича, в якій є, між іншим, ці слова: “Я маю сміливість заявити, що як тільки ви прийдете до переконання, що справа німецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід”, Українська інтелігенція з ентузіазмом вітала його великодушну поміч, український нарід радо приймав гостей-визвольників і охоче ділився з німецьким народом хлібом-сіллю.

Але по мірі того, як німецько-австро-українські війська вигоняли з України московські орди, почала дуже зростати ненависть до українського народу у тих, хто був радий цим ордам, хто ненавидів ідею Української Держави, кому поневолення українського народу йде на користь. Москалі, жида та польська шляхта побачили себе загроженими зростом української державності і, безсилні стати до одвертої боротьби, вони почали свої потайні інтриги. Це хатні вороги українського народу. В большевицько-московським наїзді добачали українські москалі повернення свого національного панування над українським народом, повернення єдиної Росії; через те навіть поміщики-москалі, лякаючись соціальної програми большевиків, вітали вороття пануючої московської мови й московського кулака над Україною. Жидівський нарід, буржуазія якого вже цілком засимілювалася по мові з москалями, бачить у відокремленні України територіяльне скорочення своєї торговельно-промислової діяльності, а в національним і культурним відродженні й розвитку українського селянина вбачав безпосередню загрозу своєму

73. В окремому виданні пороблено такі примітки: “Після поданої заяви Гетьман призначив міністром закордонних справ відомого українського діяча і письменника Дм.Ів.Дорошенка” (фактично призначено до подачі заяви) і “після того з агенства (Держ. Телегр. Агенство) приказом Гетьмана, мабуть, під впливом заяви, всіх русифікаторів було звільнено від служби (фактично вже 24-го травня, цебто в день подачі меморіялу, було призначено Директором Бюро Преси й Українського Телеграфного Агенства д-ра Д.Донцова (див. “Державний Вістник”, № 11). Ці поправки зроблено на ст. 9 видання: “Заява українських політичних Парцій до Гетьмана”. Видавництво “Селянська Самоосвіта”. Одеса, 1918, ст.16, 16”.

звиклому способу життя торговельного посередника. Жидівський нарід прагне єдиної Росії і ненавидить українську самостійність. Польська шляхта, маючи величезні маєтки на Україні, неприхильно ставиться до державного відродження українського народу.

Отже, об'єднані ненавистю до українського народу, москалі, жиди й поляки добачають свій порятунок тільки в тім, щоб український нарід пересварити з німецьким. Гасло до цього подали представники московської та жидівської демократії, що на правах членів Центральної Ради засідали в Малій Раді і робили безконечні запити. Роздмухуючи деякі малозначні вчинки з діяльності німецького війська й надаючи тим вчинкам першорядне державне значіння, вони систематично й свідомо провокували українсько-німецькі відносини. А тим часом і московсько-жидівська буржуазія почала нашіптувати проти українського народу, впевняючи німецьке командування, що зрілої інтелігенції української немає, що увесь нарід український складається з простонароддя, дикого та некультурного. Московсько-жидівська буржуазія, вказуючи на склад Центральної Ради, впевняла, що ніби інших культурних людей, як ті, що в Центральній Раді, український нарід зовсім не має. З другого боку москалі й жиди посередньо й безпосередньо впевняли українського селянина, що Центральна Рада продала Україну німцям, що німці прийшли з тим, щоб повернути землю панам, щоб не допустити ніяких політичних та соціальних реформ, щоб поневолити Україну або при нагоді заплатити Україною Англії, Франції та Московщині.

Українська інтелігенція — національносвідомі верхи українського народу — були саме тоді відіпхнуті українськими лівими соціалістами від усяких впливів і значіння і через те вони не мали змоги запобігти ворожим заходам москво-жидівського комплоту, який мав тим більшу силу, що його підтримували й польські поміщики на Україні. Завдяки цим сварам по-малу утворились між німцями і українцями обопільні непорозуміння. Коли ж виникли непорозуміння ще й між Українським Правительством, яке вміло говорити тільки мовою соціалістів, і військовим німецьким командуванням, яке говорило мовою войовників, тоді надійшли зміни відносин, тоді первісні взаємні відносини й первісні цілі набрали зовсім нового характеру: принцип невтручання до внутрішніх українських справ був нарушений.

Тим часом в українським народі відбувалася природна й здорова реакція проти утопістичних, нежиттєвих і шкідливих захоплень, особливо в аграрній справі. Ця реакція йшла двома шляхами: одна частина землевласницького селянства, зорганізована в союзи ще за московського самодержавія земськими начальниками, йшла під проводом московських і москвофільських поміщиків; друга частина хліборобів, зорганізованих українською інтелігенцією та поміщиками-патріотами, була під проводом цих останніх. Організації йшли нарізно, але й тих і других об'єднувало бажання оборонити принцип власности, zagrożений від соціалістично-утопістів. Та коли українські провідники хліборобів хотіли тільки ґрунтовної реорганізації Центральної Ради й Правительства уведенням буржуазних українських елементів, в той час московські провідники хліборобів, підшиваючися під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Ц. Ради. Треба зазначити, що саме тоді й в Центральній Раді назривала реакція проти лівих соціалістів.

Замість виждати й дати самому українському народу змогу подужати свою хоробу й знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військове командування взяло участь в перевороті. А творячи цей переворот, німецьке військове командування увійшло у згоду не з українськими, але з російськими провідниками. І треба рішуче зазначити, що московські поміщики ніколи не зважились би й не здохали б зробити перевороту, коли 29 квітня під час з'їзду хліборобів, — з'їзду, що розколовся на дві половини, відповідно до духу й наміру своїх провідників; з одного боку москалів, а з другого українців, — коли б в цей момент не відбулися по загаду німецької військової влади публічні арешти Центральної Ради та Правительства в самім будинку парламенту.

Арешт був наче гаслом.

Переворот віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу. Міністерство Лизогуба зложено здебільшого з т. зв. малоросів, цебто індивідумів української крові, але з московською душею, які в часи українського національного поневолення покинули свій народ, пішли на службу московському і як ренегати ще й досі ненавидять українство. Бувши людьми московської орієнтації, вони однаково ворожі як українському народові, так і

німецькому народові. Опинившись при українській владі, ці пани під усякими вигідними претекстами відбувають вакханалію вигонення Українців з державних посад, продовжуючи по суті річі з національного погляду чорне діло своїх одноплемінників-більшевиків, надуживаючи довір'я Гетьмана й німецького військовосго командування. Усі урядові інституції систематично заповнюються московськими урядовцями, навіть неукраїнськими підданими, яких простісенько виписують з Петербургу або Московщини під фальшивим претекстом, ніби між українською інтелігенцією нема культурних сил. Усі посади губерніяльних і повітових старост (комісарів) та командантів віддані старим ворогам українського народу, що віддавна боролися з українським рухом. Згорі їм про людське око загадано говорити про будову Української Держави, але дійсне їх призначіння підготувати на Україні реставрацію російської державності, щоб в слушний час злучити Україну з Москвою, щоб знову утворити єдину неділиму Росію.

Українські хлібороби, які утворили рух для забезпечення принципу приватної власности, бачуть з жахом, що чіпляючись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки й знов обертають українську націю в рабство. Широкі народні маси бачуть, що не тільки земля, але, що найгірше, уся політична влада перейшла знову до рук чужинців, старих ворогів українського народу. Народ бачить, що хоч ще й лишилась форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст, і все, що здобула Національна Революція, обернено фактично внівець, а його історичні вороги знову беруть гору навіть у його власній державі (сконфісовано 6 рядків "Діла"). Пара мільйонів Москалів знову панує над трьома десятками мільйонів Українців. В Українській Державі Українцями напихаються тюрми (сконфісовано 10 рядків).

В цей грізний час небезпеки для життя українського народу та його держави Союз всіх українських національних партій звертається до німецького народу і з повним розумінням ваги моменту для будучих наших обопільних відносин кличе: Берестейська умова повинна бути свято додержана і військово німецьке командування не має втручатись до нашої внутрішньої боротьби, не має підтримувати московську меншість, яка нині через Раду міністрів захопила владу на Україні!

Український народ має змогу утворити свій національний діловий Кабінет Міністрів з елементів державних і досвідчених фаховців. Цей національний Кабінет дасть Україні спокій, зміцнить владу, положить міцні основи до будування Національної Держави й забезпечить точне виконання Берестейської угоди як в інтересах німецького народу, так і в інтересах українського народу.

В ім'я справедливості, яка для кожного Німця і для кожного Українця є найсвятішою річчю, в ім'я принципів людськості — нехай буде усунена небезпека для української нації, бо ця небезпека в будучині може зробитись небезпекою також й для німецького народу!

Київ, 30 мая 1918 року.

Український Національно-Державний Союз політичних партій і організацій (Партії Самостійників-Соціалістів; Трудової Партії, Партії Демократів-Хліборобів, партії Соціалістів-федералістів, Об'єднаної Ради залізниць України, Головної Ради Всеукраїнської Поштово-Телеграфної Спілки)."

Нарешті, безпосередньо на ім'я німецького посла Мума вислав свій меморандум голова київської губерніяльної земської управи й голова управи Всеукраїнського Земського Союзу С.Петлюра, передавши копію свого меморандуму послам австро-угорському й болгарському.⁷⁴ Так представники української демократії понижували авторитет українського Правительства, звертаючись через його голову безпосередньо до представників чужої влади, роблячи її суддею й арбітром у внутрішніх українських справах і тенденційною інтерпретацією подій і фактів стараючись впевнити цих чужих представників, що на Україні нема українців окрім груп соціалістичної української інтелігенції.

Ця опозиція й уперте ворогування соціалістичної української інтелігенції й її вузько-націоналістичних (не соціалістичних) кругів дуже утруднювала як внутрішню, так і зовнішню

74. Подаємо текст цього меморандуму:

"Ваша Екцеленціє!

Події, що відбуваються на Україні, примушують мене звернутися до Вас яко до представника заприятельованої нам держави.

становище держави. Якраз ті люди, що найбільш голосно заявляли про свою відданість ідеї самостійності України й скріплення її державності, фактично робили все від них залежне, щоб розхитати цю державність як внутрі, так і назовні. Українське правительство, стараючись скріпити міжнародне становище Української Держави і завести лад та спокій внутрі, наштовхувалось на ворогування з різних боків: з одної сторони російські таємні організації, непримиримо ворожі до якої б там не було української державності (однаково й 2 "білі", й "червоні") вели свою руйнуючу працю, стараючись захитати українську державність терористичними виступами, непинною пропагандою, страйками, саботажем; з іншою метою, але тими ж самими способами руйнували українську державність ліві українські партії, такі як большевики й соціялісти-революціонери; більш поміркована українська демократична інтелігенція, т. зв. "свідомі українці", — як бачимо, мало залишались позаду своїх більш лівих земляків в ділі ослаблення й дискредитації української державності. Зоставалась лише хліборобська маса, та, яка й видвинула гетьманство; але вона виявила занадто мало енергії, активності; її верхи, поміщицька верства, так само як і торгово-промислові круги, виявили занадто сильне стремління до забезпечення своїх вузькостанових інтересів і занадто мале розуміння інтересів державних, а також недоцінювання національного елемента в ділі збудування української державності. Таким чином, українському правительству довелося працювати, не почувавши під собою твердої опори навіть в тих громадських верствах, які, здавалось би, повинні були б найбільше цінити його змагання організувати українську державність і законний правовий лад.

На скільки ж український, спеціально київський ґрунт був насичений елементами, які за всяку ціну старалися зруйнувати українську державність, котра для одних була перешкодою для відбудови "єдиної неділимої" Росії, для других — для заведення соціялістичного або комуністичного ладу, показують події, які відбулися на Україні протягом червня-липня місяця й які завершилися убивством головнокомандуючого німецьким військом на Україні фельдмаршала Айхгорна. Свідчить про це й довгий ряд змов та атентатів супроти самого Гетьмана та окремих членів його правительства.

Уважаю потрібним повідомити, що звертаюся до Вас не яко політичний діяч, а яко голова київської губерніяльної народньої управи й одночасно яко голова управи Всеукраїнського Земського Союзу, що об'єднує собою всі народні земські управи на Україні. Для вашого відому інформую.

Народні управи є інституціями самоврядування, що дбають про народню просвіту й культуру, допомагаючи народові в його економічних, господарських і просвітних потребах. Народніх управ, вибраних самим народом, на Україні — 115; вони удержують сотні тисяч народніх шкіл, сотні професійних шкіл і учительських семінарій, велике число шпиталів, амбулаторій; опікуються будівлею шляхів, дбають про різні кооперації на селі, заводять досвідні сільськогосподарські стації, ветеринарні пункти, мають свої великі майстерні, заводи, центральні склади для постачання населенню книжок, сільськогосподарських знаряддів, медикаментів і різних предметів домашнього обиходу; дають юридичну допомогу населенню — словом охоплюють мало не всі боки народнього життя, через що являються інституціями державного значіння, близькими народові й народом поважаними.

Як голова органу, що об'єднує діяльність цих інституцій по всій Україні, яко людина, що її широкі круги громадянства вшанували довір'ям і яка через це саме повинна перед тим громадянством бути відповідальною, особливо в моменти великих змін і іспитів у житті цього громадянства, я не можу спокійно обминати тих фактів, які зараз мають місце скрізь по Україні й до яких має відношення німецька військова влада, на чолі якої стоїте Ви, п. Екцеленціє.

В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, яко до голови Всеукраїнського Союзу земств звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, причім в деяких випадках, як от в Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертаю увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним і вашу, п. Екцеленціє, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища.

Я повинен заявити вам, п. Екцеленціє, що мене дуже хвилюють ці явища і я не жду від них нічого доброго не тільки, п. Екцеленціє, для України, але й для тої дружньої держави, вищим представником влади на Україні котрої являетесь ви.

Я, яко громадянин свого краю, хотів би, щоб дружна держава, котра допомогла моему народові здійснити його вистраждані великими жертвами національно-історичні ідеали й була першою, що признала Українську Народню Республіку за самостійну державу, — залишилась назавжди в свідомості й пам'яті народу як справді дружня держава; я хотів би, щоб наш народ з подякою й признанням ставився до вашого народу за історичну прислугу, вчинену ним Україні, щоб засвоїв культурні здобутки вашої держави, та взагалі позискав той організаційний досвід, яким

вславилася на різних полях Німеччина. Український народ охоче переймає що кращого у інших, має великий хист до культури, просвіти й організації та здатний в короткий час зробити те, до чого іншим треба значно більше часу.

264 роки московського панування не вбили в нім ні національного почуття, ні змагання до створення власної держави яко логічної форми, в яку вилились його давні історичні й національно-політичні ідеали. Він знає й твердо певний, що Українська Народна Республіка як окрема держава повинна бути й що вона буде існувати та що ніяка сила на світі не в силі буде цієї його певності знищити. Якої б долі не судилось українському народові ще пережити, він все одно своє право на самостійне державне життя виборє. За це говорить та певність, яку ми, Українці, в цій справі відчуваємо.

Я спиняюсь над цим, п. Екцеленціє, для того, щоб ви були поінформовані про наші найбільші національні змагання, про нашу певність в цій справі й щоб відчули ту відразу, яку наш народ матиме, коли серед нього пролунає чутка, що та держава, яка перша признала за ним право самостійного державного існування і через те стала заприятельною, несподівано для нього стала через своїх агентів чинити йому те, що ніяк не в'яжеться з уявою про дружню державу. А саме фактами, що суперечать такій уяві, і являються арешти німецькими офіцерами й солдатами тих людей, якими висловив народ і своє довір'я, і свою пошану. Замість того, щоб дивитись на військо вашої держави, що перебуває зараз на Україні, яко на друзів і прихильників, — він стане дивитись на нього з великим недовір'ям, упередженням і бачити в нім не приятелів, а людей саме їм протилежних. Я не думаю, п. Екцеленціє, щоб це було в інтересах вашого війська; я хочу думати, що це не в інтересах вашого краю.

Отже, Берестейським договором установлено певні обов'язки української державної влади щодо постачання хліба, м'яса й іншого для вашої держави. Вам певно відомо, що наша країна здебільшого хліборобська, й головним чинником в державнім житті України є селяни.

Отже, для того, щоб наше селянське населення могло допомогти державній владі виконати свої обов'язки супроти вашої держави, являється конечною необхідністю, щоб селянин наш міг спокійно обробляти своє поле та спокійно міг почувати себе громадянином Української Народньої Республіки. Такого запевнення він не матиме, коли на його очах творитимуться безпідставні арешти людей, котрих наш народ признає за найкращих з-поміж себе.

Я боюсь, п. Екцеленціє, що від того добра не буде ні Україні, ні вашій державі! В нашім краю починається неспокій, ексцеси, які можуть прибрати небажані для заприятельних сторін форми. Війна, опісля революція й без того розхитала господарський організм країни, а ці можливі розрухи можуть його ще більше розхитати. Після революції наш нарід почав братися за організацію свого власного життя і життя вибореної ним Держави. І я мушу ствердити на підставі досвіду й житєвих спостережень, що ця праця його в напрямі державного будівництва почала пускати глибоке коріння в народню свідомість: почали люди платити податки, заорювати землю, сіяти, відкривати просвітні й економічні товариства, наша зруйнована промисловість стала відроджуватись на благо нашого краю, даючи заробіток величезній армії безробітних, — взагалі, стало налагоджуватись життя. І коли я пригадаю історичні аналогії з історії революції у інших народів, я схиляюсь перед моім народом з пошаною за те, що він в хвилину розбурханого життя свого виявив державний розум і тверду волю в будівництві своєї Держави. Ви, п. Екцеленціє, знаєте, що ваша держава має житєвий інтерес в тім, щоб Україна яко самостійна держава існувала і розвивалась. Треба зробити все, щоби всі умовини її теперішнього життя сприяли зміцненню України як держави, дружньої до вашої.

Я боюсь, що вчинки агентів військової влади на місцях цій справі шкодять і створюють атмосферу дуже негарну й дуже невідповідаючу культивуванню цього почуття серед наших селян до вашої держави й вашого народу. Я маю глибоке вражіння, що ваш нарід, як і народи інших, заприятельних нам держав, хотіли б жити в дружніх зносинах з нашим. Неодноразові заяви представників вашого правительства й дебати в парламенті переконують мене в цім. Отже, з мого погляду всяка влада і всякий агент влади повинен допомагати цій справі, а не йти всупереч (і ні в яким разі не робити того на початку приязні, щоб не псувати її).

Зважаючись звернути вашу увагу на арешти, я керуюсь не тільки тим, що вони деморалізують правосвідомість нашого народу, не тільки тим, що через ці арешти життя земських управ терпить велику шкоду, бо господарський і культурний апарат країни не може правильно функціонувати, а ще й тим, що німецька й австрійська влада, яко незнайомі у відповідній мірі з відносинами краю, часто роблять ті арешти, як мені удавалось встановити, після того, як хтось штовхає їх на це негарне діло з особистих мотивів. Я виношу, що тут деякі люди встануть свої політичні й особисті рахунки з противником. Звертаються такі люди до німецьких і австрійських офіцерів з проханням арешту, офіцери арештовують, а потім виясняється, що арештовано невинних і арештовано Бог зна за що. Бували випадки, що арештовано членів земських управ по обвинуваченні в большевизмі тоді, як ці арештовані вели завзяту боротьбу з большевиками і були ними засуджені до смертної кари й тільки чудом від неї врятувалися. Таким випадкам треба покласти край, бо вониносять великий удар правосвідомості нашого народу, треба зупинити вахляноці арештів членів земських управ і земських гласних, бо від того терплять велику шкоду земські апарати та все культурно-просвітне та економічне життя приходить до руїни. Треба покласти край цим явищам, бо вони створюють дуже негарну атмосферу серед нашого народу і настроюють його проти військ заприятельних з нами держав, з якими ми повинні жити дружньо й по-приятельськи.

Я маю тверду надію, Excellence, що ви з особливою увагою поставитесь до цього мого звертання, а ті мотиви, які керували мною в цім разі, будуть прийняті вами під особливу увагу, що ви приймете міри, відповідні для того, щоб в підлеглих вам агентів влади на місцях наше населення бачило дійсно представників заприятельної держави. Я тішу себе надією, що мій лист до Вас, яко лист людини, що відповідає нормально перед земськими установами цілої України за невинний господарський і культурно-просвітній розвиток Української Держави, послужить поштовхом для привернення ладу й порядку в нашій країні, без яких не може вона виконати своїх великих обов'язків до представленої вами держави.

З правдивим поважанням голова Київської Губерніяльної Земської Управи та Всеукраїнського Союзу Земств С.Петлюра."

VII.

Вороги Української Державності та їх праця. Ліва й права російська іредента. Терористичні акти й змови. Замордування фельдмаршала Айхгорна й підготовка замаху на гетьмана.

Ще восени 1917 року, коли виявилась достатньо повна слабкість російського Тимчасового Правительства, серед правих російських кругів, особливо військових, виникла думка зробити Україну плацдармом і базою для боротьби з большевизмом, а Київ — осередком цієї боротьби. Були плани перенести на Україну Ставку Верховного Командування і опертись в боротьбі з большевиками на консервативний та антикомуністичний настрій українського населення. Існувала думка, принаймні у декого з російських генералів, опертись також на нерозкладані ще большевицькою агітацією українські військові частини. Спеціально цієї думки додержувався генерел Л. Корнілов, котрий ще літом 1917 року натякав ген. П. Скоропадському, будучому Гетьману, перевести українізацію 34-го армійського корпусу і робив спроби у Кам'янці ввійти в порозуміння з деякими українськими діячами.⁷⁵ Але Корнілов залишився в своїх проєктах. Величезна більшість визначніших російських генералів і політичних діячів була проти такого порозуміння, а тим більше військової співпраці з українцями. Проти українізації військ однаково завзято виступали як представники “революційної демократії” (досить пригадати начальника київського військового округу полковника К. Оберучева), так і “контрреволюційні” генерали, такі як Денікин, Марков та інші. Вони безперечно силою задавили б український рух, якби сила була на їх стороні. Але після невдалого виступу ген. Корнілова всі ці Денікини, Маркови і прочі опинились у Биховській тюрмі, а справу ген. Квіцинського зробити Київ опором влади Тимчасового Правительства в дні октябрського перевороту ліквідувала Центральна Рада, вступивши задля цього в порозуміння з місцевими большевиками.

Потерпівши невдачу на Україні, керманічі російської реставрації перенесли, як звісно, свою базу на Дін та на українську Кубань. Тут роблено спроби опертись на козаччину, тут почала формуватись т. зв. Добровольча Армія. Ідеологія цієї армії була непримиримо ворожа однаково як большевизму, так і українству, особливо ж ідеї самостійності України. Черпаючи значну частину своїх матеріальних засобів і людської сили з української території, добровольці фактично ненавиділи все українське й готові були краще бачити Україну під однією, спільною для всіх частин бувшої Росії совітською владою, ніж самостійною державою. Проголошення самостійності України й її мир з центральними державами викликали серед добровольців, котрі одним з перших пунктів свого credo ставили сліпу вірність “союзникам” (себто державам Антанти), новий вибух ненависті. Коли Україна увільнилася від большевиків за допомогою німців, а особливо коли настав гетьманський режим з його повною політичною толерантністю, до Київа посунули всі недобитки російської буржуазії, бюрократії, різні політичні авантюристи. Дехто приїздив на легальній основі, яко громадянин Української Держави (походячи з якоїсь української місцевості й добувши на тій підставі український паспорт від українського консула); багато шукало притулку, рятуючись від большевицького терору, і Україна гостинно давала їм той притулок і захист. Але замість вдячності краю, який врятував їх від розстрілу, або від голодної смерті, замість лойяльності до держави, яка охороняла їх своєю законністю, ці люди палали злобою проти України й зробили нашу столицю гніздом усяких інтриг, конспірацій, змов, котрі були направлені проти молодшої Української Держави. Досить прочитати всю цю обільну літературу споминів різних Денікинів, Лукомських, Гуток і проч., наскрізь перейняту отруйним ядом клевети, ненависті й злоби проти українства, щоб переконатись, скільки різних змов і замахів снувалось у самому серці Української Держави людьми, яким ця Держава дала спокійний

75. З автором цієї книги і з пок. д-ром К. Солухою головою кам'янецької “Просвіти” й давнім українським національним діячем.

захист. Тепер усі ці Станкевичі, Лукомські та інші одверто признаються у своїх споминах, що одні з них самі брали участь у змовах на життя Гетьмана, на скинення українського правительства й заміни його владою... уфімської Директорії⁷⁶, другі ж знали про це і цьому співчували, хоч Україна нічого злого їм не зробила, а навпаки – притулила їх, дала їм становище й заробіток.

В самім Києві заснувався “Киевский Национальный Центр” (до нього належали: група В.Шульгина, позапартійний блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство “Русь”, опозиційне крило кадетів з Єфимовським та Левитським та ін.), котрий ставив своїм найближчим завданням “боротьбу з українською самостійністю”, а до Гетьмана та до українського правительства ставився надзвичайно вороже.⁷⁷ Цей “Центр” на своїй нараді в Києві в жовтні 1918 року постановив з приводу чуток, ніби ген. Денікин входить в якісь зносини з Гетьманом, що “с изменником Скоропадским и с возглавляемой им Украиной никакие переговоры недопустимы”. Так само в Києві звив своє кубло “Союз возрождения России”, котрий, по словам Денікіна, “різко вороже ставився до української самостійності і до гетьмана”.⁷⁸ Київський “Национальный Центр” був ніби філією “Всероссийского Нац. Центра” і поділяв його ідеологію. В кінці жовтня 1918 р. з Москви прибули до Києва члени “Всер. Н. Ц.” М.М.Федоров, проф. П.Новгородцев, Волков, Салазкін та ін. Вони зразу ж повели боротьбу проти скликання Гетьманом “Державного Союму”, вважаючи це скликання “замахом на верховні права російського народу”. Один тільки “Совет Государственного Объединения” (зложений з представників колишніх членів рос. Державної Думи і Держ. Ради, церковного собору, сенату, земських і міських діячів, промисловців, земельних власників) ставився до Гетьмана лояльно, піддержував з ним зносини і старався впливати на його політику, але, як признає Денікин – безуспішно.⁷⁹

Ця сліпа ненависть до Української Держави й до Гетьмана, як її голови, кидалась у вічі і була незрозумілою для сторонніх людей. Так представник Дону у Києві, генерал Черечукин, в своїх споминах про Україну 1918 року, оповідає, що всі “російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливости лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоча б ціною продажу України большевикам, з гаслом: чим гірше, тим краще й аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на Гетьмана”...⁸⁰ Трохи далі він каже, що цього погляду “чим гірше, тим краще” подержувалися не тільки представники “Объединенного Центра” (загальноросійської антибольшевицької організації), але й провідники Добровольної Армії, котрі “бачили в пониженні Гетьмана й упадку України здійснення своїх ідеалів і задля цього вживали всіх заходів перед союзниками (Антантою)”.⁸¹ І вже потому, як Українська Держава впала, в 1919 році, коли частина української території опинилась була на якийсь час під владою Денікіна, ця ненависть виявилась, між іншим, в наказі Денікіна своїм начальникам окремих відомств: “не замещать должностей по гражданскому ведомству в пределах Малороссии чиновниками, состоявшими на службе при Гетьманском или Украинском правительстве”. А “Особое Совещание” (правительство Денікіна) в своїм засіданні 24 серпня 1919 року, розвиваючи наказ свого шефа, винесло такі постанови: “1) безусловно воспретить назначение должности по гражданскому ведомству лиц, замеченных в приверженности к политическому направлению гетманской или украинской власти, и уволить со службы таковых, в случае если означенные лица будут обнаружены на государственной или

76. В.Станкевич у своїх “Воспоминаниях” (Берлін, 1920, ст. 324-325) оповідає, як він разом з членами “лівих організацій” розбив змову, метою якої було вбити Гетьмана й “передати владу кругам, що купчилися біля “Союзу відродження Росії”, яким мусив координувати свою діяльність з Уфімською Директорією”. Між іншими методами роботи компанії Станкевича по руйнуванню Української Держави було організування спеціального відділу саботажників, які мали всіма способами розвалювати рух на залізницях. Змовники настільки були певні в успіху, що вже склали наперед Кабінет міністрів на чолі з тим самим проф. Одинцем, який за часів Ц. Ради був міністром з великоросійських справ в українському уряді. До змови було притягнуто багато військових, навіть таких, що служили на високих постах в українській армії. Змовники входили в порозуміння з агентами Антанти й працювали, як свідчить ген. Денікин, на французькі субсидії (Денікин, Очерки русской смуты, т. IV, ст. 188).

77. Ген. А.И.Деникин, Очерки русской смуты, т. IV, ст. 187.

78. Ibid, ст. 188.

79. Ibid, ст. 186.

80. “Донская Летопись”, 1924, № 3, ст. 207.

81. Ibidem, ст.219.

общественной службе; 2) не назначают в малороссийские губернии на должности IV класса и выше, а также вице-губернаторов и начальников уездов лиц, своевременно на высшие должности назначенных Гетманским или Украинским правительством.”⁸² Цікаво, що членами цього “Особого Совещания” були особи, які в свій час самі або їх сім’ї знайшли порятуюнок на Україні від большевиків якраз за часів Гетьманського правління! Проживаючи тоді на Україні, вони без перешкоди влаштовували свої з’їзди, наради, творили партії й союзи. У Києві вільно перебував лідер кадетів П.Мілюков, радився з своїми прихильниками про відбудову єдиної неділимій Росії, входив в зносини з німцями, переконуючи їх в тому, що з частин колишньої Росії тільки Польща може дістати самостійність, а всі інші, в тім числі й Україна, повинні бути знову прилучені до Росії.⁸³ І тільки коли про ці інтриги довідалися деякі члени українського правительства, в Раді Міністрів було зняте питання про висилку Мілюкова з Києва. Але його прихильники встигли попередити, і він виїхав на Чернігівщину, в маєток одного свого знайомого, українського поміщика. Російські іредентисти видавали в Києві газету “Русский Голос”, котрий друкував такі речі, як інтерв’ю з большевицьким делегатом Д.Мануйльским на тему, мовляв, що “Россия может воскреснуть либо как единая монархия, либо как единая федеративная республика советов” (“Русс. Гол.”, 1918, № 116). В Одесі виходив аналогічний орган “Голос Юга”; в Одесі російська біла іредента купчилась біля таких осіб як Сухомлинови (батько й син), граф Сумароков-Ельстон, граф Пален, колишній міський голова Пелікан, князь Лібен, князь Трубецкой та інші представники російської аристократії.⁸⁴ Україна була вкрита цілою сіткою російських організацій, котрі перебували в зв’язку з Добровольною Армією, непримиримо ворожою до Української Держави, та з іншими російськими осередками поза її межами. Один німецький Bericht подає (від 14 липня 1918 року) відомості про союз, на чолі якого стояв російський капітан Герц, і який нараховував коло 4000 членів — офіцерів, студентів і учнів колишніх військових шкіл, розкиданих в 14 містах України. Союз ставив метою відбудову єдиної Росії й стояв в зв’язку з полковником Всеволожським у Ростові. На чолі другого аналогічного союзу стояв генерал Семьонов.

Обидва шукали помочі у німців. У Києві під конспіративною назвою “Союз деятелей Украины” існував російський монархічний союз, котрий відбув під проводом колишнього вице-губернатора Кошкарьова 18-го липня 1918 р. з’їзд у Києві. На цей з’їзд прибули делегати з Москви на чолі з інженером Орловим. Ухвалено було перевести організацію “ячеек” по всій Україні, які агітували б за відновлення в Росії монархії й за прилучення України до Росії.⁸⁵

Поруч “білих” чи “правих” російських організацій невтомно працювали ліві, які знайшли собі дуже енергійну опору й поміч з появою в Києві совітської місії й з установленням совітських консульств у Києві та Одесі. З ними війшли в тісний контакт не тільки українські большевицькі організації, але й Український Національний Союз.

У Києві та й по інших важніших осередках України звив собі кубло не тільки антантський шпіонаж, котрий знаходив собі чимало агентів серед кругів, однаково ворожих як німцям, так і підтримуваний ними Україні,⁸⁶ але робилися спроби терористичними актами й замахами внести розстрій в життя Української Держави, викликати паніку серед населення. В цій роботі панувала солідарність між агентами Антанти й большевиками. 6 червня в Києві сталася страшна катастрофа з вибухами порохових складів на Звіринці. Ось як описує її газетний кореспондент: “О початку 11-ої години ранку з боку Звіринця почувся такий страшний вибух, від якого не тільки околиці Звіринця, але й далеко поза ними все затрусилося, неначе від землетрусу. З вікон посипалися шибки, з будинків штукатурка, цегла, а в деяких будинках позривалися й двері. Вибух викликав такий переляк, що люди не знали що робити. Перелякана людність

82. Проф. М.Чубинський. На Дону (Из воспоминаний обер-прокурора). “Донская Летопись”, № 3, 1924, ст. 272-273.

83. Донесення гр. Форгача від 28 червня 1918, № 619, міністрові гр. Буріянові.

84. Донесення австрійського генерального консула в Одесі Житковського міністру закордонних справ у Відні від 14 липня 1917 р. № 14.

85. “Вістник пол., літер. й життя”. № 31, ст. 451-452.

86. До таких діячів можна, наприклад, зарахувати полковника В.К., якого Директорія вислала, яко військового аташе до Парижу при Міровій Делегації. Про нього читаємо, що під час Гетьманщини добр. В.К. був самотнім чоловіком у Києві, що переловлював важливі мілітарні депеші, маючи на даху свого помешкання тайний радіоапарат... полк К. все був великим прихильником Антанти”. Див “Український Голос” (Bihiner), 1919, № 17, ст.5-та.

вибігала з своїх хат і втікала, куди очі дивилися. Через тини й паркани, рови й перелази, чужі двори, сади й подвір'я бігли люди, самі не знали куди. Люди, коні, вози, трамваї — все змішувалося в одну купу. На вулицях падали зомлілі жінки. Були випадки смерті від розриву серця. Тим часом за першим почувся другий, за ним третій і дальші вибухи, одні з яких були сильніші, другі слабші. Багато думало, що це обстрілюють місто, й поховалися в підвали. По місту пішли всякі неймовірні чутки. Баби на базарі почали говорити, що до Києва підступають большевики. Крамниці почали закриватися. Рух трамваїв припинився. І тільки через якийсь час вияснилося, що й де саме сталося.

Вибухи сталися на Звіринці, на складах артилерійських знарядів і вибухових матеріалів... Катастрофа почалася від пожежі в одному відділі на Звіринці. Спочатку показався дим, а потім почали вилітати одна за другою ракети. Як тільки показався вогонь, по телефону сповістили уряд двірцевого району, відкіля негайно прибула пожежна команда. Одночасно сповістили школу старшин, яка вислала зараз же вартових і оточила місце пожежі. Але було вже запізно. Тільки прибула варта й пожежна команда, склався величезний вибух знарядів. Уся сила його прийшлася на порожнє місце між артилерійським складом і школою старшин. За цим вибухом пішли дальші. Варта старшин і пожежна команда тяжко постраждали. Полум'ям охопило майже весь Звіринець і повстало просто пекло: з одного боку рвалися ракети, з другого — знаряди, загорівся порох... Пожежні команди з'їхалися на місце нещастя з усього міста, але щось вдіяти було неможливо. Довелося оточити всю місцевість українським військом і нікого не допускати за означені межі. Вибухи продовжувалися. Знаряди літали, розривалися в повітрі й обсіпали скалками та шрапнельними кулями все, що було навкруги. Сила вибухів була така велика, що на місці нещастя будинки валилися один за другим.

На вулицях Києва зпочатку вибухів почалася втеча людей зі сходу на захід. Всюди видно було, як цілі юрби людей вдягнутих, хто як попав, з кошиками, з клунками, з дітьми та різними речами втікали, не розбираючи гаразд, куди втікають, щоб лиш в протилежний від катастрофи бік.

Як перейшло ж перше страхіття й люди опанували трохи собою, почалася мобілізація задля допомоги пораненим і покаліченим жертвам катастрофи всіх санітарних організацій і Червоного Хреста. З усіх боків міста кинулися до Звіринця відділи санітарів. Почали перевозити ранених до шпиталів і т. ін. О 1 годині дня на місце катастрофи прибув Гетьман, щоб ознайомитися на місці з станом річей. Він вислухав звіт повідомлення представників української і німецької влади, дав кілька порад і пробувши з півгодини, вернувся назад. Приїздили й різні міністри на місце катастрофи й робили там усякі розпорядки.

Вся місцевість Звіринця знищена вогнем до тла. Не лишилося жадного цілого будинку. Багато людей опинилося на вулиці без усякого притулку. Заможні мешканці Звіринця поробилися бідними, здорові й дужі — каліками, а ті, що власною працею здобували собі шматок хліба, перетворилися просто в старців. Потерпіли від вибухів і пожежі Видубецький і Троїцький монастирі. Від Троїцького (Йонівського) монастиря лишилася тільки недобудована дзвіниця, а решта будови й монастир знищені майже цілком.

Поки що нараховано до 200 забитих і згорівших і понад 1000 поранених. Лишилося без притулку близько 10 000 людей. Багацько поранених скалками й кулями від знарядів та шклом від шибок, тощо не можна зареєструвати, бо вони самі собі запобігають, не звертаючись до сторонньої помочі. Багацько трупів ще не розбуто з-під руїн.

Для прийому поранених улаштовано в різних шпиталях 1500 ліжок. Пороблено в широким розмірах заходи, щоб допомогти всім жертвам катастрофи. Чимало допомогли в тяжкій роботі санітарів і німецькі відділи Червоного Хреста, які працювали, не покладаючи рук. Одночасно з лікарською допомогою Міністерство Народнього Здоров'я та Військове Міністерство вжили заходів, щоб допомогти людям притулком та їжею. В Олексіївській інженерній школі та на території виставки улаштовано притулки й харчові пункти, де будуть видавати хліб, гарячу страву, консерви і т. ін. На Печерську також відкрито кілька харчових пунктів, куди приходять кожного дня кілька тисяч людей і дістає харч. Гетьман наказав Раді Міністрів видати 500 000 карбованців на поміч жертвам.⁸⁷

87. В цій справі Гетьман звернувся до Голови Ради Міністрів Ф.А.Лизогуба з відручним листом такого змісту:

Городська дума вибрала спеціальний Комітет помочі жертвам катастрофи. До Комітету закликано представників ліквідаційного комітету Всеросійського Земского Союзу й Союзу Земств, Військово-промислового комітету, Ліги захисту дітей, "Центродому", Міністерства харчових справ, 4 представників від мешканців Звіринського району, кооператив "Жизнь" і "Господарский Потребитель", Спілки лікарів, Спілки професійних робітничих союзів, Ради присяжних адвокатів, Українського Банку й інш. Ухвалено організувати збір грошей карнавами. Служачі урядових інституцій, торгово-промислових підприємств і різних заведень та робітники різних фабрик постановили відрахувати на поміч жертвам свій одnodенний заробіток. В театрах на користь жертв також улаштовують збір грошей, продають квитки, програми і т. ін. Загалом людність Київши широко відгукнулася на події й береться енергійно до помочі.

Слідство в справі катастрофи ведуть рівночасно чотири власті: українські військові власті, прокуратурія й державна варта і німецька команда.⁸⁸

В урочистому похороні жертв катастрофи взяли участь Гетьман і члени українського правительства, деякі чужоземні послы, фельдмаршал Айхгорн та інші представники німецької та австро-угорської армії, котрі поклали вінки з живих квіток на домовини жертв катастрофи. 16-го червня німецький посол Мум був офіційно у Гетьмана і передав йому співчуття німецького Імператора з приводу жертв вибуху на Звіринці в таких висловах: "Ясновельможний Пане Гетьмане! З найвищого доручення мого Наймилостивішого Пана, німецького Імператора, маю честь передати Вам, Пане Гетьмане, і всьому українському народові глибоке співчуття Його імператорської Величності з приводу тяжкого нещастя від вибуху, при якому знищилася частина міста й загинуло стільки київських громадян."

На це відповів Гетьман: "Пане после! Прошу передати Його Імператорській Величності мою й українського народу глибоку подяку за співчуття Його Величності з приводу нещастя, яке навістило Київ. Увесь український народ глибоко зворушиться висловом цього високомилостивого співчуття. Рівночасно користуюся з нагоди, щоб висловити Вам особисто, пане после, сердечне признання за Ваші незмінні зичливі відносини до всіх подій, які переживає Україна".⁸⁹

Не встигло київське населення заспокоїтись від страшного враження Звіринської катастрофи, як нове нещастя впало на многострадальне місто: 14 червня вибухнула вдень величезна пожежа на Подолі — від невідомої причини. Швидко вогонь перекинувся на дров'яні склади, які були на березі Дніпра в сусідстві з Шекавицькою вулицею, де почалася пожежа. До 5 годин вечора пожежа прийняла розмір дійсного стихійного нещастя. Вогонь усе більше та більше захоплював будинки, і коли б за годину вітер не затих, то небезпека загрожувала б усьому Подолу. Але увечері вітер стих, і тоді пощастило припинити рух вогню. По відомостям державної варти згоріло 35 будинків, які по приблизному підрахунку мали коло 1200 окремих помешкань. Без притулку лишилося коло 10 000 людей. Крім того згоріли два парові млини, спиртовий завод, фанерна фабрика і 14 лісних складів.

"Шановний Пане Федоре Андрійовичу!

Велике нещастя налягло над мешканцями м. Києва. Тисячі людей без хат, і майже зістались на вулиці. Коли я виїхав на місце катастрофи, я глибоко був схвильований тим видовищем нещастя. Я зробив пропозицію Раді Міністрів про асигновку 500 000 карбованців на негайну допомогу потерпілим, серед котрих більшість — робітники, а все ж міркую, що без громадської допомоги, без відклику до християнського почуття всього населення України, злидні всіх потерпілих не можуть бути заспокоєні вповні.

Тому щиро прохаю Вас скласти окремих Комітет під моїм головуванням для допомоги населенню, яке потерпіло від вибуху.

Обов'язки голови цього Комітету я прохаю Вас взяти на себе. Необхідна також участь в цьому Комітеті міністрів — Фінансів, Народного Здоров'я і Опіки, Міністра Праці і Начальника мого Штабу.

Крім того прохаю Вас притягти до праці в Комітеті добровольців, які відгукнуться на це добре діло. Комітетові, який має скластися, належить відкрити збір жертв в різних частинах м. Києва і по всій Україні на користь потерпілих.

Я глибоко переконаний, що все населення України поспішить зробити якомога більше допомоги нещасним жертвам вибуху і тим самим сповнить свій християнський обов'язок перед Богом та ближнім, який бідує.

8 червня 1918 року Павлю Скоропадський."

(Цей Комітет зібрав до 23 липня 1918 р. пожертвувань грошми на суму 615 071 карб. 92 коп. Див. додаток до газети "Державний Вістник", № 32)

88. "Вістник політики, літератури і життя», 1918 № 24, ст. 372-373.

89. Ibidem, № 25, ст. 391.

Ці обидва нещастя, що трапились одне за другим, викликали серед населення паніку. В обох випадках бачили чийось злочинну руку. Але чію? Кому було треба все нових і нових потрясень молодій Українській Державі, все нових руйнувань і нищень її життя, що тільки що почало налажуватись?⁹⁰

Два місяці після катастрофи на Звіринці сталася майже така сама катастрофа в Одесі: з “невідомої причини” 31 липня вилетів у повітря склад патронів на Дальницькій вулиці. Набої вибухали майже три дні, і їх жертвою впало кілька сот людей. Полум’я перекинулося на околиці вулиці і наслідком цього вигорів цілий ряд будинків передмістя Одеси і головні склади муніципалітету на Стрільничному полі. Раз-у-раз було чути грім вибухів і оглушуючу детонацію. Наслідком небезпеки, що вогонь може перекинутися на саме місто, було припинено пасажирський рух, і ціла сполука з Одесою була перервана. Завдяки зусиллям українських і австрійських військових властей вогонь погашено і в Одесу повернулось нормальне життя. Багато людей залишилося без даху над головою. Рада Міністрів призначила півмільйона карбованців на допомогу жертвам катастрофи.⁹¹

Громадська думка була твердо переконана, що одеський вибух, так само, як київський, це діло рук антантських агентів та прихильників. Ми маємо в руках документ, який потверджує такий здогад. Це — таємне донесення уповноваженого офіцера генерального штабу австро-угорської армії при ставці ген. Макензена австрійській головній квартирі від 23 вересня 1918 р. за № 33152, на підставі телеграми від офіцера для зв’язку від союзних армій в Яссах такого змісту: “Пані Аліса Поліхроніаді, з походження французенка, оповідала одній цілком певній особі, що вона тільки повернулася з Одеси, де їй з великими труднощами вдалося втекти від агентів ц. і кор. поліційної влади. Її запідозріно, що вона причетна до справи вибухів в Одесі. Вона дає підставу думати, що це підозріння далеко не безпідставне. Вибухи в Одесі — це діло Антанти, однієї організації в Кишиневі під проводом французького морського аташе маркіза de Belloy і французького консула в Кишиневі Sarge. Пані Поліхроніаді з захопленням оповідала про цю подію й була тієї гадки, що за цією скоро підуть ще інші подібні катастрофи... Звістка з іншого джерела каже: один урядовець італійського посольства в Яссах признався 18 вересня в легкому дамському товаристві під впливом занадто великої дози випитого алкоголю, що він прибув з Одеси, де брав участь в підготовці вибуху. І цей пан також каже, що дальші підприємства цього роду в повнім ходу”.

Всі окремі акти терору, виконувані руками сліпих озлоблених фанатиків, які направляли різні “центральні” комітети, завершилися убивством фельдмаршала Айхгорна, начальника німецьких військ на Україні. Паралельно й одночасно тими ж самими людьми підготовлявся замах і на Гетьмана. Ми розпоряджаємо тепер споминами одного з учасників цих терористичних актів,⁹² і те, що раніш являлося в формі здогадів і міркувань тепер приймає вже певний реальний характер. Ініціатором і організатором терору явився Центральний Комітет російської партії соціалістів-революціонерів. Партійний з’їзд санкціонував цей терор і доручив його проведення “Бойовій Організації”. Першими жертвами терору були намічені: граф Мірбах, німецький посол у Москві, фельдмаршал Айхгорн і Гетьман Скоропадський. Бойова організація складалася первісно з трьох осіб: Григорія Смолянського (що в той же самий час “занимав ответственный советский пост”), Бориса Донського (кронштадського матроса, по походженню — селянина Рязанської губернії) й жидівки Каховської. Сформувавшись, Бойова організація почала переговори з Українським Центральним Комітетом партії, який перебував тоді в Москві; було рішено вести діяльність від імені обох центральних комітетів — Московського й Українського, але “окончателная санкция пленума Украинского Центрального Комитета должна была быть получена лишь позднее, так как не было возможности теперь же сн-

90. До участі в цих вчинках признаються соціал-революціонери устами учасниці вбивства фельдм. Айхгорна Каховської в її споминах (див. нижче): “На ряду с этим (себто терором проти окремих осіб) практиковались широко взрывы складов снаряжения, воинских поездов и т. д.” див. збірник “Пути революций”, Берлін, 1923, ст. 191-ша.

91. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, №38, ст. 528.

92. І.К.Каховська. “Дело Айхгорна и Деникина (Из воспоминаний).” “Пути революции”. Берлін, 1923. Автор цих споминів — інтелігентна панночка, жидівка, член російської партії лівих соціалістів-революціонерів Вона була арештована скоро після убивства фельдм. Айхгорна й просиділа в тюрмі до приходу Директорії, коли її було випущено на волю. Вона залишилась у Києві й була свідком Денікинської окупації, зазнавши тоді, яко жидівка, багато прикростей.

стись с его членами, находившимися в Одессе.” Пізніше ця санкція була одержана: її привіз з Одеси член партії Терлецький. Український Ц. Комітет дав до Бойової Організації ще й своїх людей: “украинцы со своей стороны ввели к нам Марусю Залужную, Ивана Бондарчука еще двух товарищей — Гришу и Миколу, предназначавшихся, главным образом, для покушения на Гетьмана Скоропадского”.⁹³ Бондарчук і “Микола” були колишні каторжники. Вся компанія переїхала на Україну до Києва й почала тут готуватись до виконання своїх планів. Перший удар був направлений на фельдмаршала, яко начальника німецьких військ “рвавших на части Украину, огнем и железом усмирявших восстания крестьян и рабочих и возродивших на Украине гетманское самодержавие... Айхгорн обрисовывался в глазах трудящихся Украины и России, как главный палач и душитель трудового крестьянства. По приезде своем на Украину, он жестоко расправился с интернационалистами, русскими пленными солдатами, которых он посылал в рядах своих войск усмирять украинскую революцию. За их отказ — расстреливал и вешал на крестах и виселицах... За короткое время своего командования и властвования на Украине он покрыл богатую, цветущую страну виселицами и необузданными трупами.”(?!)

30 липня 1918 року Донской кинув бомбу в фельдмаршала Айхгорна і смертельно поранив його, а також ад’ютанта його, капітана фон Дреклера. За кілька годин обоє поранені сконали. Убивцю схоплено. На місці злочину зразу ж явився Гетьман і занявся поданням пораненому першої помочі. Він нахилився до фельдмаршала, підняв його; той відкрив очі, пізнав Гетьмана й усміхнувся до нього. Гетьман поцілував фельдмаршала в чоло. Пораненого перенесено було до його помешкання. Тоді Гетьман поїхав до німецького посла і від імені Української Держави склав йому співчуття. На другий же день з’явилася грамота Гетьмана, в якій він заявляв про непричетність українського народу до злочину й зазначив, що на приятеля Української Держави підніс руку ворог України. У Відні іменем Української Держави зложив заяву співчуття в німецькій посольстві посол України В.Липинський. Гетьман вислав кондоленційну телеграму від Української Держави й народу до німецького імператора, який зараз же відповів подякою.

На руки німецького посольства в Києві зложили заяву глибокого співчуття з приводу атентату українська партія соціалістів-федералістів, партія українських хліборобів-демократів і цілий ряд інших. Всі українські часописи з великим обуренням висловились з приводу злочину й заявили про повну непричасність і невідповідальність українського народу за цей злочин.

Замордування Айхгорна викликало взагалі велике обурення серед усього українського громадянства. Спеціальний кореспондент “Вістника політики, літератури й життя” з Києва так малює цей загальний настрій: “Терористичний вчинок не зустрів ніякої симпатії, хоча ще навкруги в повітрі розсіяні зерна большевицьких настроїв. Можна би думати, що терористичні вчинки в такому складнім суспільнім середовищі, яке має тепер Україна, коли вироблює нові форми державного ладу з недавньої ще анархії — не є чимсь незвичайним і що їх повинні приймати, як нормальне явище. Адже ворогів має Українська Держава напевне більше, ніж прихильників. І революція, й анархія полишили надто багато невдоволених. Процент людей, які тужать за теплим втраченим місцем “старого режиму” незвичайно великий. Німецька воєнна сила на Україні, що відіграє величезну силу, як чинник порядку й союзник самостійної України, дуже сильно не до вподоби тій верстві, яка молиться до “одної неділимої”(!), хоча б і під скипетром Распутіна. І ось чому незвичайно пінний той перший настрій, який супроводив перші звістки про замах на представника найвищої воєнної німецької влади на Україні. Почувалося загальне, напівстримане обурення, що є ще люди, які проводжують традиції большевиків. Паралелю між свіжим убивством графа Мірбаха в Москві накидалася сама собою. Було ясно, що такий шлях політичної боротьби є тільки актом розпуки, доказом повної безсили тих, що зв’язують з такими подіями надії на нові політичні комбінації. Чимало людей зрозуміло як слід, що таке розуміння політичної боротьби є доказом зовсім незрілої політичної думки, повним незрозумінням тих умовин, в яких знаходиться тепер Україна.”⁹⁴

Для всіх було ясно, що метою злочину являється — закаламутити, зіпсувати відносини між Німеччиною й Україною, захопити Українську Державу, внести в її життя новий заколот і анархію. Так, власне, оцінила кривавий акт 30 липня й чужа преса.

93. “Пути революции”, ст. 199-га.

94. “Вістник”, 1918, ч. 32, ст. 466-467.

“Norddeutsche Allgemeine Zeitung” писала, що справці замаху, ліві соціалісти-революціонери мають фанатичну віру, що актом терору вони задержать хід розвитку подій на Сході Європи, зроблять неіснуючим Берестейський мир і зроблять Росію такою, якою вона була тоді, коли починала війну.

“Germania” писала, що “таких наслідків, яких хотіли соціал-революціонери, а саме, попусування відносин між Німеччиною й Україною, замах не буде мати, тому що існуючі взаємини не засновані на поодиноких людях”. Те саме писала “Frankfurter Zeitung”, що ціль замаху на Айхгорна — зламання Берестейського договору. “Kölnische Zeitung” писала з приводу замаху, що “державна керма України спочиває в сильних руках людини (гетьмана Скоропадського), яка часто висловлювала волю повернути спокій і лад в краю, тісно опираючись на центральні держави, уживає всіх сил народу до вибудови молоді держави. Гетьман Скоропадський, який зараз по замаху в Москві в сердечних словах висловив своє співчуття, найде засоби й дорогу, щоб здавити божевільні затії, так ясно висвітлені убивством у Києві. Якщо йому не стане власної сили, так стоїть в країні досить німецького війська до успішної інтервенції. Нас покликало перше українське правительство, якому предложили ми з огляду на ситуацію молоді держави незвичайно корисні умовини до повернення ладу в краю, з якого ми з огляду на обосторонні інтереси не скорше уступимо, аж досягнемо намічену ціль, що для неї пролилося стільки дорогої німецької крові”.

З австрійської преси “Fremdenblatt” (півофіціоз австр. Міністерства закордонних справ) писав:

“Російські соціал-революціонери обняли спадщину по російських нігілістах тим, що вживають політичного вбивства, як засіб боротьби. Є це акція, що стоїть дуже близько коаліції, яка бажала б наново довести до війни з Німцями. Антанта не потрапить скинути з себе московського й київського злочину. Одначе, передовсім в першій лінії мусить бути констатоване, що київський замах не може нічого змінити у відношенні до Німеччини, бо злочинцем був великорос, і Українське правительство не відповідає за цей акт терору. Антанті не вдасться повалити твору, довершеного у Берестю. В злучі з російськими соціал-революціонерами вона не дійде до своєї цілі”.

“Neue Freie Presse” вбачала в акті 30 липня змагання повалити Берестейський мир.

Розуміється, преса Антанти тішилася з убивства Айхгорна й представляла його, як акт протесту “поневолених німецьким мілітаризмом України й Росії”. Так власне писала італійська “Secolo”, що мовляв, “Айхгорн і Мірбах впали жертвою українців і великоросів, поневолених німецьким мілітаризмом”.

Англійський “Manchester Guardian” і “Westminster Gasette” писали те саме. Французька преса не ховала свого задоволення, що терор російських соціал-революціонерів прискорить відновлення східнього фронту.

Нейтральні соціалістичні органи висловлювались майже в тім дусі, що й антантські. Шведський соціаліст Брантінг писав у своїм “Social-demokraten”: “Київський вчинок треба вважати свого роду самообороною, яка зродилася з одчаю народу, закованого переможцем в кайдани — переможця, що дістався на Україну подібним способом, як колись Данайці до Трої, а тепер дістає за свої подарунки подяку.”⁹⁵

В дійсності вчинок озлоблених фанатиків не вплинув на зміну українсько-німецьких відносин, як того й треба було сподіватися. Поліції вдалося захопити одну з учасників замаху — Каховську, а решта терористів розбіглася. Якщо вірити Каховській, Гетьмана врятувало те, що терористи не хотіли, щоб замах на Гетьмана стався раніше, ніж замах на фельд. Айхгорна: “нам совершенно очевидно казалось, что гибель Гетмана так встревожит немцев, что Айхгорн станет совершенно недоступным”.⁹⁶ Але всі приготування до замаху були пороблені: “Мы, — каже Каховська, — завели знакомство с дворцовой прислугой и узнали многое важное для нас о внутренней жизни и расположении комнат двора... Несколько раз нам удавалось видеть Гетмана на приеме им дворцового караула и на парадах.”

Коли взяти на увагу, що в Москві перебував також “Повстанчий Революційний Народний

95. “Пути революции”, ст. 205.

96. Ibidem.

VII. Вороги Української Державності та їх праця. Ліва й права російська іредента. Терористичні акти й змови. Замордування фельдмаршала Айхаорна й підготовка замаху на гетьмана.

Секретаріят” (колишній большевицький уряд на Україні, котрий тепер так переіменувався), який поставив собі завданням “надсилати емісарів на Україну, організувати революційно-військові комітети, згідно з планом операції, піддержувати з ними зв’язок”⁹⁷ — одним словом, вести роботу по зруйнуванні Української Держави, коли пригадати, що зовсім аналогічну роботу вели й українські ліві соціялісти-революціонери”,⁹⁸ то можна собі уявити, серед яких тяжких, тривожних обставин і постійної особистої небезпеки доводилося Гетьманові й його правительству вести своє відповідальне діло — будівництва й скріплення української державності.

97. М.Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. “Червоний Шлях”, Харків 1923, кн. III, ст. 109-110.

98. П. Христюк. Українська революція, Відень, 1921, т. III ст. 95-та.

Фельдмаршал Айхгорн

VIII.

Зовнішня політика української держави. Відносини до Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини. Дипломатичні зносини з “рандштатами”, з Румунією, нейтральними державами й спроби відновлення зносин з державами Антанти.

Гетьманське правительство, приходячи до влади, знайшлося перед фактом Берестейського договору й впливаючих з нього наслідків, — в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним Державам продуктів) і присутності на українській території закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ. З цим фактом треба було рахуватись, як з найважливішим під той час чинником не тільки в обсягу внутрішніх відносин, але й щодо міжнародного становища Української Держави. Першим завданням української політики було — спираючись на поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись, якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини, добувши собі повну свободу дій; одночасно з тим треба було, також якомога швидше й легше, визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ. За допомогою німців, поки вони були в силі, треба було вирішити справу замирення з Совітською Росією й закріпити за нами наші окраїни, на які претендували деякі сусіди. На черзі стояло — досягти визнання України нейтральними державами, а потім і державами Антанти. Розуміється, поки точилася війна і невідомо було ще, хто переможе, трудно було рахувати на таке визнання державами Антантської групи. Зв'язки, які почали так легко зав'язуватися з Антантою в кінці 1917 року, обірвались зразу, як тільки тодішнє українське правительство почало мирові переговори з Центральними Державами. В інтересах скріплення становища Української Держави не лежала повна перемога котроїсь з борючихся сторін: повна перемога Німеччини могла віддати нас цілком в її руки. Так само й повний розгром Німеччини міг наразити нас на помсту з боку переможців за Берестейський мир. Але весною 1918 року найбільш імовірним уявлялось припинення війни за виснаженням обох сторін і мир на більш-менш компромісових умовах. От тому-то в інтересах Української Держави лежало якомога швидше досягти внутрішньої консолідації й заспокоєння і утворити сильну українську армію, яка при всякому висліді світової війни явилась би рішачим чинником при остаточнім вирішенні нашої долі.

Наші відносини до Німеччини й до Австро-Угорщини різнилися між собою в залежності від тих цілей і надій, які ставили собі щодо України обидві монархії. Для Німеччини створення самостійної України було думкою не новою, хоч далеко не так поширеною й популярною, як дехто гадає. Але до часів світової війни не було ані натяку на якусь “україно-фільську” акцію не тільки в урядових німецьких кругах, але й серед яких-небудь громадських груп. В часі війни, поки Росія була грізним ворогом, німецький уряд, спеціально військові сфери старались всіма способами того ворога ослабити; звідси — спеціальні табори для українців-полонених вояків російської армії і формування з них військових частин. При кінці 1917 року Росія була вже зовсім розбита, і на її руїнах повстали нові національні держави; але й Німеччина, особливо її союзник Австро-Угорщина, були вже виснажені й змучені до краю. Хоча Совітська Росія й готова була миритись з Центральними Державами, але сам по собі цей мир ще не вирішував для них питання про східній фронт; зате мир з багатою й антибольшевицькою Україною відкривав для спільників далеко ширші перспективи щодо рятунку з тяжкої економічно-господарської ситуації. Для Австрії мир з Україною й осягнення від неї хлібних запасів був просто порятунком від голодної смерті. Тоді-то серед військових кругів і дозрів план, піддержуваний перед тим групою німецьких публіцистів та економістів (таких як Павло Рорбах, Аксель Шмідт та інші): піддержати молоду Українську Державу, яка б дала Німеччині хліб, розвивалась в орбіті

німецьких впливів, була б протиположно Польщі, а в разі потреби й Росії і служила б ринком для збуту продуктів німецької індустрії. Цей план знайшов собі здійснення в Берестейському договорі. Для того, щоб реалізувати всі ті користі, які випливали з договору, німці так само, як і австрійці, мусили дати Україні мілітарну поміч: очистити край від большевицьких банд і розмістити в ньому значні контингенти військ, щоб охоронити границі краю й піддержати внутрішній лад та спокій. Розмір цієї мілітарної допомоги напевне й не передбачався в перший момент по заключенні миру.⁹⁹ Інтервенція в українські справи логічно повела за собою й відносини з Доном та Кавказом. Події на Україні розвивались в такому напрямі, що німці побачили

Барон Мум, німецький посол у Києві

себе примушеними вмішати у її внутрішні справи й поставити перед собою питання: чи піддержувати українську державність, чи перейти за звичайну окупацію. І коли вони схилились на бік першого рішення, то не тільки тому, що окупація ставила під великий сумнів можливість використати українські продукти поживи, але й тому, що серед українського населення знайшлися живі, здорові елементи, які виявили себе здібними до державно-творчої роботи й скріплення Української Держави, яка була потрібна німцям і для їх політичних планів.

Для України спиратись у своїй політиці головню на Німеччину було вигідно не лише тому, що Німеччина грала першу ролю серед держав почвирного союзу, але також і тому, що вона безпосередньо з Україною не межувала й аспірацій на якісь українські території не мала. Крім того, Німеччина, так само, як і Україна, була заінтересована в тому, що Польща, яка так або інакше мала повстати наслідком війни як самостійна держава, не придбала б надмірних розмірів і сили, а це вона могла б досягти лиш коштом українських або білоруських земель. І Німеччина, й Україна були проти “австро-польського” розв’язання польського питання.

Значно інакше ставилась до проблеми самостійної Української Держави Австро-Угорщина. Вона здавна стояла перед українським питанням, маючи в себе дві українські провінції. Створення великої, сильної України не лежало в австрійському інтересі; це означало б для неї перспективу

втратити Східню Галичину й Буковину, або в усякім разі мати у себе серйозну українську іреденту. З другого боку у виборі між Україною й Польщею австрійська політика рішуче ставала на бік Польщі. Для Австрії найбільш бажаним уявлялось відбатувати певну частину української території, наприклад, Правобережну Україну, або хоч її частину, і або створити з неї особливий український коронний край (Kronland), як про це мріяв ще покійний ерцгерцог Фердинанд, або приєднати до автономної Польщі під габсбургським берлом. Одначе грізна ситуація — перспектива голоду й внутрішнього розпаду примушували Австрію йти на мир і не тільки визнати самостійну Україну, але ще й погодитись на таємний договір про поділ Галичини. Для Австро-Угорщини, як одверто признавались її дипломати, мир з Україною був в першій лінії “Brotfrieden”. Йдучи на цей мир, австро-угорське правительство дуже утруднювало собі справу з поляками; вже в скорому часі по заключенні миру воно почало думати, як би змінити, або й зовсім анулювати деякі свої зобов’язання, наприклад, поділ Галичини, почало робити українському правительству труднощі щодо Холмщини й взагалі в справі польсько-українських кордонів і затягало справу з ратифікацією Берестейського договору. Знеохочена страшною

99. В другій половині серпня 1918 року на території України були розміщені німецькі сили в розмірі 6 армійських корпусів, здебільшого по 3 дивізії, крім того ще деякі окремі частини, так що взагалі було коло 20 дивізій. Важка артилерія, котра спочатку була прислана на Україну, в цей час була цілком відправлена на Західній фронт. Крім того, з числа військ, що перебували на Україні, німецьке командування збиралось вислати на Західній фронт ще 2-3 дивізії. (Донесення гр. Форгача міністру гр. Буріану від 24 серпня 1918 р. № 9047).

Австрійських військ було 4 корпуси й дві окремі дивізії (корпуси XI, XII, XVII і XXV, крім того 5 кав. дивізії і 7 кав. дивізії). — Донесення генеральн. консула в Одесі Житковського міністру гр. Буріану від 20 серпня 1918 р., № 17.

війною, виснажена, розхитана в середині опозицією різних національностей, Австрія прагнула скінчення війни. Цісар Карл вів через брата своєї дружини, принца Сикста Бурбонського, переговори з Антантою, потай від своїх союзників, про сепаратний мир. Він був не від того, щоб дістати назад Шлеськ, забраний Прусією ще в XVIII віці, і об'єднати під берлом Габсбургів цілу Польщу, разом з українськими землями, на які претендували поляки. Тому-то супроти України політика Австро-Угорщини була наскрізь нещира й недоброзичлива.

Дипломатичним представником Німеччини у Києві був барон Мум фон Шварценштайн, в рангу посла (Botschafter). Радником посольства був граф фон Берхем. Головнокомандуючим німецькими силами на Україні був фельдмаршал Айхгорн.

Фельдмаршал Айхгорн ставився дуже прихильно до ідеї відбудови самостійної України. Так само прихильно ставився він і до Гетьмана та його правительства. Ще перед офіційним визнанням гетьманського правительства Німеччиною він дав обід 26-го травня на пошану Гетьмана і виголосив за цим обідом тост, зложений в дуже теплих і щирих словах. У відповідь на цей обід Гетьман дав 8-го червня у своїм палаці обід в пошану фельдмарш. Айхгорна. Обід носив військовий характер і крім чинів штабу та військового міністра на обіді були присутні лиш голова Ради Міністрів, управляючий морським міністерством кап. Максимів і начальник гетьманського штабу отаман В. Дашкевич-Горбацький. На обіді сказав Гетьман по-українськи тост: "Я радо вітаю у себе генерал-фельдмаршала й представників славетної німецької армії, Я підіймаю чарку за хоробрі німецькі війська, котрі допомагають нам творити незалежну Українську Державу та вставляти лад і спокій в краю. П'ю за здоров'я їх славного провідника, генерал-фельдмаршала Айхгорну — слава!"

У відповідь генерал-фельдмаршал сказав по-німецьки: "Пане Гетьман! Щиро дякую вам за ваші ласкаві слова й за увагу. Вам відомо, пане Гетьман, що я солдат і можу відповісти вам як такий. Німецькі війська прийшли сюди, виконуючи наказ нашого верховного провідника. З великою радістю прийшли ми на цей заклик, бо діло йде про те, щоб дати допомогу народові, котрий прагне увільнитися від своїх гнобителів. Нам судилося прекрасне й благородне завдання бути першою опорою молодій державі на початку її державного будівництва. І коли з багатьох боків в цім краю нас зустрічають не з великою охотою, а з недовір'ям і деколи навіть з відкритою ворожнечею, це дуже прикро, але разом з тим я сподіваюся, що як тільки Україна стане твердо на своїх ногах власних, яко незалежна самостійна держава, й ці люди, — виключаючи тих, котрі бажали б особистої користі з продовження революційного стану краю на вічні часи, — будуть в свій час з подякою згадувати про німецького солдата. Цей час прийде напевне, той час, коли Україна, — збудовання котрої ви, пане Гетьман, з твердою рішучістю і вірою в Бога прийняли на себе — знову зацвіте, й праця в містах та селах, на фабриках та в полі знову поновиться, щоб принести багаті плоди. Прийде той час, коли Українська Держава, підтримана патріотичним самовідреченням своїх громадян і кермуючися урядом, який утворився на народніх підвалинах, піде на чолі всіх сусідніх народів під оглядом добробуту та дійсної цивілізації. Від усього серця бажаю приходу такого часу й за цю щасливу будуччину підіймаю чарку й говорю:

"Хай живе Україна та її Гетьман!"¹⁰⁰

Але політичні справи провадив не сам фельдмаршал Айхгорн, а по його смерті ген. граф фон Кірхбах; його начальник штабу, генерал-поручник Вільгельм Гренер.¹⁰¹ Військовим аташе при посольстві був полковник фон Штольценберг. Такий склад німецьких представників на

Генерал Вільгельм Гренер

100. "Вістник", 1918, ч. 25, ст. 391-392.

101. Син полкового скарбника з Віртемберга, ген. Вільгельм Гренер народився в роц. 1858., скінчив Академію Генерального Штабу. З вибухом світової війни йому доручено провід німецьких залізниць та організацію на них військового руху. На цій посаді ген. Гренер виявив дуже великі організаційні здібності й надзвичайну енергію. В кінці 1916 р. він дістав призначення на фронт, спочатку командиром дивізії, а скоро потому й корпусу. Весною 1918 р. його призначено начальником штабу німецьких військ на Україні, а в початку падолисту — начальником штабу всіх німецьких військ (замість ген. Людендорфа). Після революції став міністром шляхів. Тепер є військовим міністром.

Україні був з початком гетьманського правління. 2-го травня 1918 р. Гетьман повідомив фельдмаршала Айхгорна й посла Мума про те, що зложений ним Кабінет Міністрів вступив в урядовання. Таке ж повідомлення було заслане й австрійському представникові. З боку Австро-Угорщини послом (Botschafter) у Києві був граф Йог. Форґач, відомий австрійський дипломат, що до вибуху світової війни займав пост австро-угорського посланника в Білграді. Радником посольства був принц Еміль Фюрстенберг. Військовим аташе був спочатку майор фон Флейшман, пізніше генерал граф Спанокі. Головнокомандуючим австрійським військом був генерал-фельдмаршал фон Краус, який перебував в Одесі.

Граф Форґач,
австро-угорський посол у Києві

Німецьке правительство призначило генеральним консулом до Києва фон Тіля; крім того були призначені консули: до Харкова п. Краузе, до Катеринослава п. Вайдман, до Миколаєва п. Штоббе, Австро-Угорщина призначила генеральних консулів: до Києва п. Гоффінгера, до Одеси п. Житковського.

22-го травня 1918 року фельдмаршал Айхгорн розіслав усім підвладним йому начальникам корпусів наказ, в якому зазначав відносини до нового українського правительства.¹⁰² Німецькі військові й цивільні представники в Києві засвоїли собі у відносинах до українських справ тон і форми, які зовсім не відповідали характеру німецько-українських взаємин, як вони мали уложитись згідно Берестейському договору. Певна річ, що в цьому була найбільша вина правительства Ц. Ради, котре не зуміло само зайняти відповідне становище й заімпонувати німцям, а натомість багато спричинилось до того, щоб понизити авторитет української влади і навіть скомпрометувати в очах своїх і чужих людей саму українську державність. Отже, не дивно, що після такого досвіду німецькі військові й цивільні представники з певним застереженням ставились до українських справ і не хотіли зрікатися тих вигод, які давав їм до рук факт перебування їхнього війська на українській території. Вони противились формуванню української

102. "Після того, як імператорський посол de facto вступив у відносини з новим українським правительством за умови визнання його імператорським правительством, також і головне командування вступило в службові зносини з Гетьманом Скоропадським та його урядом. Гетьман урочисто визнав на письмі виставлені йому Головним Командуванням вимоги. З нашого боку дано згоду на підтримку його правительства військовими й господарськими засобами Німецької Держави. Цим внесено ясність у відношення до українських властей та населення. Усяка агітація в краю, особливо з боку партій соціалістів-революціонерів і попереднього правительства, яка веде до нових руйнувань у краю й підриває авторитет нового правительства, має бути усунена рішучими заходами й збройною рукою. Тут, на місці, будуть суворі заходи, щоб в корні припинити всяк руїну. Можна сподіватись, що соціал-революційна партія буде викликати акти саботажа, обдурюючи селян під приводом, ніби відновлення приватної власності позбавить селян плодів їхньої праці, яку вони виконали при весняних роботах. Селянам твердо обіцяно, покликаючись на наказ фельдмаршала, щодо весняних робіт, що врожай належатиме тому, хто засіяв. Таку обіцянку дало також і нове правительство. Серед домагань, які Гетьман обіцяв виконати, такі мають особливу вагу для становища головного командування:

1. Гетьман вважає за свій святий обов'язок перейняти на себе всі умовини Берестейського договору. Рада має бути розпущена, скликана конституанта не зійдеться. Нові вибори для законодавчого зібрання будуть проведені лиш після повного заспокоєння краю. Термін буде означено по згоді з головним командуванням.

2. Обсяг і вжиток (української) армії, яка має формуватись, будуть вирішені за порозумінням з головною командою.

3. Буде визнана діяльність німецького польового суду згідно з розпорядженням гол. команди від 24. IV. 1918 і 28. IV. 1918.

4. Земельні комітети та всякі інші комітети будуть новим правительством розпущені й замінені звичайними державними й земськими установами. Всі неблагонадійні елементи будуть усунуті з уряду, українська юстиція буде захищена від усякого терору. Заходи правительства на цьому полі будуть піддержані всіма засобами німецького командування.

5. Доки на Україні нема своїх військових судових законів, доти залишається чинним німецьке військово-судівництво в діяльності німецьких військових властей.

армії, втручались у внутрішні справи, старались вплинути навіть на персональний склад міністерства, що однак їм не вдалося, і на посаду міністра закордонних справ було призначено Гетьманом особу, проти якої німці були чомусь упереджені й дуже виступали, дозволяли собі часами деякі надужиття на провінції. Боротися з таким становищем речей українське правительство могло лиш одним способом: стараючись перенести центр ваги українсько-німецьких зносин з Києва до Берліна, щоб мати безпосередньо діло з центральним німецьким урядом, з головним командуванням і з самою особою Імператора Вільгельма II. Перше було досягнуто призначінням посланника до Берліна барона Ф.Р.Штейнгеля, котрий зав'язав безпосередні зносини з міністром закордонних справ, з канцлером, зумів придбати собі в очах німецьких правлячих сфер авторитет і повагу. Далі пішла подорож українського міністра-президента Ф.А.Лизогуба до Берліна і нарешті подорож самого Гетьмана для побачення з Імператором Вільгельмом II. Все це дуже ослабило впливи й домагання місцевих німецьких представників і привело в кінці літа 1918 року, що важніші справи, що торкались українсько-німецьких взаємин, вирішувались вже українськими представниками й центральною німецькою владою в Берліні спільно. Але треба зауважити, що взагалі на зменшення німецьких претензій і нахилу до певного натиску в бажанім для себе дусі на український уряд впливало погіршення військової ситуації за західньому фронті. Почуваючи себе слабшими, німці перестали ставити українському правительству перешкоди і в справі формування української армії, і в ділі організації українського флоту, і в справі прилучення окраїн і т. д., про що буде нижче сказано більш докладно.

2-го червня відбулося у Києві урочисто-офіційне визнання Гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною й Австро-Угорщиною, а за тим стала на чергу й ратифікація Берестейського договору Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. За виїмками Австро-Угорщини всі держави, що підписали договір, перевели ратифікацію без особливих труднощів та вагань: 15-го липня відбулася у Відні виміна ратифікаційних грамот між Болгарією й Україною. Українську грамоту за підписом Гетьмана П.Скоропадського передав український посол у Відні В.К.Липинський, болгарську, за підписом царя Фердинанда, — легаційний радник болгарського посольства у Відні в характері *charge d'affaires* п. Джебаров. 24-го липня там же у Відні відбулася виміна грамот між Україною й Німеччиною; українську грамоту передав посол В.К.Липинський, німецьку, за підписом імператора Вільгельма II, — німецький *charge d'affaires* принц Штольберг-Вернігероде. 22-го серпня відбулася виміна грамот між Україною й Туреччиною в палаті турецького посольства у Відні: з українського боку передав грамоту радник посольства Ів.Ст.Токаржевський-Карашевич, з турецького передав грамоту за підписом султана Магомета V турецький посол у Відні Гусейн-Гільмі-Паша.¹⁰³

Турецький посол у Києві
Ахмед-Мухтар Бей

6. Всі перешкоди, які робилися досі щодо постачання хліба, будуть усунуті, а нових перешкод не буде.

7. За німецьку поміч Україна дасть відшкодування, щодо характеру й обсягу котрого наступить порозуміння як можна швидше. Крім того має бути заключена військова конвенція, яка урегулює дальші військові деталі.

Всі попередні розпорядження головної команди, які суперечать вищенаведеним пунктам, або залишають одкритим ясні рішення, будуть відмінені, особливо пп. 1 та 2 розпорядження I, № 19961 від 21.III.1918, щодо обеззброєння населення. Воно належатиме виключно німецьким військовим властям, і їхніх наказів у цьому відношенні українські власті мають слухатись без суперечок. Не можна попускати, щоб якась українська цивільна або військова установа ставила перешкоди розпорядженням німецької військової влади, які признаються нею необхідними для утримання спокою й ладу. В разі потреби слід арештовувати неслухняних і відсилати їх до етапної інспекції. Погроза карами при роззброєнні мусить завжди походити від начальників, наділених відповідними судовими уповноваженнями, отже, на випадок невиконання наших наказів можна поводитись з винуватими згідно наказів про польові військові суди. Фельдмаршал-лейтенант фон Айхгорн."

103. Виміна ратифікаційних грамот усіма п'ятьма державами була передбачена у Відні "Кінцевими постановами" Берестейського договору, де стояло, що "ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні." Див. ст. 6-ту видання "Мирового Договору", Київ, 1918.

Тяжче пішла справа з ратифікацією миру з боку Австро-Угорщини. Тут справа ратифікації мала довгу історію й так-таки й не була довершена, хоч у жовтні 1918 р. був уже готовий текст грамоти латинською мовою, що мав бути підписаний Імператором Карлом I-рим. (Далі йшов текст самого договору, німецькою й мад'ярською мовою паралельно). Як уже вище було зазначено, Австро-Угорщина пішла на Берестейський мир з дуже тяжким серцем, особливо з огляду на свою польську політику. Питання про Холмщину й польсько-українську границю взагалі і справа поділу Галичини на українську й польську частину, до якого австро-угорське правительство зобов'язалось таємним додатковим договором до Берестейського трактату, це були ті труднощі, які зараз же станули перед Австро-Угорщиною; тому-то австро-угорське правительство рішило добитись перегляду Берестейського договору, а засобом пресії на українське правительство було вибрано відречення ратифікації Берестейського миру. Уже в травні 1918 року в австро-угорському Міністерстві закордонних справ іде обміркування питання, як би досягти таємного порозуміння з німецьким урядом, щоб в комісії, яка мала остаточно визначити польсько-українські границі, виступати згідно й солідарно. Але німці спішилися з ратифікацією, й барон Мум прохав берлінський уряд по змозі прискорити ратифікацію.¹⁰⁴ Тоді граф Буріян звернувся до австро-угорського посла у Берліні принца Гогенлое з обширною інструкцією, в якій доручав йому вплинути на берлінський уряд, щоб той не спішився з ратифікацією й піддержав австрійські вимоги.¹⁰⁵ Про те саме телеграфував граф Буріян і гр. Ляришу до Берліна 18 червня 1918 р. (№ 390). 25-го червня Буріян шле "строого довірочну" шифровану телеграму своїм представникам: графу Черніну до Софії, барону Szilassy до Царгороду й графу Ляришу до Берліну, щоб вони заявили тамошнім урядам, що "Австро-Угорщина хоче перед ратифікацією упорядкувати питання, що стосуються деяких її спеціальних інтересів" і прохає представників у Софії та Царгороді "вплинути на своїх німецьких колег, щоб вони зробили перед болгарським та турецьким урядами представлення в тому самому дусі. Болгарське правительство устами міністра Радославова "категорично заявило", по словам телеграми гр. Черніна, що "ратифікація договору з Україною" відбудеться одночасно з ратифікацією з боку Німеччини". (Телеграма від 12 червня 1918 р., № 338). Так само й турецький міністр закордонних справ обіцяв ратифікувати мир з Україною "не раніш, ніж це зробить Австро-Угорщина й Німеччина". Барон Szilassy виніс, одначе, враження, що турки справді намірялись були перевести цю ратифікацію раніш (тел. від 22 червня 1918 року, № 377). Але німці збирались ратифікувати мир негайно. І граф Ляриш повідомив 22 червня гр. Буріяна, що він тільки що бачився з послом Мумом, котрий від учора перебуває у Берліні, і той заявив, що "Німеччина надає велику вагу скорій ратифікації українського мирового договору, щоб скріпити правительство Гетьмана і утворити стабілізовані відносини з Україною". З розмови з Мумом гр. Ляриш виніс певне враження, що "берлінський Кабінет не поділяє наших поглядів і обидва наші бажання, особливо щодо Холмщини, дуже слабо буде підпирати". (Телеграма № 404). Одначе німці залишили Австро-Угорщині вільну руку домагатись прихильного для неї залагодження обох справ: холмської й галицької, схилиючись щодо останньої, до того, щоб її навіть підтримати.

Тимчасом українське правительство через свого посла у Відні В.В.Липинського домаглося скорішої ратифікації. І ось саме під час заходів графа Буріяна разом з гр. Форгачем добитись в українського уряду уступок щодо холмської й галицької справи. Болгарія перевела 15-го липня 1918 р. у Відні ратифікацію. Протокол про обмін ратифікаційних актів підписав з боку Української Держави посол В.Липинський, з боку Болгарії — заступник посла у Відні Микола Джебаров.

Це страшенно вразило графа Буріяна, як це можна бачити з його телеграми, розісланой австро-угорським представникам у Софії, Царгороді, Берліні й Києві від 17 липня 1918 р. Виник дипломатичний конфлікт між Віднем та Софією. Міністр-президент Малінов спробував виставити прискорення ратифікації всупереч прежній заяві міністра Радославова, як якась "непорозуміння" і звальював вину на урядовців болгарського посольства у Відні. Поки йшла

104. Донесення про це гр. Форгача з Києва 25 травня 1918 р. за № 450.

105. В цій інструкції (від 10 червня 1918 р. за № 2812) головний натиск ставлено на те, що, мовляв, Україна не додержала в повноті своїх зобов'язань щодо постачання хліба, а тому й Австрія вважає себе звільненою від обов'язку дотримати Берестейську умову в її цілості себто щодо Холмщини й щодо розділу Галичини.

дипломатична переписка між Віднем та Софією, німці поставили своїх союзників перед фактом ратифікації миру з Україною з свого боку. Виконавши обмін грамот, принц Вільгельм Штольберг-Вернігінде того ж самого дня 24 червня сповістив про неї графа Буріяна листом, в якому писав, що "військові обставини на сході української області так само, як і таможенні та інші українські господарські справи" примусили німецьке правительство прискорити ратифікацію миру з Україною. Тоді й Болгарія офіційно заявила про свою ратифікацію в формі вербальної ноти переданої в Софії 1-го серпня 1918 року на ім'я австро-угорського посольства.

Note Verbale.

Le ministere Royal des Affaires Etrangeres a l'honneur de porter a la Legation Imperial et Royal d' Autriche-Hongrie que les ratifications des Traités de Paix avec la Russie et Ukraine ont ete echangees les 9 et 15 de ce mois.

Тоді заворушилися й турки, й 14-го серпня барон Szilassy телеграфував з Царгороду, що турецький міністр закордонних справ заявив йому, що турецьке правительство хоче провести ратифікацію не пізніше серпня, себто, щоб це сталося до відкриття парламенту, бо в противному разі воно зустрінеться з парламентськими інтерпеляціями. Дійсно, 22-го серпня ця ратифікація відбулася, у Відні: з боку України виміну грамот перевів і підписав протокол радник посольства Ів.Токаржевський, з боку Туреччини надзвичайний та повноважний посол, б. Великий Візир Гусейн-Гільмі-Паша. Австро-Угорщина залишилася сама.

Перевівши анулювання таємного договору про поділ Галичини, граф Буріян вів далі свою лінію щодо Холмщини. Він зустрів опір з боку українського правительства (про це докладніше буде далі). Нарешті, граф Буріян зважився зробити деякі кроки, щоб піти на зустріч рішучим домаганням ратифікації з боку українців. 5 жовтня 1918 р. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини звернулось до австрійського прем'єра Гусарека й угорського прем'єра д-ра А.Векерле з представленням про потребу ратифікації миру з Україною. Признаючи, що відречення ратифікації, як спосіб пресії на українське правительство, вже втратив своє значіння після ратифікації миру Німеччиною, Болгарією й Туреччиною гр. Буріян заявляв, що "загальне політичне становище вимагає скорішого поставлення відносин на східній границі на твердий ґрунт", а тому й настала потреба ратифікувати мир з Україною в найближчий час.

Міністр Гусарек відповів згодою на ратифікацію, але настоював на тому, що українці мусять уступити на холмській справі. Тим часом поляки, довідавшись про намір ратифікувати Берестейський мир, страшенно стурбувалися. Польська регенційна рада заявила австрійському представникові Угрону, що ця ратифікація буде катастрофою для Польщі в даний момент. Польський міністр-президент Кухаржевський сказав, що має податися з-за цього до демісії,¹⁰⁶ і гр. Буріян, що вже виготовив доклад імператору Карлу про ратифікацію (уже був вироблений текст грамоти й переписаний для підпису імператорові)¹⁰⁷ – знову відклав ратифікацію. Буріян повідомив свого представника у Варшаві Угрона, що це зроблено тому, щоб "не утруднювати становища пана Кухаржевського". Але Кухаржевський подався-таки до демісії і вже його заступники з задоволенням прийняли звістку, що ратифікацію відсунуто; як доносив Угрон 9 жовтня Буріянові (телеграма № 803). Так ратифікація і не відбулася, бо вже за кілька тижнів розпалася й сама Австро-Угорська монархія, що так ревно боронила польських інтересів.

106. Шифрована телеграма від 7 жовтня 1918 р., № 788.

107. Ось виготовлений текст грамоти:

Nos, Carolus Divina Favente Clementia Austriae Imperator, Bohemiae Rex etc. etc. Apostolicus Rex Hungariae Huius Nominis Quartus.

Notum testatunquae omnibus et singulis, quorum interest, praesentium facimus: Postquam tractatus pacis inter Germaniam, Austriam-Hungariam et Turciam ex una et Rem Publicam Populi Ucrainici ex altera parte a Plenipotentaris Nostris atque ab illis aliarum dictarum potestatum die nono mensis Februarii anni millesimi nongentesimi decimi octavi in oppido "Brest-Litowsk" initus et signatus fuit, tenoris segnentes: (далі текст договору німецькою і мад'ярською мовами паралельно).

Nos visis et perpensis huius tractatus stipulationibus illas omnes et singulas notas hisce confirmataque habere profite-mur ac deklaramus verbo Nostro promittentes, Nos omnia, quae in illis continentur, fideliter executioni mandatuos esse.

In quorum fidem majusque robur ratificationis NOSTRAE tabulas manu NOSTRA signavimus sigilloque NOSTRO abresso firmari jussimus.

Dabantur die... mensis... anno Domini millesimo nongentesimo decimo octavo, Regnorum Nostrorum secundo.

"Ad mandatum Sacrae Caesareae et Regiae Apostolicae Majestatis proprium."

Відносини до Болгарії та до Туреччини, — двох других союзних держав, які підписали з Україною договір у Бересті, з самого початку зложилися дуже добре. Болгарія перша прислала до Києва свого представника, професора Івана Дмитровича Шишманова, людину зв'язану з Україною зв'язками сердечних симпатій і спорідненого з одним з найбільших українських діячів: проф. Шишманов був одружений з дочкою Мих. Драгоманова Людмилою Михайлівною і був сам колишнім учнем великого українського вченого. Він кілька разів бував на Україні, був знайомий з багатьма українськими діячами, добре поінформований щодо українського національного руху, за успіхами котрого він здавна стежив з великою увагою.¹⁰⁸ Трудно було знайти кращого представника Болгарії у Києві з погляду інтересів скріплення приятельських відносин між Болгарією й Україною, як проф. Шишманов.

Та крім болгарського посла великим приятелем молодій Українській Державі був і сам болгарський цар Фердинанд. Неприхильно ставлячись до старої імператорської Росії, цар Фердинанд дуже тішився з того, що тепер замість заборчої, імперіялістичної Росії сусідом Болгарії

Болгарський посол у Києві
проф. Ів. Шишманов

по північному берегу Чорного моря являється Україна. Він з великою симпатією ставився до українського Гетьмана і до його посла О.Я.Шульгина, коли той 25-го липня 1918 року прибув до Софії. Українського посла, коли він 7 вересня в урочистій авдієнції вручив цареві свої акредитивні грамоти, зустрінуту було з надзвичайними почесностями. Авдієнція відбулася в присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра і цілого ряду двірських достойників. Вона мала дуже сердечний характер. Свою промову у відповідь на промову українського посла цар Фердинанд закінчив словами: "Передайте Його Світлості Ясновельможному пану Гетьману і всьому українському народові від мене й від усього болгарського народу найсердечніші поздоровлення! У Вашій особі я з великою радістю вітаю першого українського міністра при моєму дворі".

В такій же самій атмосфері щирої приятельності відбулася і церемонія передачі акредитивної грамоти проф. Шишмановим у Києві 1-го серпня. Тодішня Київська газета "Відродження" так писала про цей акт. Болгарський посол передав п. Гетьманові в присутності міністра закордонних справ, начальника Гетьманського штабу та інших урядових осіб листа такого змісту:

"Мій дорогий великий приятелю!

Щиро бажаючи закріпити приятельські відносини між Болгарією та Україною, які так щасливо склалися, я порішив призначити своїм надзвичайним послом і повноважним міністром при Вашій Світлості пана доктора Івана Шишманова, професора Софійського університету, бувшого міністра народньої освіти, відзначеного великим офіцерським хрестом "Народнього Ордена" за громадянські заслуги, офіцерським хрестом "Царського Ордена св. Олександра" та інш. Я доручив йому всіма силами старатися заслужити пошану й довір'я Вашої Світлості і так, як мені відомі його великі здібності й його відданість мені, то я певний, що він зуміє, на моє велике задоволення, досягнути це й виконати почесне завдання, яке йому доручено. Впевнений у цьому, я прохаю Вас, Ясновельможний Пане Гетьмане, ласкаво прийняти посла Шишманова й повірити всьому тому, що він буде мати честь переказати Вам від мого імені, особливо вислови моїх бажань всього кращого Вашій Світлості на славу і щастя України, а також вислови глибокої пошани й щирої приятельності, з яким я, дорогий і великий приятелю, зістаюсь Вашій Світлості добрий друг Фердинанд."

108. Проф. д-р Іван Шишманов народився в 1862 р. у Свіщові. Освіту одержав у своєму рідному місті й у Відні, студіював по університетах у Єні, Женеві й Липську, де склав докторат з філософії, славістики й історії літератури. З 1888 року став професором Софійської Високої Школи (пізніше університету). Від 1903 до 1907 року був міністром народньої освіти. Автор численних розвідок і монографій з історії слав'янських і чужих літератур (в тому числі монографії про Шевченка), Шишманов був членом Болгарської Академії Наук у Софії, дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, дійсним членом Харківського університету, членом-кореспондентом Академії Наук у Загребі, Білграді, Атенах, Празі й Будапешті.

Передаючи цей лист, посол звернувся до п. Гетьмана з такою промовою: "Ваша Світлість, Ясновельможний Пане Гетьмане всієї України! Маю честь передати Вам листа, в яким Його Величність, мій Наймиловитіший Пан акредитує мене при Вашій Особі та доручає мені почесне післаництво заслужити Ваше довір'я й пошану і постаратися зміцнити зв'язки, так щасливо встановлені між Україною й Болгарією. Ваша Світлість! Стародавні культурні взаємини між нашими батьківщинами, починаючи з X віку взаємні впливи через довгі століття, рідка подібність громадських устроїв двох братніх народів, спільність економічних інтересів і близькість меж — усе це, Ваша Світлосте, вистарчаюча запорука успіху важливого завдання, дорученого мені Його Величністю.

Моїм Паном, який одушевлений найщирішими бажаннями щастя й величності Вашій молодій Державі. Але більше всього у своїй справі я сподіваюся співчуття й допомоги від Вашої Світлості й Вашого правительства."

На це п. Гетьман відповів: "Пане после! Я глибоко зворушений словами прихильності й дружби Його Величності Царя Фердинанда Болгарського. Я безмірно вдячний за заяву приязні до мене й Української Держави, яку Його Величність ласкаво висловив у своїм листі. Твердо і непорушно сподіваюся, що приязнь Болгарської Держави до Української Держави, якій Його Величність з самого початку поклав такі гарні підвалини, буде все рости й зміцняти та виїде на користь і щастя обох братніх народів. А Вам, Пане после, дуже дякую за Ваші постійні успішні турботи при нав'язанні дружніх взаємних відносин між болгарською та українською державами".

По авдієнції відбувся сніданок, на якому пан Гетьман підняв чарку за здоров'я Його Величності Царя Болгарського. Болгарський посол виголосив тост в честь Його Світлості Ясновельможного пана Гетьмана всієї України.

Так само як Болгарський посол був частим і бажаним гостем у Гетьмана і в українському Міністерстві закордонних справ у Києві, одвідував усі важніші національні свята, такі, як перший випуск 1-ої української державної гімназії у Києві, відкриття Державного Українського Університету і т. д., так само й український посол тішився незмінною прихильністю царя Фердинанда й царевича Бориса, котрий кілька разів інтимно відвідував пана Шульгина і з великим інтересом розпитував про українські справи.

Такий же щирий характер мали й відносини українсько-турецькі. Спочатку ходили чутки, ніби Туреччина виявляє якісь агресивні наміри щодо Криму, але ці чутки не справдились, і від самого початку зносин між обома державами утворилися добросусідські приязні стосунки. Ще за часів Ц. Ради до Царгороду був висланий яко посол п. Микола Левицький. Гетьманське правительство його відкликло й він дістав призначіння в Міністерстві закордонних справ у Києві. Натомість послом було призначено п. Олександра Кістяковського (брата Ігоря Ол. Кістяковського, міністра внутрішніх справ). Але п. Кістяковський дуже затягав свій виїзд через різні родинні обставини й нарешті зрікся свого посту. Тоді на місце посла призначено було Михайла Акіф'євича Суковкіна,¹⁰⁹ котрий і виїхав до Царгороду в кінці жовтня. Він прибув в дуже трагічний момент життя Турецької Держави: в Золотому Розі вже стояли панцерники Антанти. Та проте, українське посольство було привітане турками дуже сердечно, і султан прийняв його в урочистій авдієнції дуже скоро по його приїзді до столиці.

Подаємо дуже цікаве оповідання про цю авдієнцію одного з членів українського посольства, що брав у ній участь:

"1-го падолисту 1918 року в прегарний сонячний ранок на рейді царгородського порту кинула якір невеличка, але дуже гарна і елегантна яхта, на маштах якої весело і гордо грав в проміннях південного сонця жовто-блакитний прапор. Це приїхало в державу Османів надзвичайне посольство Гетьмана всієї України...

Тиждень після приїзду нас повідомили, що султан прийме посольство через кілька днів в своєму палаці Ілдіз-Кіоск на березі Босфору.

¹⁰⁹ Мих. Акіф. Суковкін, поміщик на Київщині, був головою київського губерніяльного земства; з вибухом революції був призначений на посаду київського губерніяльного комісара, на якій пробув до кінця літа 1917 року. У нього утворилися дуже гарні відносини з українськими національними кругами, і весною 1917 року керманічі Центральної Ради намічали його на пост українського намісника, коли ще йшла мова про автономний уряд на Україні.

В день прийому коло будинку посольства стало кілька придворних екіпажів, запряжених а la Daumont і ескадрон кавалерії. Посольство в повному складі сіло в екіпажі. Спереду і ззаду скакав ескадрон кінноти. Ми всі, крім посла Суковкина й радника доктора Кобилянського, які були в фраках, були в військовому убранні, бо ще не була вироблена нова уніформа дипломатичного корпусу, а всі ми були військові — хто з Генерального Штабу, хто прилічений до Міністерства закордонних справ. Серед величезної товпи турків мчався наш кортеж по вузьким вулицям Царгороду. Спочатку їхали по шосе вдовж блакитного Босфору, а потім серпентиною до самого Ілдіз-Кіюску. Коло самої брами палацу салютувала нас почесна варта гвардійської маринарки, й екіпажі наші покотилися по м'якому гравію султанського парку. Ще кілька поворотів, і нашим очам з'явився, як байка з "Тисячі й одної ночі", на темноблакитному фоні південного неба, білий-білий, мармуровий, наче з кружева зітканий, палац султанів, — Ілдіз-Кіюск (палата зірок). Один за другим ставали наші екіпажі коло мармурових сходів. Оберцеремонімейстер вітав посла коло входу. Ми увійшли у великий передпокій, пройшли вдовж почесної варти персонального конвою султана й опинились в невеликім салоні. Тут мушили зачекати кілька хвилин. Нарешті, оберцеремонімейстер запрохав нас у другий великий салон. Тут вже були й військові в походних мундирах, і двірські в кафтанах, зашитих золотом. Коло великих дверей станула свита з лівого боку, нас поставили справа. Пройшло кілька хвилин. Раптом відчинилися двері. З'явився оберцеремонімейстер. Білим слоном кием він вдарив три рази по землі. Як колосся під легким вітром, низько-низько схилилася свита. Ми стали струнко. По знаку церемонімейстра зайшли ми у великий pokій. Посеред нього, спираючись на столик, стояв невеликий військовий. Звичайне захисне убрання генерала нічим не відрізняло його від других військових, лишень надзвичайної вартості зізда, вся з бриліантів та увесь з дорогіших каменів на шії ланцюг, дали нам до зрозуміння, що це сам султан. Мухамед VI, останній повелитель Отоманів, з ласкавою усмішкою дивився на нас. Дуже блідий, років 50-55, він зачарував мене своїми великими-великими, чорними, дуже смутними очима.

Посол прочитав на французькій мові довірочні грамоти. Султан мовчав та всміхався. Він жадної мови крім турецької не знав. Відповів послові церемонімейстер. Після цього султан повітав посла, підходив до кожного з нас і міцно по-військовому стиснув руку. Здивувало нас, що султан ані разу нічого не промовив. Тільки потім, вже відпускаючи нас, він рукою підкликав до себе церемонімейстра і щось почав йому шепотіти на вухо. Церемонімейстер голосно по-французьки сказав нам, що султан дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі. Потім пояснили нам, що по турецькому церемоніялу ніхто із смертних не має права чути голосу падишаха. Тому мовчав він цілий час, а що хотів сказати, казав шепітом на вухо. Цим церемонія прийому скінчилася. Так побачили перші представники відродженої України останнього падишаха".¹¹⁰

Відносини з "рандштатами", себто з державами, які повстали на національних територіях, що відділилися від Росії, себто з Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубаню, Грузією й Кримом визначалися здебільшого в залежності від того, чи мала Україна якісь спірні питання у взаємних відносинах, головне питання за спірні території. З усіма ними були зав'язані більш або менш сталі й формальні дипломатичні відносини. Щодо Фінляндії, Литви й Грузії питання вирішилося дуже просто: Україна не мала з ними ніяких спірних справ і тому нав'язала дипломатичні відносини, прийняла від Фінляндії й Грузії дипломатичних представників і вислала своїх. З Грузинською Республікою заключено 5 грудня 1918 р. договір про консульські й торговельні зносини, про мореплавство і транзит, — на цих самих умовах, на яких 16 падол. 1918 р. заключено договір з Кубаню. З Литвою так само, як і з Азейберджаном були поки що встановлені відносини консульські. Що ж торкається Польщі, Білорусі, Дону, Кубані й Криму, то тут насамперед треба було вирішити цілий ряд спірних питань щодо певних територій. З усіма цими державами й державними організаціями було вступлено в дипломатичні зносини, характер яких залежав головне від вирішування тих, або інших спірних питань; огляду цих зносин присвячені далші розділи цієї праці. Спеціально щодо тих територій, до яких мала претензії Польща, себто до Холмщини й Галичини, то про них доводилось пертракувати по-

¹¹⁰ О. Раггауз: Українці в останнього султана. "Літопис", Берлін. 1924, № 11, ст. 169-та. Деякі подробиці подає також Л. Кобилянський у статі "Українське посольство в Туреччині", див. "Нова Україна", Прага, 1925, ч. 2-3, ст. 85-та.

ки що не безпосередньо з Польщею, а з Австро-Угорщиною: сама Польща в 1918 році була ще в такому стані, що грала лиш пасивну роллю. Вона одначе зав'язала зносини з Україною, вислала до Києва свого дипломатичного представника¹¹¹ й мала дістати на взаєм представника України, але свої претензії мусила обстоювати не бозпосередньо, а через Австро-Угорське правительство.

У відносинах до Савітської Росії Україна перебувала в стані мирових переговорів, котрі тягнулися весь час Гетьманського правління і котрим присвячено далі спеціальний розділ. В току мирових переговорів, як один з тимчасових наслідків цих переговорів, було зав'язання консулярних зносин між обома державами.

Великим старанням українського правительства і спеціально Міністерства закордонних справ було нав'язання зносин з нейтральними державами й осягнення з їх боку фактичного й юридичного визнання Української Держави. Ця справа зустрічалася з різними труднощами й перешкодами. Перш за все ставили певні перешкоди цьому німці, особливо на початку, боячися, що завівши зносини і досягши визнання з боку нейтральних держав, Україна вийде з-під сфери німецького впливу й шукатиме далі зближення також з державами Антанти. Тільки в кінці літа 1918 року удалося побороти перешкоди з боку німців і організувати зносини на початку з нейтральними державами Європи. Але труднощі лежали й з другого боку: свідки страшної боротьби двох колосальних коаліцій, нейтральні держави — всі без виїмку держави малі — вагалися робити якісь рішучі кроки в справі формального визнання Української Держави, не знаючи, чиєю перемогою скінчиться війна і як поставляться до цього держави Антанти на випадок своєї перемоги.

Спроби дипломатичних відносин були зроблені насамперед щодо Швейцарії. Туди був висланий на початку липня 1918 р. радник міністерства закордонних справ д-р Евм. Кир. Лукасевич із спеціальною місією вияснити ґрунт щодо можливості дипломатичних та інших зносин із Швейцарією. Швейцарський уряд виявив велике зацікавлення Україною, особливо щодо перспектив економічних взаємин, і в початку вересня д-р Лукасевич повернувся з листом швейцарського секретаря закордонних справ п. Лярді на ім'я українського міністра закордонних справ, де заявлялося, що Швейцарія охоче готова вступити в фактичні зносини з Україною, що вона прийме українського дипломатичного представника і консулів, але, на жаль, не може поки що проголосити визнання Української Держави, стоячи сама посередині між двома ворожими коаліціями. Внаслідок цього до Швейцарії була виражена дипломатична місія з д-ром Евм. Лукасевичем на чолі й засновані українські консуляти в Женеві й Цюриху. Д-р Лукасевич був іменованій *charde d' affaires*.

Переговори про зав'язання дипломатичних зносин з нейтральними державами велися головно в Берліні через українського посла барона Ф. Штейнгеля. Йому удалося завести дуже приязні стосунки з місцевим старшиною (*le doyen*) дипломатичного корпусу в Берліні еспанським послом, маркізом де-Бернабе і голандським послом і підготувати ґрунт для скорого виз-

111. Висилаючи цим представником Станіслава Ваньковича, з титулом надзвичайного посланника і повновласно-го міністра, Регенційна Рада дала йому акредитивну грамоту з таким текстом:

"Rada Regencyjna Królestwa Polskiego.

Jaśnie Wielmożnemu Panu Hetmanowi Wszzech Ukrainy.

Jaśnie Wielmożny Panie Hetmanie, Dostojny Przyjacielu! W dażeniu, ażeby, conajrychlej stosunki Państwa Polskiego z Wielką Dzierżawą Ukrainą nawiazane być mogły, a w nadziei, iż dwa wielkie narody — pracy dla dobra ludności oddane — w pokoju i przyjaźni żyć będą — uznaliśmy za dobre uwierzytelnić Pana Stanisława Wańkowicza, jako posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego przy Waszej Jaśnie Wielmożności. Doświadczenie i zalety, które posła Naszego nadzwyczajnego wyróżniają, uprawnią nadzieję, iż Wasza Jaśnie Wielmożność obdarzyć go raczy zaufaniem zupełnym.

Prosimy Waszą Jaśnie Wielmożność, iżby wiarę zupełną dać raczyłeś wszystkim oświadczeniom, które w imieniu Naszem Pan Stanisław Wańkowicz czynić będzie, a w szczególności, gdy o niezmiennych uczuciach szacunku Naszego i niezmiennej przyjaźni Łącząc błagamy Boga, ażeby myśl Waszą Jaśnie Wielmożność, w swej świętej a wszechmocnej opiece.

Dan na zamku Królewskim w Warszawie, dnia 26 października 1918.

Alexandr Kakowski, Józef Ostrowski, Zdzisław Lubomirski,
Minister Spraw Wewnętrznych Janusz Radziwiłł."

Див.: О.Доценко "Літопис україн. революції", т. II, кн. 5, ст. 7-8 (Львів) 1918. Текст акред. грамоти у О.Доценка в останніх реченнях попсований. Не маючи під рукою автентичного тексту, передруковуємо текст О.Доценка.

нання України Еспанією та Голандією. На запитання, звернене до Швеції в справі нав'язання зносин і визнання, шведський міністр закордонних справ відповів, як доносить австро-угорський посол у Стокгольмі, своєму уряду 22 жовтня, що "шведське правительство цілком готове вступити з українським правительством в зносини, що ж стосується формального визнання, то зараз, коли будучність Європи залежить від майбутнього мирового конгресу, воно мусить з визнанням зачекати. Таку саму відповідь дало шведське правительство послам від Литви, Естландії й Грузії. Щодо Польщі й Чехословачії, — додає телеграма, — то з їх боку досі ще ніяких спроб нав'язати зносини не було". Засновуючись на згоді шведського правительства вступити у фактичні зносини з Україною, в жовтні була вислана до трьох скандинавських держав спеціальна дипломатична місія з ген. Б.Баженовим на чолі, а до Стокгольму призначено генерального консула. Треба завважити, що Данський уряд ще в липні 1918 року через свого спеціально до Києва призначеного консула п.Карльсена запропонував сам перший зав'язати між Данією й Україною фактичні зносини. З такою ж пропозицією звернулася до українського уряду й Персія через свого новопризначеного до Києва генерального консула п.Віттенберга. Тримали своїх консулів на Україні (в Києві та в Одесі) Естонія, Греція, Данія, Швейцарія, Норвегія, Швеція й Італія; деякі з них залишились ще з часів Росії, а деякі дістали від своїх урядів нові спеціальні уповноваження.

Зносини з Францією та Англією, які нав'язалися були з їх власної ініціативи ще восени 1917 року й повели (див. вище) до формального визнання України обома цими державами, урвалися з початком 1918 р., коли Україна приступила до мирових переговорів у Берестю. З того часу Франція й Англія заняли неприхильне становище до України, хоч Україна не мала супроти них ніякого ворожого почуття і трималася на строго нейтральному ґрунті. Українське правительство рішуче відкидало всякі пропозиції з німецького боку, які могли вивести Україну з її нейтрального становища, наприклад, пропозицію зроблену в липні про те, щоб чорноморський флот вплив під українським прапором в Архіпелаг для демонстрації, зобов'язуючись за те допомогти уступленню Україні всього чорноморського флоту, на який заявляла з свого боку претензії Москва. Українське правительство хотіло вже влітку увійти в зносини з державами Антанти, але й Німеччина і Австро-Угорщина рішуче тому противилися. Однак українське правительство почало підготовлятися до майбутніх дипломатичних зносин з Антантою. Тільки у вересні явилась змога приступити до реалізації плану висилки спеціальних місій: до Франції з Миколою Мих. Могілянським на чолі, а до Англії й Америки з Іваном Яковлевичем Коростовцем. В половині жовтня австрійський представник у Києві принц Еміль Фюрстенберг заявив Гетьману, що його правительство "не має нічого проти того, щоб українське правительство шукало контакту з Антантою".¹¹² Ще раніше висловилося в такому ж дусі німецьке правительство, а коли міністр закордонних справ Д.Дорошенко виїхав в кінці жовтня через Берлін до Швейцарії, щоб там зав'язати переговори з представниками Антанти, то німецький міністр закордонних справ Зольф просто заявив йому, що Німеччина нічого не має проти того, щоб України сама шукала для себе порятунку перед переможною Антантою, бо тепер Німеччина допомогти нам не може. Про ці заходи українського правительства увійти в зносини з Антантою докладно буде розказано в останніх розділах цієї книги.

Була ще одна держава, яка тільки що вийшла з кругу держав Антанти, замирившись з центральними державами; це була Румунія, близька сусідка України. Для українського правительства було дуже важно вийти з нею в регулярні дипломатичні зносини — чого дуже добивалася сама Румунія — але на перешкоді тому стояла справа Бесарабії, анектованої Румунією на початку 1918 року. Біля цієї анексії, якої Україна ніяк не могла признати, обертались головню всі українсько-румунські зносини за часів Гетьманського правительства; цим зносинам присвячено окремий розділ у цій книзі.

¹¹² Телеграма принца Фюрстенберга до Відня від 16-го жовтня 1918 р., № 1115.

ІХ.

Організація українського Міністерства закордонних справ.

Українське представництво за кордоном.

Дипломатичний корпус у Києві. Закон про українське громадянство.

Міністерство Закордонних Справ під назвою “Секретаріату справ міжнародніх” було організоване влітку 1917 року, коли на його чолі стояв О.Я.Шульгин. В кінці 1917 р. воно було переіменовано в “Народне Міністерство справ закордонних”. Шульгина замінив на початку 1918 р. Микола Любинський, котрий залишався на цій посаді до 29 квітня 1918 р. Спочатку на чолі міністерства за гетьманського правління станув М.П.Василенко, як тимчасово виконуючий обов'язки міністра, а від 20 травня Д.І.Дорошенко, котрий до 2 вересня вважався управляючим Міністерства, а від 2 вересня до 14 листопада — міністром закордонних справ.¹¹³ 14 листопада міністром був призначений Г.О.Афанасьєв, який залишався на цій посаді до 14 грудня, себто до упадку гетьманського правління. Товаришем міністра закордонних справ наказом Гетьмана з 3 травня був призначений Ол.Ол.Палтов, а на початку листопада був призначений Артемій Галіп.

Гетьманське правління застало Міністерство Закордонних Справ властиво ще в стадії організування. Управляючому Міністерством Д.Дорошкові довелося реорганізувати його наново, утворити штати, запросити відповідний персональний склад, а також перевести штати наших закордонних представництв і обсадити усі пости у цих представництвах. Замість одного Загального Департаменту Міністерство було поділене на два: Загальний Департамент і Департамент Чужоземних Зносин; крім того ще утворено Канцелярію Міністерства. На посаді Директора Загального Департаменту затверджено К.В.Лоського¹¹⁴, що вже й раніше був на цій посаді, віце-директором затверджено Василя Як. Оренчука¹¹⁵, що також уже був перед тим на цій посаді. На Директора Департаменту Чужоземних Зносин призначено Андрія Ів. Яковлева, що перед тим займав посаду посла у Відні, а віцедиректором — М.Г.Левицького, перед тим посла у Царгороді. Директором Канцелярії Міністра призначено Ів.Ів.Мірного, що був за правління Ц. Ради Генеральним Писарем.

Законом від 17 серпня 1918 р. затверджено нові штати Міністерства, вважаючи їх дійсними від 1 червня 1918 р. (“Державний Вістник” 1918, № 43). Ці штати вводили дві категорії старших чинів Міністерства (окрім вище зазначених): 5 членів Ради Міністерства й 4 Радників при міністрі. На членів Ради Міністерства призначено наказом Гетьмана такі особи: професор Київського університету Оттон Оттонович Ейхельман (затверджений на посаді ще з попереднього складу Міністерства), Ол.Як.Шульгин, Максим Авт. Славинський,¹¹⁶ Іван Ігн. Красковський¹¹⁷, Олександр

Міністр закордонних справ
Д. Дорошенко

113. “Державний Вістник”, 1918, № 48.

114. Дивись далі, ст. 154. зам. 1).

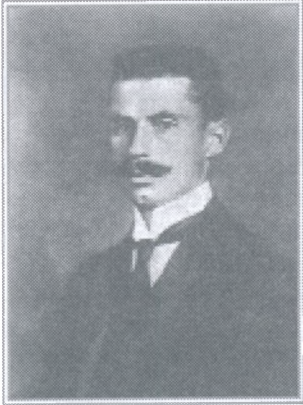
115. Оренчук — галичанин, скінчив університет у Відні, освічена, здатна людина й дуже добрий урядовець. Пізніше був генеральним консулом у Мюнхені.

116. М.А.Славинський — син селянина на Київщині, скінчив Київський університет, відомий український письменник і громадський діяч. Належав до партії соц.-федералістів. Народився. 1870 р.

117. П.І.Красковський, син священика Гродненської губ., народився у 1882 р., скінчив університет у Варшаві, брав участь в білоруському й українському нац. русі; за часи війни ніс обов'язки уповноваженого Союзу Городів у Галичині; р. 1917 був призначений губ. комісаром Галичини; восени 1917 р. і весною 1918 був товаришем міністра вн. справ в Кабінеті Винниченка і Голубовича. Належав до партії соціалістів-революціонерів.

Михайлович Карпінський¹¹⁸, а коли за призначінням Ол.Як.Шульгина послом до Болгарії увільнилась його посада, то на неї призначено д-ра Лонгіна Мих. Цегельського, відомого укр. діяча в Галичині¹¹⁹. На посади радників при міністрі призначено д-ра Артемія Галіпа, д-ра Евмена Кир. Лукасевича й Миколу Ткаченка.

Законом 14 червня установлено штати посольств Української Держави, які поділено на два розряди: посольства 1-го розряду і посольства 2-го розряду. На чолі посольств 1-го розряду мав стояти “Посол або Посланник і уповноважений Міністр”; на чолі посольства 3-го розряду: “Міністр-Резидент, або Повірений в справах”.¹²⁰

В.К. Липинський

21 червня була ухвалена Радою Міністрів постанова про тимчасові дипломатичні представництва (до часу остаточної ратифікації мирового договору) Української Держави в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії та Румунії; перші чотири зараховано до посольств 1-го розряду, а п'яте — до Румунії — до посольства 2-го розряду.¹²¹ Це було властиво підтвердження представництв, заснованих ще правительством Ц. Ради. Законами з 8 жовтня засновано дипломатичне представництво у Швейцарії та Фінляндії (“Державний Вістник”, 1918, № 60), а законом з 19 жовтня засновано представництво у Польщі (“Державний Вістник”, 1918, № 62), усі три зараховано до посольства 2-го розряду. Всі інші українські дипломатичні місії висипалися як надзвичайні, кожного разу по спеціальним штатам і бюджету.

Гетьманське правительтво знайшло вже обсадженими представництва у Берліні, Відні, Царгороді, а представник в Яссах був у дорозі до місця свого призначіння. Представником Української Народньої Республіки у Берліні був за Ц. Ради Олександр Севрюк, б. голова мирової делегації у Бересті. На звістку про переворот у Києві він залишив свій пост і виїхав до Швейцарії.

Представники у Відні — А.І.Яковлев та у Царгороді — М.Гр.Левицький були викликані до Києва і їм запропоновано посади в центральній управі Міністерства закордонних справ. А.І.Яковлев ще вернувся до Відня й виконував там кілька тижнів обов'язки представника аж до прибуття посла В.К.Липинського. Призначений правительством Ц. Ради представником до Румунії М.М.Галаган вернувся з кордону і на пропозицію залишитись на службі в Міністерстві закордонних справ відмовився, покликаючись на становище партії, до якої він належав (укр. соц.-дем. партія).

Отже, треба було наново обсадити посольські пости. Посада посла у Відні була запропонована В'ячеславу Казимировичу Липинському, відомому українському історикові й громадському діячеві, ідеологові відродження української державної самостійності.¹²² Як людина, що довгий час жила в Австрії й була дуже добре обізнана з польською справою, а також із становищем західноукраїнських земель, В.К.Липинський, як не можна краще надавався на посла Української Держави до Австро-Угорщини, де таку важну ролу в політиці відіграло питання польсько-українських відносин. З огляду на виразне бажання австро-угорського уряду змінити Берестейський договір в некорисному для українських інтересів напрямку та з огляду на відно-

118. Родом з Холмщини, був членом окружного суду в Чернігові; з осені 1917 р. тов. міністра вн. справ в Кабінеті Винниченка. Україн. соц.-федераліст. Був членом польського сенату від українського населення на Волині. Помер р. 1929.

119. Д-р Л.М.Цегельський, син священика, народився 1878 р. Був послом до союму і до парламенту, грав визначну ролу в політичному житті Галичини. Належав до нац.-демокр. партії. Як редактор газети “Україн. Слово” у Львові, відразу зайняв прихильне становище до Гетьманського правительтва. Посаду радника зайняв за згодою Укр. Парл. Клубу й австрійського правительтва. Фактично приступити до виконання обов'язків не встиг.

120. “Державний Вістник”, 1918, № 19.

121. “Державний Вістник”, 1918, № 20.

122. В.К.Липинський походить з старої шляхетської родини, осілої на Поділлі, потім на Волині. Родився 1882 р. в маєтку свого батька — Затурцях, Володимирського повіту. Освіту одержав в Київській 1-шій гімназії і в університетах Краківському та Женевському. Широку популярність в українських наукових та громадських кругах здобув собі своїми високоцінними монографіями з історії України XVII віку, в яких намагався підкреслити державницькі спрямування наших кращих гетьманів, особливо Б.Хмельницького, і з'ясувати участь в державному будівництві України того часу шляхетської української верстви. Працював також на громадському полі, заложивши 1909 р. у Києві тижневик “Przełąd Krajoży”, яко орган тієї частини українського громадянства на Правобережжі, яке виховалося на польській культурі й тепер пристало до загальноукраїнського національного руху.

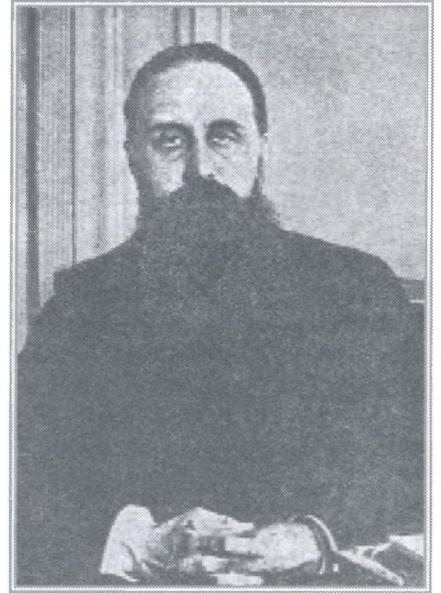
сина галицько-буковинські, пост українського посла у Відні справедливо уважався за дуже відповідальний і важкий, і тому цей пост запропоновано В.К.Липинському, хоч його присутність була дуже потрібна й у Києві, як людини впливової в кругах українських хліборобів. Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партій взагалі, що ім'я В.К.Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу Кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі.

Персональний склад посольства був зложений В.К.Липинським з таких осіб:

радник посольства — Іван Степанович Токаржевський-Карашевич;¹²³ старший секретар — Володимир Іванович Полетика;¹²⁴ секретар — Михайло Антонович Біленький;¹²⁵ аташе Станислав Станиславович Ванькович, дідич из Пинщини, з старого білорусько-українського шляхецького роду. Родився 1885 р.; скінчив університет за кордоном, визначався прекрасним знанням мов англійської, французької і німецької та великими дипломатичними здібностями.

Згідно закону 10-го серпня 1918 р. про встановлення при посольствах Української Держави посад військових агентів, на цю посаду призначено до Відня з 1 вересня 1918 р. генерала В'ячеслава Левицького, бувшого того часу представником Укр.Ген.Штабу при Обер-Ості (Гол. нім. кват. Східного Фронту). Ген. Левицький до Відня не прибув. Морським аташе був призначений і виконував свої обов'язки капітан Лонгін Дашкевич-Горбацький.

На посаду посла у Берліні було призначено барона Федора Рудольфовича Штейнгеля, давнього і дуже популярного громадського діяча у Києві.¹²⁶ Малося на увазі обсадити цю посаду людиною, яка зуміла б піднести престиж Української Держави у Берліні, що було дуже важливо з огляду на тодішні українсько-німецькі відносини. Це у великій мірі й удалося барону Штейнгелю. Українське посольство у Берліні, яке містилося в спеціально закупленому дуже гарному будинкові (Koenigsplatz, 10), зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важливо з огляду на наші бажання увійти в ближчі відносини з нейтральними державами. Радником посольства призначено Ол.Ів.Іванова,¹²⁷ старшим секретарем — Ів.Ів.Товстоліса, секретарями Віктора Ланіна й Всеволода Олександровича Козловського.¹²⁸ При посольстві, як торговельний агент Української Держави, перебував д-р. Мик.Фед.Страдомський.

Український посол у Німеччині
барон Ф. Штейнгель

123. Ів.Ст.Токаржевський-Карашевич родився 1885 р. в Чабанівці на Поділлі у поміщицькій сім'ї, що походила з старого роду литовських князів на Токарах і в Кернові. Скінчив університет у Фрибурзі (в Швейцарії) в 1910 р. зі ступенем доктора філософії. Автор кількох праць французькою, німецькою, українською й польською мовами. В часі світової війни працював у Земських організаціях по допомозі пораненим і біженцям.

124. В.Ів.Полетика належить до славного й заслуженого в українській історії роду Полетик. Родився р. 1886 на Полтавщині, скінчив "Училище Правоведення" в Петербурзі й певний час був маршалком Миргородського повіту. Працював також і в Земстві.

125. М.А.Біленький був земельний власник на Харківщині, скінчив Харківський університет і записався до адвокатури. Належав до партії укр. хліборобів-демократів і в 1912 р. видавав у Харкові український тижневик "Сніп". Був великим українським патріотом-самостійником. Трагічно скінчив свої дні навесні 1920 року самогубством у Відні яко жертва інтриг та переслідувань своїх політичних противників.

126. Ф.Р.Штейнгель родився 1870 р. на Волині в маєтку свого батька в с.Городку коло Рівного. Освіту одержав на природничому ф-ті Київського університету. Заснував у Городку прекрасний історично-етнографічний музей Волині. Був Товаришем Голови Укр. Наукового Т-ва у Києві. Яко член 1-ої Державної Думи від м. Києва належав до Української Парламентської фракції. Був членом Всеукраїн. організації "Товариства українських поступовців"; за часів війни головою Комітету Південно-Західного фронту Всерос. Союзу Городів. З початку революції був головою Виконавчого Ком. у Києві.

127. Ол.Ів.Іванов був дідичом на Волині, скінчив "Училище Правоведення" і служив в російському мін. закордонних справ на різних посадах в закордонних місцях.

128. Вс.Ол.Козловський, син священника з Поділля, скінчив університет у Дорпаті, був секретарем редакції першої української щоденної газети у Києві "Громадська Думка". З літа р 1906 перебував на еміграції у Львові, а за часів світової війни брав діяльну участь в організації "Союзу визволення України".

Послом до Болгарії призначено Ол.Як.Шульгина, бувшого міністра закордонних справ за попереднього уряду, відомого українського політичного діяча. Радником посольства був Фед.Гр.Шульга, український громадський діяч з Одеси; першим секретарем був Вас.Драгомирецький, галичанин, б. урядовець Міністерства вн. справ у Петербурзі, другим секретарем був Дм.Шолудко, урядовцем для доручень П.Сікора. Військовим аташе був генерал Б.П.Боровський.

До Туреччини спочатку мав бути висланий Олекс.Олекс.Кістяковський і вже сталося його призначіння, але він через різні обставини родинного характеру зрікся, і тоді було призначено Михайла Акіф'євича Суковкіна, чим і пояснюється пізня поява українського посольства в Царгороді.¹²⁹ Радником посольства призначено д-ра Люція Ремігієвича Кобилянського, давнього українського громадського діяча, род. 1855 р. в Золотоноші на Полтавщині. Скінчив унів. у Києві. Довгий час служив на Кавказі на посаді губерніяльного медичного інспектора. Ще з початку 70-х років належав до київської "Громади" пізніше був головою "Просвіти" в Баку, де він довгий час служив як лікар. Належав до партії українських соціалістів-революціонерів. Секретарем посольства був князь Тенішев; другими секретарями були полковник Г.Стеблін-Камінський і сотник М.Любимський († 1922р.); старшими аташе: полк. О.Хоруженко та полк. Ф.Пономаренко; молодшими аташе: поручник О.Ратгауз († 1927) та хорунжий Я.Москаленко. Військовий аташе: полк. ген. шт. В.Василіів, морський аташе — капітан 1-ої ранги О.Зарудний.

До Фінляндії вислано дипломатичну місію, на чолі якої поставлено Директора Департаменту Загальних Справ Міністерства Костя Володимировича Лоського.¹³⁰ Секретарем місії був д-р Михайло Галушинський. Місія по приїзді до Гельсінгфорсу була негайно принята головою тодішнього фінляндського уряду Свінхувудом, а голова її — К.В.Лоський був акредитований президентом ген. Манергаймом.

Головою української дипломатичної місії до Швейцарії призначено було д-ра Евм.Кир.Лукасевича.¹³¹ Секретарем місії призначено Гр.Вол.Білянкіна (земельного власника на Волині й бувшого морського офіцера російської служби). Військово-морським агентом при місії призначено генерала Дроздовського.

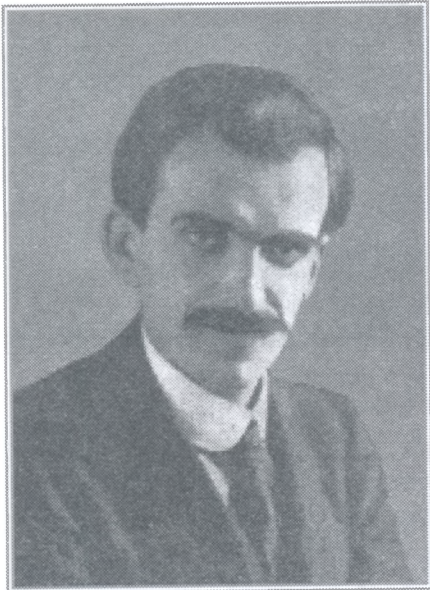
Головою місії до Варшави призначено було радника Міністерства Олександра Михайловича Карпінського. Через бурхливі події осені 1918 р. він не встиг виїхати до місця свого призначіння.

На чолі надзвичайної дипломатичної місії до скандинавських держав призначено Бориса Петровича Баженова, колишнього генерала російської служби й військового аташе в Швеції, родом з Харківщини. Радником місії був сенатор Е.Тімот, секретарем Ом.Козій.

До Румунії з огляду на дипломатичний конфлікт через Бесарабію не призначувано постійного дипломатичного представника і лиш в кінці жовтня виражено надзвичайну місію, на чолі якої поставлено генерала В.Дашкевич-Горбацького, б. начальника Штабу Гетьмана.

На Дон висилано з окремими дипломатичними дорученнями генерала К.Середина й радника Міністерства М.Славинського.

Коли з'явилася змога вступити в безпосередні зв'язки з державами Антанти, було сформовано дві місії: до Франції з Мик.Мих.Могилянським, помічником державного секретаря на чолі. (Родом з дворянської родини на Чернігівщині, род. 1871 р. скінчив Петербурзький ун-т і служив в дирекції музею імпер. Олександра III в Петербурзі). Він виїхав, але прибув до Пари-

Український посол у Болгарії
Ол. Шульгин

129. У проміжок часу від виїзду М.Левицького й приїзду М.Суковкіна в Царгороді залишались для ведення біжучих справ урядовці Міністерства закордонних справ П.Чикаленко і М.Вовк-Вовченко.

130. В.Лоський родився р. 1874 в Петербурзі. Походить з дворянської родини на Херсонщині. Скінчив юридичний ф-т. Петербурзького ун-ту і служив довгий час на різних адміністративних посадах Сибіру, Холмщини й Польщі. В 1917 р. був помічником губ. Комісару у Галичині і в кінці літа того ж року перейшов на українську державну службу.

131. Д-р медицини Евм.Кир.Лукасевич — родом з Буковини провів більшу частину життя у Києві, де брав живу участь в українському національному рухові. Помер у Варшаві р. 1929.

жу вже по угадку Гетьманства. На чолі другої місії до Америки і до Англії мав стати Іван Якович Коростовець.¹³²

В консулярні зносини правительство Української Держави всупило, насамперед, з сусідніми державами, що вимагалось практичними потребами життя. На території “рандштатів” і Східної Росії на посадах консулів затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами. Хоча з урядом Східної Росії тільки ще велися мирові переговори, але життя вимагало негайного зав’язання консульських зносин, перш за все для оборони інтересів українських громадян і задля їхньої планової евакуації на Україну. Отже, як тільки 12 червня 1918 було підписано з Східними представниками прелімінарний договір, зараз же було проведено закон від липня про заложення генеральних консульств у Петербурзі та у Москві і тридцять консульських агенств на території Сов. Росії й Сибіру, з них десять — агенства першого розряду і двадцять — другого розряду.

На посаду генерального консула у Москву призначено п. Олександра Кривцова, радником при ньому — Платона Забілу, а на посаді ген. консула у Петербурзі затверджено інженера Сергія Фед.Веселовського. В Самару призначено консулом прив. доцента Олександра Багрія, в Харбін — Петра Твардовського, в Саратов — Івана Яковлева, в Казань — П.Бачила, в Омськ — п. Адамовича.

Українським консулом на Дону — в Новочеркаську призначено Володимира Міценка, а на Кубані — в Катеринодарі, Прокопа Понятенка. До Грузії призначено генеральним консулом у Тіфлісі п. Лісняка.

В Румунії генеральним консулом затверджено б. українського комісара при головній команді Румунського фронту капітана Ол.Чоботаренка (в Яссах); до Галацу призначено консулом барона Притвіца.

До Мюнхена українським консулом призначено В.Оренчука, віце-директора департаменту Загальних справ Міністерства. До Швейцарії консулами були призначені: до Цюриху інж. Євг.Ол.Сокович (б. міністр шляхів з Ц. Ради) і до Женеви інж. Ол.Вал.Вілінський.

До Стокгольму на посаду генерального консула мав бути призначений Дмитро Володим. Антонович. (Б. морський міністр за Ц. Ради).

У Гельсінгфорсі українським консулом був Петро Сливенко.

Дипломатичний корпус у Києві складався з таких дипломатичних представників:

Німеччина: посол (Botschafter) барон Альфонс Мум фон Шварценштайн (б. німецький посол у Пекіні). Радник посольства граф фон Берхен. Військовий аташе полковник Штольценберг. При особі Гетьмана майор граф Альвенслебен.

Австро-Угорщина: посол (Botschafter) граф Йоган Форгач (Graf Forgach v. Gyemes und Gacs), б. посол у Білогороді. Радник принц Еміль Егон Фюрстенберг. Військовий аташе генерал граф Спанокі.

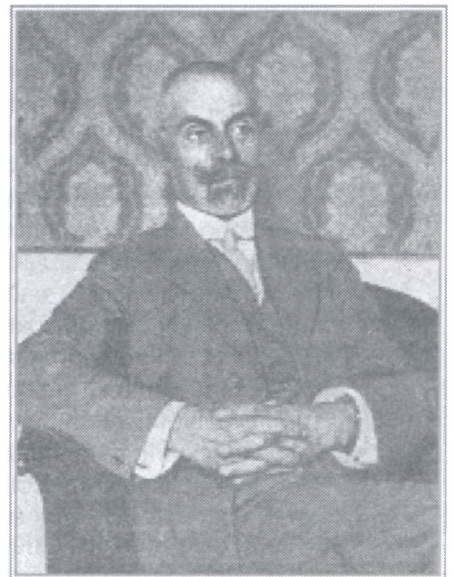
Болгарія: надзвичайний посланник і повновласний міністр проф. Іван Шишманов. Перший секретарь — Г.Балагов. Військовий аташе капітан Сараглієв.

Туреччина: надзвичайний посланник і повновласний міністр Ахмед-Мухтар Бей. (Б. посол в Атенах). Військовий аташе — полковник Еліб-Бей. Посольство прибуло до Києва 13 вересня.

Фінляндія: голова місії д-р Герман Гумерус.

Польща: голова місії Станіслав Ванькович. Секретарі пп. Соболевський і Граб-Прушинський.

Дон: повномочний посланник, “Атаман Зимовой Станицы” генерал А.В.Черечукин.

Голова Української Дипломатичної Місії у Швейцарії Др. Є.Лукашевич

¹³² Ів.Як.Коростовець, родом — поміщик на північній Чернігівщині, був довгий час російським імператорським послом у Пекіні і визначився як дуже талановитий дипломат.

Азербайджан: комісар азербайджанської республіки Джелік-Садиков, помічник його Юсиф-Саліхов, секретар Мірточієв.

Грузія: голова місії проф. Віктор Тевзайя, секретар п. Асатіліні. Військовий аташе полковник Кавтарадзе.

Кубань: голова надзвичайної місії полковник Вячеслав Ткачов.

Румунія: голова надзвичайної місії, повномочний міністр Концеску (прибув до Києва 26 вересня).¹³³

Консули були від таких держав:

Німеччина: генеральний консул (у Києві) фон Тіль; консули: у Харкові — п. Краузе; у Катеринославі — п. Вайдман; у Миколаєві — п. Штоббе; в Одесі — п. Онессейт.

Австро-Угорщина: у Києві консул п. Гоффінгер, в Одесі консул п. Житковський.

Туреччина: Генеральний консул у Києві Ферід-Бей; крім того консул в Одесі.

Болгарія : консул у Києві (?).

Фінляндія: у Києві консул Рудольф Вальден; в Одесі консул Гост Серладіус.

Сов. Росія: у Києві генеральний консул п. Кржемінський-Грінбаум;

крім того консули в Одесі, Харкові й Полтаві.

Еспанія: у Києві консул п. Васіліяді; в Одесі віце-консул.

Грузія: консульства у Києві, Харкові й Одесі.

Данія: у Києві консул п. Гуревич (пізніше Карльсен).

Греція: у Києві консул п. Гріпарі.

Норвегія: у Києві консул п. Георг Розенберг.

Швейцарія: у Києві консул п. Єнні.

Швеція: у Києві консул п. Мегер.

Італія: у Києві консул п. Фішман.

Персія: генеральний консул у Києві п. Віттенберг. Крім того консул в Одесі.

Білорусь: у Києві консул п. Цвікевич.

В тісній зв'язці з вступом України в міжнародні відносини з іншими державами стояло питання про точне установлення й переведення українського державного підданства. Хоча Центральна Рада й перевела 2-4 березня 1918 р. "Закон про громадянство Української Народньої Республіки", але цей закон, стилізований в дуже загальних рисах і надто короткий та недокладний, не був введений в життя. Отже, правительством Української Держави рішило видати новий закон, для вироблення якого засновано комісію, до якої увійшли: міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб, міністр закордонних справ Д.Дорошенко, міністр освіти М.Василенко, міністр юстиції М.Чубинський, ректор Київського університету проф. Е.Спекторський, проф. Богдан Кістяковський, генеральний суддя С.Шелухин і член Ради Міністерства Закордонних Справ М.Славинський. Комісія виробила проект закону, котрий і був ухвалений Радою Міністрів та затверджений Гетьманом 2 липня 1918 р. Ось текст цього закону:

Закон про українське громадянство.

Рада Міністрів ухвалила, а Гетьман затвердив оцей закон про громадянство Української Держави:

1. Під громадянином Української Держави розуміється та державноправна приналежність людини до неї, що надає особі права й обов'язки українського громадянина.

2. Громадянинові Української Держави забороняється одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави.

3. Вся повнота політичних прав Української Держави, в тім числі активне й пасивне право участі у виборах до публічно-правових установ, а також право державної публічно-громадської служби належить тільки громадянам Української Держави, але ж на них упаде обов'язок дбати усіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя.

133. Приїздили для переговорів: голова Литовської Державної Ради п. Ічас, голова уряду Білоруської Народньої Республіки Роман Скірмунт, голова "Центрального Громадського Комітету Естляндії й Ліфляндії" п. Амене, представники Азербейджану, Терського Козачого Війська, Революційного Комітету індусів-магометан, що об'єднував 70 мільйонів магометан в Індостані та інших державних і політичних організацій.

Примітка: На державних і публічно-громадських посадах чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом.

Примітка 2: До видання нового закону про державну службу закони російської держави про цю службу мають сили і в Українській Державі.

4. Усі російські піддані, що перебувають на Україні під час видання цього закону, визнаються громадянами Української Держави. Хто з них не схоче підлягти цій постанові, той мусить подати про те заяву місцевому старості протягом місяця від дня одержання цього закону на місяцях, для запису в окремий алфавіт підданих і громадян чужих держав.

Примітка: Особи, які з російського підданства не перейшли до громадянства Української Держави, повинні одержати від свого уряду національний документ про свою особу, а до того повинні одержати від місцевого старости посвідчення на право перебування на Україні, яке дається на речінець не більше шоста місяців.

5. Всякий, хто народився на території України, хоч би він постійно перебував поза межами її, має законне право уважатися українським громадянином при умові, коли він подасть про те заяву протягом року після досягнення повноліття. Повнолітні ж під час видання цього закону повинні подати таку заяву протягом року після оголошення закону.

6. Ті особи, котрі самі або їх батьки осіло перебували на Україні, але під час видання цього закону перебувають поза межами її, можуть звернутися протягом одного року від дня оголошення цього закону з проханням зачислити їх до громадян Української Держави.

Примітка: У випадку пропуску речінця, зазначеного в цій статті, прохання про прийняття до українського громадянства належить до розгляду, коли особа, яка просить, докаже, що пропуск стався з причин, які заслуговують на увагу.

7. Особи, що зазначені в статтях 5 і 6 цього закону, свої прохання про українське громадянство подають на місцях свого перебування найближчим до них закордонним представникам Українського Уряду, котрі, по розгляді відповідних доказів, видають їм посвідчення про українське громадянство, одночасно сповіщаючи про списки таких осіб Уряд свого краю і уряд держави, в якій вони пробувають. Не забороняється особам, котрі з причини, яка заслуговує на увагу, не мали змоги звернутися до українських представників поза кордоном, звертатися з відповідними проханнями до адміністраційного відділу окружного суду по місцю свого приїзду на Україну.

8. Інші особи набувають собі право українського громадянства:

а) народженням від громадян Української Держави, б) шлюбом чужоземки з українським громадянином, в) усиновленням чужоземця до 17 року громадянином Української Держави, г) натуралізацією.

9. Право громадянства набувається через натуралізацію при умовах: а) коли особа має правоздатність і дієздатність, б) коли вона пробуває на Україні протягом 8 років, в) коли вона має спроможність годувати себе й родину.

10. Крім цього громадянство Української Держави можуть придбати такі особи: а) українська громадянка, що пішла за чоловіка чужоземця, коли цей шлюб спиниться ним, б) народжені від шлюбу з чужоземцем діти української громадянки, які після скасування шлюбу залишаються коло матерів, в) чужоземці, які скінчили вищу чи середню школу на Україні та не пізніше двох років після скінчення освіти подали прохання про прийняття їх до українського громадянства, г) чужоземці, які зробили Українській Державі значні услуги. Перераховані в цій статті особи приймаються в українське громадянство, коли оселяться на Україні та зроблять заяву про своє бажання бути українськими громадянами.

11. Право громадянства, придбане згідно з 8 і 9 статтями цього закону, поширюється на дітей осіб, що стали громадянами, коли ті діти не дійшли до 17 років.

12. Всім, хто просить про прийняття до українського громадянства, можна відмовити задоволенню їх прохань, коли маються відомості про їх ганебні вчинки, про плямучі професії або про можливу від них шкоду для Української Держави.

13. Прохання про прийняття до громадянства Української Держави виключно осіб, які зазначені в ст. 5 і 6 подаються до адміністраційного відділу окружного суду по місці перебування прохача. При проханні чужоземця мужеського полу, підлягаючого по закону своєї батьківщини військовому обов'язкові, треба прикласти посвідчення про те, що він виконав

військовий обов'язок, або вільний від нього. Суд по розгляді прохання з боку всіх умов надбання прав громадянства, учиняє постанову про призначіння прохань громадянином Української Держави й після об'яви її прохачеві надсилає копію цієї постанови до відповідного губерніяльного старости.

14. Постанови суду по справам про громадянство можуть бути оскаржені до генерального суду в двохтижневий речінець прохачем чи губерніяльним старостою. Цей речінець рахується для прохача від дня об'яви йому постанови суду в остаточній формі, а для губерніяльного старости від дня одержання в канцелярії його копії постанови суду. Скарги подаються через той адміністраційний суд, який склав оскаржену постанову.

15. Коли з боку губерніяльного старости не буде надіслана в певний речінець скарга на постанову суду про прийняття до громадянства, суд видає зацікавленій людині посвідчення про її українське громадянство.

16. Кожний, прийнятий до громадянства в порядку ст. 7 і 13 цього закону, повинен виконати присягу на вірність Державі по прикладеному до цього тексту.

Примітка: Особи, які по своїм переконанням не признають присяги, дають замість неї урочисту обіцянку.

17. Право громадянства відпадає, коли громадянин Української Держави приймає громадянство або підданство іншої держави.

18. Кожний громадянин Української Держави має право зріктися громадянства України. Але ж те зречення розршується не раніш, як після трьох років перебування в українськiм громадянстві.

19. Хто без належного дозволу вступить до підданства іншої держави, той підпадає карі, зазначеній в 1 ч. ст. 325 "Улож. о наказ", і йому забороняється повертання на Україну.

20. Заява про бажання зріктися українського громадянства подається до адміністраційного відділу місцевого окружного суду. В тій заяві з доказом по документах зазначається, до громадянства чи підданства якої держави прохач переходить. Коли громадянин Української Держави повинен відбувати військову повинність, то увільнення від громадянства розршується тільки після того, як він документально докаже, що відбув цю повинність, або по закону увільнився від неї. Увільнення від громадянства розршується тільки тим, за котрими не лічиться ніяких доплат по особистих податках.

21. Хто зрікся громадянства Української Держави, той має право прохати знову про прийняття в громадянство її не раніш, як через п'ять років з часу виключення з громадянства. Виймки з цього строку можуть бути зроблені тільки з розршення Ради Міністрів.

22. Закон про громадянство, який ухвалено Центральною Радою 2-4 березня 1918 року, касується.¹³⁴

Як додаток до закону про громадянство Української Держави було вироблено й ухвалено Радою Міністрів ще текст заприсяжного обіцяння при вступі до українського громадянства:

"Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняючи інтереси Держави і всіма силами своїми допомагаючи її славі та розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих рахунків".

Примітка: Особи, які не визнають присяги, дають урочисту обіцянку такого ж змісту, але без слів "та заприсягаюсь".¹³⁵

Пізніше Рада Міністрів ухвалила продовження місячного строку подачі заяви про небажання бути громадянином Української Держави до трьох місяців зо дня оголошення закону 2 липня 1918 р., себто до 2 жовтня 1918 р.¹³⁶

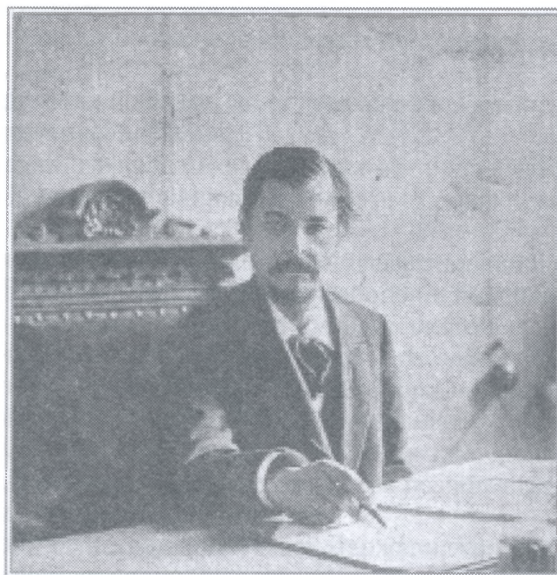
На основі закону 2 липня сила людей, походженням з України, які мешкали в різних областях Московщини, заявили бажання вступити в підданство Української Держави й поверну-

134. "Державний Вістник", 1918 р. № 21.

135. "Державний Вістник", 1918, № 21.

136. "Державний Вістник", 1918, № 32.

тися на Україну. Українські консули на території Сов. Росії були завалені проханнями про видачу українських паспортів, а т. зв. "українські потяги", що перевозили українських громадян з Московщини на Україну, були переповнені пасажирами. Організацією цієї перевезки завідували агенти українського Міністерства закордонних справ. Випадків небажання залишитися в українському підданстві й формальної про це заяви було дуже небагато: не хтіли бути підданими Української Держави лиш окремі одиниці, як от відомий російський публіцист В.Шульгин, колишній гласний Київської Міської Думи п. Йозефі та ще кілька окремих одиниць.

Голова Української Мирової Делегації
сенатор С. Шелухин

Х. Переговори про мир із Світською Росією.

Одною з найважливіших справ української закордонної політики було заключення миру з Росією. Як відомо, ст. VI-ою “Мирного договору между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с одной стороны и Россией с другой” від 3 марта 1918 р. Росія зобов’язалася заключити негайно мир з Україною.¹³⁷ 30 березня Рада Народніх Міністрів Української Республіки звернулася до Совіту Народніх Комісарів у Москві з пропозицією скликати мирову конференцію. 3 квітня 1918 р. Рада Народніх Комісарів совітського правительства Росії відповіла Українському Уряду нотою, пропонуючи розпочати мирові переговори в Смоленську. На це український уряд відповів нотою від 14 квітня, пропонуючи з свого боку місце переговорів Курськ. Поки йшли переговори, в Києві відбувся переворот, а тим часом російська делегація прибула до Києва. Делегація була прийнята 10 травня Гетьманом і виконуючим обов’язки міністра закордонних справ М.Василенком; було умовлено вести переговори у Києві. Делегації було запропоновано здобути від свого уряду нові уповноваження, що й було нею виконано.

На чолі російської делегації стояв Християн Георгієвич Раковський; його заступником був Дмитро Захарович Мануїльський.¹³⁸ Секретарем делегації був Петро Олекс. Зайцев (студент політехнікума). До складу делегації входили як експерти: А.М.Ждан-Пушкин, А.А.Шабуневич, Н.Н.Вейс, І.І.Гіркон, М.Р.Зубков, проф. А.А.Немировський, д. Грановський (б. комісар Державного Банку за короткого панування большевиків у Києві весною 1918 року), генерали Ситін та С.І.Одінцов, проф. К.І.Загорський. І.А.Тихоцький, А.А.Барман, С.М.Холодовський, В.П.Берюзкин, П.І.Імбер, В.К.Кошкин, Е.А.Татаринов і К.І.Пушкарьов.

Головою Української Мирової Делегації призначено генерального суддю (пізніше сенатора) Сергія Павловича Шелухина.¹³⁹ Заступником голови був до 10 серпня Ігорь Ол. Кістяковський, від 10 серпня сенатор Петро Януарієвич Стебницький.¹⁴⁰ Членами делегації: полковник генер. Штабу А.В.Сливинський, проф. О.О.Ейхельман, Хр.Ант. Барановський, інжен. А.О.Свіцин і Пл.К.Линниченко. При Делегації засновано вісім комісій: політична, військово-морська, фінансова, комунікаційна, культурна, економічна і юридично-редакційна. Крім того у відповідних випадках брала участь в працях Делегації ще й культурна комісія Міністерства Ісповідань.

Головою Політичної Комісії був Ол.Як.Шульгин, а по призначенні його на посаду посла в Болгарії член Ради М-ва Закордонних Справ М.А.Славинський. Члени комісії: Лев П.Падалка, Вяч.Кост.Прокопович, Ол.Гн.Лотоцький, Микола Гр.Левицький, Дм. Ів. Донцов, П.Я.Стебницький, Орест Ів.Левицький, Євген Харл. Чикаленко, К.А.Мацієвич і В.В.Садовський.

Голова Військово-морської Комісії генерал М.В.Бродський, члени: ген. В.І.Стойкин, полковн. Е.В.Мишковський, кап. Г.В.Свірський, кап. М.І.Білинський і І.Г.Пашевський.

137. Ось текст цієї статті в рос. оригіналі: “Статья VI. Россия обязывается немедленно заключить мир с Украинской Народной Республикой и признать мирный договор между этим государством и державами четверного союза. Территория Украины незамедлительно очищается от русских войск и русской красной гвардии. Россия прекращает всякую агитацию или пропаганду против правительства или общественных учреждений Украинской Народной Республики”. (Див. текст “Мирового Договора”, ст. 3-тя).

138. А.Раковський родом болгарин із Добруджі, колишній румунський підданий. Скінчив медичний факультет у Відні. Д.Мануїльський — українець з Острозького повіту на Волині. Довший час був емігрантом і скінчив університетський курс у Парижі.

139. С.П.Шелухин род. 1860 р. на Полтавщині в дворянській поміщицькій сім’ї. Скінчивши університет у Києві по юридичному факультету, служив у судовому відомстві на посадах слідчого, прокурора й члена окружного суду. Брав живу участь в українському громадському житті, особливо з 1905 р. За Центральної Ради був генеральним суддею й один час міністром судових справ.

140. Син священика на Київщині, род. 1862 р., скінчив 1-шу київську гімназію й фізико-математичний факультет київського ун-ту. Служив у Петербурзі в міністерстві фінансів і брав участь в науковій літературі по фінансово-економічних справах. Був відомий як видатний український громадський діяч.

Голова Фінансової Комісії Герман Герм. Лерхе, члени: К.І.Білинський, В.В.Ігнатович, К.К.Диновський, Р.С.Шафаревич, П.П.Одарченко. Експертами при Комісії були проф. М.В.Бернацький і проф. Л.М.Яснопольський.

Голова Економічної Комісії міністр торгу і промисловости С.М.Гутник; члени: Ф.Л.Королів, А.Я.Гуменний, С.С.Остапенко, Г.О.Кривченко, В.П.Тимошенко, С.А.Шафаренко.

Голова Комунікаційної Комісії інженер Є.О.Сакович (б. міністр шляхів); члени: В.Горбачов, Єрмоленко, А.Г.Макаренко, Н.Гірський, О.П.Чернай.

Головою Культурної Комісії був товариш міністра освіти П.І.Холодний, заступник його проф. Гр.П.Павлуцький.

Головою Юридично-редакційної Комісії був товариш Державного Секретаря М.М.Могиланський, його заступником Мих.О. Володковський.

Крім цього в роботах Делегації приймали участь ще й інші особи, яко експерти й спеціалісти.

Секретарем Делегації був спочатку В.Ф.Катрановський, від вересня — М.Е.Пожар (короткий час заступав п. Пожара П.Л.Падалка). Директором канцелярії Делегації був радник Міністерства зак. справ М.С.Ткаченко.

Мирові переговори розпочались 23 травня 1918 р. в помешканні т. зв. Педагогічного Музею, де раніш засідала Центральна Рада. Всі переговори з української сторони велися українською мовою, з російської сторони — російською; все сказане зараз же перекладалося особливими перекладчиками з української мови на російську мову і навпаки. На самім початку засідання С.П.Шелухин, перевіrivши повновласті російських делегатів, визнав їх за незадовольняючі юридичним вимогам; в повновласті стояло буквально: “Решением Совета Народных Комиссаров от 27-го апреля сего года товарищи Христьян Георгиевич Раковскій назначен полномочным представителем Российской Социалистической Федеративной Республики для ведения переговоров с Украинской Державой о заключении договора, начинающихся 22 мая сего года в город Киев и для подписания такового договора. Представитель Совета Народных Комиссаров В.Ульянов (Ленин), Временный Заместитель Народного Комиссара по иностранным делам Георгій Чичерин, Управляющий делами Совета Народных Комиссаров Влад. Бонч-Бруевич”. С.П.Шелухин слушно зауважив, що в цій повновласті не зазначено, на які переговори уповноважено Х.Раковського й на заключення якого договору. Довелося російській делегації звертатися до Москви і за кілька день прибули нові повновласті, на цей раз визнані за задовольняючі.¹⁴¹

Після кількох спільних засідань, на яких було обмірковано цілий ряд принципіальних і формальних питань, обидві делегації погодилися між собою, щодо вироблення тексту прелімінарного миру і на засіданні 12 червня було підписано текст договору про припинення ворожих дій і відновлення залізничної комунікації:

“Договір, зроблений між Російською Соціалістичною Федеративною Совітською Республікою і Українською Державою 12 червня 1918 р. в городі Київі. Уповновашені представники правительства Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки Христьян Юрійович Раковський і Дмитро Захарійович Мануїльський з одного боку й Української Держави голова української мирової делегації генеральний суддя Сергій Павлович Шелухин, заступник голови делегації державний секретар Ігор Олександрович Кістяковський, члени делегації Христофор Антонович Барановський, Платон Константинович Линниченко, інженер Адам Олександрович Свіцин, полковник Олександр Володимирович Сливинський і професор Оттон Оттонович Ейхельман з другого боку, зібравшись в городі Київі для зроблення між названими двома незалежними державами договору про мир, 12 червня 1918 року на час ведення миро-

141. Новий текст звучав: “Полномочия. Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика 27-го апреля сего года назначила товарища Христиана Георгиевича Раковского полномочным представителем для ведения в Киеве переговоров, начинающихся с 22 мая с. г., с уполномоченными Украинской Державы о заключении мирного договора между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Державой и для подписания как актов переговоров, так и мирного договора.

Председатель Центрального Исполнительного Комитета Советов Крестьянских, Рабочих, Солдатских и Козачьих депутатов Свердлов; Председатель Совета Народных Комиссаров Ульянов (Ленин); Заместитель Народного Комиссара по Иностранным Делам Карахан; Управляющий Делами Совета Народных Комиссаров Бонч-Бруевич.

Москва, Кремль. 25 мая 1918 г. № 3019”.

вих переговорів установили між собою й прийняли оці тимчасові, але обов'язуючі для договору про мир умови:

1. За згодою обох сторін бойова акція спиняється на всім фронті на цілий час ведення мирових переговорів між Російською Соціалістичною Федеративною Східною Республікою і Українською Державою. Там, де бойова акція ще не припинена, негайно її припиняє місцеве командування шляхом відповідних умов.

2. Правительства Російської Соціалістичної Федеративної Східної Республіки і Української Держави зобов'язуються на основах взаємності не робити перешкод і лишити свободу та можливість горожанам тої й другої держав, по можливості, без пересідки переїхати до свого Рідного Краю — москалям на Московщину, а українським горожанам на Україну, з їх майном з виїмкою товарів, з вартісними паперами і дорогоцінностями, а також з готівими грішми в сумі не вище 10 000 рублів на одну особу, а крім того 2 000 рублів на кожного члена родини цієї особи, причім вся сума готівки на одну родину не повинна перевищати 20 000 рублів. Перевіз готівки вище 20 000 рублів, але не більше 100 000 рублів, допускається при умові, коли український комісар, установивши, що готівка звище 20 000 рублів є результатом ліквідації майна, подасть до відома східської власті перевозжувану суму, зазначуючи, що перевищення 20 000 рублів — це результат ліквідації майна.

Кожній з договірних сторін лишається право обмежувати й забороняти привіз і вивіз чужих валют.

Посвідки про підданство видаються представниками (пор. 4, пункт цього договору) держав по приналежності й по мірі видачі цих посвідок списки подаються правительствам по приналежності.

Для переїзду установлюється шляхи: через Оршу — Гомель, Брянськ — Конотоп, Брянськ — Ворожба, Курськ — Ворожба, Курськ — Харків, Єлець — Валуйки, Вороніж — Камінська, Царицин — Лиха, Тихоріцька — Ростов, Єйськ — Ростов.

В першу чергу перевозяться: а) воєнно-полонені обох держав; евакуйовані з центральних держав, б) жінки й діти, що втратили своїх кормителів.

3. а) Обидві договірні сторони роблять всі необхідні заходи, щоб привернути взаємне користування і обмін залізничним рухомим складом на основах, передбачених маючими силу до 7 листопада 1917 року на російських залізничних шляхах умовами та правилами з тими змінами в них, на які згодяться міністерства шляхів.

б) З огляду на перегін в період воєнних акцій рухомого складу з шляхів Української Держави поза лінію фронту на шляхи Східної Республіки остання зобов'язується негайно передати Українській Державі залізничний рухомий склад в скількості, в речінець і на умовах, які вироблять в порозумінні міністерства шляхів.

в) Для цієї цілі твориться негайно комісія з представників міністерств шляхів обох держав для термінового розглянення і пороблення заходів до поступенної передачі на дороги Української Держави рухомого складу по точці б).

г) Одночасно з виповненням умов, указаних в точках а), б), в) обидві договірні сторони роблять негайно необхідні заходи коло привернення телеграфійної, поштової і пасажирської залізничної комунікації.

д) Ліквідація й подрібне розрахування щодо тимчасового користування рухомим складом видадуться в порядку і на основах, які має установитися в мировім договорі.

4. Правительства обох держав на основах взаємності заводять в Російській Республіці і Українській Державі своїх представників — комісарів і консулів для оборони інтересів своїх горожан

5. Російське і Українське Товариство Червоного Хреста негайно роблять заходи коло облегчення переїзду полонених з горожан обох держав і коло організації помочі їм в дорозі.

6. Обидві держави обов'язуються поробити одночасно припинення бойової акції на період ведення мирових переговорів, необхідні заходи коло якнайшвидшого установлення можливого тимчасового товарообміну для задоволення невідложних біжучих потреб кожної з сторін у відповідних продуктах. В цій цілі утворюється в тижневий строк від часу підписання цього мішана комісія з представників на парітетних основах, котра спішно займеться розглядом і вирішенням операцій товарообміну по кожному окремому заявленому сторонами дома-

ганню. Комісія повинна в першу чергу взяти під увагу, що цілий ряд грузів наслідком воєнних операцій не був доставлений сторонами взаємно. Обидві держави обов'язуються робити заходи коло термінового розглянення цієї справи та взаємного упорядкування її.

Обидві держави приступають негайно до переговорів в справі розроблення мирового договору.”

Договір був уложений і підписаний у двох мовах — українській і російській.

На підставі цього договору були засновані українські генеральні консульства в Москві та Петербурзі й консульства в Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибинську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Астрахані, Баку, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці, Миколаєві на Амурі, Харбіні й Ташкенті; було встановлено тимчасовий пасажирський рух між Україною й Росією в формі однієї пари плацкартних поїздів у напрямку Москва-Київ і назад через Курськ¹⁴²; налажено евакуацію українських громадян з Росії; встановлено поштовий і телеграфний обмін¹⁴³, в деяких окремих випадках роблено й спроби обміну кращим.¹⁴⁴

Після заключення перемир'я обидві делегації приступили до праці над виробленням умов миру. Схему мирного договору вироблено таку (з українського боку):

I. Розділ перший.

1. Про закінчення війни.
2. Про межі України з Росією (окрім Криму, Кубані й Басарабії).
3. Про підданство.
4. Про публічні, особисті та маєтні права.
5. Про дипломатичні і консульські зносини.
6. Сибір і наші колонії взагалі.

II. Розділ другий.

7. Поділ майна державного, громадського та приватного і ліквідація рахунків.

III. Розділ третій.

8. Комунікація (пошта, телеграф, шляхи й засоби зносин).
9. Торг і промисловість.
10. Фінанси.
11. Санітарні постанови.
12. Міжнародне приватне право (міжнародні приватні відносини).
13. Арбітраж (Гаагська конференція).
14. Амнестія.¹⁴⁵

Головним змістом дальших переговорів були питання про границю між Україною й Росією та про фінансовий розрахунок між обома державами. На самім початку розмов про границі був прийнятий загальний принцип улаження границі в редакції, предложеній Українською делегацією. Текст резолюції був такий:

142. На основі окремої угоди, підписаної у Києві 4 липня 1918 р.

143. Телеграфні зносини лише на лініях Москва—Конотоп—Київ, Москва—Новозибків—Київ. Москва—Курськ—Київ і Москва—Курськ—Харків.

144. Пізніше, законом від 30 серпня 1918 року, на кінцевих станціях залізниць на кордоні з Великоросією було встановлено особливі кордонні й дозорні пункти: “Для всесторонньої допомоги прибуваючим в межі Української Держави і виїжджаючим за кордон, для охорони їх інтересів, а також для перешкодження прониканню протизаконних і злочинних елементів в межі Української Держави, а крім того в цілях інформаційних в прилягаючому до кордону районі, на станціях Орша, Клинці, Хутір Михайловський, Коренево, Гостицево і Валуйки утворюються кордонні пункти. Незалежно від того, в тих же цілях для найбільшого забезпечення Держави від проникання злочинного елемента в тилу кордонних пунктів на станціях: Жлобин, Новобілиця, Терещенська, Ворожба, Білгород і Куп'янськ встановлюються ще особливі дозорні пункти” (“Державний Вістник”. № 46). На обов'язку кордонних пунктів лежала перевірка документів, причому виконувалися звичайні для закордонних зносин паспортні правила.

145. Див. протокол. № 5 Засідання Української Мирової Делегації 8 червня 1918 р.

“Беручи на увагу, що як українська, так і московська мирові делегації є однаково тої думки, що треба вирішити спірні питання, які можуть виникнути між державами після зроблення миру шляхом міжнародного суду, про котрий буде окремий розділ в мировім договорі, та що мир, який робиться між Україною та Московщиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усуватимуть можливі в будуччині причини непорозумінь, і що визначіння кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усяку думку про захвати й насильства.

Через те обидві делегації, заявляючи, що будуть при визначенні кордонів рахуватися в однаковій мірі з політичними й іншими інтересами народів у їх цілості та основуючися на етнографічним принципі, виходячи з нього, годяться визначити державну межу мировим договором, при чім в окремих, визначених в тім договорі спірних місцевостях і в зазначенім в тім самім договорі речінці обидві сторони годяться ужити зорганізованого і вільного перепиту людності для встановлення остаточних кордонів у цих місцевостях. Перепит повинен робитися під доглядом спільних московсько-українських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська як з одного, так і з другого боку”.

Одначе, коли Українська делегація предложила з свого боку проекти гряниці, це викликало суперечки з боку Російської делегації й повело до довших дискусій як в комісіях, так і на пленарних засіданнях і врешті ні до якого порозуміння не дійшло. Гряниця, яку запропонувала Українська Делегація, починалася від Вигоновського озера й далі йшла по такій лінії: в межах Минської губернії річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Урїччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; в межах Могилевської губ.: рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністраційній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський (в межах Орловської губ.), річкою Нерусою, річкою Севною до річки Тари на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губ. на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, далі Свапою й рікою Сеймом до Глушкова, на Гущино, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обуховка). В межах Воронїжської губ.: на Шаталівку, Ріпівку, Колбино до Дону по верх Коротояку, далі Доном на Ліски, Масловку, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Водяне), Банну і до східньої гряниці Воронїжської губернії. Звідси на південь починається вже гряниця з Всевеликим Військом Донським.

Особливо різкі суперечки виникли в справі північних повітів Чернігівщини, західніх і південно-західніх повітів Курщини й Воронїжчини, а також Донецького вугляного басейну. З українського боку був виставлений цілий ряд аргументів стратегічного, економічного й етнографічного характеру, які промовляли за те, щоб усі ці спірні місцевості неминуче включити в склад Української Держави.

Між іншим були вислухані на спільних засіданнях Політичної Комісії 11 липня 1918 року надзвичайно цікаві доклади українських експертів, професорів Д.І.Багалія і Гр.Гр.Павлуцького. З огляду на їх високий інтерес наводимо тут ці доклади по стенографічному звіті.

Проф. Баталій заявив: “Мені довелося працювати в обсягу історії пограничних відносин між Росією та Україною, які тепер являються предметом Ваших дискусій. Не далі як в останні дні я видав спеціальну книгу з історії Слобідської України, де, між іншим, освітлені ті питання, яких отут торкалися. З другого боку мої праці стосувалися історії старого періоду Чернігівщини, за яку також була мова. Отже, дозвольте мені з цілком об’єктивного історичного погляду освітити деякі факти. Перш за все дозвольте сказати кілька слів про основи методу. Може бути я не зовсім так зрозумів голову Російської Делегації, що історичні підстави не мають значіння; певно, це треба розуміти не в широком сенсі, а в обмеженім, бо коли ми усунемо історичні підстави, то позбавимо себе фундаменту, однаково важного для обох сторін... З матеріалів, які тут подано, я познайомився лиш з проектом гряниць, запропонованим Російською Делегацією. Отже, розглянувшись в ньому, я мушу сказати:

що стосується Чернігівщини, то те, що говорилося тут в оборону цих чотирьох повітів, (себто в оборону приналежності їх до України), може бути підкріплено ще такими міркуваннями історично-етнографічними. Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі,

входила в склад Чернігово-Сіверської Землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини. Що стосується етнографічного складу в теперішній час, то це, певна річ, населення білоруське, але дозвольте мені сказати, що в даному разі ми маємо перед собою особливе явище: це та прикордонна смуга, де витворюється людність подвійного характеру в етнографічному розумінні. Такого роду процес з етнографічного погляду річ дуже звичайна і буває скрізь подвійність прикордонної смуги, отже і в північній частині Чернігівщини ми маємо людність з оцими подвійними рисами. Вона тягне, скажемо, до білоруського населення, але з другого боку в ньому завжди в XI та XII в. і за монгольських часів ми знаходимо риси спільні з південно-руським, українським, населенням. Потім наступає доба, коли цей край переходить від Московської до Литовської держави, в склад того краю (Литви) входила тоді Україна. Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили в склад України. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне). Це нам може посвідчити експерт з обсягу мистецтва.

Звертаюсь тепер до другої смуги, до Курщини й Вороніжчини. Дозволю собі сказати, що у Вашім проекті, на Вашій карті, видно, не узято на увагу те основне передбачення, щоб робити етнографічні висновки, що ця територія належала до Слобідської України. І ось я з певним здивуванням побачив, що на Вашій карті немає таких міст, як Суджа, Миропілля, які я бачу на представленій і мною виданій тепер офіційній карті Слобідської України, Слобідських полків 1764 року. Це щодо Курщини. Переходячи далі на південь, до Вороніжчини, я ще з більшим дивом мушу сконстатувати, що певно через відсутність історичної справки ми чуємо сумніви щодо цілого ряду місцевостей Вороніжчини. Дозвольте просто сказати, що це була територія 5-го слобідського полку, т. зв. Острогожського Козачого полку. Полк цей був заселений раніше від усіх інших, в тім числі раніше від Харкова, про який говорив голова Російської Делегації. Це було перше українське поселення в межах того краю, що називався колись “Дике поле”, “Дикий степ” і який уявляв з себе (це має велике значіння з історично-юридичного погляду) навіть в очах Московської Держави XVII в. *res nullius*. Але це було невірно: цей дикий степ був ні що інше, як старий український, староруський світ. Це пограниччя Чернігівщини, Полтавщини, Вороніжчини, Курщини було заселене в домонгольський період українським населенням... Той самий Харків, який був заснований, як Ви кажете, московським правительством, існував тут за старих часів і був заложений на місці старого українського городища. Острогожськ, повітове місто, про яке йде мова, був полковим містом Острогожського козачого полку; далі йде мова про такі міста, як Богучар, Мілова, Бичок, Калач; Ви їх знайдете на тій офіційній карті, на яку я покликаюсь. Це історична карта, вона не малює остаточного стану речей для Вороніжчини, бо після скасування автономії Слобідської України, скасованої тоді ж, коли було скасовано за Катерини й автономію Лівобережної України, в 1765 році, відбувалося й далі заселення краю, і та частина, яка не увійшла в склад Острогожського полку, була заселена шляхом оцієї української колонізації...

Тепер далі. Ще два слова про більш південні області. Тут була мова про Славяно-Сербію і Таганрог. Коли б хто захотів ознайомитись щодо Новоросійського краю, то я можу лиш відіслати до моєї книги “Заселение Новороссийского края и его первые шаги на пути к культуре”. Ось основний висновок, до якого прийшли ми, історики, однаково українські і російські — весь цей т. зв. Новоросійський край це є старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Славяно-Сербський повіт, є ніщо інше, як місцевість, заселена чужим елементом — сербським за часів Єлисавети Петровни; і треба сказати, що цей елемент потім цілком зукраїнізувався, його нема зовсім, вони всі обернулись в українців. Доля запорожських земель була така, що вона викликає співчуття у всіх присутніх в однаковій мірі. Їх роздавали, кому тільки хотіли, і всі ці землі були роздані й заселені. Але в їх заселенні головну роль знову таки відіграла колонізація українська. Нарешті пара слів про Харків, про його історію. Тут такий стан, що не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії і всі слободи, всі хутори — результат і продукт української колонізації... Сюди являвся народ, народня стихія, під впливом тяжких умов життя в другій половині XVII в. і

заселяв ці землі, які зрештою, може бути, були їх первісною батьківщиною. В 13-м розділі моєї книги знайдете новіший дослід про Харків, як українське місто. Там на основі документального матеріалу зроблено цікаві висновки, які зовсім спростовують ходячі погляди, ніби Харків не українське місто...”

Проф. Гр.Павлуцький від імені Культурної Комісії заявив, що українці повинні гаряче відстоювати художні пам'ятки Криму. “Ці пам'ятки, — казав він, — з погляду історичного не можуть інтересувати Великоросію... Претендуючи на ці цінності, ми дивимось з історичного погляду, коли ще була Русь домонгольська і коли ці південні степи були заселені тим елементом, який тепер називається українським. Після того як готи і гунни помандрували далі, ці степи стали вільні і тут оселилися слав'янські племена, які тепер зветься українськими. Частина Криму, північні береги Понта, береги Чорного моря, були заселені грецькими колоніями йонійців з Малої Азії, які принесли сюди свою культуру, і скифами, котрі ще в VI в. заняли ці береги Чорного моря і підлягали грецькому впливу. Цей вплив ішов і далі, він приходив далеко в глиб краю, і Київ перебував під цим впливом. Отже, перша культура, яка була принесена, була принесена грецькими колоністами з Малої Азії. Тому-то для нас дуже цінні ці пам'ятки, що їх знайдено на місці грецьких колоній. Певна річ, що вони цікаві для всього світу. Вони цікаві й для англійця, і для великоруса, але для нас вони цікаві особливо — як перше джерло. Ми ніяк не можемо віддати ці культурні цінності, які тепер знаходяться в Ермітажі та інших місцях. Вони наші, бо від цієї грецької культури пішла та культура, яка тепер є на Україні. Отже, історичні підстави кажуть, що це задля нас більш цінне, ніж задля якої іншої нації. А тепер кілька слів щодо гряниць. Розмова йде про Прип'ять, але в мене єсть маєток на північ від Прип'яти. Там єсть церква, яку я зняв для “Древностей України” — найчистішого українського типу. Ця церква та ще цілий ряд пам'яток мистецтва на північ від Прип'яти, церков, храмів та інших носять цілком український характер, отже, й людність там українська. Правда, помітно деякий вплив Білорусі, але художні пам'ятки XVII та XVIII вв. говорять нам, що цього не можна відділити від більш південних місцевостей, від Київщини, Волині і Поділля, що все це єсть одна культурна область. Так само й щодо Чернігівщини. В Чернігівській губернії є вплив, занесений туди з Московщини, але все ж таки основний характер тут чисто український, і ось, коли запитаюсь історика мистецтва, яка тут культура, то він може сказати, що це власне єсть українська земля, не вважаючи на то, що там є деякий північний вплив, але пам'ятки говорять більше, ніж томи книжок. Пам'ятки — це живі свідки, хоча вони й зроблені з дерева та каменю. Ці пам'ятки говорять нам, що це земля українська. Отже, й границя має йти на північ від Прип'яти. Це питання дуже важне, отже, зразу його вирішити не можна, але я можу констатувати, що гряниця українська повинна йти напівніч від Прип'яти тому, що є докази в формі цих пам'ятників”.

Кілька тижнів дискусії з приводу північної українсько-російської гряници ще не дійшло до якогось погодження обох сторін, коли Російська Делегація запропонувала залишити на якийсь час справу північного кордону України, а перейти до обміркування межі на сході, там, де Україна межує з Доном. Це було зроблено, очевидно, через те, що саме тоді Українське Правителство вело переговори з Донським і заключало договір. Але Українська Делегація заявила, що тому, що Україна визнала Державу Всевеликого Війська Донського, то й про гряници між Україною й Доном можна говорити з Донським Правителством, а з Російською Делегацією можна говорити лиш про лінію гряници від Вигоновського озера до Новогперська. Про це голова Української Мирової Делегації сенатор С.Шелухин сповістив Російську Делегацію спеціальною нотою 15 серпня 1918 року. Українська Делегація твердо стояла на такій межі: Вигоновське озеро, далі річка Шара, потім на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, Уріччя, Пасіка, Слуцьк, Борову, Нову Степ (в межах Минської губ.); Дніпром 4 версти вище Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, річкою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське (Могилевщина); звідси адміністративною гряницею Чернігівської губ. до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський річкою Нерусою, потім річкою Совою до річки Тари на Омишковичі. Потім в межах Курської губ. на схід до Амон, Софронівку, річку Свапу, далі Свапою і рікою Сеймом до Глушкова на Гушино, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обуховська). В межах Вороніжської губ.: на Шаталівку, Ріпівку, Колбино до Дону поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, потім на Шостаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Бодяну), Бан-

ну і до східньої гриниці Вороніжської губ. Звідси на південь починалася вже гриниця з Всевеликим Військом Донським.

Питання про межі викликало дуже жваві суперечки як в Політичній Комісії, так і на пленарних засіданнях Делегацій й до якогось компромісу й порозуміння не довело. Взагалі з половини літа почало з'ясовуватись, що совітська делегація веде з свого боку переговори так, начебто вона зовсім не зацікавлена довести їх до позитивного закінчення, а хоче лиш проволікати час. Вже 31 липня 1918 р. голова Української Мирової Делегації С.П.Шелухин подав до Ради Міністрів записку про хід переговорів, де висловив свій сумнів, чи дійсно-таки большевики хочуть мати з Україною мир.

“Уже спочатку мирових переговорів з Російською Делегацією, — говориться в цій записці, — виникли сумніви, чи справді большевикам, при їх цілях та способах ведення війни і взагалі при їх партійних завданнях, потрібен мир з Україною і чи справді вони хочуть установити його. Аналіз фактів дає негативну відповідь, а те, що Російська Делегація вперто уникає установлення між Росією та Україною політичних меж, ще більше стверджує його.

...По 6 п. Берестейського договору з Германією і союзними державами, Російський Совітський уряд прийняв на себе обов'язок припинити війну проти України, скласти з нею мир, очистити її територію від своїх військ і зріктися пропаганди на Україні проти неї. Таке зобов'язання Російський Совітський уряд підписав не з своєї волі, а будучи до того примушений обставинами. І от він всіма способами уникає од виконання своїх зобов'язань. Совітські війська довелося й доводиться вигонити з України силою. Установлення політичної межі покляло б цьому край, це не бажано большевикам і вони затягають цю справу в мирових переговорах, ускладнюючи її всякими, навіть позбавленими розуму вимогами, дбаючи тільки про те, щоб мати формальне виправдання, нібито вони виконують 6 п. договору і ведуть переговори про мир. Разом з тим є порушення 6 п. договору, як це установлено офіційним актом Совітського Російського уряду з приводу вбивства посла Мірбаха. Уряд цей сам веде пропаганду проти Української Держави і наше Міністерство Закордонних Справ мусіло послати йому з цього приводу ноту. Перед тим, як це видно з Московських часописів, тільки на 1, 2, та 3 липня в Москві було призначено 36 зібрань для підбурення проти України і підняття на Україні повстання. Не вважаючи на перемирря з Україною, заключене 12 юня, большевики навіть після того продовжують свої напади, так наприклад, большевицьке військо зробило в числі 10 000 душ висадку в Таганрог, а другі валки зробили напад на Єйськ та інші місця...

23 мая почалися переговори про мир, а проте за два з лишком місяці ще не досягнуто ніяких майже результатів, бо Совітський уряд веде й тягне переговори так, аби мати формальне виправдання перед Германією за п. 6 Берестейського договору. Ось деякі факти, які свідчать, що все робиться тільки для формальної видимості. Уповноважені на переговори про мир привезли з Москви такі уповноваження, що якби Українська Делегація не завважила кількох слів, то всі переговори не мали б значіння. Після того, як акти уповноважень було виправлено, Російська Делегація потопила всю роботу в безконечних балачках. Коли 12 юня складено було умови про перемирря, то це не заперечило большевикам зробити напади на Таганрог, Єйськ та інші місця, як не допомогло Україні в справі з вагонами, загнаними большевицькими бандами з українських залізниць в Росію. Цим договором Росія взяла не себе обов'язок повернути негайно всі вагони, але минуло вже більш як півтора місяці, а Російський Совітський уряд не дав Україні ще ні одного вагону, хоч в Росії нині просто загружені станції, наприклад у Орла, по дорозі з Курська в Москву і т. д.

Треба одначе сказати, що Совітський Уряд для себе з цього перемирря силкується використати все, аби нашкодити Україні. Так всі ті частини України, які ще не очищено від большевицького війська, або які не досить охороняються через брак політичної межі, большевики всіма силами стараються зробити пустинею, а населення цих місць — старцями. Задля цього з цих місць вивозяться в Росію машини з фабрик, всякі припаси і т. ін., аби фабрики не працювали. Для вивозу Суражської паперової фабрики большевики полагодили моста і пригнали 150 вагонів. Коли адміністрація задержала це знищення, то большевики пригрозили зірвати фабрику динамітом, щоб вона нікому не дісталася.

...Наскільки Російська Делегація, аби унеможливити заключення миру, ставить для того неможливі вимоги й умову, краще всього показує питання про межі. Українська Делегація за-

явила, що вона проводить політичну межу на підставі етнографічного принципу з поправками, яких вимагають державні, економічні, географічні і стратегічні умови, після чого показала ту межу і вказала, в яких місцях її можна поправити. Російська Делегація ні своїх принципів не пояснила, ні меж не вказала, а пустилася в безкраї балачки з приводу заяви Української Делегації і в оборону пропонованого нею "плебісциту". Тим часом Східний уряд послав по прикордонному району озброєних агітаторів та ватаги червоної армії з кулеметами і, пригрожуючи, шляхом терору став вимагати голосування за Росію й під владу Східного уряду. Неслухняних били, розстрілювали, сажали по тюрмах, залякували погрозами. В Мглині посадили до тюрми 150 українців за те, що вони заявили про своє бажання бути при Україні. Набравши примушених приговорів більше тисячі, Східний уряд прислав їх своєму уповноваженому Раковському і цей в переговорах про межі довго на них посилався, поки мусив помиритися з тим, що ми ні таких переговорів, ні розв'язання одною одиницею інтересів цілої держави визнати не можемо. Нарешті, погодившись з Українською Делегацією на етнографічному принципі, Російська Делегація показала-таки свою межу, але таку, аби не дійти до миру; вона, наприклад, запропонувала таку державну межу, що нею відрізує від України 5 повітів Волині. Після довгих суперечок, нарешті, вона запропонувала межу так, що Чернігів од неї стояв би 40-50 верстах, а Харків у 24 верстах, і од Чернігівщини повинно було одійти до Росії 4 повіти, а також українські частини Курщини та Вороніжчини і навіть частина Харківщини та Катеринославщини.

...Укр. Делегація на підставі вище вказаного принципу і поправок до нього, пропонує од Донщини таку межу:¹⁴⁶ од Ст. Осколу до Коротояка, далі Бутурліновка-Васильово-Круглий-Абазів-Казанська-Красноярський-Макіївка-Степанівка (на Калитві)-Устьбілокалітвінська-Камінська-Ростов-на-Дону, а далі на південь в 10 верстах од залізниці до ст. Кошовської і од неї до Ейська. Російська Делегація в своїм проекті одступила на захід в різних місцях на 125-150-200 верст од української етнографічної межі і захопила тільки в одному Донецькому кам'яновугільному басейні звище 20 000 кв. верст з українською людністю...

Неможливі вимоги ставляться Українській Делегації Російською Делегацією з очевидним наміром затягти переговори і установа меж, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під большевицьку владу".¹⁴⁷

Так само мало давали результатів переговори про поділ майна і боргів бувшої Російської Імперії між Українською Державою і Російською Східною Республікою.

З огляду на великий історичний інтерес цього питання, наводимо тут подробиці про те, як ставилася справа фінансво-економічного розрахунку України з Росією на засіданнях Укр. Мірової Делегації, голів та членів комісії цієї Делегації й експертів і які суперечки виникали між обома сторонами: українською й російською. Питання вперше конкретно обмірковувалось на такому спільному засіданні 11 липня 1918 р. На пропозицію голови Української Делегації висловились експерти: проф. Л. Яснопольський та проф. М. Бернацький. Проф. Яснопольський подав відомості щодо кількості населення, прямих податків та оплат, грошового майна і державних боргів б. Російської Імперії.

Населення в цілій Росії на 1 січня 1914 року було 178,9 мільйони, а в 9 українських губерніях 33,3 мільйони.

Прямих податків та оплат було виправлено: державних за 1914 рік з цілої Росії 617,3 міл. карб., з 9 укр. губ. 93,5 міл. карб.; земських за 1915 рік з цілої Росії 250,8 міл., з 9 укр. губ. 68,9. Себто 9 укр. губерній, маючи 18,6% населення цілої Росії, заплатили 18,7% прямих податків та оплат, виправлених з цілої імперії.

Вкладок та на біжучих рахунках в ощадних касах і кредитових установах на 1 січня 1916 року було: в цілій Росії 14 311 6 міл. карб., і в 9 укр. губерніях — 2 205 4 міл.; таким чином на Україну припадало 15,4%.

146. Це було ще перед заключенням договору з Доном.

147. Що большевики з самого початку переговорів зовсім не ставили собі завдання довести їх до позитивного закінчення, видко з інструкції, яку дав Ленін Раковському, вираджаючи його на Україну. "Ленін пояснив Раковському, що большевики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Берестейському договорі. Однак переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно переходове та проминаюче". Див. "Діло", 1925, ч. 27. ст. 3.

Золотий фонд на 23 жовтня 1917 року сягав: 1 292,2 міл. карб. в Росії і 2 308,6 міл. карб. закордоном, разом: 3 600,8 міл.

Державних боргів на Росію було: до війни на 8,825 міл. карб. і протягом війни зроблено на 24 467 міл., а разом до осені 1917 р. 33 292 міл. Щорічна оплата відсотків, рахуючи по 5% виносить 1 665 міл. Паперових грошей на 1 січня 1918 року було випущено приблизно на 24 000 міл. карб. Таким чином державні борги Росії на 1 січня 1918 р. досягають 57 295 000 000 карбованців.

Оцінюючи різні принципи поділу майна і боргів, проф. Яснопольський робить висновок, що найбільш справедливим було би ділити усе відповідно творчій економічній силі краю, кількості зібраних народних капіталів, або платежній силі населення. Усе військове майно і золотий фонд, яко найважнішу частину активи, треба ділити, стосуючись до кількості населення обох держав. Борг по паперових грошах, який на 1 січня 1917 досягав 24 000 міл. карб., розділити неможливо, позаяк невідомо, яка скількість цих грошей знаходиться на території України. Поділ залізничних та гіпотичних позичок розв'язується просто: по місцевості, де знаходяться залізниці та забезпечуюче майно.

Проф. Бернацький знаходить, що підносити питання про платіжні сили населення, про капітал та про прикмети народного господарства молодій Українській Державі неможливо. Треба вирішити тільки, яке майно нова держава зможе одержати від бувшої Російської Імперії. При поділі користуватись одним принципом неможливо, ділити треба, користуючись трьома або чотирма принципами: по території, по населенню, податках і по державному майну.

Борги б. Росії на 1 вересня 1917 р. досягали: внутрішні 34 200 міл. карб., зовнішні 10 022, а на 1 січня 1918 р., 50 мільярдів карб., в тім консолідованих було 21 000 міл. карб. і короткострочних 28 000 міл. Ці борги Україна мусить визнати.

При поділу пасиву треба його розбити на загальний, який ділити, користуючись сполученням чотирьох вище наведених принципів, і на спеціальний, який можна розділити по принципу місцево-територіальному.

Обов'язки по паперових грошах, випущених до большевицького перевороту в сумі 19 000 міл. карб., Україна повинна визнати в відповідній частині; за послідувачі випуски вона не відповідає і коли б такі гроші знайшлися на території України, вони будуть предметом домагання України од Росії. Так само треба визнати обов'язательства Державної Скарбниці, випущені до большевиків. Визнавати інші борги не має жодних підстав. При поділі боргів належить скористуватись усіма вищезазначеними принципами.

Із актива на відповідну частину валютного фонду Україна безумовно повинна заявити свої домагання.

Паперові гроші не є зобов'язання уряду, не є якийсь вексель, що його можна пред'явити до стягання; а тому, скільки б большевики не випустили таких грошей, це не може мати жодного значіння. До того ж таким грошам неможливо проходити на Україну. Обязательства Державної Скарбниці, випущені до большевиків, треба визнати й погасити в 1/4 частині.

На слідуячому засіданні 15 липня член Економічної Комісії Г.Кривченко доложив матеріяли щодо державного майна б. Російської Імперії.

Державне майно Росії.

I. Земельне майно.

Казенних земель взагалі: в Азійській Росії понад 1 мільярд десятин (не всі відомі), в Європейській Росії по перепису 1905 року	138 м. д.
З того числа на Україні	1,7 м.д.
Лісів казенних: в завідуванні Державного Лісового Правління	357 м.д.
З того числа: в Азійській Росії	244 м.д.
на Кавказі	4,7 м.д.
в Європ. Росії	106 м.д.
З того числа на Україні	1,1 м.д.
Казенних земель: під сільським господарством в Евр. Росії	3,9 м.д.
В тім числі на Україні	0,5 м.д.

Удільних земель в Євр. Росії	7,8 м.д.
В тім числі на Україні	0,2 м.д.
Удільних лісів в Євр. Росії	6,5 м.д.
Удільних земель під господарством	1,3 м.д.
Примітка: крім того в завідуванні Департаменту Державного Земельного майна є т. зв. неземельні оброчні статті (млини, кам'яноломні, мінеральні джерела і т. п.) 4351, з загальною площею в 108 000 десятин, в тім числі на Україні 14 000 десятин.	
Земель Селянського Банку: на 1 січня 1915 року було	2,6 м. д.
З того числа на Україні	0,1 м.д.
II. Державні нафтові землі (1916 р.)	
Здається під розроблення в районі Баку	154 д.
Готові до здачі в розборку в Бінагдинській та Саруханській округі на о. Святому в Уральській обл., в північній частині Бібі-Айбатської бухти, на території бувш. озера Романинського і Собунчі і в Нефть-Дачі Закаспійської обл.	1 213 д.
Нафтові землі на Апшеронському півострові близько	2 000 д.
На острові Чермен	1 300 д.
В Ферганській області (мало досліджені) понад	15 000 д.
III. Державні золотоносні площі.	
Головно у Східній Сибірі, в Алтайській округі, в Пермській та Оренбурзькій губ., в Єнісейському повіті: площа їх досягає	3000000 д.
З того здається під розроблення	270 000 д.
IV. Державні бавовняні (хлопок) землі.	
Обводнюється: в Холодному Степу в Туркестані	45 000 д.
в Мурганському Степу на Закавказзі	142 000 д.
в Мургабському маєтку	39 000 д.
Разом 226 000 десятин. З них до 1915 р. було готово близько	60 000 д.
Можуть бути обводнені: в Туркестані	1288000 д.
(з них уже на 209 000 зложено плани).	
Можуть бути обводнені за Кавказом	1 327 000 д.
Від 25 до 30% обводненої землі може йти під бавовну.	
V. Державні копальні вуглю.	
Величезні. В Сибіру їх багацько мільйонів десятин (коло 10 міл.)	
В них запасу вуглю коло 16 000 мільярдів пудів.	
VI. Державні торфляники.	
Площа їх досягає	5 м. д.
Але досліджено поки що	189 000 д.
В тім числі на Україні	500 д.
VII. Державні залізниці:	
На 31 марта 1915 року в Росії	44790 верст
в тім числі в Європейській Росії	35 700 в.
на Україні з того	8 831 в.
паровозів на залізницях	14 923 в.
з них на Україні	3 532 в.
вагонів пасажирських	21 417 в.
з них на Україні	4 124 в.
вагонів товарних	328 366 в.
на Україні	90 933 в.
VIII. Державні заводи:	
Гірничник заводів	13 міл. рублів
виробляють річно на	22 міл. рублів
Про цілий ряд заводів, що належать Артилерійському Відомству (Обуховський, Тульський, Шостенський, Томиловський з річною продукцією на 32 міл. р.) і Морському (Балтійський та Адміралтейський будівничі заводи з річною продукцією коло 80 міл., Жорський, Сесторецький, Николаєвський з продукцією до 25 міл.) докладних відомостей не можна було добути.	

ІХ. Золотий фонд Державного Банку:

На 16 жовтня 1917 р.	1 295 міл. руб.
Золото за кордоном (кредити, відкриті Англією)	2 308 міл. руб.
Військового майна (флот, зброя, муніція, обоз, інтендантура) в даний момент не можна обрахувати.	

Х. Інше державне майно:

Державне коневодство вартістю	25 міл. руб.
Основний капітал Державного Банку	60 міл. руб.
Власні капітали Крестьянського й Дворянського Банків	20 міл. руб.
Сучанські вугляні копальні з річним прибутком	1 453 тис. руб.
Владивостоцька брикетна фабрика річно виробляє на	223 тис. руб.
Пенсійний фонд	
Інвалідний фонд	даних немає, або вартість не з'ясована.
Мінеральні джерела	
Рибні промисли	

Проф. Бернацький вважає, що зложений паном Кривченком спис майна має значіння вже задля своєї номенклатури та рубрик. Повний спис майна Росії уложити необхідно, але для цього прийдеться одержати офіційльні відомості од теперішнього Російського уряду. На думку проф. Бернацького краще всього було б ділити борги, стосуючись до бюджету, а саме: яка частина бюджету припадала на українські губернії, така частина й боргів повинна одійти до України; належало б зробити тільки поправку, стосуючись до скількості державного майна. Мається цілий ряд боргів, які ґрунтувались на прибутку від різних підприємств; такі борги й повинно ділити на ґрунті такого принципу. Взагалі треба виходити з погляду розкладу боргів, позаяк позички давались не тільки на населення, але й на територію й домени. Борг по паперових грошах визнати тільки за випуски до большевицького перевороту, себто в сумі 19 мільярдів карб. Усе, що виявиться поза цією сумою, буде претензією України до Росії. Україна має одержати відповідну частину золотого фонду Державного Банку, позаяк цим фондом забезпечувались кредитові білети. Треба прийняти тільки цю суму, яка буде до пересування цього фонду за ґраницю. Поділ культурних цінностей належить переводити в площині політичній, а не фінансово-економічній.

На засіданні 21 липня заступник голови фінансової Комісії К.І.Білінський доложив, що Фінансова Комісія щодо поділу майна та боргів пропонує такі постанови:

“Декрет большевицького уряду про анулювання боргів не може мати ніякого значіння в стосунку до України та її громадян, позаяк Український Уряд у виданні цього декрету не приймав ніякої участі. Тому всі українські громадяни, що мають боргові папери б. Російського уряду, повинні бути цілком вдоволені; в цім напрямку Росія повинна оплатити всі процентові папери і купони од них в сумі, яка перевищить 1/5 суми боргу, що припадає на частку Української Держави; про це треба внести до майбутнього Мирowego Договору окрему статтю, як це зроблено у Берестейському договорі Росії з Німеччиною.

Термін, до якого треба стосуватися при поділі боргів, Комісія визнала 7 листопада 1917 року, частку, яку може прийняти на себе Україна, — рівну 1/5 усіх боргів б. Росії, а принципом поділу боргів— принцип податковий та скількості населення, позаяк інвентаризації майна немає і перевести її неможливо. Борг по паперових грошах узнати в сумі 19 мільярдів карб., прийнявши на себе 1/5 частину. Позички з Дворянського і Селянського Банку, які забезпечувались нерухомостями, що знаходяться на території України, повинні бути віднесені до останньої; так само й з страховими (асекураційними) капіталами. Капітали чужоземних підданих, які мешкали на території України під час конфіскації цих капіталів, мають бути повернуті”.

На спільному засіданні Бюра Торговельно-Економічної Комісії разом з Фінансовою Комісією і преставниками інших Комісій 25 липня в справі поділу державного майна і державних боргів було прийнято такі принципи:

І. З огляду на тісний, нерозривний зв'язок, який існує між державним активом і пасивом, необхідно при поділі державного майна і державних боргів додержуватись одного принципа.

II. Таким принципом при поділі державного майна і боргів колишньої Російської Імперії між Україною й Росією має бути принцип поділу відповідно процентовому відношенню населення України до населення бувшої Російської Імперії в зв'язку з частиною участі її в прибутковому бюджеті бувшої Російської Імперії.

III. Українська Держава приймає на себе частину лише тих боргів колишньої Російської Імперії, які були зроблені до 7 листопада 1917 року.

IV. З огляду на те, що державний борг бувш. Рос. Імперії базувався не тільки на податковій здібності її населення, але й на його майні, Українська Держава, приймаючи на себе частину цього боргу, має право на відповідну частину майна був. Рос. Імперії.

V. Та частина майна був. Рос. Імперії, яка при поділі його згідно принципу, зазначеному в п. II, прийметься на долю України, але знаходиться поза межами її території, повинна бути зарахована на карб тої частини державного боргу, який припадає на Україну і яка має бути через те відповідно зменшена.

VI. Під державним майном треба розуміти майно відоме й таке, що піддається обрахунку, а саме: а) майно звісне й експлуатоване;

б) майно, що вже звісне й піддається оцінці, але не експлуатується;

в) решта майна, що піддається обрахунку й оцінці;

г) всякого роду майно, створене на державний кошт (будинки, заводи і все інше).

VII. Окремо мають бути поставлені борги, зроблені для певної мети. Такі борги, що їх зроблено в інтересах України, наприклад, для збудування залізниць на її території, Україна приймає цілком на себе.

VIII. На українських громадян, власників російських процентових паперів, не повинен поширюватись декрет про анулювання боргів.

IX. Українська Держава приймає на себе відповідну частину безпроцентового папірового грошового боргу колишньої Російської Імперії, що склався до 7 листопада 1917 року.

X. Приймаючи на себе відповідну частину боргу кол. Російської Імперії, що склався через випуск папірових грошей, Українська Держава має право на відповідну частину золотого фонду, який забезпечує цей борг і ця частина має бути повернена Україні в натурі.

XI. Всі культурні цінності, які були вивезені з України до Росії, а так само і ті, котрі безпосередньо стосуються культурно-історичного життя України, мають бути повернені Україні цілком, а ті з них, які були спільною власністю кол. Російської Імперії, але знаходились поза межами української території, повинні бути повернені Україні в частині, котра рівна тій, в якій Україна бере на себе борг колишньої Російської Імперії.

XII. Реалізовані капітали приватних залізниць на території України, які переховуються в російських кредитових установах, повинні бути видані цим залізницям цілком.

XIII. Україні мають бути видані відповідні частини капіталів державних ощадних кас, Державного Банку, державних Дворянських і Селянських банків, страхових товариств, емеритальних та інших спеціальних капіталів.

XIV. Ужити всіх заходів для скорішого повороту майна і капіталів, узятих більшовиками з України, з українських установ, державних банків, скарбниць і всіх приватних інституцій.

XV. У відносинах до капіталів Державного Банку, ощадних кас, Дворянського і Земельного Банків, страхових товариств, емеритальних капіталів та інших спеціальних капіталів прийняти принцип поділу їх в строгій відповідності до зобов'язань, які лежать на Українському Правительстві та інших установах перед їхніми клієнтами.

Переговори про фінансовий розрахунок України з Росією привели до дуже цікавого обміну думками з обох боків, висловленими головню в Меморандумі Російської Делегації і відповіді на неї з боку Делегації Української (див. додаток № II)

Вже в серпні місяці можна було спостерегти, що совітські делегати беруть все більше та більше неуступчивий тон, немов почувши під собою певний ґрунт. Ще в другій половині липня голова Російської Делегації Хр. Раковський і член делегації Мануїльський висловились на зборах Політичної Комісії, що "їх позиція стала міцнішою тепер, ніж була попереду, бо тепер німці відчують в них потребу, і тому Український уряд не може мати у них тієї піддержки, яку мав попереду, і Український уряд не може зробити ні призиву, ні найму війська, бо внутрішня політика осоружила людність і поробила в краю заколоти, через які і німецькі частини зв'язані

і ніякого війська проти большевиків зібрати не можна” (див. Протокол ч. 30 засідання Укр. Мир. Делегації і Голів та Членів Комісії цієї делегації від 17 липня 1918 р.)

Ці заяви російських делегатів цілком підтверджуються поміченнями австрійського посла в Києві гр. Форгача в його телеграмі 12 липня 1918 р. до свого уряду, де він казав, між іншим: “підтримка далеко йдучих територіальних домагань України відхилена німцями і взагалі помічається з боку німців іще, скільки можна, підтримати одверто поборований Антантою і загрожений нуждою та анархією всередині совітський уряд в Москві.” (Телеграма № 556. Київ, 12 юля 1918 р.)

На цім місці буде до речі сказати кілька слів про відношення до київських переговорів німецького та австро-угорського правительства. Розуміється, і те і друге ставились до переговорів з великою увагою, як це можна бачити з дипломатичної переписки з цього приводу, якою ми мали змогу користуватись. Найбільшу вагу надавалося економічній стороні переговорів, щоб Україна не заключила з Росією таких економічних договорів, які б порушували інтереси Німеччини та Австро-Угорщини. Для того, щоб стежити за переговорами, німецьке правительство прислало до Києва кількох спеціалістів (д. Wiedfeld від Reichswirtschaftsamt-а, д. Melhiog від Reichschatzamt-а та інш.). Спеціально для питань військового характеру (демаркаційна лінія, перемир'я та ін.) делеговано для присутності при переговорах майора Брінгмана. Але щодо офіційного представництва при переговорах між австрійським та німецьким урядами виникла різниця поглядів. Німецький уряд, згідно представленню свого посла Мума, призначив для присутності на пленарних засіданнях радника посольства гр. Берхема. Гр. Форгач заступав погляд, що присутність офіційних представників, які не знають мови переговорів, не має практичної ваги, а з політичного боку не бажана. Вкінці німецький уряд теж став на ту точку погляду, і гр. Берхем після кількох засідань більше не появлявся.

Але через своїх представників німецький та австрійський уряди старались робити певну пресію на українське правительство. Так, граф Буріян в своїй інструкції гр. Форгачу настоював, щоб не допускати, аби Україна зобов'язалася відпускати з Донецької округи вугіль до Росії так, щоб від цього потерпіли інтереси Австро-Угорщини, (Телеграма № 379, 29 травня 1918 р.). Далі граф Форгач спільно з бароном Мумом виробили спеціальний меморандум, який містив їхні побажання економічного характеру і який було передано українському правительству. (Тел. Форгача № 502, 1 травня 1918 р.)

Окрім того, граф Форгач звернувся окремо від себе з такою нотою на ім'я голови Ради Міністрів:

Ц. і К. Представництво
Австро-Угорщини на Україні.

Київ I. VI. 1917.

Високоповажаний Пане Міністре-Президенте!

Я довідався, що з України вивозиться уже тепер збіжжя й інші харчові продукти до Великої Росії, що питання організації цього експорту обговорюється в самому Українському Уряді. Це питання, як і питання вивозу харчів до нейтральних держав, часто обговорюється в місцевій пресі, через що повстає в широких колах стремління до спекулювання на цім полі. Мій попередник мав уже честь при появі перших звісток в пресі в цій справі звернути увагу бувшого керуючого Українським Міністерством Закордонних Справ пана Василенка, що всі пертракції про постачання харчових продуктів до Великої Росії протирічать заяві пана Прем'єра-міністра Голубовича, зробленій в ноті 16. IV. ц. р. ч. 266, на основі якої Український Уряд до закінчення поставок умовленої кількості збіжжя Центральним державам, не постачатиме іншим державам ні хліба, ні фуражу, ні борошна, ні бобових овочів, ні насіння без згоди Центральних держав.

Я маю честь знову звернути увагу Українського Уряду на перейняті ним на себе зобов'язання і при цьому пропонувати, щоб усі питання, котрі повставатимуть в зв'язку з проханням Великої Росії або іншої держави до Українців про постачання їм харчових продуктів, наперед обговорювались між представниками Українського Уряду і Центральних держав.

Дожидаючи від вас задовольняючої відповіді, користуюся з нагоди, щоб запевнити Вас, Високоповажаний Пане Міністре-Президенте, в моїй найглибшій повазі.

Підписано Форгач.

Німецьке правительтво спочатку, здавалось, дійсно хотіло допомогти скорішому заключенню російсько-українського миру, забезпечивши істотні інтереси України. Але зі зміною загальної політичної ситуації (Мурманський та Чехословацький фронт проти большевиків, зріст добровольчого руху і т. д., тяжке становище на Заході), воно почало боятись, що “переворот у Москві може розгорнути наново ціле східне питання в усій його широті”. От чому в справі переговорів воно починає не стільки помагати українському правительству, скільки гальмувати справу.

Та в кінці літа большевики, мабуть, несподівано для себе дістали ще одну підтримку, яка дала їм змогу не спішитися з заключенням миру, затягати час і використовувати перебування своїх агентів на Україні для агітації проти Української Держави; ця підтримка прийшла з боку провідників “Українського Національного Союзу” у Києві, які задумали повстання проти Гетьманського правительтва і за допомогою звернулись до большевиків. Це сталося уже у вересні місяці. Ось як оповідає про це один з головних привідців повстання і учасників цих переговорів з большевиками — голова Національного Союзу В.К.Винниченко: “Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху увійшли у переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х.Раковським і Д.Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідничої діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов’язувались визнати той лад, який буде встановлений новою українською владою і абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д.Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само, як і від пропонуваного грошей. Але договір лишився договором.¹⁴⁸

Переговори ці велись в помешканні товариша міністра фінансів Української Держави В.П.Мазуренка, укр. соціал-демократа, в його присутності і при його участі.¹⁴⁹

Осмілені цими переговорами ще більше, совітські представники вже й зовсім перестали дбати про мир і проволікали справу, вичікуючи, що з того всього вийде. Представник австро-угорського правительтва в Москві фон-Поттере виніс із своєї розмови з Радеком (тоді референтом в справах Середньої Європи в Комісаріяті закордонних справ) вражіння, що “большевики чим далі, то все ясніше відчують, що вони без України не можуть жити й що цим пояснюється їх участь в залізничному страйку на Україні і їх спільна підбурююча робота з тамошніми соціалістами-революціонерами, тоді як у себе в Росії вони ведуть з ними завзяту боротьбу.¹⁵⁰

15 серпня 1918 року голова Української Делегації С.П.Шелухин передав Російській Делегації ноту, в якій сповіщав, що Україна визнала Республіку Всевеликого Війська Донського за суверенну державу і склала з нею договір про обопільні державні межі. Через те Українська Делегація “настоює перед Російською Мировою Делегацією на негайнім установленні твердої обопільної державної межі між Україною та Росією в напрямку од Вигоновського озера до району Новохоперська”. Наступив обмін нотами й деклараціями. Нарешті голова Української Делегації склав 3 жовтня 1918 р. ноту, передану його заступником, в якій у доволі

148. Винниченко. Відродження Нації, Т.ІІІ, Відень 1920, ст. 158-159, також В.Винниченко “Єврейська справа на Україні”, стаття в журналі “Нова Україна”, Прага, 1923, кн. 7-8, ст. 22-23. Про це саме маємо оповідання й з другого боку: самого Х.Раковського в його статті “Ілліч і Україна”, друкованій в харківських “Вістях”. Згідно з оповіданням Раковського, Винниченко в переговорах з ним погоджувався на радянську владу на Україні під умовою, щоб йому дали повну волю в справі проведення українізації. Винниченко сказав: “Так само, як ви створили диктатуру робітників та селян у Росії, так нам треба створити диктатуру української мови (?) на Україні.” Раковський поінформував про це Леніна, а той сказав таке: “Звичайно, справа не в мові; ми згодні визнати не одну, а навіть дві українські мови, але щодо їхньої радянської платформи, то вони нас одурять.” Подаємо цей уступ за “Ділом” ч. 27, 6 лютого 1925 р., з статті “Як добиралися до України Ленін і Раковський”.

149. В.Мазуренко, “Черная Книга”, 1925 ст. 277.

150. Донесення з Москви 20 серпня 1918 р. № 13231.

категоричній формі зазначалася “шкідливість і недопустимість” дальшого проволікання. Ось текст цієї ноти:

“На заяву од 26 септембра 1918 р. Українська Мирова Делегація має за честь одповісти, що вона не може погодитися з нею.

Минаючи неточності в переказах, Українська Делегація констатує, що позаяк, як вона завжди казала, в Берестейськiм договорі Росії од 3 марта 1918 року Україна участі не брала, то через те ніяких зобов’язань на неї тим договором покласти не можна. Російська Делегація в першій частині своєї заяви справедливо пише, що право на зміну всякого договору належить виключно тільки контрагентам, а як Україна не була контрагентом в договорі 3 марта 1918 р., то їй і не належить право вносити в договір зміни й поправки. На підставі цього Українська Делегація завжди одкидала намагання Російської Делегації в тій чи іншій формі накинути Україні ролю контрагента по тому договору з усякими обов’язками.

Але ж Російська Делегація в дальшій частині своєї заяви всупереч цьому вже каже, ніби Германія, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина перед Росією являються по тому договору гарантами за Україну. Це твердження цілком невірне і не має під собою ніяких підстав.

Далі Російська Делегація впадає ще в більшу суперечність з своїм попереднім твердженням, коли несподівано каже, нібито на Україну договором Росії з названими державами накладені якісь зобов’язання. Все оце твердження Російської Делегації безпідставне. Та вона й не вказала через те, які саме зобов’язання і якими пунктами договору Росії накладено на Україну. Такі зобов’язання не виникають із змісту договору.

Україна мирові переговори з Росією розпочала не на підставі договору Росії з союзом, а виходячи з бажання припинити з Росією війну, яку почала не Україна, а сама Росія. Переможена у війні з Германією, Австро-Угорщиною, Болгарією й Турцією, Російська Совітська влада по Берестейському договору взяла на себе ряд зобов’язань перед контрагентами в компенсацію за те, що вони припиняють проти неї війну. Як союзниці України, названі держави наклали на Росію по 6 п. договору ряд зобов’язань і на користь України. Цих зобов’язань одначе Росія не виконала і не виконує цілком свідомо, чим сама ж порушила договір і скасувала 6 п. його. Коли б вона хтіла виконувати цей пункт договору, то союзникам України не треба б було, допомагаючи українцям, гнати війська Совітського уряду з України гарматними та іншими бо-ями. Совітське військо зараз же після підпису договору повинно було покинути українську територію по добрій волі, а не внаслідок боїв, і не займати українського майна, одступаючи з української землі, бо після договору 3 марта це майно вже ніяк не може вважатися військовою здобиччю.

Цього мало, бо совітські війська і зараз продовжують бойові дії проти України, не вважаючи ні на п. 6 Берестейського договору, ні на договір Росії з Україною од 12 іюня 1918 року: ось і в даний момент совітські війська обстрілюють з гармат Новгород-Сіверськ.

Самі мирові переговори з Україною Совітська влада, як роблять враження факти, начебто веде тільки для того, аби перед своїми контрагентами утворити видимість, нібито вона хоче виконати 6 п. договору.

Це бажання тільки піддержувати утворене нею марове мирових переговорів, щоб мати формальні посилки перед своїми контрагентами щодо виконання 6 п. договору, а не вести ці переговори з серйозними наслідками, чого домагається Українська Делегація, особливо рельєфно виявила Російська Делегація в останній заяві, якою пропонує одкинути справу за-ключення миру на довгий і цілком невідомий час. Це вона пропонує тоді, коли російське військо гарматами обстрілює Новгород-Сіверськ.

Ті пояснення, ради яких Російська Делегація пропонує одкинути переговори, для України цілком непотрібні і вона в них не має ніякої нужди. Пропозиція щодо цих пояснень тільки наче ще раз має потвердити, що Російська Делегація хоче всіма способами затягти мирові переговори, проти чого Українська Делегація найрішучіше протестує, як і раніше протестувала.

Через те Українська Делегація пропонує Російській Делегації негайно повернутись до конкретної роботи по установленню державного кордону між територіями Української Держави і Совітської влади і тим прискорити за-ключення мирових переговорів. Українська Мирова Делегація має за честь повідомити, що по детальнім обміркуванні справи, на основі етно-

графічного принципу з корективами державного порядку, Делегація постановила провести остаточну політичну російсько-українську межу, починаючи від Вигоновського озера на схід в такім напрямі:

В межах Минської губернії по річці Шарі, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост і на Уріччя, Пасеки, Слуцьк, Борову, Новий Степ. В межах Могилевської губ.: на Дніпро 4 версти вище Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, по річці Сожу до ріки Бесіди, далі на Святське. Звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семиць-Трубчевський, по р. Нерусі, по р. Севу до р. Тари на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губ. — на схід на Амон, Софроновку, р. Свапу; далі по Свапі й Сейму до Глушкова; далі на південь по природній межі на Касторну, Медвинку і на схід по р. Сейму на Гушино, Лук'янівку, ст. Оскол та Петропавловское (Обуховку). В межах Вороніжської губ.: на Шаталовку, Ріп'євку, до Дону вище Коротояку; далі по Дону на Ліски, Масловку, потім на Шестаково, нижню Кислю, Козтовку, Бутурлиновку, Васильєвку (Водне), Банну і до східної межі Вороніжчини. Звідти на південь починається вже межа України з Всевеликим Військом Донським.

З свого первісного проекту політичної межі України Українська Делегація, таким чином, зрікається західної і південно-західної смуги Орловщини (в районах Трубчевська та Севська), західного виступу Курщини, курського району на південь від р. Сейму і широкої смуги Вороніжчини на північ від Коротояка, в районі Боброва та Новохоперським районі.

Це ті уступки, які Українська Мирова Делегація признала можливим зробити на користь Східної влади, вважаючи на її державні інтереси.

Українська Мирова Делегація сподівається, що Російська Делегація так само зважить інтереси Української Держави і з свого боку виявить нахил до добросусідських відносин, признавши вищезазначену політичну межу.

Цим признанням Російська Делегація відкриє можливість обом державам, поруч з конструюванням внутрішнього ладу, провадити прискореним темпом роботу по утворенню всіх інших основ мирового договору, який має положити початок нормальним політичним і економічним відносинам між Україною та Великою Росією.

Вважаючи на те, що мирові переговори повинні бути прискореними і не затягнутися, Українська Мирова Делегація признає чергові засідання Конференції на понеділок 7 жовтня 1918 р., о другій годині дня, для вислухання відповіді по цій справі, бо дальніші проволікання, особливо взявши на увагу бої, які ведуть совітські війська проти України, являється шкідливими і недопустими. Українська Мирова Делегація сподівається, що Російська Делегація на ділі доведе, що вона дійсно бажає не затягати переговорів, а закінчити їх мировим договором в найкоротшім часі на користь обох народів і держав.

Голова Української Мирової Делегації
С.Шелухин.
5 жовтня 1918 року.

Коли Російська делегація дала на це ухильчиву відповідь, то того ж дня, 3 жовтня, їй було передано другу ноту за підписом товариша голови П.Я.Стебницького з домаганням дати рішучу відповідь до 7 жовтня:

“Обміркувавши пропозицію Російської делегації від 3 жовтня і не знайшовши в ній нових підстав для необмеженого одволікання справи мирових переговорів, Українська Мирова Делегація не може зійти з ґрунту, зазначеного в її заяві від 3 жовтня цього року, і, відхиляючи пропозицію Російської делегації, буде ждати конкретної відповіді в справі предленої російсько-української межі до зазначеного часу. Коли ж у понеділок, 7 жовтня 1918 р., такої відповіді від Російської Мирової Делегації не буде, то Українська Мирова Делегація буде вимушена признати, що дальше продовження мирових переговорів з Росією на київському ґрунті стало неможливим і через те мирові переговори мусять перерватися до вибору іншого моменту і більш слушних умов для закінчення справи.

За голову Української Мирової Делегації
заступник голови П.Стебницький.
3 жовтня 1918 року.”

На цю другу ноту Російська Делегація на останнім засіданні 7 жовтня відповіла, що вона не може дати зразу рішучої відповіді, що мусить виїхати до Москви за інструкціями й тому прохає на деякий час переговори перервати. Українська Делегація прийняла цю заяву до відома. Таким чином, переговори були формально перервані. Українське Правительство рішило розпустити свою Делегацію й предложило їй ліквідувати свою діяльність. Договори про перемир'я, демаркаційну лінію, консульства та ін. залишено поки що в силі. Деякі комісії також залишено (в справі Червоного Хреста, військовополонених та ін.). Раковський виїхав до Москви, Мануїльський тим часом залишився в Києві. Тим часом українська державна варта, дістаючи докази антидержавної діяльності численних большевицьких агентів (служачих при консульствах, членів різних комісій, експертів і т. ін.),¹⁵¹ почала арештовувати таких осіб; у Києві, в Одесі та по інших містах було проведено масові арешти. Це викликало енергійні протести совітського уряду. Відносини ставали усе більше напруженими. Нарешті 3 листопада Мануїльський одержав з Москви наказ виїхати назад до Росії з усім своїм персоналом. Це означало фактичний розрив усяких зносин між совітським правительством і Україною. Українське Правительство задержало Мануїльського на границі, поки з Росії не прибув спеціальний поїзд з персоналом усіх українських консульств у Росії. На границі був переведений розмін. Так закінчилася історія з українсько-російськими переговорами про мир.

151. В згадуваній вже статті Х.Раковського він просто признається, що його делегація підтримувала діяльність комуністів на Україні й обмірковувала з ними можливість державного перевороту. Див. "Діло" 1925, ч. 27, ст. 3.

ХІ.

Відносини з Доном. Кубанська справа. Справа Бесарабії. Поліське староство. Крим.

Відносини Української Держави до Дону відразу, як справедливо зазначає донський історик, прийняли “добросусідський приязний характер”.¹⁵² Донські козаки майже одночасно з Україною і так само за допомогою німців визволились з-під большевицької окупації. З мая 1918 року “Круг Спасення Дона” вибрав військовим отаманом генерал-майора П.Н.Краснова з широкими повноваженнями. Одночасно Круг прийняв “Основні Закони Всевеликого Війська Донського”, котрі передавали всю владу з рук колективу — козацького Кругу до рук одної особи — отамана.¹⁵³ Спільний ворог — большевики, спільна залежність від присутності на своїй території німецьких військ — диктували Україні й Дону зближення й добросусідські відносини. Але були й причини для суперечок: на колишній території “Области Войска Донского” жило багато українського населення; окрім західніх волостей понад річкою Калитвою, ціла Таганрозька округа була в значній мірі заселена українцями (61,7 %). Вона й входила раніш в склад Катеринославської губ. і тільки в році 1887 була одрізана до Дону. Промисловий Таганрозький район, тісно зв'язаний з донецьким районом Катеринославщини, мав величезне економічне значіння для України. Ось чому українське правительство настояло перед німцями, щоб вони окупували тимчасово Таганрозьку округу, як належну до України, аж до вирішення питання між Україною й Доном безпосередньо. Німці так і зробили: в Таганрог був призначений український комендант полковник Давидов.¹⁵⁴ Але й донці не тільки не хтіли зректись Таганрозької округи, але ще й претендували на Старобільський повіт Харківщини з його кінськими заводами й на Луганськ на Катеринославщині з його заводами амуніції!¹⁵⁵

Зразу ж по своїм виборі отаман Краснов вислав листа до Імператора Вільгельма II і до Гетьмана Скоропадського. В першому листі він повідомляв, що Донське Військо не воює з Німеччиною, прохав визнати Дон самостійною державою “аж до визволення Росії од большевиків”, прохав допомогти зброєю й пропонував торговельні відносини через Україну.¹⁵⁶

В листі до Гетьмана отаман Краснов писав про “вічну приязнь донських козаків з українцями”, про те, що Україна не слушно претендує на одвічні донські землі — Таганрозьку округу, прохав допомогти ї, не знаючи справжніх намірів Гетьмана, закликав його до спільної праці по відбудові єдиної, неділимої, великої Росії. В тім же листі отаман сповіщав, що виражає своїм надзвичайним послом на Україну генерала А.Черечукина, котрий і мав передати лист отамана.

11. травня ген. Черечукин прибув до Києва і поінформувавшись на місці про становище, доніс отаману Краснову, що на Україні йде будовання самостійної держави й що пункт в листі от. Краснова про відбудовання “єдиної-неділимої” треба викинути. Отаман Краснов так і зробив. В його новому листі цей пункт був викинутий, а ген. Черечукину наказав було домагатися насамперед визнання Дону самостійною державою з боку України.

152. К.П.Каклюгин: Донской атаман П.Н.Краснов и его время. “Донская Летопись” № 3, 1924, ст. 82.

153. Пункти про отаманську владу звучали: 1. Влада управління Військом у цілому її обсягу належить Військово-му Отаману в межах всього Сев. В. Донського. 2. Отаман затверджує закони, і без його затвердження ніякий закон не має сили. В дальших §§ говорить, що Отаман призначає управляючих oddілами (міністрів) і голову ради управляючих. Установлювалося право громадянства В.Донського, порядок видання законів, адміністрація, фінанси, військовий суд, вводився донський прапор, герб і народний гімн. “Основні закони” мали зберігати свою дійсність до “скликання Великого Військового Кругу з представників усіх округ В. Донського і повного заспокоєння Війська”. “Донская Летопись”, № 3, ст. 323-326.

154. Само населення Ростова, як це видно з донесення німецького агента своєму правительству 11 червня 1918р. дуже хтіло прилучитись до України.

155. “Донская Летопись” № 3, 1924.

156. Ibid, ст. 77.

Ген. Черечукин досяг того, що за обопільною згодою Гетьмана і німців Дону були відпущені значні запаси зброї, муніції, набоїв, частиною в кредит, частиною за гроші. Потому почалися переговори про визнання Дону Україною. Ці переговори затяглися майже на два місяці з різних причин. Перш за все, майже одночасно з донською місією прибула до Києва і кубанська місія, в котрій головну роль грали українці; кубанські делегати йшли назустріч стремлінню українців державних включити Кубань в склад Української Держави, якщо не на правах автономної провінції, то принаймні як частину федерації Україна-Кубань. Делегати Кубані виставили були ідею ще ширшого федеративного союзу, до якого увійшов би й Дон та північний Кавказ. Отаман Краснов готовий був іти на федерацію з Україною і дав своєму послу ген. Черечукину такі директиви: “на місцеву федерацію з Україною можна йти при умові повної автономії, свого отамана, свого війська, своєї мови. Монетна система, шляхи, пошта можуть бути спільні. Велике представництво членів Війська в Ради. Донське Військо служить тільки для оборони свого краю і його не можна виводити поза межі без особливої згоди Великого Круга. Закони свої, але пристосовані до українських, вироблені на Раді спільно”. Але от. Краснов ставив домагання Луганська, не погоджувався відступити Таганрозьку округу. Розмови й переговори в справі федерації залишилися в області теоретичних міркувань.¹⁵⁷

Другою причиною, яка спиняла визнання Дону Україною було підкреслення Доном його тимчасового існування як окремої держави “вплоть до образования Великой России”. Це примусило українське правительство звернутись до отамана Війська Донського з нотою:

Міністерство
Закордонних Справ
8 липня 1918 р.
6024
м. Київ.

До пана Отамана
Всевеликого Війська Донського.

Правительством Української Держави, незмінно змагаючи до дружби й мирного сусідства з хоробрим Донським козацтвом і вітаючи стремління Всевеликого Війська Донського до державної самостійності, було би вельми раде вступити в тісні добросусідські відносини з Всевеликим Військом Донським, як з суверенною, остаточно сформованою і ні від кого не залежною державою на непохитних основах взаємності й рівності.

Одначе в 1 пункті декларації Всевеликого Війська Донського оповідається, що “Військо Донське складає самостійну Демократичну Республіку” тільки до сформування в тому чи іншому вигляді Росії, а в п. 6-му “Донське Військо пропонує всім державам визнати його права на самостійне існування знову-таки лиш до часу поветання в тій чи іншій формі єдиної Росії”.

Таким чином, згідно декларації, державна організація Всевеликого Війська Донського в теперешній мент має лиш тимчасовий характер, що, на жаль, надзвичайно утруднює можливість вирішення піднесеного в п. 3-му Декларації питання про установаження точних границь між Донським Військом та Україною, не вважаючи на все добре бажання Української Держави можливо швидше й остаточно, а не тимчасово лиш вирішити це дуже важне державне питання.

Вважаючи з свого боку дуже цінним і необхідним установаження постійних взаємин між суверенними державами Дону й України, правительством Української Держави вірить, надіється й щиро бажає, щоб усякі перешкоди щодо цього були усунуті по змозі якнайскорше.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.
Управляючий Міністерством Закордонних Справ Д. Дорошенко.

На це прийшла така відповідь з Дону:

157. А.В.Черечукин. “Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919г.”, “Донская Летопись”, № 3, ст. 186.

Председатель Совета Управляющих
Отделами и Управляющий Отделом
Иностранних Дел Правительства
Всевеликого Войска Донского.

20 июля 1918 г.
г.Новочеркасск.

Ясновельможному Пану Гетьману Всея Украины.

Нотой от 17-го июля с. г. за № 6024 Правительство Украинской Державы заявляет о неизменном желании жить в дружбе с Всевеликим Войском Донским, как с суверенной и независимой Державой: единственное препятствие к признанию Дона самостоятельным и к установлению необходимых добрососедских отношений и к разрешению вопроса о границах Украинское Правительство видит в §§ 1 и 6 декларации Всевеликого Войска Донского, в которых как-будто Его Правительство просит о признании Всевеликого Войска Донского самостоятельным и суверенным лишь временно впредь до образования в той или иной форме единой России.

Всевеликое Войско Донское, уже существовавшее как самостоятельное государство с 1570 по 1645 год, в настоящее время, отделившись от Советской России, объявляет себя вновь вполне самостоятельным, ни от кого не зависящим, окончательно определившимся и суверенным государством и со своей стороны, стремясь к самой тесной дружбе и мирному сожительству с Украинской Державой, предлагает всем государствам признать его таковым.

Вместе с сим Правительство Всевеликого Войска Донского, постоянно стремясь к поддержанию и развитию дружественного и мирного сожительства с Украиной и признав необходимым для блага населения и развития экономических условий Всевеликого Войска Донского жить в самой близкой дружбе с Украиной, каков бы строй ни был в России, полагает, что наличность §§ 1 и 6 деклараций отнюдь не должны вызывать толкований о расхождении Всевеликого Войска Донского с Украиной в случае образования единой России, а лишь предусматривают, что если когда-нибудь возродится Россия, то и тогда Всевеликое Войско Донское, отделившееся в настоящее время от нее в самостоятельное государство, соблюдая дружбу и связь с Украинской Державой, не изменит Украине своей дружбой.

Правительство Всевеликого Войска Донского, полагая, что образование единой России без Дона и Украины, этих мощных и самостоятельных государств с большими территориями и природными богатствами, не мыслимо, — считает, что §§ 1 и 6 деклараций Правительства Всевеликого Войска Донского отнюдь не могут служить препятствием к тесному сближению и неразрывной дружбе Украины и Всевеликого Войска Донского, как соседних, самостоятельных и суверенных государств, идущих совместно по пути взаимной поддержки независимо от того, как бы ни развернулись события в будущем.

Правительство Всевеликого Войска Донского убеждено, что настоящие намерения помогут скорейшему и окончательному разрешению и установлению постоянных государственных взаимоотношений между двумя суверенными державами Украиной и Доном на незыблемых началах взаимности и равенства.

Председатель Совета Управляющих Отделами
и Управляющий Отделом Иностранних Дел
А.Богаевский.

Обставини примушували Правительство Української Держави спішити з заключенням договору з Доном; було важно придбати собі спільника супроти Совітської Росії і самим фактом з'ясування державних границь України на південному сході вплинути на прискорення питання про границі в переговорах з совітською делегацією. З огляду на німців також було важно порозумітись з Доном, щоб спільними силами здобути собі більшу свободу рухів. Були на рещті й причини економічного характеру, які робили дуже потрібним договір з Доном. З огляду на це все українські представники в переговорах з Доном — міністр закордонних справ Д.Дорошенко, товариш міністра Ол.Палтов і голова мирової делегації С.Шелухин зважились піти навіть на певні уступки, щоб досягти порозуміння. З боку Донського правительства вели переговори міністр торгівлі В.А.Лебедев і посол ген. Черчукин.

8 серпня 1918 року нарешті було заключено договір між Українською Державою й Доном такого змісту:

1. Грядиці, які ділять названі Держави, зазначаються колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої області Війська Донського, себто межею цієї області й Катеринославської, Харківської й Воронізької губерній, причому в районі Маріуполя, який залишається за Україною, сторони визнають за потрібне прилучення до України певної площі на Схід, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністраційно-господарського управління міста й порту з їх околицями. Задля цього має бути призначена в найкоротший термін мішана комісія.

2. Обидві Держави признають себе взаємно незалежними й суверенними.

3. На границі обидві Держави можуть установляти митні комори.

4. З міркувань стратегічних Донське Військо тимчасово обсаджує лінію залізниці Чертоково-Ліски і Ліски-Поварино, аж доки не буде забезпечена цілість території України й Всевеликого Війська Донського супроти ворожої погрози з півночі.

5. На території Всевеликого Війська Донського українське населення дістає всі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни, а політичні права дістає такі, які прислужують тим громадянам, які належать до козацького стану. Такі ж права дістають на Україні особи, які народились в області Дону.

6. Обидві Держави зобов'язуються в будучині не заключати з іншими державами або озброєними організаціями договорів, які могли б шкодити інтересам другої держави.

7. Обидві сторони зобов'язуються в якнайкоршому часі скласти особливі договори щодо:

а) вільного транзиту,

б) товарообміну,

в) митних відносин,

г) фінансових взаємовідносин,

д) залізничної й поштово-телеграфної конвенції,

е) мішаних комісій по урегулюванню питань, які торкаються Донецького Басейну, з метою зберегти господарську єдність цього Басейну.

8. Всевелике Військо Донське зобов'язується вжити заходів для забезпечення Донецького Басейну продовольчими й смазочними матеріялами, а Україна — постачати ліс і метали виробу.

Задля урегулювання питань, зазначених в п. 7 і 8, заснуються особливі мішані комісії".

Окремою умовою з 5 (18) вересня 1918 р. було зазначено, що господарське життя Таганрогського промислового району має бути підпорядковане центральній Доно-Українській Комісії у Харкові. Донці мусили з цим погодитися, бо заводи й копальні донецькі так тісно зв'язані і так сильно залежать з технічного погляду від донецького промислового району Катеринославщини, що розвиватись самостійно просто було б не в силі.

Зречення Таганрозької округи на користь Дону викликало в свій час незадоволення з боку українських націоналістів. Але українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденду і тим самим розбуджувати національну свідомість серед українського населення на Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденду. Піддержання українського національного руху на Донщині шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам на Дону взяло на себе українське Міністерство Закордонних Справ, як це воно робило і в Криму та на Кубані.

30 серпня прибув до Києва з своєї подорожі на Дон ген. Черечукин, уже як постійний повномочний посланник Донської Республіки. 28 вересня відбулася в Гетьманському палаці урочиста передача Гетьманові грамоти від Отамана Війська Донського. Перед фронтом почесної варти у великій залі гетьманського палацу посланник звернувся до Гетьмана, що вийшов йому назустріч з своїм почотом, з такою промовою:

“Ясновельможний Пане Гетьмане!

Договором 8 серпня нового стилю між Україною та Доном ще міцніше скріплено одвічні нерозривні зв'язки дружби між українцями та донцями.

Мені випала доля в сьогоднішній день від імені Всевеликого Війська Донського і його

Отамана ген. Краснова засвідчити знову почуття ширшої дружби Дону з Україною, передати привітання від Дону і вітати Вас, як голову Української Держави. Великий Військовий Круг в особі своїх членів, виразник громадської думки Всевеликого Дону, зібравшись у цей час в Новочеркаську, вповні ухвалив політику Правительства і Отамана, яка то політика повела до закріплення наших приятельських зносин і поставила на один спільний шлях історії Україну й Дон при взаємній піддержці одне другого.

Призначений за Вашим дозволом отаманом Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського при Вашій Світлості, я прошу ласки Ясновельможного Пана Гетьмана доручити Вам свою акредитуючу грамоту і запевнити Вас в своєму непохитному рішенні при дальшій праці, обстоюючи інтереси Всевеликого Війська Донського, погоджувати їх з бажаннями рідної Дону по крові України, що довела нам свої ширі почуття”.

Приймаючи грамоту, Гетьман відповів:

“Я радий прийняти Вас як посланника Дону і сподіваюсь, що договір, зроблений між нами, закріпить назавжди приятельські зв'язки на спільну користь України й Дону”.

Після вручення грамоти відбувся сніданок. Стіл було прикрашено гербом Всевеликого Війська Донського з живих квіток. Гетьман промовив тост за славу й процвітання Дону, за скріплення зв'язків Дону з Україною й за здоров'я отамана П.Н.Краснова та його посла ген. Черечукина.

На цей тост ген. Черечукин відповів промовою:

“Ваша Світлість, Ясновельможний Пана Гетьмане! Всевелике Військо Донське, вступивши в боротьбу з большевиками за своє політичне та економічне існування й знемогаючи в непосильній боротьбі, п'ять місяців тому звернуло свій погляд до здавна дружньої України, сусідньої з землями Всевеликого Війська Донського.

Спільна кров українців і донців, пролита вкупі в багатьох війнах на полях битв, спільність багатьох інтересів викликали природне стремління до зближення й щире бажання йти по шляху взаємної піддержки.

Політична кон'юнктура, що склалась останніми часами, не дозволила вирішити питання про політичну самостійність Дону тільки між Україною й Доном і диктувала необхідність узгляднення інтересів і Німеччини, котра прийшла на Україну й на територію Донських Козаків.

Треба було прислухатися до думки Німеччини. Прихильна до Дону Німеччина, щиро співчуваючи самовизначенню народів взагалі і зокрема сформуванню Всевеликого Війська Донського як окремої держави, якою було воно триста років тому, через політичні обставини моменту не могла визнати Дон самостійним.

Перед Самостійною Українською Державою, яка недавно вийшла на арену історії, повстало питання: чи піддержати знемогаючого в боротьбі брата — Дон, чи скористувавшись з обставин, використати перевагу німецької зброї і поширити за її допомогою свої межі? Як людина, що весь час вела переговори і більше ніж хто інший посвячена в усі деталі, я щасливий заявити сьогодні, що Україна виявила себе справжнім приятелем Дону. Україна, при відсутності завойовницьких стремлень у Німеччини, наперекір дуже важній політичній ситуації, не побоялася визнати самостійність Війська Донського і не побоялася допомогти йому.

Від імені мого Правительства і Всевеликого Війська Донського я щасливий засвідчити ту послугу, яку зробили особисто Ви, Ваша Світлосте, і Ви, ексцеленце, (звертаючись до міністра закордонних справ) при переговорах з прихильними до нас німцями. Сміливо, не лякаючись можливих ударів, не боячись політичних ускладнень, Ви перший визнали Дон достойним вийти на арену самостійної державності, Ви подали матеріальну поміч, Ви сприяли урегулюванню й утворенню тих обіцяючих скоріший мир добросусідських та нормальних відносин з німцями, які встановились тепер. Всевелике Військо Донське ніколи не забуде цієї послуги.

Від імені Отамана і всього Всевеликого Війська Донського я п'ю за здоров'я Ваше, Ваша Світлосте, і підіймаю келих за процвітання Української Держави, я п'ю за нащадків запорожців, я п'ю за дальшу непохитну дружбу України й Дону.

Його Світлості Гетьману всієї України “Ура!”¹⁵⁸

Між Україною й Доном справді встановились приязні добросусідські відносини. Українське правительство й далі передавало за гроші й у кредит запаси зброї й амуніції донцям, між обома державами почався жвавий товарообмін. Дипломатичним представником України на Дону був спочатку (тимчасово) М.А.Славинський, а потім генерал К.Середин.

В справі Кубані українське правительство вело таку лінію, щоб якомога тісніше зблизитись з єдинокровним з нами кубанським козацтвом і нахилити його до злуки з Україною. Воно

Голова Української
Військової Місії на Дону
ген. К. Середин

дивилось на Кубань, як на частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатись до України або як автономна область, або на федеративних основах. Зближення полегшувалося тим, що на чолі Кубанського Правительства стояв український громадський діяч і патріот Л.Бич, а взагалі в кубанському уряді національно свідомі козацькі діячі грали рішучу роль. Вони, розуміється, з усіх сил дбали про об'єднання з Україною. Однак діло ускладнялося тим, що в той час Кубань увійшла в спілку з північно-кавказькими горцями, а також і з терськими козаками. Крім того деяку роль грав на Кубані й зашлий, т. зв. іногородній елемент, в значній мірі представлений росіянами. Це в'язало українським патріотам на Кубані руки. Та найтяжче було те, що на початку літа 1918 р. Кубань майже вся перебувала під большевицькою окупацією після того, як 23 березня 1918 р. большевики захопили Катеринодар. Кубанський уряд, Крайова Рада, недовбитки козацького війська і багато місцевої інтелігенції перебували на той час на півночі Кубанського краю, по сусідству з Доном. В північно-східній частині краю засіли добровольці з своїми проводирями, генералами М.Алексеевим та А. Денікіним, з котрих останній ненавидів українців не менше, як большевиків і до Української Держави з її Гетьманом ставився непримиримо вороже. В таких обставинах прибула 28 мая 1918 р. до Києва Кубанська делегація. До її складу входили: голова М.Рябовіл (голова Кубанської Законодатної Ради), його заступник Султан Шахин-Гирей (голова комітету кавказьких горців), члени Ради К.Я.Безкровний, Гр.В.Омельченко й П.М.Каплин і кубанський міністр хліборобства Д.Є.Скопцов. З них М.Рябовіл, К.Безкровний і Гр.Омельченко були відомі українські національні діячі й патріоти. В Києві, в Міністерстві закордонних справ і при Гетьманському дворі, зустріли делегацію дуже тепло й прихильно.

Вже за кілька день по приїзді кубанців вони були прийняті Гетьманом, а 3 червня на їх пошану відбувся в Гетьманському будинку урочистий сніданок. На сніданку були присутні: радник німецького посольства гр. Берхем, голова міністрів Ф.Лизогуб, військовий міністр А.Рогоза, міністр закордонних справ Д.Дорошенко, представники від сердюцької дивізії, начальник штабу Гетьмана ген. В.Дашкевич-Горбацький, товариш міністра закордонних справ А.Платов і члени Гетьманського штабу. Гетьман вітав прибулих з Кубані представників і сказав: "Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки, не дивлячися на різні перешкоди життя, лишилися вірними синами рідної Неньки-України. З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні кубанці підуть разом з молодією Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків". Гетьманові відповідав на українській мові один з делегатів кубанців. Він вітав Гетьмана і від імені свого та всього кубанського населення, яке послало делегацію на Україну, дякував за ту широку гостинність, той щирий прийом, котрі делегація зустріла на Україні. Делегат-кубанець висловив тверду певність щодо того, що Кубань буде завжди жити в цілковитім єднанні з своєю Ненькою-Україною.

Міністр закордонних справ Д.Дорошенко сказав промову на тему про історичний зв'язок Кубані й України та зазначив необхідність міцного, братського союзу між ними. Наприкінці міністр сказав, що радо вітає славне кубанське військо в особі його представників і п'є за тісне єднання Кубані з Україною. Один з представників делегації Султан-Гирей вітав Гетьмана від імені горців Кавказу, котрі "ще в часи Богдана Хмельницького приходили на Україну боротися з спільним ворогом. Ще в старі часи хоробрі горці товаришували з запорозькими лицарями й

тепер треба сподіватись, що обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі". Гетьман пив та кож за здоров'я представників сердюцької дивізії та присутніх на сніданку військових чинів, закликаючи їх допомагати організації здисциплінованої, славної старими звичаями української армії.¹⁵⁹

Між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації устанавилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України. Становище кубанців було важке: вони були в певній залежності від донців, а ті противилися простому прилученню Кубані до України і настоювали на збереженні т. зв. Доно-Кавказького Союзу. Кубанці мусили вести діло потай від донського представника ген. Черечукина, але серед їхньої делегації знайшлися члени-великоруси, котрі неприхильно ставилися до одвертої українофільської політики голови делегації М.Рябовола, і один з них попередив ген. Черечукина, що Рябовіл веде переговори про включення Кубані до складу Української Держави і сполучення з нею через Ростов і Керченську протоку.¹⁶⁰ Було дано знати Кубанському правительству і звітти прийшла інструкція до делегації не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю. Ця допомога була дана. Вже в кінці червня було вислано з України в розпорядження Кубанського Правительства перший транспорт зброї: 9 700 рушниць, 5 мільйонів набоїв і 50 000 снарядів для 3-х дюймових гармат. В липні місяці було вислано на Кубань 3 цілком споряджені батареї по 4 гармати (3-х дюймові) в кожній, з повною амуніцією, кількостю кулеметів, багато всякої іншої зброї. І такі транспорти вислались українським правительством для кубанців майже кожного місяця.

Саме в той час армія добровольців під проводом ген. Алексеєва лаштувалась до походу на Катеринодар. Було ясно, що хто визволить Кубань від большевиків, котрі чинили страшні звірства й спустошення в краю, той здобуде собі остаточно симпатії населення і до того прихилляться кубанські козаки. Тому-то міністр закордонних справ умовився з українськими делегатами Кубані, що буде старатись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки буде можна. Малася на увазі дивізія генерала Натієва, розміщена тоді в східній частині Харківщини, вздовж кордону. Вона рахувала в собі коло 15 000 людей. Гетьман цілком ухвалив план – вислати цю дивізію до Азовського побережжя, посадовити на кораблі і зробити десант на Кубанському побережжі. Тим часом на Кубані вибухло би вже підготовлене повстання і за його допомогою можна було б вигнати з краю большевиків, загрожених з півночі і з північного сходу донцями та добровольцями. Важно було випередити ген. Алексеєва, захопити Катеринодар, і тоді було б можна проголосити злуку Кубані з Україною.

Після довгих і важких клопотів удалось досягти згоди німців на цю операцію; вони згодились замінити дивізію ген. Натієва на большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі організації десанту на Чорноморському побережжі. Вже був виданий наказ стягати відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений план операції і відпущені на неї засоби. Але справа розбилася через подвійну політику німців і через саботаж, або вірніше зраду одного з високих чинів українського міністерства війни, очевидножкi бувши в стосунках з ген. Алексеєвим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексеєв швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посував на Новоросійськ. Тоді німці заявили, що вже пізно, що вони не можуть допустити до збройної сутички між українцями й російськими добровольцями... Таким способом, замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повстала територія, опанована Добровольчою російською армією з її ворожими до українства відносинами і планами відбудови "єдиної-неділимої" Росії. Кубанська Рада мусила коритися добровольчим генералам, котрі скоро взяли за нищення всякої автономії в краю. Все, що було активно-ворожого до української державности (з-поміж антибольшевицьких елементів), почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво завзятий ворог українства й Української Держави, редактор "Киевлянина" В.Шульгин. Між Києвом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й плани повалення Української Держави.

159. "Вістник політики, літератури й життя". 1918, № 24, ст. 374.

160. Див. спомини ген. Черечукина "Донская Летопись", № 3, ст. 184-185.

Українському Міністерству закордонних справ залишилося піддержувати прихильні до нас елементи на Кубані. Було асигновано кошти (передані через відомого українського діяча Ст.Ів.Ерастова, який приїздив до Києва з Новоросійська) на видання українських часописів і на українську агітацію. Яко генеральний консул Української Держави був висланий до Катеринодару Прокіп Понятенко, визначний український соціал-демократ, що мав великі зв'язки в національних українських кругах на Кубані. Треба зазначити, що Кубанське Крайове Правительство й після окупації Катеринодару російською добровольчою армією дуже дорожило добримі відносинами з Українською Державою й не губило надії на можливість більш-менш тісного об'єднання з нею в будучині. В другій половині жовтня 1918 р. воно вислало до Києва надзвичайну місію з полковником В.М.Ткачовим на чолі. Ця місія була прийнята Гетьманом в урочистій авдієнції 21 жовтня.

Подаємо за тодішньою пресою опис цієї авдієнції: “В палаці пана Гетьмана вчора відбувся прийом надзвичайної місії Кубанського Крайового Правительства...”

Голова Місії відчитав грамоту Військового Отамана Кубанського Крайового Правительства до пана Гетьмана: “Ваша Світлосте ! Керуючись свідомістю спільності політичних, культурних і економічних інтересів України та Кубані і щиро бажаючи скріпити дружні відносини між обома рідними країнами, ми, військовий отаман кубанського Козацького Війська і Кубанське Крайове Правительство, визнали за необхідне вислати до Вашої Світлості надзвичайну місію на чолі з полковником В.М.Ткачовим і в складі члена Законодавчої Ради П.Л.Макаренка і полковника Євтушенка, котрим доручаємо вітати Вашу Світлість і правительство Держави Української і, якщо на те буде згода Вашої Світлості, поставити перед Правительством України питання про заключення в найближчий час між обома країнами порозуміння. Насущні інтереси обох країн, як відко, вимагають якнайтіснішого зближення між ними, і Кубанське Правительство має тверду надію, що з давніх-давен зв'язані між собою кровними узами і повні яскравих прикладів боротьби за незалежність, Україна й Кубань знову дадуть зразок могутнього братнього союзу”.

Його Світлість пан Гетьман України відповів українською мовою: “Щиро дякую військового отамана Кубанського Козацького Війська і Кубанське Крайове Правительство за сердечне привітання. Маю тверду надію, що кубанське козацтво, яке є прямим нащадком запорожців, зіллється в тісний братський союз з рідною йому Україною на добро і на славу Кубанського Війська та Української Держави”.¹⁶¹

Місія мала на увазі працювати над скріпленням дружніх відносин між Україною й Кубанню і заключенням мілітарної конвенції. Неофіційно їй було доручено вивчити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною. Місія досягла висилки нових транспортів зброї і муніції, а крім того, між кубанцями й німцями було заключено торговельну умову.

16-го листопада 1918 р. Кубанська Місія заключила з Українським Правительством договір про торговельні, консулярні й мореходні зносини, а ще раніше, 13-го, було постановлено завести взаємні переводні операції як банкові, так і ощадних кас між Україною й Кубанню. Ця остання умова вироблена при участі з українського боку В.В.Ігнатовича та К.І.Білинського, а з кубанського — В.І.Родіонова та П.П.Сирейщикова.

16-го листопада було заключено також залізничну конвенцію між Україною й Кубанню, підписану з українського боку тов. мін. шляхів, А.В.Лукашевичем, з кубанського — Н.І.Родіоновим і В.М.Ткачовим. 14 листопада було заключено між Україною й Кубанню “Згоду щодо поштово-телеграфних зносин”, підписану з укр. боку тов. мін. Вн. Справ В.А.Кулябою-Корецьким і з Кубанського В.М.Ткачовим і В.І.Родіоновим.

У відповідь на присипку місії полковника В.Ткачова Українське Правительство вислало надзвичайну місію з полковником Ф.Боржинським на чолі.¹⁶² Ця місія прибула вже в листопаді на Кубань і тут, в Катеринодарі, на засіданні Законодавчої Ради 1 листопада полковник Боржинський склав урочистий привіт Кубанському Козацтву від імені Гетьмана і Української Держави. Доля полковника Боржинського була трагічна: коли він вертався на Україну в кінці

161. “Киевская Мысль” 1918, № 193.

162. Боржинський був родом з Уманського повіту на Київщині, полковник російської, а потім української служби.

січня 1919 р., його коло станиці Іловайської захопили російські добровольці, судили за “зраду” єдиний-неділимий Росії і там же на місці розстріляли...

Осередком питання наших відносин з Румунією була справа Бесарабії, анектованої румунами в березні 1918 року. Обкарнана в своїх грязицях з Австро-Угорщиною, спутана в своїм економічному житті важкими умовами Букарештського миру з центральними державами 5 березня 1918 року, Румунія шукала собі якоїсь компенсації на сході, де тимчасово панував революційний хаос. Вона звернула свої погляди на Бесарабію. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні грязиці Румунії в договорі і заявивши устами Кюльмана, що питання про Бесарабію це справа румуно-українського порозуміння. Користуючись з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору й розпоряджаючи кількома дивізіями війська спеціально на східньому своєму кордоні,¹⁶³ Румунія в кінці березня впровадила своє військо в Бесарабію, і тоді сойм “Бесарабської Республіки”, т. зв. “Сфатул-Церій” проголосив прилучення Бесарабії до Румунії.¹⁶⁴ Певно на вотум “Сфатул-Церія” вплинуло те, що Україна, яка була в той час тереном боротьби між большевиками і соціалістичним правительством Центральної Ради, вважалася далеко менш надійною опорою ладу й порядку, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначіння “окраїн”, в тім числі й Бесарабії, тим самим давала румунам підставу твердити, ніби Україна зріклася своїх прав на Бесарабію.¹⁶⁵

Одначе, коли наміри румунів щодо окупації Бесарабії почали здійснюватися, правительство Української Народньої Республіки стривожилося і прем'єр-міністр Голубович вислав до німецького правительства і до румунського ноту такого змісту:

“Українське Правительство глибоко заінтересоване в долі пограничної області Української Республіки — Бесарабії. Не зважаючи на те, що області заселення двох межуючих народів, українського і молдаванського, взаємно перемержуюються, не підлагає сумніву, що в північній частині бесарабської території живуть переважно українці, а в полудневій (між гирлами Дунаю і Дністра коло берегів Чорного моря) мають вони відносну більшість, і таким чином Бесарабія щодо свого етнографічного, економічного і політичного положення творить одну неподільну цілість з основною територією Української Народної Республіки. Володіючи значною частиною Чорноморського побережжя, в західній частині котрого лежить великий економічний центр Одеса, з яким саме зв'язана ціла полуднева Бесарабія, Українське Правительство уважає, що всяка зміна бувшої російсько-румунської грязиці, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко нарушує політично-економічні інтереси Української Республіки. З огляду на те, що тепер значна частина Бесарабії зайнята румунськими військами і питання про дальшу приналежність Бесарабії могло б бути предметом нарад на букарештській мировій конференції, правительство Української Народньої Республіки уважає обговорення і вирішення цього питання за можливе тільки при участі і за згодою представників Українського Правительства.”

Коли анексія Бесарабії стала фактом, Центральна Рада протестувала проти цього. В своїм засіданні 12 квітня вона винесла резолюцію, яка була переслана румунському правительству як декларація. В цій декларації заявлялось, що Центральна Рада не визнає ухвали Сфатул-Церія за акт виявлення волі всіх народів, які заселяють Бесарабію, і що Українська Народня Республіка вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які заявили вже, або заявлять про своє бажання належати до Української Народньої Республіки. Але це тільки ускладняло справу, ставлячи питання не про цілу Бесарабію, як окремий край, етнографічно і економічно зв'язаний з Україною (не кажучи вже про зв'язки історичні), але про якісь окремі частини її.

На декларацію Ц. Ради румунське правительство відповіло нотою 20 квітня 1918 року,

163. На основі п. 5-го Букарештського договору Румунія мусила зразу демобілізувати 8 своїх дивізій, а по заключенні миру з Росією демобілізувати й решту, залишивши тільки кілька частин для охорони східнього кордону.

164. З-поміж 123 членів сойму 84 заявили за злуку, 3 було проти, 36 утрималось.

165. Голова Ц. Ради проф. М. Грушевський у своїй промові на зборах Ц. Ради 15 березня 1919 року сам заявив, що “з української сторони ніхто не має претензії на ті частини Бесарабії, в яких більшість становить молдаванська людність... мова може бути тільки про ті території, в яких молдаванська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бесарабії й полудневу”. (Див. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, ч. 13. ст. 187.)

одержаною в Києві вже за Гетьманського правління, в якій заявлялося:

1) що Бессарабія не анектована, але добровільно злучилася з основною частиною своєї батьківщини;

2) що румунське правління не знає жадної частини Бессарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України. Та якби частина населення й уважала себе за українців, то це ще ніякий доказ, що воно дійсно є українським;

3) коли Україна підписувала Берестейський договір, вона не виявила в ньому жадних прав на Бессарабію;

4) румунське правління пригадує заяву українського правління генералу Коанді від 15 січня 1918 р., що воно не тільки нічого не має проти прилучення Бессарабії до Румунії, але буде навіть підтримувати Бессарабію в цьому.

Через те румунське правління одхиляє протести українського правління.

Зміст і тон цієї відповіді свідчили, що на румунів могли зробити враження лиш ті протести, за якими стояла якась реальна сила.

І правління Центральної Ради, не посідаючи такої сили, мусило обмежитися протестом, а само приступило до нав'язання дипломатичних зносин з Румунією, виславши туди посла М.М.Галагана.

Гетьманське правління рішуче стало на тому, що окупація румунами являється актом насильства і противиться інтересам Української Держави. Воно рішило не нав'язувати дипломатичних зносин з Румунією, ані торговельних, підтримувати в Бессарабії українську іріденту й дождати того часу, коли сформується збройна українська сила, щоб заговорити з румунами вже іншим тоном. М.М.Галаган скоро повернувся до Києва, як тільки почув про переворот 29 квітня. Нового представника до Румунії не було вислано. Були залишені лиш консули, потрібні для охорони величезного військового майна, що полишалось в Молдавії після розпаду колишнього російського "румунського" фронту.

Одним з перших розпоряджень Гетьманського правління був наказ, підписаний головою Ради Міністрів Ф.Лизогубом і міністром торговлі С.Гутником з 11 травня 1918 р. про заборону вивозу всяких товарів до Румунії й Бессарабії.¹⁶⁶ Цей наказ поставив Румунію, оточену звідусіль ворожими державами, які тільки що промусили її до миру на дуже тяжких економічних умовах, в надзвичайно скрутне становище".

Румунія, придушена звідусіль державами-переможцями, мусила перше шукати зближення з Україною і нав'язання з нею дипломатичних і особливо торговельних зносин. Вона звернулась до німецького і австро-угорського правління з нотою 10 червня 1918 р., прохаючи "d' intervenir auprès du Gouvernement de la République Ukrainienne à l' effet d' obtenir, que des relations normales et directes soient établies entre la Roumanie et l'Ukraine". Це прохання, говорилось далі в ноті, є тим більш законне, що офіційні зносини вже існували і до певної міри існують і тепер між цима двома сусідніми державами. Досить пригадати, що Україна раніш вже допустила до Києва з титулом офіційного представника Румунії генерала Коанду, котрому правління Української Республіки кілька разів робило заяви великого значіння і що саме Українське правління з свого боку вислало до Румунії дві офіційні місії, з котрих остання, до якої було приділено військового аташе, була під проводом п. Галагана. Ці дві місії були прийняті в Ясах президентом Ради Міністрів і Міністром закордонних справ, з п. Галаганом велися переговори про різні справи і навіть відбувся обмін нотами з приводу Бессарабії. З другого боку вже від довшого часу існує в Одесі румунський генеральний консулат під управою генерала Греціано"...

З приводу румунської ноти почався дуже жвавий обмін між послами Австро-Угорщини й Німеччини та їхніми правліннями. Німецьке правління обмежилось тим, що просто передало українському побажання Румунії установити обопільне дипломатичне представництво.¹⁶⁷ Тоді й граф Буріан зателеграфував гр. Форгачу, щоб він "просто при нагоді пригадав прем'єр-міністру Лизогубу, що з таким самим проханням щодо посередництва румунське

166. "Зважаючи на те, що Бессарабія анектувала Румунією і що умови політично-господарських відносин між Румунією та Україною до цього часу ще не встановлені, вивіз за кордон всяких товарів в Румунію та Бессарабію безумовно забороняється". Див. "Державний Вістник", 1918, № 2.

167. Телеграма гр. Форгача, 11 липня 1918 р., № 670.

правительство звернулось і до Австро-Угорщини”.¹⁶⁸ Тим часом міністр закордонних справ Румунії Аріон знову звернувся на цей раз лиш до австро-угорського представника в Букарешті, графа Дембліна, з проханням вплинути на українське правительство, щоб воно не настоювало на уступленні Україні Бесарабії.¹⁶⁹ На повідомлення графа Дембліна про це гр. Буріян відповів, що австро-угорське правительство стоїть на тому, що питання про Бесарабію має бути в першій лінії вирішено обома заінтересованими сторонами, а Австро-Угорщина й надалі буде держатись вижидуючого становища; коли ж пан Аріон знову буде говорити на цю тему, то йому треба просто відповісти, що Австро-Угорщина вже своє зробила, передавши румунське побажання українському правительству.

В дійсності дипломатичні зносини між Україною й Румунією відновилися і без стороннього посередництва. Українське правительство вважало потрібним не залишити без відповіді румунську ноту з дня 20 квітня 1918 р. і виложити йому свій погляд на українсько-румунські взаємини. 5 червня 1918 р. було вислано через спеціального кур'єра таку ноту до румунського правительства:

“Румунському міністрові закордонних справ! Правительство Української Держави дістало вашу дипломатичну ноту з дня 20 квітня 1918 р. ч. 2527 і уважає тепер потрібним довести до вашого відома про ті підстави, в котрих воно не може згодитися з вашою аргументацією щодо виправдання всього того, що сталося в квітні ц. р. і закінчилося з боку румунського правительства позбавленням Бесарабії її політичної автономії та приказом румунського правительства приєднати Бесарабію до сполученого королівства Румунії. Правительство Української Держави, розуміється, не оспорує, що румунське правительство було цілком добросовісно переконано в ґрунтовності виложеної в ноті аргументації. Але разом з тим Правительство Української Держави не може відмовитися від об'єктивної оцінки як тих загальних міркувань, котрі лягли в основу вашої аргументації, так зокрема тої акції, котра закінчилась фактичним приєднанням Бесарабії до румунського королівства. Відповідальні власті в румунськiм королівстві, що оповістили приєднання Бесарабії до Румунії, очевидно не були досить добре поінформовані про такі обставини:

1. Що склад тимчасової представницької установи в молдавській республіці Бесарабії склався при незвичайних обставинах життя, котрі переживав у той час край і через це не мав можності сформуватися з збереженням правил, звичайних при організації нормального народного представництва. Розуміється, все це треба поставити в докір всім тим політикам і випадковим представникам населення, які працювали в тім напрямі, хоч вони й мали на оці високі патріотичні цілі.

2. Що парламент молдавської республіки Бесарабії цілим рядом яскраво закріплених ухвал і іншої своєї діяльності з цілковитою послідовністю завжди відхиляв найрішучішим способом яке б то не було підпорядкування свого політичного буття під владу румунського королівства.

3. Що той же парламент “Сфатул-Церій” проводив такий принцип, що питання про остаточну політичну організацію Бесарабії буде в праві розв'язати лише нормальне народне представництво, зложене при умовах повної свободи та з повними уповноваженнями до того.

4. Що від імені представників держав порозуміння правительству молдавської республіки Бесарабії заявлено в письмений формі гарантію збереження її політичної незалежності у відношенні до Румунії.

5. Що запевнення про гарантію політичної незалежності молдавської республіки Бесарабії від Румунії наступило потім і з боку румунського правительства.

6. Що командуючий румунський генерал при появі в Бесарабії в товаристві румунських військ зовсім виразно сповістив, що прихід румунського війська має виключно ту мету, щоб зберегти румунське військове майно на території Бесарабії і допомогти зорганізуватися самостійній молдавській республіці та що румунські війська мали залишитися в Бесарабії лише до того часу, доки в Бесарабії не утвориться власної надійної військової сили, й що румунські війська будуть виключно в розпорядженні правительства молдавської республіки.

168. Тел. гр. Форгача 14 липня 1918 р., № 679.

169. Телегр. гр. Дембліна 29 липня 1918 р., № 72.

7. Що зміст розмови Українського Правительства з ген. Коадна 15 січня 1918 р. передано вашому правительству далеко не докладно.

Правительство Української Держави, розуміється, не вважає потрібним пояснити румунському Міністерству закордонних справ, що все, що сталося в Кишиневі під натиском заведеного в той час румунською владою військового стану з усією строгістю в цілій Бесарабії і при вимушенім зорганізованою агітацією явним голосуванні в “Сфатул-Церії”, ухвали “Сфатул-Церія” не можна уважати правдивою волею населення Бесарабії. До того ж Правительство Української Держави не може не звернути найсерйознішої уваги на ті обставини, про котрі воно поінформоване якнайкраще, що авторитетний офіційний представник румунського правительства перед голосування “Сфатул-Церія” про приєднання до Румунії поставив питання про приєднання Бесарабії до Румунії в ультимативній формі. Настійчиво запропоновано: або приєднатися на вигідних для Бесарабії умовах, або в противнім разі бути анектованими. Загарантувати необхідну автономію молдавській республіці, а так само скасувати військовий стан, щоб забезпечити волю “Сфатул-Церія”, відмовлено. Для розміркування над розв’язкою такого важного питання, як приєднання Бесарабії до Румунії, “Сфатул-Церії” представник румунської влади дав був усього лише три до чотирьох годин і тільки в формі уступки продовжив цей речінець на цілу добу. Українське Правительство не може не звернути уваги румунського правительства, що такий незвичайний порядок речей, який примінено в данім випадку, можна припускати лише при умовах примінення військової крайності у ворожім краю або здавлення повстання, а між тим, цілком ясна справа, що ні те, ані друге тут не мало місця й що таким вимушеним способом не можуть розв’язуватися питання про свободні установи з горожанами для свого краю і про основні порядки його політичного буття.

Бесарабія находилася більше ста літ в складі російської держави та в силу цього була в найтісніших економічних і політичних зносинах з найближчою своєю сусідкою Україною. Коли ж в падолісті 1917 р. утворилася Українська Народня Республіка, спершу маючи на увазі загальну федеративну зв’язь всіх частин бувшої російської держави, Українське Правительство думало, що зв’язки України з Бесарабією тим самим не пориваються. Після ж рішучого відділення від Росії не припускаючи можливості повного розриву поміж Україною і Бесарабією, а також маючи на увазі змагання значної більшості населення Бесарабії, Українське Правительство мало вступити в найтісніші зносини з молдавською республікою, даючи їй відповідні автономні права.

При цім конче треба підкреслити, що Українське Правительство на тім і настоювало, що, як напевно відомо, молдавани в Бесарабії не складають більшості і що більшість населення належить до різних національностей немолдавського походження, серед котрих є дуже великий відсоток українців. Так само тепер рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бесарабію і заявляючи про свої права на цю область, Правительство Української Держави одначе не думає робити актів якого б не було насилля у відношенні до прав Бесарабії на справедливе й доцільне національне самоозначіння. Воно при ясно висловленім бажанні волі народу в Бесарабії мало намір і тепер не змінило свого наміру дати всьому населенню бесарабської області політичну автономію, яка б забезпечила населенню найширші права його суспільно-політичного будівництва і культурного самоозначіння; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного і економічного мотивів Правительство Української Держави повинно настоювати на приналежності політично-автономної Бесарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість населення Бесарабії.

І Правительство Української Держави тішить себе надією, що поміж обома державами, Україною й Румунією, в справі згаданого неприемного непорозуміння на випадок потреби може бути осягнута достойна згода шляхом звичайних культурних засобів полагоджування міжнародне-правових конфліктів.

Ми, нижчепідписані представники Правительства Української Держави, просимо вас вірити в цілковиту лояльність наших симпатій і повної дружності до румунської держави.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб, управляючий Міністерством закордонних справ
Д.Дорошенко.”

У відповідь на цю ноту негайно, бо вже 19 червня прийшла відповідь румунського правительства, яка уявляє собою цілий трактат (на 12 сторінках машинового письма), в якому доводилась історична приналежність Бесарабії до Молдавського князівства, з'ясовувалась етнографічна ідентичність її населення з населенням Румунії, викладалась історія останніх подій і все закінчувалось апелюванням до “просвіченого патріотизму, високої мудрості і добрих намірів київського правительства”. Поки йшов цей обмін нотами, до Київа почали являться, нишком і одверто, цілі делегації з Бесарабії, клопочучись про встановлення торговельних зносин з Україною. Ці делегації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Бесарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було б появитись на Дністрі хоч одній українській дивізії, щоб Бесарабія повстала і прилучилась до України: варварські методи румунської адміністрації встигли вже добре розколоти навіть тих, хто раніш шукав у Румунії захисту від анархії. На жаль, виставити на Дністрі тої одної дивізії українське правительство не могло, зв'язане своїми союзниками: німцями й австро-угорцями. Тому поки що доводилось обмежитись дипломатичною й економічною боротьбою. Як і у відносинах до Кубані, прийшлося піддержувати в Бесарабії ті елементи, які особливо стояли за злуку з Україною. На представлення міністра закордонних справ Міністерство фінансів одпускало по дешевій ціні цукор для бесарабських кооперативів; Міністерство юстиції виплачувало платню судовим урядовцям Бесарабії, які не хтіли присягти румунському королю; видавалися субсидії певним особам, які вели агітацію на нашу користь. Але торговельні зносини були потрібні не тільки Бесарабії, або, краще сказати, не стільки самій Бесарабії, скільки самій Румунії, знищеній і виснаженій війною.

В другій половині літа 1918 р. міжнародня ситуація складалася так, що українському правительству треба було думати про скоріше нав'язання зносин з державами Антанти. Задля цього Румунія являлась найзручнішим тереном, як сусідня держава, в якій перебували представники всіх держав Антанти. Тому офіційальне визнання України Румунією здобувало певну вагу. Ось через що українське правительство згодилось на присилку до Київа румунської місії для вироблення умов тимчасового торговельного договору. Було рішено поставити питання про Бесарабію так, що це наш “довгий процес”, якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розв'язувати вже при загальній ліквідації війни; треба було лиш діждатися, поки сформується українська армія і німці почнуть забиратися з України. Одначе, поки що можна увійти в торговельні і дипломатичні зносини, не зв'язуючи себе визнанням status quo в Бесарабії. В половині вересня прибула до Київа румунська місія з товаришем міністра закордонних справ Концеску на чолі.

Почались переговори в українському Міністерстві закордонних справ, де була організована спеціальна комісія, до якої увійшли: радник Міністерства проф. О.Ейхельман, радник А.Галіп, директор департаменту А.Яковлів, товариш Міністерства торгівлі С.Бородаєвський і представники Міністерства фінансів. Концеску прохав, щоб було допущено вивезти з України 1 1/2, мільйона пудів хліба і 1 міл. пудів цукру. Але взамін Румунія могла доставити нам дуже малоеквівалентний крам: сушені фрукти, бесарабське вино, трохи дунайських оселедців. Через те українські делегати не могли домовитись з румунами. Нарешті якось досягнуто було порозуміння, і зложений проект умови з великими труднощами був переведений через Раду Міністрів, при великій опозиції з боку міністрів торгівлі і фінансів. Взяли гору чисто дипломатичні міркування. Згідно з цим трактатом Українське Правительство згоджувалось дозволити вивіз таких продуктів: 1) 650 000 пудів цукру, 2/3 піску і 1/3 рафінаду в кусках. Половина цієї суми мала бути взята з продукції минулого року, друга — з продукції будучого року; 2) зернового хліба для майбутнього засіва до 300 000 пудів; 3) залізо й залізні вироби; 4) сільськогосподарські машини; 5) кальцієву соду. З свого боку Румунське Правительство зобов'язувалось постачати: 1) буряки з плантацій понад Дністром; 2) вапно, сире й кальціноване; 3) вино, старе й молоде; 4) фрукти, сухі і в консервах; 5) рибу, свіжу й просолену; 6) ліс на паливо. Окрім 650 000 пудів цукру Україна згожувалась відпустити цукор в обмін за нафтові продукти, але з тим, щоб чисто цього цукру не переходило понад 1 500 000 пудів. Ціна продуктів імпортованих на Україну повинна була бути рівна ціні продуктів експортованих. Обидва правительства зобов'язувались в найближчому часі установити пасажирський і товарний рух на залізницях, річках і на Чорному морі, так само, як і зносини поштові, телеграфічні й телефонічні. Мала бу-

ти заключена спеціальна конвенція щодо обміну паровозами, вагонами й торговельними суднами, які опинилися на території котроїсь з обох держав. Договір мав силу до 1 травня 1919 року. Оригінал було підписано в українському, румунському й французькому текстах 26 жовтня 1918 року. Аж тільки в половині жовтня Концескові дано авдієнцію у Гетьмана і влаштовано в його честь офіційальний обід. До Румунії було вислано надзвичайну місію з генералом В. Дашкевич-Горбацьким на чолі. Він зараз же був прийнятий в урочистій авдієнції румунським королем, і його приїзд румуни вітали з великою радістю. Одначе заключений торговельний договір й товарообмін не встиг іще увійти в життя, як почалися події, які скоро привели до упадку Української Держави.

Згідно Берестейській умові до України мали відійти три південні повіти кол. Минської губернії, заселені українською і почасти білоруською людністю: пинський, мозирський і річицький; за часи Ц. Ради ці повіти в адміністраційному і фінансовому відношенні були прилучені до Волині. За Гетьманського правління ці повіти були виділені на основі затвердженої Гетьманом постанови Ради Міністрів від 7 червня 1918 року¹⁷⁰ в окрему округу, яка скоро потому дістала офіційальну назву Поліського староства з адміністраційним центром в Мозирі. На основі окремого закону 25 травня 1918 р. про розповсюдження чинності Української Державної Влади на території, прилучені до Української Держави із стратегічних або інших причин¹⁷¹, в Поліському старостві були введені всі українські судові, фінансові та інші установи. На основі як раз стратегічних мотивів було прилучено до України за Гетьманського правління і гомельський повіт, білоруський по своєму населенню. Спонукало до цього виїмково важне становище Гомеля, як перехрестя цілого ряду шляхів: двох залізниць — Бересть-Брянської, Ліваво-Роменської, шосе Київ-Могилів, нарешті пароходної комунікації по Дніпру й Сожу. Це все робить Гомель ключем до Чернігова й Київа. З прилученням повітів Минщини й Гомельського Україна вступала в певну суперечність з стремліннями білорусів об'єднати всі білоруські етнографічні території в одній самостійній білоруській державі. Але не говорячи вже за спірність етнографічної гріниці між українським та білоруським населенням, в даному разі політикою українського правительства керував насущний інтерес Української Держави. Розуміється, найбільш бажаним сусідом для України на півночі була б незалежна білоруська держава, але — сильна, така що могла б оборонитись від претензій на свої землі і від Польщі, і від Москви. З такою державою Україна могла б легко порозумітись і вирівняти гріниці на основі компромісу, який би задовольнив обидві сторони. В дійсності Білоруська Народня Республіка, проголошена в березні 1918 року на зборах Білоруської Національної Ради в Минску, не була визнана самими німцями, які в той час окупували своїм військом Минщину. Німці не допустили вибране Національною Радою білоруське правительство до урядування й трактували його як звичайну національно-громадську організацію. Білоруси шукали піддержки в українців, але Україна, на жаль, не була в стані дати їм реальну піддержку. В квітні 1918 року до Київа прибула делегація білоруського уряду під проводом п. Ліхнякевича. 20 квітня почалися наради цієї делегації з комісією українського Міністерства закордонних справ в справі гріниці між Україною і Білоруссю. На засіданні виявилася різниця поглядів на критерій до установаження етнографічного розмежування. Наради були перервані наслідком зміни українського правительства з проханням допустити офіційально білоруських представників до українсько-російських переговорів. Рада Міністрів одхилила це прохання з огляду на те, що поки що нема офіційального білоруського правительства, але постановила поставитись прихильно до білоруських інтересів і чим можна допомогти білорусам в будоваванні їх власної держави.¹⁷² Білоруські представники й консули були допущені на Україну, хоч і без офіційального визнання, визнавалися білоруські дипломатичні паспорти і т. д.

В половині червня 1918 року до Київа прибув надзвичайний посол від білоруського уряду Р. Скірмунт. З його переговорів з українським міністром закордонних справ з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, що німці його офіційально не визнають і що будучність і форма білоруської державності ще не усталені в поглядах самого білоруського уряду. Так, наприклад, були течії за федерацію з Литвою, були й прихильники федерації з Україною. Питан-

170. "Державний Вістник", № 14.

171. "Державний Вістник", № 8.

172. Див. "Вістник політики, літератури й життя", 1918, № 22, ст. 343.

ня про грядиці білоруси ставили дуже серйозно, заявляючи про величезне значіння для них окупованих Україною територій. Розуміється, при такому стані речей українське правительство не могло робити ніяких уступок ані обіцянок про можливі уступки. Життєвий інтерес Української Держави наказав тримати в своїх руках лінію Прип'яти й Гомеля.

Серед числа першорядних "українних" питань української політики була справа Криму. Коли українські війська під проводом генерала Натієва разом з німецькими очищали Україну від большевицьких відділів, передові українські відділи перейшли Перекоп, заняли дуже важну з стратегічного погляду станцію Джанкой і посувались далі на Симферополь. Населення радісно вітало своє визволення від большевицького терору, і до Київа вже виїхали делегації від населення північного Криму прохати про прилучення Кримського півострова до України. Але тут в німецькій політиці зайшла зміна. Українським військовим частинам наказано було командуючим німецькими військами ген. Кошем зупинитись, а скоро потому вони були примушені залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців зібрався в Бахчисараї "Курултай" – татарський національний сейм під проводом молодого політика Сейдамета, але німці не допустили татар перебрати владу в Криму, а передали її представникам російського елементу, котрі й утворили крайове кримське правительство під проводом генерала Сулькевича. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: сенатор А.Ахматович (литовський татарин, магометанин), колишній російський посол в Царгороді Н.Чариков, граф Татіщев, Л.Фріман та інші. Осідком правительства зроблено Симферополь.

Це правительство випустило 18 червня декларацію, де заявлялось, що генерал-лейтенант Сулькевич, по згоді з німецьким командуванням, бере на себе обов'язок сформувати кримський уряд. "Крайове правительство Криму ставить собі задачею оберігати самостійність кримського півострова аж до вияснення його міжнароднього становища і законність та порядок в краю". Оповідчалось дійсність усіх законів колишньої російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 року. Всі урядовці мали присягти на вірність крайовому правительству. Установлялись міністерства для порядкування різними галузями життя краю. Оповідчалась повна свобода віроісповідання, головою ж православної церкви мав стати митрополит Криму й Херсонесу по виборі Кримського собору й затвердженню патріархом московським; відновлялось в усій повноті право приватної власности; установлялось кримське підданство. Проголошуючи принцип повної свободи Друку й зібрань, правительство заявляло, що з огляду на тривожний час воно мусить поки що ці свободи обмежити, для чого установлювалася цензура преси. Далі правительство заявляло, що воно хоче приступити до формування крайової армії й морських частин для охорони порядку й зовнішніх грядиць і надіється дістати в своє розпорядження частину колишнього російського флоту в Севастополі. Обіцялося переведення реформи землеволодіння на основі парцеляції земельного фонду, що належав Селянському Банку, заснування вищої судової інституції в Криму. Установлено було крайовий прапор (ясноблакитний з гербом Херсонеса у верхнім куті біля древка) й державний герб – герб колишньої Таврії.

В обширній декларації ані слова не було сказано про національні відносини, про права різних народностей так мішаного по своєму населенню Криму, тільки зазначено було, що в справі російського правопису – чи додержуватися старого правопису, чи прийняти новий – буде скликано конгрес учителів. Скоро виявилось, що члени кримського правительства дивляться на Крим як на інтегральну частину російської держави, котра тільки тимчасово живе самостійним життям, поки знову не відбудується "єдина неділима Росія". Про якусь залежність від України, або прилучення до неї, спочатку генерал Сулькович і його міністри не хотіли й чути.

Але Україна не могла зріктися Криму. Не могла з цілого ряду причин: політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь Піємонт для відбудови єдиної неділимої Росії; стратегічних – не можучи залишати невідомо в чиїх руках Севастополь – цю базу для українського флоту й ключ до панування на Чорному морі; з причин етнографічних: високий % українського населення в Криму; нарешті, чисто економічні умови так тісно в'яжуть Крим з Україною, що він сам не може прожити без України. Як тільки німецьке командування зупинило похід українських військ на Симферополь, Гетьман, що саме тоді перейняв владу, звернувся до німецького правительства з нотою на ім'я посла Мума, в якій з'ясував велике значіння для України володіння Кримом і збереження в її руках чорноморського флоту. Ось текст цієї ноти:

“Панові Німецькому Послові на Україні
Баронові фон Муму.

Ексцеленціє!

Приймаючи на себе гідність Гетьмана України, я поставив собі завдання не тільки повернути порядок і спокій моїй батьківщині — Україні, але також допровадити її до якнайбільшого економічного добробуту. Чесно і одверто цим шляхом прямуючи, я гадаю, що відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави як мені, так і моему урядові, так само і для Німеччини є бажаною. Через те кожне зобов'язання, котре могло б ослабити економічне значіння повстаючої Української Держави, перечило б згаданим спільним інтересам і завданням. Особливе значіння для відродження України полягає в справі установа-лення її кордонів, особливо південного, і таким чином, оволодіння Кримом. Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, як сіль, тютюн, вино й садовина. Одного тільки тютюну діставала Україна з Криму щорічно для переробки на сто мільйонів рублів. Володіння Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Окрім того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята, бо вона могла б розпоряджати тільки одним портом у Маколаєві, бо Одеса давно вже перегружена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14 % кримського населення.¹⁷³

Я маю думку, що проблема спокою між поодинокими державами не буде розв'язана і цією довголітньою війною, і тому для Німеччини мало б найбільше значіння вже тепер створити таке становище, котре прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави назавжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації.

З питанням прилучення Криму тісно зв'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жадної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу. Я гадаю, що в цьому питанні, як і в справі створення української армії, інтереси Української Держави відповідають намірам і цілям Німецької Держави.

Тому що я тільки з недавнього часу держу владу в своїх руках, звичайно, я не можу вимагати безмежної віри до себе і до нового уряду. Через це дозволяю собі використати цей випадок, щоб ще раз виразно заявити, що я вважаю необхідним для добра моєї батьківщини — України, йти непохитно чесно і одверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну підставу для добробуту і для майбутнього розцвіту цілого українського народу. Ці кроки, які я і мій уряд мають намір зробити, доведуть непохитність мого переконання.

Мені стали відомі скарги і безпідставні чутки, які повстали під впливом найлівіших партій Німеччини, на погляди котрих вплинули неправдиві інформації і пропаганда українських соціалістичних партій, які дають цілком фальшиве освітлення зробленим мною заходам, котрі в дійсності мають на меті тільки добро українського народу.

Я підкреслюю ще раз, що я і мій уряд тільки для того взяли до своїх рук владу, щоб господарському й громадському життю забезпечити вільний розвиток під гарантією його політичних і громадських прав. Під цими гаслами перед вашими очима проходить наша праця, і наші заходи будуть служити найкращим доказом прямих і чесних намірів моїх і мого уряду.

173. 21,1% населення в Євпаторійському повіті, 22% в Перекопському. Перепис 1897 року установив число українців у Криму на 65 000. Розуміється, в дійсності їх було більше, а тим паче в 1918 р. Див.: М. Кордуба. Територія і населення України. Відень, 1918. І. Кривченко. Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України. Київ, 1920.

Прошу вас при обговоренні питання про прилучення Криму до України ласкаво взяти на увагу все мною висловлене.

З найбільшою пошаною до Вас Гетьман всієї України
Павло Скоропадський.
Київ, 10 травня 1918 р.”

Трохи згодом з аналогічною нотою звернулося до німецького правительства українське Міністерство закордонних справ, так само з'ясовуючи в ній вагу прилучення Криму до України. Нота ця була передана 30 травня 1918 р. німецькому послу в Києві барону Муму:

“Ваша Ексцеленціє! Маємо честь повідомити вас про те, що уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб кримський півострів увійшов у склад Української Держави.

Економічно, політично й етнографічно Крим тісно зв'язаний з життям населення України. Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватися без злучення з Кримом. Правда, коли проголошено Третій Універсал Української Народньої Республіки, там зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те в Третім Універсалі не була зазначена ні Холмщина, ні частини Курської, Вороніжської губ., області донського війська, ні частини Бесарабщини. А між тим, тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України.

Так само думали й щодо Криму. Такий спосіб установа кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народня Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само й Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути також федеративною одиницею Росії й таким чином автори третього Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею, може увірватися цілком. І тому тепер, коли українське військо за допомогою дружнього нам німецького війська захопило Крим у свої руки, постало питання про прилучення Криму до Української Держави.

При тім, стоячи на принципі самоозначіння, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися; знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої людності та її стародавні зв'язки з Українським урядом, не маємо сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злукою з Україною.

Прійміть, Ваша Ексцеленціє, запевнення в цілковитій пошані та відданості.
Управляючий міністерством закордонних справ Д.Дорошенко.”

Українське правительство могло зовсім спокійно покликатись також і на волю населення Криму: не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною. Тільки росіяни, що тепер поробились кримськими самостійниками, мріяли про майбутню реставровану Росію і до цього часу хтіли зберегти самостійну кримську державу. Опинившись в ролі кримського правительства, російські політики й урядовці хтіли зовсім зігнорувати Українську Державу і намагалися встановити безпосередні зносини з Берліном, куди було вислано графа Татіщева.

Для піддержки української справи і української орієнтації в Криму, наше Міністерство закордонних справ видавало кошти на піддержку трьох газет у Криму, які пропагували думку про потребу прилучення до Української Держави. Одну з цих газет вів Євген Ганейзер, відомий російсько-український письменник. Він кілька разів приїздив до Києва і через нього передавалися гроші на пресу. Так само субсидувалися міністерством українські громади в Криму і спеціально заснований “Комітет Степової України” — для ширення в Криму української орієнтації.

Правительство генерала Сулькевича почало боротися з “українською пропагандою”, переслідуючи українофільські газети й українські громади, забороняючи приймати з України урядові телеграми українською мовою. Тоді українське правительство рішило вжити репресій. Рада Міністрів прийняла проект міністра закордонних справ про економічну блокаду Криму. Було проголошено в половині серпня “митну війну”: спинено всякий товарний рух і морську комунікацію, пропускалися лиш продукти, призначені для німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю фруктів, який того року при неврожаю хліба на півострові випав дуже гарно. Кримські садоводи потребували шельвовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і всього цього теж не було. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії: За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садівників зробилося катастрофічним. Німці вже наперед закупили масу фруктів, свіжих і сушених, але тепер усе це гнило. Морем везти було неможна, бо ніякі кримські фрукти не виносять довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізницю. Німці звернулись до українського правительства, прохаючи зняти блокаду в інтересах кримського населення. Українське правительство відповіло, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччин, але відносно Криму таких зобов'язань на себе вона не брала, поскільки Крим не входить до складу Української Держави; українське правительство готово піти назустріч тяжкому становищу кримської людності, але це залежить виключно від кримського крайового правительства, яке досі ухилялося від порозуміння з Україною.

Тоді уряд генерала Сулькевича скапітулював. До Київа прийшла від нього телеграма, що він готовий на переговори про форму державного об'єднання з Україною. Йому відповіли, щоб прислав спеціальну делегацію до Київа. Коли прийшла телеграма, що делегація виїздить, блокаду було знято.

В половині вересня прибула до Київа кримська делегація в особі сенатора Ахматовича (яко голови), Чарикова (міністр освіти), Фрімана (міністр шляхів) і Никифорова (міністр харчових справ). Почалися офіційні переговори, в яких взяли участь з української сторони голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб і міністр закордонних справ Д.Дорошенко. Німці прислали для присутності при переговорах свого уповноваженого принца Рейса. Але кримська делегація виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначіння, про волю кримського населення і т. і. Тоді з українського боку було заявлено, що ми не визнаємо цю делегацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і жадаємо присилки представників від громадян головних народностей Криму. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-колоністів. Вони стояли далеко не на такій непримиримій позиції, як їх міністри. Після довгих і оживлених переговорів було досягнуто порозуміння і вироблено прелімінарні умови: Крим діставав внутрішню автономію в складі Української Держави, свій крайовий сойм, територіальне військо, свою адміністрацію і стато-секретаря в справах Криму в Раді Міністрів Української Держави.

Делегація вимовила собі, щоб ці умови були одвезені до Криму для обговорення й затвердження “Курултаєм” і з'їздом національних та громадських організацій Криму. Представники від населення в делегації нишком запевняли нас, що на цих з'їздах не буде серйозної опозиції проти злуки з Україною. Тим часом німці згодились передати Україні Чорноморський флот: і в Севастополі на укріпленнях та на кількох торпедових та канонерських суднах замаєв український морський кармазиновий прапор. Це передвирішувало фактичну владу Української Держави над Кримом. Повстання проти Гетьмана й руїна України поклали кінець планам злучення Криму з Україною.

ХІІ.

Таємний договір про поділ Галичини і його анулювання Австро-Угорським правительством. Холмська справа.

Серед окраїнних справ чи не найважливішою з національно-державного погляду була справа Холмщини, справа дуже складна і скомплікована через заінтересованість в ній Австро-Угорщини, яка в данім разі обстоювала інтереси поляків з їх претензіями до Холмщини. Тому холмське питання тісно переплелось з другим питанням, яке становило основу політичних відносин між Австро-Угорською монархією і Українською Державою. Передовсім воно було зв'язане справою договору про поділ Галичини.

Під час Берестейських переговорів між Австро-Угорщиною й Україною було заключено таємну умову, якою австро-угорське правительство зобов'язувалось перевести поділ Галичини на українську й польську частини, злучившій першу з Буковиною в один український коронний край. Ось текст цієї умови (в оригіналі):

“Die Art, in der die Friedensverhandlungen geführt wurden, überzeugte die Oest.-ung. Delegierten sowie diejenigen der Ukr. Republik, dass die beiden Mächte vom Willen geleitet werden, hinfort in freundschaftlichen und friedlihen Beziehungen mit einander zu leben.

Von der Erkenntnis ausgehend, dass die erwünschte Festigung der freundschaftlichen Beziehungen zwischen der Monarchie und der Ukraina durch die Gewährleistung der ungehemmten nationalen und kulturellen Entwicklung der beiderseitigen Bevölkerungsminoritäten wesentlich gefördert wird, haben die beiderseitigen Bevollmächtigten Nachstehendes festgestellt: der Bevollmächtigten Oest.-ung.'s nimmt davon Kenntnis, dass die ukrainische Regierung bereits Gesetze geschaffen hat, welche die Rechte der Polen, Deutschen und Juden in der Ukraine gewährleisten. Die Bevollmächtigten der Ukraine nehmen ihrerseits von dem Entschluss der K.K. Regierung Kenntnis, dem ukrainischen Volke in Oesterreich noch weitergehende Sicherheiten für ihre nationale und kulturelle Entwicklung zu bieten, als jene, die es auf Grund der geltenden Gesetze bereits. Die K.K. Regierung wird daher spätestens bis zum 20 juli 1918 dem Reichsrate einem Gesetzentwurf vorlegen, welcher die Abtrennung der in der Merzahl von Ukrainern bewohnten östlichen Teile Galiziens von diesem Kronlande und Vereinigung dieser Gebiete mit der Bukowina zu einen besondern Kronlande bestimmen wird. Die K.K. Regierung wird ihr Möglichstes tun, damit dieser Entwurf Gesetzeskraft erlangt.

Diese Erklärung bildet ein untrennbares Ganzes mit dem Friedensvertrage nicht und wird hinfällig, wenn eine der Bestimmungen des Friedensvertrages nicht einhalten werden würde.

Das Dokument und sein Inhalt bleiben deneim.

Brest-Litowsk, am 8 Februar 1918.

Ernst Ritter v. Seidler

Graf Ottokar Czernin, Minister des Ausseren. Alexander Sewrjuk. Mikola Lubinskyj.
Mikola Lewitskyj.”

Переклад:

“Спосіб, яким велися мирові переговори, переконав австро-угорських, так само, як і українських делегатів, що обидві держави перейняті думкою жити віднині у взаємних приязних і миролюбних відносинах.

Виходячи з того переконання, що в інтересі бажаного скріплення приязних відносин лежить забезпечення вільного національного і культурного розвитку національних меншостей населення з обох боків, уповноважені обох сторін устанавлюють нижче слідує: уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечуть права поляків, німців і жидів на Україні. Уповноважені України з свого бо-

ку беруть до відома рішення ц. к. Правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного й культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі існуючих законів. Ц. к. Правительства не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхсратові проект закону, котрий обумовлює відділення в більшості заселеної українцями східньої частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремих коронний край. Ц. к. Правительства зробить все, що тільки в його змозі, щоб цей проект дістав силу закону.

Ця заява становить одне роздільне ціле з усім мировим договором і тратить силу, якщо буде недодержана хоч одна з умов договору.

Документ і його зміст зостаються в тайні.

Берестя-Литовське, 8 лютого 1918 р.

Ернст фон Зайдлер. Граф Оттокар Чернін, міністр закордонних справ.
Олександр Севрюк, Микола Любинський. Микола Левицький”.

Як бачимо з тексту, договір мав бути строго таємний і існував всього в двох примірниках: один — в австрійському Міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки п. Ол. Севрюкові. Однак, п. Севрюк не вдержав факт існування договору в таємниці й похвалився ним галицьким землякам у Відні. Про це стало звісно. Тоді граф Чернін вимог у Севрюка примірник договору назад і було умовлено 4 березня 1918 р. по згоді з українськими представниками, що таємний договір 8 лютого 1918 р. має бути зложений в депозит в німецькому Міністерстві закордонних справ у Берліні. Німецьке міністерство закордонних справ зобов'язалося повернути текст австрійському Міністерству закордонних справ, якщо обумовлений в договорі поділ буде переведений до 20 липня 1918 р. В противному разі воно мало видати документ українському правительству.¹⁷⁴

Розуміється поляки, заздалегідь довідавшись про цю таємну умову, вжили всіх сил, щоб не допустити до її здійснення. Австро-Угорське правительтво опинилось в дуже скрутному стані. Воно мало на увазі так зване “австро-польське вирішення” польської проблеми, себто створення напівсамостійної Польщі під пануванням Габсбургського Дому. Та й взагалі у своїй внутрішній політиці воно дуже залежало від польського “Коло” в парламенті. На своїм засіданні 22 червня польське “Коло” ухвалило недовір'я новому кабінету д-ра Зайдлера за те, що він згодився на якісь зобов'язання щодо поділу Галичини поза польським “Колом”. З другого боку мадяри, в руках котрих фактично лежала закордонна політика австро-угорської монархії, дуже не співчували ідеї поділу Галичини і створенню українського коронного краю. В угорським соймі посол граф Батіяні вніс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, який він уважав за дуже шкідливий для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правительтво рішило просто анулювати договір. В такому дусі граф Буріян, новий міністр закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки представникам польського кола.

Але треба було мати якусь підставу для анулювання. Отже, австрійській пресі дано було гасло почати кампанію проти України за недодержання умови щодо постачання до Австрії збіжжя і тим самим зламання Берестейської умови. Кампанію почала “Neue Freie Presse”. Спочатку австро-угорське правительтво прозондувало ґрунт в Берліні, як би там поставились до його наміру. Але в Берліні поставились до цього неприхильно: там так само, як у Софії та Царгороді, хотіли якнайшвидше ратифікувати з Україною мир. Там взагалі не хотіли робити на Україну якоїсь пресії в інтересах польського курсу австрійської політики — ані в Холмській справі, а ні щодо таємного протоколу 8 лютого. Щодо постачання збіжжя, то в цьому не бачили “жадної серйозної правної бази” для зміни договору. Отже, там не згоджувались ані знищити текст протоколу, ані видати його австрійському правительству.¹⁷⁵ Але, видно, не мали нічого проти того, щоб австрійці самі спробували добитися від Гетьмана згоди на анулювання договору. Так принаймні дивився на справу державний секретар закордонних справ Кюльман, та й німецький посол у Києві бар. Мум сам схилився до намовлень і плану гр. Форгача: добитись від Гетьмана згоди на уневажнення договору 8 лютого спільними заходами обох держав: Австро-

174. Див. “строга таємну телеграму” графа Буріяна графу Форгачу від 1 липня 1918 р., в додаток до телеграми того ж 1 липня 1918 р. за № 501.

175. Донесення гр. Форгача графові Буріянові з 28 червня 1918., № 616.

Угорщини й Німеччини.¹⁷⁶ Граф Форґач узявся гаряче за переведення свого плану. 1 липня 1918 року він дістав копію договору, текст якого до того часу був йому ще невідомий і обширну інструкцію від графа Буріяна.

В цій інструкції гр. Буріян повідомляв, що його заходи в Берліні щодо пресій на Україну для досягнення від неї згоди на грядущу по Бугу, згідно польським побажанням, успіху не мали. Через те він вважає потрібним “залишити на якийсь час справу Холмщини в покою”. Але щодо договору 8 лютого, то його треба знищити за всяку ціну перед наступленням терміну 20 липня (“aus der Welt zu schaffen”). “Основна ідея Берестейських договорів була, як звісно, така, що супроти наших компенсацій Україні в Холмській справі і щодо обіцянок в Галицькій справі стояла компенсація з боку України в формі зобов’язання постачання одного мільйона тонн збіжжя до кінця липня ц. року. При тім треба зазначити, що надія на сповнення тої компенсації з боку України була не тільки мотивом самим по собі, але взагалі в Бересті старалися договори уложити технічно так, щоб на випадок недодержання українських обов’язків ми мали б щодо наших зобов’язань вільну руку знову.

Але на думку Берлінського кабінету, з яким нам з політичних причин доводиться рахуватись і якому ми мусимо іти назустріч, як контрагентові Берестейського миру, юридична конструкція Берестейського договору не є так ясна і обов’язуюча, щоб ми з причини недодержання обов’язку постачання з боку України могли присвоїти собі право оголосити цілий договір або хоч таємний протокол необов’язуючим, або жадати ревізії умов договору.

З огляду на це мусимо ми хоч тимчасом зректися вживання того аргументу супроти українського правительства.

З другого боку хотів би я обминути того, щоб ми в зв’язку з справою таємного протоколу щодо Холмського питання заявили свою думку в зобов’язуючій формі відносно ратифікації миру і відносно її терміну. Тому прошу Вашу Екцеленцію одвідати Гетьмана і заявити йому в дуже приятнім тоні і як річ samozрозумілу, зовсім довірочно слідує:

“Нам звісно, що українське правительство хотіло би в близькім часі ратифікувати Берестейський договір; ми також думаємо про цю справу, котра, однак, для нас комплікується тим, що основні умови договору, який на основі артикулу 9-го уявляє собою одне ціле, не сповнені. Гетьманові певно звісно, що в Бересті підписано таємний протокол, в котрім обидві сторони переняли певні зобов’язання в справі національних меншостей і далі щодо певних законодавчих заходів. Цей договір, заключений при обставинах, нині давно вже не існуючих. (Так, наприклад, заключили ми цей договір з урядом, який, як виявилось дуже скоро, не мав жадної реальної сили і який ми мусили нашим військом впровадити назад додому). Цей договір ми сьогодні при цілком змінених обставинах не можемо вже далі вважати за правно існуючий.

В таких обставинах думаємо, що нам нема потреби робити з теперішнім українським правительством нового договору, в яким було би виразно зазначено, що таємний договір не має сили, а що нам вистарчить односторонньої довірочної заяви про нашу позицію — тому що ми думаємо, що таке поступовання Гетьманові і його урядові буде приємніше з внутрішньополітичних причин.”

4 липня гр. Форґач явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює таємний договір. Гетьман був заскочений цією заявою зовсім несподівано, але заявив, що не може добровільно погодитися на знищення такого великого національного досягнення, як поділ Галичини, і хоче поговорити в цій справі з своїм міністром закордонних справ, перш ніж дати остаточну відповідь. В той же день Гетьман бачився з міністром закордонних справ Дорошенком. Було вирішено сповістити українського посла у Відні п. Липинського про розмову гр. Форґача й прохати його вяснити, чи це діло центрального віденського правительства, чи акція самого гр. Форґача, котрий, можливо, тільки намащує ґрунт. На слідуєчій розмові Гетьмана з гр. Форґачем, яка мала відбутися 6 липня, Гетьман мав заявити, що він, на жаль, не має сили противитися анулюванню договору, але не може залишити його без протесту. Отже, міністр закордонних справ має йому офіційно передати ноту з протестом. (Така нота була негайно зложена й копія її передана Гетьману).

Під час авдієнції 6 липня, коли Гетьман заговорив про протест, гр. Форґач категорично

176. Телеграма гр. Ляриша у Берлін з 25 червня 1918 р. № 411.

заявив, що Австро-Угорщина всяку ноту, де буде критика заяви про анулювання договору і натяки на Галичину, буде розглядати як втручання в її внутрішні справи і, якщо міністр закордонних справ звернеться з такою нотою до нього, то він, граф Форґач, буде в рішучий спосіб домагатися, щоб негайно міністра усунути з кабінету. “Часи, коли Австро-Угорщина підписувала з представниками України договір в Берестю про справи, які торкаються її внутрішніх справ, належать вже до минувшини і всяка дискусія на внутрішньополітичні теми про Галичину з офіційних відносин з Україною виключена”. Гетьман відповів, що уступаючи перед силою, він з боєм у серці бере все до відома.

Гетьман не схотів прийняти плану міністра Дорошенка, щоб той подав ноту, зложену в гострих тонах, опублікував би цілу справу в офіційному комунікаті й потім, узявши всю відповідальність на себе, подався до демісії, як “винувник” цих заходів. Було вирішено дати доручення послу Липинському протестувати у Відні, а самим звернутись за допомогою до німців. Комунікація між Києвом та Віднем в початку липня була дуже утруднена через залізничний страйк, який вибухнув тоді на українських залізницях, а шифровані телеграми, може бути умисно, передавалися до Відня цілком перекручені. Та проте п. Липинський зрозумівши з тих уривкових вістей, які дійшли до нього, наміри і інтенції Гетьмана й уряду і сам надаючи велику вагу справі, розпочав акцію у Відні, не дожидаючи поки прийдуть директиви з Києва.

24 липня він явився до графа Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анулювання таємного договору. Ось текст зложеної ним ноти :

Посольство
Української Держави
у Відні.

Його Ексцеленції Пану
Ц. і К. Міністрові Двору
і справ закордонних.

Вельмишановний пане Міністре,
Ваша Ексцеленціє!

Посольство Української Держави у Відні одержало від свого правительства з Києва повідомлення, що Ц. і К. Правительство Австро-Угорської монархії анулювало дане при заключенні миру в Бересті-Литовськім зобов'язання, яким Ц і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаємних зносин між обома державами, зобов'язалося:

Предложити найпізніше 20 липня ц. р. законопроект про відділення від королівства Галичини областей східньої Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край, та настояти всіма доступними йому по конституції засобами, щоб це предложення одержало силу закону.

Факт цей було підтверджено Вашою Ексцеленцією особисто дня 24-го липня ц. р.¹⁷⁷ З огляду на вище сказане, ні в чім не порушуючи гарячого бажання Української Держави — жити в якнайбільше приятельських і якнайтісніших зносинах з Австро-Угорською Монархією, я, нижче підписаний посланник Української Держави у Відні, складаю від імені мого правительства на руки Вашої Ексцеленції протест проти цього анулювання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі виключно в намірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько-Апостольське Величество висловили при обняттю правління і підтвердили в своїй престольній промові, як також і в маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анулювання свого зобов'язання Ц. і К. Правительство мусило рішитись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною. Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидше ратифікований в Австро-Угорській монархії і щоб були допущені українські адміністраційні власті в занятій Ц. і К. військами частині Холмської землі, — буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів.

177. В.К.Липинський мав на початку своєї розмови запитати гр. Буріяна, чи він апробує акцію гр. Форґача, чи ні і передати йому ноту лиш на випадок позитивної відповіді. Таку інструкцію дістав він з Києва.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги Вашій Ексцеленції, Вельмишановний Пане Міністре, щиро відданий

Вячеслав Липинський. Відень, дня 24 липня 1918 р.

Граф Буріян одначе рішучо відмовився прийняти цю ноту й заявив Липинському, що справа вже поладжена остаточно в Києві і що він усе, зроблене там гр. Форґачем, вповні апробує.¹⁷⁸ Тоді Липинський, який саме в цей день пополудні обміняв в німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався сам, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анулювання договору, заявив свій протест до гр. Буріяна поштою в супроводі такого листа:

Ваша Ексцеленціє!

Тільки що одержавши через нашого кур'єра підтвердження наказу мого Правительства в справі передачі ноти з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторити в цій приватнім листі головні тези, які я вже висловив в мойй розмові з Вашою Ексцеленцією 24 ц. місяця, а саме:

1) Згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які існують між Австро-Угорщиною та Україною і жадним чином їх не порушує.

2) Так само, поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Моє Правительство, так само як і Ваша Ексцеленція, якщо я Вас добре зрозумів, не бажає зв'язувати питання про анулювання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анулювання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє Правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила якнайшвидше, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що цей мир буде ратифікований і що саме через це будуть закріплені сприятливі умови для розвитку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4. Нарешті, я дозволю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не пошкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо так само, як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і от тоді та таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між іншим, ця нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і коли, в зв'язку з цим, яко інтегральна частина цієї проблеми, виникне справа урегулювання українсько-польських відносин не тільки на території Монархії, але й взагалі.

Прошу прийняти, Ваша Ексцеленціє, засвідчення моєї пошани і високої поваги.

Вячеслав Липинський.
Відень, 28 липня 1918 р.

Пишучи цей лист, В.К.Липинський мав на думці, залишивши факт анулювання договору в тайні, так само, як і факт нашого протесту проти нього, знову порушити справу поділу Галичини в часі урегулювання польсько-української грізничі (для чого згідно договору мала бути призначена спеціальна мішана комісія); тоді за певні уступки в Холмщині можна було би добитися уступок в Галичині. Треба зазначити, що австро-угорський уряд офіційно ані в парламенті, ані в пресі про анулювання таємного договору не заявив.

Акція В.К.Липинського привела до нових заходів гр. Форґача в Києві. Він доносить графу Буріянові, що на початку серпня він мав цілий ряд розмов з Гетьманом, під час яких старався довести безпідставність протестів українського правительства проти анулювання таємного договору після того, як мовляв, усе було покінчено розмовами з Гетьманом на початку липня і прийняття з боку Гетьмана, хоч і з сумом, до відома факту анулювання договору австро-угорським правительством. При першій розмові 3 серпня Гетьман заявив гр. Форґачу на його здиву-

178. Телеграма гр. Буріяна до гр. Форґача 24 липня 1918 р., № 525.

вання, що, мовляв, українське правительство через свого посла у Відні знову порушує вже покладену справу таємного договору; що тепер справа стоїть зовсім інакше, ніж вона стояла місяць тому; само австрійське правительство не вдержало таємної справи в секреті, і тепер уся українська преса в Галичині б'є алярм і складає вину за анулювання на правительство Української Держави і на нього — Гетьмана. І коли раніше, уступаючи перед силою, можна було прийняти акт австро-угорського правительства до відома, хоч з жалем, але мовчки, то тепер обійти мовчанкою й не протестувати — вже не можна.

На реляцію гр. Форгача про цю розмову гр. Буріян відповів обширною телеграмою, де радив переконати Гетьмана, що Австро-Угорщина не могла потерпіти існування такого договору, як таємний договір про поділ Галичини: “досить було б просто сконстатувати факт невиконання Україною договору про постачання хліба — як права для оголошення з нашого боку недійсною таємною умовою, але треба з'ясувати повну безглуздість становища, коли держава, якій фундамент поклали Австро-Угорщина й Німеччина, якої внутрішнє будівництво відбувається під охороною й авторитетним впливом обох Центральних Держав — має право вмішуватися у внутрішні справи Австрії. Треба з'ясувати, що таке право уявляло би собою *unicat* у відносинах європейських держав між собою і, що само собою розуміється, така велика держава, як Австро-Угорщина ледве чи заслуговувала б цього титулу (себто великої держави), коли б вона не анулювала вирвану у неї при виїмкових обставинах уступку, яка являлась пониженням її суверенітету, якимсь *capitis deminutio*.¹⁷⁹

Поки відбувалися оці розмови, українське правительство точно довідалось, що Німеччина абсолютно не буде піддержувати нас в цьому конфлікті з приводу таємного договору і що самий текст таємного договору вже знищений 16 липня 1918 р. в помешканні німецького Міністерства закордонних справ. Тоді Гетьманові не залишилося нічого іншого, як заявити при черговому побаченні з гр. Форгачем 7 серпня, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анулювання договору не може й протестує проти нього. Разом із тим він жадає негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом і виводу на Україну дивізії сірожупаників генерала Сокири-Яхонтова.

Холмщина — старе українське Забужжя — одна з корінних українських земель, належала з кінця XIV віку до Польщі, але зберегла до наших часів свою українську народність. Незручна політика російського уряду вже на початку XX віку загнала десятки тисяч українських холмшаків, т. зв. “упорствовавших униатов” в обійми латинства й колонізації, чому не могло запобігти й виділення в 1910 році кількох повітів колишніх Люблинської й Сідлецької губерній з українським населенням в окрему Холмську губернію. Великі рани завдав Холмщині російський уряд ще й своїм “біженством” — примусовим виселенням людності з її осель і згоном її в глиб Росії під час відвороту російської армії в 1915 році. Тоді Холмщина була окупована австрійською армією, а північна її частина разом з Підляшшям — німецькою. Австрійці впровадили в окуповані повіти польську адміністрацію, яка робила все від неї залежне, щоб скріпити тут польський елемент.¹⁸⁰

Та по Берестейському мирі Холмщина й Підляшшя мали одійти до України. Грядиці України від заходу були установлені “від Тарнограду загально по лінії Білгорай — Щебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріччя — Сарнаки — Високе Литовське — Пружани — Вигоновське озеро, (пункт 2-й, ст. II). Ця лінія була встановлена більш-менш вдовж етнографічної української грядиці, хоч значна частина українських селищ знайшлася поза цією лінією (знов же таки невеличкі польські островки увійшли до складу української території).

Далі в тім же 2-му пункті II-ої статті Договору стояло, що “подрібно установлятиме грядицю мішана комісія після етнографічних відносин і з угляданням бажань населення”. Спеціально для роз'яснення цього пункту було там же в Берестю зложено 4 марта 1918 р. окремий протокол, в якому стояло: “Стверджується, що передбачена в другім уступі договорної постанови, при усталенню грядиці, комісія не є зв'язана класти грядичну лінію через місцевості Білгорай — Щебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріччя — Сарнаки, ли-

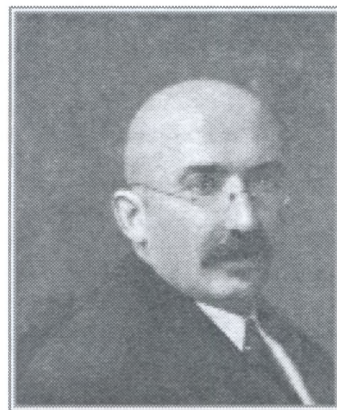
179. Телеграма 6 серпня 1918 р., без №-ра.

180. Наприклад, спрваджувало до Холмщини польських колоністів з корінної Польщі і осаджувало їх на ґрунтах вигнаних з краю росіянами “біженців”.

ше має право на підставі 2 точки II статті цього мирового договору попровадити гряницю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення, також на схід від лінії Відгорай — Щєбрешин — Красностав — Пугачів — Радив — Межіріччя — Сарнаки. Згадана мішана комісія утвориться із заступників сторін, що заключають договір і з заступників Польщі, і кожна з тих партій вишле рівне число делегатів до комісії. Сторони, що заключають договір, згідно постановляють, коли та комісія збереться”.

Але ще як тільки стало звісним про Берестейський договір 9 лютого з наміченою в ньому польсько-українською гряницею, в польському громадянстві повстав страшний переполах: у Варшаві повстала правительственна криза, таку саме кризу готовили австрійському правительству депутати “Польського Кола”, у Кракові вивішено чорні прапори на ознаку жалоби, у Львові польські газети вийшли з чорною траурною обвідкою, загалом польська преса почала писати про новий “четвертий розділ Польщі”.

Додатковий протокол 4 березня не заспокоїв поляків і вони почали робити натиск на австро-угорське правительство, щоб воно добивалося зміни Берестейського договору в тім напрямі, щоб установити гряницю між Польщею й Україною по Бугу, себто, щоб усе Забужжя — Холмщина залишилося при Польщі. І дійсно, австро-угорське правительство почало робити в цім напрямі заходи. Перш за все воно збільшило, так би мовити, “польський курс” в окупованих нею п’яти повітах Холмщини: замостенським, красноставським, білгорайським, томашівським і грубешівським; воно не допустило туди призначеного українським правительством 1 березня 1918 р. губерніяльного комісара Холмщини й Підляшшя (пізніше губерніяльного старости) Ол.Ф.Скоропис-Йолтуховського з чинами його адміністрації. Натомість допустило перевести на території цих п’яти повітів вибори до польської Регенційної Ради, утворити з наказу Рег. Ради судову округу, куди увійшла частина Холмщини; поворотців-холмщаків (які колись були “біженцями”) перепускали додому лиш за посвідками “Польського Центрального Обивательського Комітету”. Навіть призначеного митрополитом А.Шептицьким греко-католицького єпископа для Холмщини й Луцька — о. Боцяна австрійська влада не допустила в’їхати до його єпархії. Так само не допускали представників православного духовенства. А тим часом австро-угорське Міністерство закордонних справ повело дипломатичну акцію щодо зміни Берестейського договору відносно Холмщини. Як засіб пресії на Українське правительство було вибрано нератифікування договору.

Губерніяльний Староста Холмщини і Підляшшя Ол. Скоропис-Йолтуховський

В маю місяці австро-угорське правительство завело переговори з німцями, чи не згодились би вони піддержати Австро-Угорщину в її домаганні від України, щоб та згодилася змінити Берестейський договір в тім смислі, щоб гряницею між Польщею та Україною установити річку Буг.¹⁸¹ Але німецьке правительство на це не погодилося. Тоді гр. Буріян почав домагатися принаймні, щоб Німеччина та інші союзники не спішилися з ратифікацією Берестейського миру. Але союзники якраз навпаки хотіли перевести ратифікацію якнайшвидше і таки її перевели. Австро-Угорському правительству, яке добивалося в інтересах поляків і знищення таємного договору про Галичину, і відступлення полякам Холмщини, довелось обмежитись власною акцією.

Маючи відомості про заходи австрійської влади щодо Холмщини, а з другого боку довідавшись і про дипломатичну акцію з австро-угорського боку також щодо Холмщини, українське Міністерство закордонних справ звернулось 12 червня 1918 р. до австро-угорського уряду з нотою, одночасно дорученою тимчасовим представником Української Держави у Відні А.Яковлевим безпосередньо гр. Буріяну і в Києві — графу Форгачу:

181. Труднощі австро-угорського уряду при розв’язанні польско-українських відносин дуже яскраво малює урядовий реферат Міністерства закордонних справ, зложений у Відні в травні місяці, де говориться, що поляки заявляють свої претензії навіть на західню Волинь, що українці в Галичині будуть робити всякі труднощі австрійському правительству і що дуже тяжко буде дійти до якогось порозуміння між українцями і поляками. Для поляків холмська справа є свого роду “*nolli me tangere*” і прихильне для них вирішення холмської справи являється передумовою їхньої кооперації з австрійським правительством. Якщо умови доповнюючого протоколу до 4 березня будуть переведені в життя, поляки нізащо не залишаться в урядовій більшості в австрійському парламенті.

“До Ц. і К. Міністерства закордонних справ.

Мировим договором, зробленим у Берестю, а також додатковим протоколом, підписаним представниками України й Австро-Угорщини 4 марта 1918 року, питання про майбутню приналежність Холмщини й Підляшшя остаточно та принципіально вирішено тим способом, що Холмщина з Підляшшям має відійти до України. Не розв'язане остаточно тільки питання про сталі грюниці між Україною і Польщею в межах Холмщини. Ці грюниці має установити передбачена в протоколі з 4 марта спільна комісія, а підставою для установлення грюниць мають бути етнографічні дані й бажання населення Холмщини.

До зроблення мирового договору Холмщина була окупована почасті німецьким, а почасті австро-угорським військом. Після зроблення миру Українське Правительство призначило на Холмщину й Підляшшя свого комісара, якого Німеччина на окупованій її військом території допустила до виконання його обов'язків. Що ж до території, окупованої Австро-Угорщиною, так тут положення являється цілком відмінним, австро-угорські військові й цивільні власті не тільки не допустили комісара України до виконання його обов'язків, але, навпаки, нарушаючи мировий договір, змінили status quo ante в Холмщині на користь Польщі.

Ц. і К. Міністерству закордонних справ не могло бути невідомим, що на початку квітня б. р. переведено вибори до Польської Регенційної Ради в повітах: замостенським, красноставським, білгорайським, томашівським і грубешівським і вибрано поляків Ходаковського, Яблонського й Малишевського. В тому ж місяці квітні Регенційна Рада ухвалила утворити суд і в компетенцію цього суду зачислити повіти: замостенський, білгорайський, томашівський і грубешівський. Крім того, мають ся відомості, що австро-угорські військові власті, видаючи пашпорти мешканцям Холмщини, визначають державну приналежність цих мешканців, яко підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни вивезено з Холмщини, до цього часу не повернено додому, а на їх місце польські урядники переселяють людність польської національності.

Всі зазначені вище факти свідчать про те, що status quo ante Холмщини змінюлося не в напрямі, зазначеному в мировім договорі, при чім те, що зосталося нині в Холмщині ні в яким разі не буде сприяти ліпшому і добросусідському розв'язанню холмського питання між Україною, Австро-Угорщиною та Польщею.

Стоячи на ґрунті мирового договору, а також маючи на увазі запевнення, які дали представники Ц. і К. австро-угорського правительства, в інших складених умовах, нижче підписаний від імені Правительства Української Держави, має за честь подати все вище зазначене до відома Ц. і К. Міністерства закордонних справ і чекає від Ц. і К. Правительства австро-угорської монархії, що воно негайно поробить рішучі заходи для того, щоб відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини, а також щоб негайно повернуто всіх вивезених з Холмщини під час війни мешканців і припинено імміграцію поляків на Холмщину.

Управляючий Міністерством Закордонних справ Д. Дорошенко”
Київ, 12 червня 1918 року.

Гр. Буріян дав гр. Форґачу інструкцію — залишити цю ноту без відповіді і взагалі залишити на якийсь час справи Холмщини в спокою, з огляду на небажання німців піддержати заходи Австро-Угорщини. Але польський натиск на австрійців не давав їм змоги залишати холмської справи в спокою. Австро-угорський дипломатичний представник у Варшаві барон Стефан Уґрон (так само, як і Буріян та Форґач, — мадяр) раз-у-раз доносив своєму правительству про велику тривогу в польських кругах і про їхні заходи перед ним — порушити холмську справу. Міністр-президент варшавського Правительства Стечковський, князь Здислав Любомирський, князь Януш Радзівіл — у Варшаві, перед бар. Уґроном, а граф Пшездецький та інші особи — у Відні робили всі можливі заходи, щоб подвинути австро-угорський уряд примусити Україну зріктися Холмщини. Вони радили австро-угорському правительству уневажнити Берестейський договір під претекстом недодержання Україною обов'язку постачання до 1 липня 1918 року 1 мільйона тон хліба. Таку саме пораду давала й польська преса. Часом у Варшаві поширювалися чутки, ніби Австро-Угорщина зріклася наміру настоювати на уступленні поля-

кам Холмщини, і тоді в польських кругах повставала справжня паніка. Донесення бар. Угрона живо малюють нам картину польських настроїв у Варшаві з приводу холмської справи.

З огляду на німців, а також і на господарські відносини самої Австро-Угорщини, гр. Буріан уже в кінці липня зрікся думки вжити як аргумент проти України справу з постачанням продуктів і згодився на продовження господарської конвенції з Україною від 20 квітня 1918 р., строк якої минав 31 липня, ще до 31 серпня на тих самих умовах. Але за те він рішив ужити як способу пресії на український уряд — нератифікування Берестейського договору, хоч усі інші союзники: Німеччина, Туреччина й Болгарія вже той договір ратифікували. Графу Форгачу було доручено добитись від українського Правительства згоди на признання Бугу як гряниці між Польщею та Україною, себто уступити Холмщину Польщі. Але всі переговори гр. Форгача з самим Гетьманом і з міністром закордонних справ Дорошенком ні до чого не довели: українське правительство твердо стояло на тому, що Холмщини уступити воно не може.

Під час подорожі міністра-президента Лизогуба на початку вересня до Берліну він обговорив там, між іншим, і справу Холмщини і добився, що німці заявили, що вони твердо стоять на ґрунті Берестейського договору, себто уважають справу Холмщини вже вирішеною і тільки деталі в проведенні гряниці має вирішити передбачена протоколом 4 березня мішана комісія. Для орієнтації німецького Правительства й ознайомлення його з поглядами українського Правительства на холмське питання Ф.А.Лизогуб передав нім. правительству такий меморіал, зложений у Києві:

“10 серпня ц. р. австрійський посол при Українській Державі граф Форгач заявив голові Українського Уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання останньої точно установити гряниці між Україною й Польщею, причому додав, що на думку його уряду, гряниця має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору гряниця між Україною й Польщею проходить по лінії: Тарноград, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межіріччя, Сарнаки, Мельник, Високо-Литовськ, Пружани і Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4 березня 1918 року мішана комісія, якій доручено було встановити гряниці на місці, не зобов'язана точно додержуватися зазначеної гряничної лінії і має право її виправляти, одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етнографічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом гр. Форгачем, Українським Урядом ніяк не може бути прийнята, бо проведення гряниці по Бугу позбавило б Україну цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовитись від області, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй більшості заселена українським народом. Щодо національності населення краю на 1 січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси 463 902 (або 51,76 % всієї людяності), поляки 268 053 (29,9 %), жиди 135 238 (15,1 %), інші національності 29 123 (3,24 %).

Претенсії Польщі на цей край обґрунтовуються лише тимчасовим володінням внаслідок завоювання, що тяглось від 1374 до 1795 року. З перших же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гніту над українським та білоруським народом, що найяскравіше виявилось в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руїні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер якнайенергичніше над утворенням самостійної й сильної Української Держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Кермуючись принципом самовизначіння народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української Держави саме в ім'я цього принципу не може погодитися з повним і насильним відірванням такої значної території України з півмільйоновим українським населенням до Польщі, що викликало б по всій Україні страшне обурення й гнів, а в будуччині, сталося б причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український Уряд з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення гряничної лінії, в

надії, що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору із боку Австро-Угорщини.

2. Допустити на Холмщину українські цивільні й судові власті, а також православне духовенство”.

Аналогічного змісту було подано меморіал міністром закордонних справ Дорошенком і гр. Форґачу під час переговорів у Києві. На цей меморіал гр. Буріян відповів також меморіалом, текст якого подаємо в перекладі з французького оригіналу:

“У відповідь на меморіал щодо питання про майбутню границю між Україною й Польщею, переданого Його Ексцеленцією Паном Міністром закордонних справ графу Форґачу, Цісарське Королівське Правительство вважає себе зобов'язаним ще раз пригадати Правительству Української Республіки аргументи, які Ц. і К. Правительство виставляло вже кілька разів для з'ясування своєї точки погляду на це питання, протиставляючи їх поглядам Українського Правительства.

Ц. і К. Правительство вважає тим більше потрібним підтримати свій погляд на цю справу, що Українському Правительству не удались його останні заходи переконати в справедливості його власних поглядів.

А саме: Ц. і К. Правительство не може визнати за безсумнівні підстави для претензій України на територію Холмщини ті статистичні дані, які Правительство України представило для підтвердження своїх претензій, бо Ц. і К. Правительство має в своїм розпорядженні інші статистичні дані, котрі, походючи з різних джерел, суперечать даним, представленим Українським Правительством і навпаки доводять, що більшість населення спірної території є польська.

Ц. і К. Правительство, маючи змогу дивитись на це питання цілком безсторонне, прийшло до висновку, що в даному випадку мова йде про область, заселену майже в рівній частині поляками й українцями, які живуть одні поруч других без точної етнографічної границі.

Такий стан речей не обмежується тільки областю Холмщини; навпаки, він панує також в певних місцевостях на правому березі Бугу, почасти значно далі на південь, аж до Поділля. В дійсності, Українське Правительство не буде заперечувати, що найбільш далекосяглі домагання серед польських націоналістів обіймають також більшу частину Волині і навіть певні області Поділля.

От чому сторони, які брали участь в переговорах про мир в Берестю-Литовському, вважали за необхідне відкласти до пізнішого обміркування остаточне вирішення цього питання, вживши задля цього мішану комісію, зложену з представників пертрактуючих сторін, а також представників Королівства Польського. Власне з цих мотивів комісія, про яку йде мова, зовсім не зобов'язана держатись пограничної лінії, зазначеної в мирнім договорі, але якраз навпаки — вона матиме повну свободу запропонувати, якщо знайде потрібним, граничну лінію на схід від цієї лінії і навіть, в разі потреби, по той бік Бугу.

З огляду на цю ситуацію і здаючи собі справу з неможливістю установити граничну лінію, яка б давала змогу всім українцям, мешканцям спірних областей, прилучитись до основної своєї батьківщини, а з другого боку зібрати всіх поляків, мешканців цих областей, під захист Польського Королівства, лишається одно тільки практичне і однаково для обох сторін справедливе вирішення — компромісове, яке вимагає жертв з обох боків, але за те обом запевняє однакові вигоди стабілізації взаїмних відносин.

Сама природа визначила течію Бугу як географічну границю, що однаково приемлема для обох країв: ця річка ділить на дві рівні частини область, за яку йде суперечка між Україною й Польщею.

На думку Ц. і К. Правительства таке вирішення тим зручніше, що воно може служити в майбутньому за солідну базу для щирих приязних та тривалих відносин між обома країнами, відносин, необхідних для майбутнього розвитку як України, так і Польщі.

З другого боку — навпаки — нема сумніву, що всяке інше вирішення на користь одної з сторін і на некористь другої сторони піддержуватиме в цій останній почуття розчаровання, яке отруюватиме в будуччині відносини між обома сусідніми державами.

Ось чому Ц. і К. Правительство не може відмовитись від точки погляду, яку воно завжди обороняло в питаннях про границі між Україною й Польщею, що Ц. і К. Правительство бажало б бачити границю вдовж лінії Бугу.

Та проте, не вважаючи на різницю поглядів у цій справі між правительством України і Ц. і К. Правительством, останнє, щоб виявити ще одним способом більше свої симпатії й приязнь, які воно завжди почувало до молоді Української Республіки і бажаючи ще тісніше укріпити той зв'язок, який існує між цією країною і Австро-Угорською Монархією, даючи йому формальну й остаточну базу, оповіщає, що воно готове ратифікувати Берестейський мир, з умовою, одначе, зробити публічну декларацію про свій погляд на питання грюниці між Україною й Польщею.

Ц. і К. правительство пропонує отже оголосити з нагоди ратифікації Берестейського договору, що воно вважає це питання за відкрите, яке буде урегульоване пізніше за допомогою мішаної комісії, передбаченої артикулом II цього договору.

Так само Ц. і К. правительство не може дати своєї згоди на те, щоб теперішній стан управління й адміністрування в спірних областях, поскільки вони перебувають тимчасово під зверхністю Австро-Угорщини, потерпів які зміни, аж доки не буде остаточно вирішена приналежність цих областей.”

Пересилаючи 21 вересня 1918 року цей меморіал графу Форгачу для вручення його українському міністру закордонних справ Дорошенкові, гр. Буріян сповіщав гр. Форгача, що коло половини жовтня вже можна буде перевести обмін ратифікаційними грамотами. Але потому, як гр. Буріян запитав згоди на ратифікацію міністрів-президентів австрійського й угорського урядів і ті відповіли, що не можуть погодитись з уступкою Холмщини Україні, справа знову загальмувалася.

Але в половині жовтня Австро-Угорська монархія явно почала хилитися до упадку. Військо її було вже здеморалізоване й почало самовільно розбігатись. Почався розклад і серед військових частин, які стояли на Холмщині. Тим часом на обсаджених австрійцями землях почали формуватись польські відділи, які виявляли намір захопити північну частину Холмщини й Підляшшя, які були в зоні німецької окупації й перебували під управою українського губерніяльного старости Ол. Скорописа-Йолтуховського. Австрійський комендант Володимира-Волинського просто передав владу в руки місцевого польського національного комітету, і слідом за тим в місті з'явився відділ польських військ. Українське правительство заявило з цього приводу польському уряду свій протест. Гетьман особисто звернувся 5 падолиста 1918 р. до німецького командування в Києві з проханням обсадити Холмщину німецьким військом, спеціально ж місто Холм, а крім того допустити до Берестя вже сформований кадр українського відділу з 100 старшин і 126 козаків. Цей відділ мав бути укомплектований на місці з-посеред українського населення і служив би для охорони краю й особливо грюниці з Польщею. 9 падолиста міністр закордонних справ Дорошенко, який перебував в цей час в Берліні, заключив з німецьким урядом формальну умову про обсадження Холмщини, евакуйованої австрійцями, двома дивізіями німецького війська і допущення туди української цивільної адміністрації. Але саме того дня вибухнула в Берліні революція, а п'ять день пізніше — повстання проти Гетьмана на Україні, яке перешкодило організувати українську військову силу на Холмщині й оборонити її від поляків. На початку грудня українська адміністрація з крайовим старостою Ол. Скорописом-Йолтуховським на чолі, яка залишилась на своєму посту у Бересті, була заарештована польським відділом ген. Івашкевича й опинилася в таборі для інтернованих в Калішу. Втрата Холмщини й Підляшшя була одним з перших наслідків упадку Української Держави.

Український і Німецький генералітет. Сидять зліва на право:
2-й – ген. Лігнау, 4-й – ген. Рогоза, 5-й – ген. Кірхбах, 7-й – ген. Гренер

ХІІІ.

Організація збройних сил Української Держави. Формування регулярної Української Армії. Іррегулярні формації. Чорноморський флот.

Правительство Української Держави дуже добре розуміло вагу збройної сили, як головної підстави й запоруки існування самої України як самостійної незалежної держави. Тому організація регулярної української армії на загально прийнятих в європейських державах основах, вивченої й узброєної згідно найновішим умовам військової техніки, а також утворення сильного флоту на Чорному морі — складала одну з головніших турбот як самого Гетьмана, так і його правительства. Та з огляду на фактичну окупацію України арміями Німеччини й Австро-Угорщини по умові ще з правительством Центральної Ради,¹⁸² Гетьман і його правительство не мали в цій справі вільної руки. По умові 24 квітня 1918 року між військовим німецьким командуванням і П.П.Скоропадським — майбутнім Гетьманом — мала бути утворена українська армія, але обсяг її і спосіб користування нею мусили бути установлені по згоді з німецьким командуванням. З самих перших днів Гетьманства було приступлено до продовження підготовчої праці по формуванню регулярної української армії, наміченої ще за попереднього уряду, але німці довго не давали змоги приступити до її фактичного творення, а коли, нарешті, згодились

182. Щодо розмежування кордонів окупації, Німеччина й Австро-Угорщина заключили між собою під назвою "Ukraineabkommen" таку військову конвенцію 25 березня 1918 р.:

1. Розмежування території:

а) для Австро-Угорщини припадають: південно-західна частина Волині аж до лінії: дотеперішня південна границя частку Ковель—Доросино—Корчев—Радомисль—Бокуйма—Верба—лінія Івки до Млинович—Горинка—Яковці—лінія Горині до Сушеців—Староконстянтинів (міста всі німецькі), далі губернії Подільська, Херсонська і Катеринославська.

б) для Німеччини решта губерній України, а також Таврія й Крим.

2. Тільки що початі операції групи генерала фон Кнорцера проти Катеринослава мають вестись під загальним німецьким проводом, поки війська не будуть замінені австро-угорськими військами. Генерал од інфантерії фон Кош веде операції в Таврії і в Криму під цісарсько-королівським головним командуванням (аж до закінчення операцій).

3. Миколаїв, Маріуполь і Ростов-на-Дону матимуть спільні залоги, в Миколаєві та Ростові німецьке, в Маріуполі австро-угорське головне командування. Таганрог і Новоросійськ — німецькі.

4. Управа магістралів залізниць і прилеглих побічних ліній, а також водний транспорт підлягають одному представникові німецького правління польових залізниць у Києві, при якому має бути як заступник — офіцер австро-угорського військово-залізничного правління. Це представництво у Києві регулює особливо загальний ужиток засобів транспорту, так тамо, як і в окремих випадках, на цілу область. Йому також належить дбати про доцільний поділ рухомого й нерухомого матеріалу.

Розмежування обсягу праці має наступити на основі того принципу, що в австро-угорській зоні на чолі управи стоїть начальник австро-угорських польових залізниць, в німецькій — начальник німецьких польових залізниць. Виняток являється залізниця Харків—Крим—Севастополь в тій її частині, яка проходить по території Катеринославщини...

5. Вугляний і рудничний район у східній частині Катеринославщини підлягає спільній управі і використуванню в пропорції 1:1. Комісія з спеціалістів, зложена на паритетних основах, має установити щодо цього спеціальне порозуміння. Для розподілу руди зостається в силі принцип, установлений в Берліні щодо поділу сирих продуктів. Розподіл кам'яного вугілля, прийнявши спочатку потреби залізниць, торговельного флоту на Чорному морі і воєнних кораблів, а потім — інтереси Туреччини, підлягає центральному залізничному управлінню в Києві, яке працює в порозумінні з Чорноморським управлінням в Браїлі.

6. Київ дістає австро-угорський гарнізон з не більш як двох батальйонів (з полковим штабом) без вищого командування.

7. Австро-угорські етапні установи задля чисто військового регулювання відворотного руху в німецькій зоні підлягають німецькій вищій команді. Забезпечення цих установ продуктами переймає на себе німецьке командування.

8. В тих місцевостях австрійської зони, де є німецькі колоністи, мають бути розташовані австро-угорські війська лиш німецької національності.

9. Для управи великими апаратами для зв'язку, які знаходяться в Одесі (Кабель, Сіменс, прямий телеграфний дріт і т. д.) установляється на паритетних основах комісія по вказівкам обох вищих командувань.

10. Ця угода вступає в силу негайно.

не робити в цім напрямку перешкод, то вже було пізно. Події кінця 1918 р. застали українську армію в стадії лиш початкової організації.

Від попереднього правительства Гетьман дістав дуже незначну військову спадщину. Фактично це була т. зв. дивізія генерала Натієва, яка оперувала на фронті. Дві дивізії т. зв. синезупанників, зложені з бувших полонених і сформовані в Німеччині, так само, як і полк галицьких січових стрільців були розброєні німцями напередодні державного перевороту 29 квітня. Правда, Військове Міністерство Української Народньої Республіки, спеціально Генеральний Штаб — під проводом свого начальника полковника Сливинського — почали працювати над проектом організації української регулярної армії. Малося на увазі утворити армію на основі територіального комплектування, з 8-ми корпусів піхоти і 4 1/2 дивізій кінноти. 17-го квітня 1918 р. військовий міністр А.Жуковський призначив уже виконуючих обов'язки командирів корпусів: Київського корпусу — отамана Мартинюка, Волинського — отамана Дядюшу, Подільського — отамана Клименка, Одеського — отамана Колодія, Чернігівського — отамана Дорошкевича, Полтавського — от. Осецького, Харківського — от. Волкобая і Катеринославського — от. Васильченка. (Див. "Державний Вістник", 1918 р., ч. 3.)

Було вже вироблено план формування, установлені строки призивів на службу, збірні пункти територіальних округів, заложено сітку губерніяльних і повітових командатур. Малося на увазі зосередити в штабах корпусів і дивізій територіальної армії весь обрахунок і покликання зобов'язаних до військової служби. На початку квітня 1918 р. праця Генерального Штабу була вже досить розвинута, і сподівалися на осінь 1918 р. перших конкретних наслідків тієї праці.¹⁸³

Гетьман залишив полковника Сливинського¹⁸⁴ на посаді начальника Генерального Штабу, військовим же міністром призначено генерал-лейтенанта А.Рогозу, заслуженого бойового генерала. Товаришем міністра призначено генерала Олександра Олександровича Лігнау.¹⁸⁵ Товаришем міністра по морських справах призначено капітана 1-го рангу Миколу Лаврентійовича Максимова.

На долю цих людей і випало діло утворення регулярних українських сухопутних і морських сил. Думки, положені в основу організації цих сил, висловив сам Гетьман в своїй розмові з представником вищого німецького командування в присутності військового міністра й начальника Генерального Штабу 24 травня 1918 року. Цю розмову німецький звіт передає так: "Гетьман виходив з думки, що коли ми дійсно хочемо, щоб існувала сильна самостійна Україна, з якою ми бажали б у майбутньому жити в тісних приятних відносинах, то в вашім власнім інтересі лежить, щоб там повсталася добра армія. Він є того погляду, що спочатку треба сформувати невелику, але цілком певну армію. Як основа її має бути сформований цілком надійний офіцерський корпус з теперішніх українських і російських офіцерів, дуже старанно вибраних. Задля цього мають бути засновані офіцерські і підофіцерські школи. Так само мають бути створені необхідні технічні установи й формування. Сили нової армії складаються з 8 корпусів. Для них спочатку мають бути зложені офіцерські і підофіцерські кадри. Покликання рекрутів призиву 1920 р. мусить наступити пізніше і складати всього 25% складу військового часу. Як термін покликання кладе Гетьман жовтень 1918 року. Негайно має бути зложена лиш одна дивізія гвардії в Києві, як зразкова дивізія, її склад має бути набраний з цілком певних хліборобських кругів. Гетьманові уявляється при цілому формуванні армії німецький зразок і німецьке співробітництво. Він надає велику вагу тому, щоб ми негайно вирішили б ясно: чи допустимо формування української армії, чи ні. На думку головного командування це питання має бути вирішено в позитивному смислі. Створення армії потрібно також, щоб збільшити авторитет Гетьмана в краю. Гетьман хоче створити невеликі певні частини на зразок згаданої гвардейської сердюцької дивізії. Ці та й інші погляди Гетьмана головне командування також буде підтримувати.

183. "Вістник політики, літератури і життя", 1918. р., ч. 15, ст. 203.

184. Олександр Володимирович Сливинський родом з дворянської фамілії на Полтавщині, народився 1886 р., скінчив Полтавський кадетський корпус, Ніколаєвську Інженерну школу й Академію Генерального Штабу. За часів війни був начальником штабу корпусу кінноти і заслужив за бойові заслуги орден Георгія 4-ого ст. і золоту зброю.

185. Лігнау (родом з херсонських німців-колоністів) був офіцером Ген. Штабу і в часі війни був начальником штабу 7-го корпусу Рос. Армії.

Чи вдасться Гетьманові вже в жовтні зробити набір, це ще сумнівно, бо ледве чи це дозволить фінансове становище України. Готові вже почасті офіцерські кадри необхідні ще й для того, щоб дати змогу пристроїтись великому числу офіцерів.

Як поліційні відділи мають бути приділені кожному губерніяльному й повітовому комендантові особливі сотні біля 100 душ в кожній”.

Вже в кінці травня 1918 р. був вироблений Генеральним Штабом і прийнятий Радою Міністрів законопроект про загальні підстави військової служби. Головні основи цього законопроекту були такі:

“1. Завданням армії Української держави є охорона держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в державі по заклику горожанської влади. 2. Начальником усіх сухопутних і морських сил Української Держави є Гетьман усієї України. 3. Усі старшини затверджуються наказом Гетьмана по армії Української Держави на пропозицію відповідних начальників, а саме: начальники головних управ і команданти корпусів на пропозицію Військового Міністерства, начальники дивізій і бригад на пропозиції командантів корпусів, полковники на пропозиції командантів дивізій, осаули, сотенні і півсотенні на пропозиції полковників. Підстрашин іменує полковник на пропозиції сотених.

Старшина може бути усунений з посади, арештований по постанові судової влади або владою відповідного начальника згідно з дисциплінарним уставом (в негайних випадках). В разі арештування начальником треба повідомити судову владу й прокуратора не пізніш, ніж через 24 години. Арештований пробував під арештом до одержання постанови судової влади. Про всякі дисциплінарні кари начальника робиться розслідування для вияснення відповідності кари вчинку. Справа усунення начальників не нижче полковника обговорюється на Військовій Раді, в якій мають право взяти участь особи не нижче того, чия справа обговорюється. Останні старшини усуваються владою команданта дивізії, підстаршини — владою полковника”.

Загальні погляди на характер відносин і дисципліни, які мали бути заведені в молодій українській армії, з'ясовуються з наказу тимчасово виконуючого обов'язки військового міністра генерала Лігнау-а, з яким він звернувся до військових служачих при своїм вступі на посаду 15 травня 1918 року:

“Згідно з наказом Ясновельможного Пана Гетьмана 9 травня цього року я вступив в тимчасове виконання обов'язків військового міністра. Розпочинаючи виконання дорученого мені відповідального завдання, звертаюся до всіх моїх співробітників, від малого до великого, захопитися свідомістю, що наша молода держава буде міцною та самостійною тільки при існуванні нормально зорганізованої сили. Минулий рік яскраво виявив, як потужна армія, завдяки тому, що в неї вжито політики, а разом з останньою й партійної боротьби, ступнево втратила необхідну дисципліну та зорганізованість і перемінилася в озброєні банди, які боязливо втікали від ворога та страшні були лиш мирному населенню. Армія мусить бути поза політикою, маючи своїм завданням лиш службу державі.

Без твердої дисципліни, котра виявляється в безперечній підлеглихості наставленим начальникам, зорганізована озброєна сила неможлива. Тому я вимагаю від усіх військовослужачих, без різниці положення, підтримувати найгострішу дисципліну під усіма оглядами. При цім додаю, що підтримування дисципліни мусить провадитися з повною повагою до чоловічої вартості підлеглого, яке б не було назначене його становище. Найкращим виховуючим прийомом рахую особистий приклад начальника, який є заставою пошани підлеглого; без цієї пошани міцної дисципліни бути не може.

Високий стан військового оборонця Української Держави накладає на кожного обов'язок з особливою обережністю відноситися до всього, що може кинути тінь на нашу армію, яка тільки народжується, кожна особа, яка належить до армії, повинна простувати до ідеалу — бути лицарем честі й обов'язку перед Батьківщиною. Наша держава, що тільки народжується, вимагає від нас повного напруження всіх сил, ума й волі, щоб в найскорший час утворити армію, котра буде підвалиною вартості й права молоді самостійної України.

В сучасний підготовчий період праці по будіванні армії особливе значіння має пристосованість органів управи, які мусять бути доведені до стану бездоганного механізму. Тільки при такім стані органів управи можливе буде нормальне життя армії і творча праця по її удосконаленню.

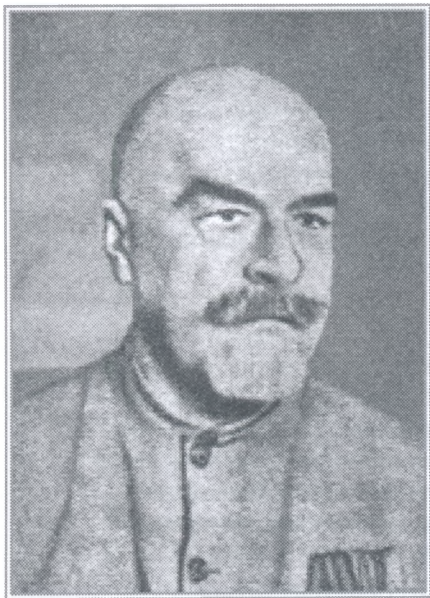
При цім вимагаю непохитно додержуватися принципів децентралізації, залишення самостійності й ініціативи кожному робітникові в межах його компетенції, з твердим загальним керівництвом найвищих інституцій. Людей, що бояться роботи, що в службі бачать тільки засоб для політичної агітації й цим вносять дезорганізацію в діло, котре тільки народжується, людей, що дивляться на службу, як на недбайливе існування на кошти держави, усувати безумовно.

Але в той же час я не потуратиму ніякому свавільству й особистому поглядові. Кожна репресія повинна мати вповні законну й важну підставу; кожний повинен бути певним, що права його — під охороною справедливого й неприхильного закону. Кожна каверза, таємні доноси будуть каратися немилосердно.

Все діловодство, всі офіційні відношення непохитно вести на державній мові. У всіх установах і частинах зорганізувати невідложно курси українознавства, маючи на меті доведення в найскорший час знання державної мови до належної високості.

Маючи на увазі головним чином користь діла, а також рахуючи нижче вартості з культурного боку переведення вузького шовінізму, признаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хочби й неукраїнського походження, при умовах безумовної їх вірності Самостійній Україні.

Підписав: т. в. о. військового міністра отаман Лігнау. З оригіналом згідно: начальник канцелярії військового Міністерства отаман Ковалевський”.

Військовий міністр ген. Ол. Рогоза

Щодо задач організації української армії і стану підготовчої праці по цій організації на початку червня подав звістки до прилюдної відомості військовий міністр Рогоза в інтерв'ю з співробітником київської газети “Відродження”. Подаємо тут інтерв'ю в цілості:¹⁸⁶

“Приступлено до утворення національної армії, до котрої покличеться українців. Але тому, що Україна ще молода держава, яка тільки тепер формується, а при напруженій організаційній роботі потребуються великі кадри добре підготованих фахівців військового діла, можливо, що повного числа таких сил серед природжених українців і не знайдеться. Тоді з огляду на те, що діло не жде, прийдеться звернутися до послуг і знання осіб і не українців по походженню, котрі чесно заявлять свою згоду служити національній українській ідеї в складі армії молодої Української Держави.

Демократизація армії буде провадитися в тім розумінні, що всім особам, цілком незалежно від їх службового та грошового становища, відкриється вільний доступ, коли будуть службові та просвітні дані як до нижчих, так і до вищих військових посад. Чесним, талановитим та освіченим людям буде відкритий вільний шлях до армії. Всім служачим майбутньої української армії забезпечується чесне й справедливе відношення.

Організація армії й саме приготування до цієї організації вимагає вдумливого і обережного відношення до себе. У військових справах, особливо у внутрішньому будівництві армії, — нема місця для імпровізації. Організацію армії та флоту Української Держави проведеться поступово й обережно. Через це покликання можливе не раніше, ніж восени.”

Співробітник “Відродження” прохав міністра Рогозу висловити свій погляд на армію та відношення її до політики. На це питання міністр відповів рішуче й цілком певно: “Армія єсть та сила, на котру спирається держава як в зовнішніх своїх відносинах, так і у внутрішнім будівництві. Через це армія повинна бути безумовно зовні всякої політики, зовні партій”.¹⁸⁷

186. За “Вістником політики, літ. і життя”, 1918, ч. 24, де воно передруковане з “Відродження”.

187. Питання про відносини української армії до політики з'ясувалося, між іншим, з цього “Закону про політичне правове становище служачих Військового Відомства” 1 серпня 1918 року:

“Громадяни Української Держави за час перебування на дійсній службі обмежуються в користуванні політичними правами на слідуючих підставах: перебуваючим на дійсній військовій службі, навіть і особам, котрі служать у Військовій Офіції по вільному найму, забороняється:

Далі з розмови виявилось, що формування української армії має бути переведене на територіяльних підвалинах, по зразку європейських армій. В основу формування покладеться принцип дисципліни, субординації та військового шанування чинів.

“У всіх галузях цивільної служби, — сказав міністр, — а так само в житті людей, необхідна дисципліна й лад. Без дисципліни, як показав кошмар давнього минулого, неможливе життя суспільства й держави, неможлива людська культура. Тим необхідніша дисципліна у війську. Без неї неможлива армія ні при якому ладі, ні при якому просвітньому рівні козаків. В армії, яко їй ґрунт, повинна бути строга дисципліна, і вона різниться від такої ж на цивільній службі — своїм необхідним напруженням. В українській армії звернеться велику увагу на освіту козаків. Задумують утворити цілу низку солдатських шкіл, просвітніх, релігійних і музичних гуртків. І напевно можна сказати, що Військове Міністерство буде йти назустріч культурно-просвітній діяльності Міністерства народної освіти. Мається на думці провести покликання по-старому, через військові установи, котрі будуть в дечім реорганізовані. Мабуть будуть покликані тільки молодші роки, які не були зовсім на війні та які можуть створити сильні кадри української армії. Мають покликати у всякім разі не більш 1/3 % всього населення краю.

При призначенні на посади і вищих, і нижчих начальників в основу покладається принцип бойових заслуг, стройового стажу, досвіду та старшенства. Таким чином, можна буде справедливо та з найбільшою користю обсадити посади начальників людьми з освітою й безумовним знанням свого діла. Щоб мати офіцерів з освітою, в найближчий час відкриваються військові школи для всіх родів зброї. Задля підготовки фахівців з закінченою військовою освітою, мають відкритися на Україні військові академії та школи старшин (артилерійська, кавалерійська, стрілецька й інші).

У теперішній тяжкий час почувається велика матеріальна злиденність серед офіцерської та солдатської родини. Щоб полегшити злиденність і дати можливість дітям військових держати освіту, мають відкрити низку сухопутних і морських корпусів. При цім мається на увазі в першу чергу приймати дітей офіцерів і солдатів, які потерпіли й відзначилися в цій війні. Становий принцип відкинеться цілком.

Щодо формування кадрового складу міністр заявив, що вже розпочато формування нижчих і вищих офіцерських кадрів на принципі того, які хто має заслуги, стройовий стаж, досвід і старшинство. Тепер же організуються штаби корпусів дивізій і полків, управ і установ. Крім того тепер же приступиться до формування підофіцерської кадри на підставі найму понадтерміново служачих, які визначилися в стройовім і бойовім відношенні, підофіцерів. Виробляється зразок погонів і повертаються старі козацькі чини сташин. В теперішній час з огляду на грошову кризу й повну необхідність економії — нова українська форма дасться тільки гетьманському сердюцькому відділові. Але на будуче гадають дати українській армії зручну уніформову одіж в національнім українськім дусі.

Велику увагу звернено на забезпечення родини офіцерів і солдатів, які потерпіли на війні й при анархії в середині Держави. З цією метою утворено комісію для спішної розробітки пенсійного уставу, а також улаштовується комітет для ранених і відкриваються кадетські корпуси.

Тепер у Військовім Міністерстві йде кипуча організаційна праця на ґрунті строгої системи й суворого ладу. Треба сподіватися, що праця закінчиться цілковитим успіхом і молода Ук-

а) користування активним виборчим правом до законодавчих і громадських установ Держави, себто подавати свій голос персонально або через довіреного в законодавчі установи й брати участь в передвиборчих зібраннях всякого роду; але пасивним виборчим правом, себто правом бути обраним в члени законодавчих і громадських установ військові служачі користуються однаково з іншими громадянами з тим, щоб після обрання вони були увільнені від військової служби;

б) входити до складу і брати участь в яких би то не було спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, які мають політичний характер;

в) знаходитися на мітингах і взагалі на всяких зібраннях політичного характеру як випадкових, так і спеціально скликаних;

г) брати безпосередню участь в маніфестаціях та демонстраціях політичного характеру;

д) за порушення цього закону винні підлягають відповідальності по суду, як за невиконання загальних розпоряджень військових начальників (ст. 104 та 104 книги XXII Св.В.П.).

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб

Військовий Міністр Генеральний Бунчужний Рогоза.

раїнська Держава скоро матиме міцну, збудовану на європейській системі й оперту на старих, які склалися протягом віків, військових установах і перероблених відповідно до сучасних вимог і досвіду війни”.

Наказом військового міністра від 22 червня 1918 р. за № 252 військова влада в кожній губернії була зосереджена в руках начальника корпусу. Йому мали підлягати всі військові установи, що раніш підлягали губерніяльним комендантам, а також повітові коменданти. 15 липня 1918 року вийшов наказ військового міністра № 327, яким увільнялися із служби всі офіцери, які були покликані на війну, як прапорщики запасу, або пройшли в часи війни лиш скорочений курс школи прапорщиків. Залишено на службі лиш таких офіцерів, які протягом усієї війни 1914-1918 років виконували офіцерську службу на фронті, які від самого початку служили в українській армії, які мали відзнаки ордена св. Георгія за хоробрість, або взагалі відзначилися особливими здібностями чи заслугами в українській службі. Протягом літа 1918 р. були переведені через Раду Міністрів пенсійний статут та інші закони щодо військової служби, організоване військове судівництво (два вищі суди — в Києві та в Катеринославі) й суди штабові при штабах дивізій, корпусі і Головному Штабі, зреорганізовано військово-санітарну службу й інтендантуру. Замість посади головного інтенданта заведено посаду другого товариша міністра, який мав завідувати усією інтендантурою й постачанням української армії. Другим товаришем міністра був генерал Юрій Антонович Корнієнко, що за війни був начальником інтендантства армій південно-західного фронту. Наказом № 339 від 20 липня 1918 року встановлено таку форму військової присяги:

“Обіцяю й присягаю Всемогущим Богом і святим Євангелієм, що буду служити, не жаліючи свого життя, вірно і щиро аж до останньої краплі крові Українській Державі і Ясновельможному Гетьманові, верховному вождеві Української Армії й флоту. Я буду ставити в усіх випадках якнайбільший опір ворогам Української Держави, буду пильнувати всіх інтересів Української Держави й свято берегти доручену мені службову таємницю і слухатись без заперечень усіх наказів для потреби служби й Держави, совісно виконувати всі мої обов’язки й нічого задля власної користі не робити такого, що перечило б моїй службі й присязі. Я ніколи не покину своєї частини й свого Прапору і в усіх випадках буду поводитися, як личить чесному, вірному, совісному, хороброму й свідомому (офіцерові, або воякові). Хай мені в цім Бог допоможе! На закінчення цілую св. Письмо і Хрест мого Спасителя. Амінь”.

В половині червня 1918 року організація і діяльність Українського Генерального Штабу уявлялась таким способом (за донесенням німецького військового агента з 14 червня 1918 року): “Український Генеральний Штаб сформований на зразок Російського. Як і в Росії, Генеральний Штаб підлягає Військовому Міністерству. Становище начальника Генерального Штабу не є самостійне: начальник Штабу робить доклади військовому міністерству, а міністр один тільки робить доклади Гетьману.

Начальнику штабу безпосередньо підлягають “помічник начальника Генерального Штабу” і “перший генерал-квартирмейстер”: вони поділяють між собою всю працю Генерального Штабу. Крім того безпосередньо підлягає начальнику Штабу центральний відділ.

Найбільш важливою й впливою особою після начальника штабу є помічник начальника штабу, генерал Какурин. Йому підлягають другий генерал-квартирмейстер (генерал Прохорович), відділ якого виробив плани мобілізації, організації й дислокації війська, так само як і обучення війська та Генерального Штабу. Залізнодорожний відділ, Інспектура Артилерії, Військово-технічна Інспектура й Інспектура повітряних сил підлягають безпосередньо начальнику Генерального Штабу.

Поруч з цим надзвичайно обширним полем праці помічника шефа Генерального Штабу, завдання першого генерал-квартирмейстера (генерал Дроздовський) значно відступають назад. Поруч оперативного відділу, котрий почасти зайнятий мировими переговорами й листуванням з німецькими й австро-угорськими властями, почасти зносинами із своїми власними комендантами, йому підлягають Розвідчий Відділ (щось наче відділ чужих армій), Відділ Зв’язку (щось наче відділ воєнного телеграфу), Топографічний Відділ і Закордонний Відділ (військові аташе і офіцери для зв’язку).

Центральний Відділ має майже ті самі завдання, що й Центральний Відділ німецького Генерального Штабу, виключно персональні справи офіцерів Генерального Штабу. Він веде загальний журнал, розподіляє входячі листи, регулює службу нижчого персоналу, веде справи скарбниці Генерального Штабу й управляє друкарнею”

Німецький інформатор знаходив у цій організації такі недостачі:

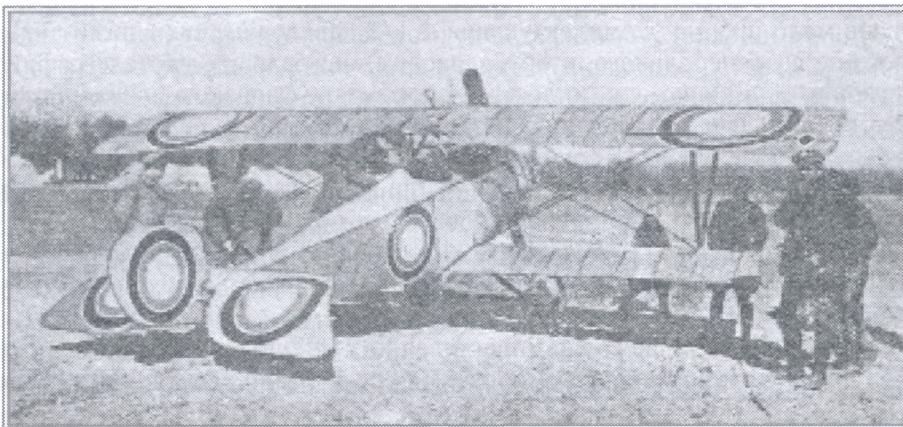
він уважав, що відділи мають занадто великі розміри, що нерівно й недоцільно розмежовані сфери праці помічника начальника штабу й першого генерал-квартирмейстера, а що Генеральний Штаб веде цілий ряд справ, які швидше належать до Військового Міністерства (установлення комплекту частин, технічні артилерійські справи, піонери, телеграфні відділи й грузові автомобілі, так само повітряна служба).

Генеральному Штабові бракує, на думку німецького офіцера, відповідного впливу на підготовку, особливо офіцерів Генерального Штабу та вищих командирів. Основа для сучасної організації Українського Генерального Штабу лежить, як усі думають, в тому, що його творцями були давні офіцери Російського Генерального Штабу, котрі тим менше були вільні від впливу знайомої вже їм організації і що доводилося творити здебільше до праці штаб в дуже короткому часі. Восени 1918 р. було приступлено до організації “Державної Військової Академії” з трьохлітнім курсом навчання.

Законом із 24 липня 1918 р. загальна військова повинність була визнана за повинність, яку всі громадяни Української Держави мусять обов’язково виконати у свій час.

В половині вересня 1918 р. був ухвалений Радою Міністрів за згодою Гетьмана вже раніше вироблений Генеральним Штабом план організації Української Армії. Українська Армія мала складатися з таких частин:

- 8 армійських корпусів,
- 1 гвардійська (сердюцька) дивізія,
- 1 окрема таврійська піша бригада,
- 4 кавалерійські дивізії,
- 1 окрема кавалерійська бригада,
- 2 батальйони понтонерів,
- 3 самостійні бригади важкої артилерії,
- 3 повітряні інспектури (аеропланні),
- 2 інспектури воздухоплавних батальйонів,
- 1 ескадрилья великих аеропланів (типу “Іллі Муромця”),
- 1 повітряна школа,
- 1 залізнична бригада (з 4-х батальйонів),
- 108 повітових командатур,
- 9 інспектур кінного ремонту,
- 8 ремонтних депо,
- 1 штабовий кавалерійський полк,
- 4 запасні кавал. полки.

Український військовий аероплан

Армійський корпус складався з двох дивізій піхоти (кожна з 3 полків, по 3 батальйони, при кожному кулеметна команда), 2-ох бригад польової артилерії (по 3 полки, з 3-ох батарей кожна), 1-ої бригади важкої артилерії (1 горний полк і 2 полки важкої артилерії, всі три по 3 батареї), 1 корпусного кавалерійського полку, 4 відділів броневиків, 4 радіотелеграфних команд, 1 повітряного парку, 1 батальйону піонерів і 2-х рот залізничників.

Кавалерійська дивізія складалася з 2-х бригад, в кожній по 2 полки, відділу самокатчиків, 1 полку кінної артилерії,¹⁸⁸ технічної команди і розвідочного відділу. I-ша кавалерійська дивізія мала бути приділена до II армійського корпусу й складалася з полків: Чугуївського, Ізюмського, Чернігівського й Сумського. II-га кавалерійська дивізія була приділена до I-го арм. корпусу й мала полки: Кинбурнський, Ольвіопольський, Володимир-Волинський і Український. III-я кавалерійська дивізія була приділена до VII арм. корпусу й мала полки: Тираспільський, Новгородсіверський, Одеський і Полтавський. IV-та кавалерійська дивізія була приділена до II арм. корпусу й мала полки: Стародубський, Ахтирський, Білгородський і Вознесенський. Самостійна кавалерійська бригада, приділена до IV-го (Київського) корпусу, мала полки Бузький і Київський з технічними командами.

Сердюцька дивізія складалася з 4-ох піхотних полків, 1-го полку артилерії, з двох батарей, Лубенського сердюцького полку кавалерії й піонерної роти.

Корпуси комплектувалися територіально: 8 корпусів відповідали восьми військовим округам: Київський, Волинський, Одеський, Чернігівський, Полтавський, Харківський і Катеринославський. Час дійсної служби в піхоті означено на два роки, в артилерії й кінноті на 3 роки. Комплект армії мирного складу визначено: 175 генералів, 14 930 штабових і вищих (обер)-офіцерів, 2 975 військових урядовців, 291 221 підфіцерів і вояків і 63 081 коней.

Платня цим офіцерам, підфіцерам і воякам виносила на рік кругле 173 мільйони карбованців. Видатки на одягу, озброєння, утримання й медичні потреби виносила для кожної людини річно 3000 карбованців, утримання коня — 200 карб. Загальні видатки на військо виносила річно 1 114 мільйонів карб., а коли додати 10 % приплату на непередбачені видатки, то кругле 1 254 міл. карб.

Підготовлення кадрів для цієї армії почалося і, наприклад, на 6 липня по деяких корпусах було вже сформовано офіцерські й підфіцерські, а почасти й вояцькі кадри в розмірі від 16 % до 38 % основних скорочених штатів. В трьох же корпусах (I-му, II-му й IV-му) кадри офіцерів були сформовані цілком і навіть переходили основні скорочені штати.

Формування зустрічало великі труднощі різного роду: передовсім щодо квартир. Багацько казарм було зруйновано або понівечено під час війни й большевицької руїни, а ті, що були придатні для замешкання, були зайняті німцями або австрійцями. Офіцери зустрічали труднощі в пришуванні квартир через дорожнечу й повоєнну спекуляцію помешканнями. Тяжке фінансове становище краю не давало змоги робити потрібні закупки коней. Щодо одягу і озброєння зустрічалися труднощі з того погляду, що не був ще переведений поділ військового матеріалу т. зв. призовою комісією.

Покликання до війська рекрутів мало відбутися в два головні строки : 15 падолиста¹⁸⁹ 1918 р. і 1 березня 1919 р. В перший строк мало бути покликано 85 000 людей. З цих рекрутів 35 585 чоловіків мало піти на укомплектування 4 1/2 кавалерійських дивізій з їхньою артилерією, конного полку генерального штабу, запасних кав. полків, радіотелеграфних команд і броневих дивізіонів, — в повному комплекті мирного стану (дивізійна артилерія лиш в 25 % мирного складу) і 6 000 душ для кордонної охорони.

Для піхоти призначено 49 415 рекрутів. Поділ їх мав бути переведений тим способом, що в кожному полку спеціальні й учебні команди (учебні команди, кулеметні команди, зв'язкові й розвідочні команди) мали бути сформовані в повному комплекті мирного стану. Нестроєві роти дістали б 50 % свого складу; крім того на кожную стройову роту залишилося б 48 чоловіків.

На 1 березня 1919 р. мало бути покликано 79 000 чоловіків. З них мали бути укомплектовані дивізійна артилерія й прикордонна сторожа в повному мирному складі; крім того технічні частини дістали б для свого укомплектування 2 023 чоловіки, морська піхота 2 000, корпусна кавалерія — повний мирний комплект. Для піхоти залишалося 48 000 чоловіків, так

188. Трьохбатарейного складу

189. Пізніше цей термін було відсунуто до 1-го грудня 1918 р.

що на 1 березня 1919 р. сотні мали б в собі по 128 чоловіків. З цих 128 людей після одномісячної науки відпали б недостаючи 50 % нестройових рот і всі взагалі нестройові (писарі, ординарці, музиканти, ремісники), так що на 1 квітня 1919 р. сотня піхоти мала б 110 чоловіків.

Решта комплекту мала бути заликана пізніше.

Конський ремонт мав бути постачений в два строки — на 1 січня 1919 р. 15 654 коні і на 1 квітня 1919 р. 6 344 коні.

Поки відбулося б укомплектування української армії рекрутами, збройні сили Української Держави перебували в переходовому стані і складались з різних частин, які виникали поза загальним планом творення регулярної армії й уявляли собою наймане військо. Перш за все від попереднього уряду до Гетьманського правительства перейшла так зв. Запорозька дивізія генерала Натієва. Вона складалася з таких полків:

1-го Запорозького, 2-го Запорозького (по 4 батальйони з кулеметними командами), Гайдамацького полку (3 бат. і кул. команда) і полку Богдана Хмельницького (4 бат. і кул. команда), кінного полку Костя Гордієнка (з двома кул. командами), полку легкої артилерії (16 гармат 7,5 дм.), батареї важкої артилерії (3 гармати 5 дм. калібра), батареї гірної артилерії (14 гармат), батальйону піонерів і ескадріллы з 12 аеропланів. Ця дивізія була розташована в районі на схід від Купянська.

Окрім того залишилися ще невеликі відділи: т. зв. Запорозький кош з 400 чоловіків у Могилеві-Подільському й Чорноморський кош у Бердичеві — 300 чоловіків.

Так само, як у Німеччині з українців-полонених були сформовані дві дивізії т. зв. синезупанників, які прийшли в березні 1918 року на Україну, але були розформовані напередодні перевороту 29 квітня, — так само і в Австро-Угорщині з полонених українців було сформовано одну дивізію, названу 1-ою Козацькою дивізією. Ця дивізія була розташована у Володимирі-Волинському, в районі австрійської окупації, й австро-угорський уряд довго не хотів одпускати її з свого району й з-під своєї влади. Тільки після довгих переговорів і настоювань австрійці згодні були передати цю дивізію в розпорядження українського уряду, на основі особливої конвенції.

26 серпня відбувся у Володимирі-Волинському перегляд дивізії і передача її призначеному українським урядом начальнику генералу Сокирі-Яхонтову. Дивізія складалася з 4 полків піхоти, кулеметних команд, телеграфної й будівельної сотень, санітарного відділу, дивізійної кінноти, гарматного дивізіону й обозу й мала в собі 140 офіцерів і 3 300 стройових вояків. 27 серпня дивізія зложила урочисту присягу на вірність Українській Державі і Гетьманові Павлу Скоропадському і того ж дня почався її транспорт до Києва.¹⁹⁰ 1-го вересня вже відбувся урочистий парад дивізії в Києві в присутності Гетьмана. Дивізія була розташована біля Стародубу й Конотопу на Чернігівщині. Вона стала звісною під назвою “сірожупанників”.

Подаємо за “Вістником політики, літ. і життя” (ч. 37, ст. 514-та) опис цього параду, що відбувся на майдані Катерининської вулиці в Києві:

“Біля 11-ої години ранку на майдані вистроїлись частини дивізії, куди прибули головнокомандуючий німецькими військами на Україні ген. фон Кірхбах, начальник його штабу ген. Гренер, німецький посол барон фон-Мум, австро-угорський посол гр. Форгач, військовий міністр генерал Рогоза, товариш військового міністра Лігнау, товариш міністра закордонних справ Палтов, майор німецької служби Ярош, чини військового міністерства, німецького та австро-угорського командування, Гетьманського штабу та Гетьманського конвою.

Рівно в 11 годин ранку прибув на автомобілі Гетьман в супроводі старшого осаула Земневського та осаула Криги. При наближенні Гетьмана військо взяло на караул, хор сердюків виконав національний гімн. Пан Гетьман пройшов вздовж фронту дивізії, вітаючись з козаками. Після цього на майдані відбувався молебень, під час якого священник дивізії сказав тепле слово. Опісля війська пройшли перед Гетьманом церемоніальним маршем.

Пан Гетьман дякував військам і звернувся до них з такими словами:

“Вітаю вас, козаки, з поверненням з полону і разом з тим від цілої душі радію, що Господь Бог пособив вам повернутись до своєї Батьківщини — Української Держави, яка так нетерпляче чекала на вас. Ваша дивізія — перша дивізія української армії, і я глибоко вірю, що той по-

190. Двоє офіцерів і 14 вояків не схотіли скласти присяги.

рядок, який я бачив сьогодні у вас на параді, буде основою до утворення нашої рідної, могутньої української армії на національних підвалинах і на ґрунті суворої дисципліни. Прошу твердо пам'ятати, що в нашій дисципліні, як у всій армії, полягає основа сили й могутності держави. Ще раз дякую вам за той порядок, який побачив я на сьогоднішньому вашому параді і за ваше щире бажання, не шкодуючи своїх сил, послужити на користь рідної Держави. За славу й процвітання Української Держави крикнемо від душі своє козацьке "Слава!"

Слова Гетьмана покрито окликами "Слава!", які довго не стихали. Під захоплені вигуки "Слава!" пан Гетьман прибув до палати, де відбувся сніданок, на який запрошено командний

склад і офіцерів першої української дивізії, представників німецького та австрійського командування й дипломатичного корпусу. Після снідання Гетьман фотографувався в гурті з офіцерами."

5 липня 1928 р. почався набір рекрутів для гвардійської сердюцької дивізії в числі 5 000 чоловіків і за короткий час дивізія була сформована. В рекрути покликані молодих хлопців з хліборобських родин (головно з Полтавщини), в першій лінії охотників віком 18-25 років, а далі рекрутів призиву 1899 р. Набір дав дуже гарний контингент і вже по трьох місяцях вчення дивізія являла собою дуже гарну військову частину.

У вересні місяці Гетьман, на

прохання делегації від бувших галицьких "Українських Січових Стрільців", зложеної з полк. Є. Коновальця й старшин Кучабського, Матчака й Мельника, піддержане міністром закордонних справ Дорошенком, згодився на формування окремого полку "Січових Стрільців", з котрого пізніше мала бути утворена ціла бригада.

Про цю делегацію читаємо в ч. 37 "Вістника", ст. 520:

"В суботу 31 серпня пан Гетьман прийняв делегацію від полку "Січових Стрільців" у складі полковника Коновальця, старшин Кучабського, Матчака, Мельника. Устами цих старшин склали Січові Стрільці на руки пана Гетьмана заяву, що вони всі готові послужити Українській Державі, не жаліючи для неї нічого, що вони свідомі своїх обов'язків, які тепер приймають на себе, впевнені в цьому, що завдання свої виконають й надій, на них покладених, не заведуть.

Відповідаючи на це, пан Гетьман сказав, що справу організації полку Січових Стрільців він вважає дуже важливою, так як він сподівається, що цей полк буде одною з перших справжніх, збройних, вповні боєздатних одиниць, на які буде можна напевно покладатись, що його дуже тішить праця біля утворення цього полку, який так готовий служити Україні і так щиро й одверто звертається до нього з цією заявою.

В дальшій довшій розмові пан Гетьман дуже зацікавився цілою низькою питань, зв'язаних зі справою полку, піднесених делегатами, і висловив побажання, щоби полк якнайскорше скінчив свою підготовчо-організаційну роботу та якнайширше розвернувся й почав свою плодотворну працю біля зміцнення основ Української Держави.

Між іншим, Пан Гетьман підкреслив, що він дуже уважно ставиться до долі українців-галичан на Україні. Йому добре відомо, як дорогі для них ідеї української державності й незалежності, скільки терпіння і турбот перенесли вони за ці свої мрії, як дружно й одностайно ставали вони зі зброєю в руках в її обороні, не жаліючи крові й життя. Цих взнеслих почувань і змагань

Парад Сірожупанної Дивізії у Києві 15 серпня 1918 р.

він не може оцінити і він приложить всіх своїх старань, щоби всі галичани змогли й надалі лишитись тут на Україні, де їхні сили й здібності так потрібні і їхнє співробітництво при державному будівництві так цінне”.

Місцем формування призначено Білу Церкву. При кінці жовтня полк мав 2 батальйони і налічував у своїм складі 59 старшин і 1 187 вояків.

Окрім вищезазначених частин, українське правительство розпоряджало ще т. зв. “охоронними сотнями” для піддержання внутрішнього порядку. Тих сотень було всього 139 і крім того ще 86 кінних команд.

В жовтні місяці організація української армії зробила вже значний крок вперед. Хоча числений стан українського війська під той час був ще невеликий — усього, рахуючи сформовані кадри, сердюцьку, Натієвську й Стрілецьку дивізії, полк Січових Стрільців і охоронні сотні, було коло 65 000 багнетів і шабель — але підготовка регулярної армії, що мала повстати вже в падолисті, зробила значні успіхи. Про це подає відомості звіт з наради корпусних командирів, скликаної Гетьманом у Києві в перших днях жовтня. Ось що читаємо в пресовому звіті про цю нараду:

“Вся територія України поділена на 8 корпусних районів, кожний з них ділиться на дві дивізійні округи. Система комплектування армії строго територіяльна. Двадцятилітніх новобранців, найбільше здорових в фізичному й моральному відношенні, тому що не переходили ще большевицької школи, буде більше 300 тисяч, та поки що буде призвано значно менше число. Теоретична підготовка скінчена, розіслано обіжники, випрацьовано програми науки, більш одноцільні й вичерпуючі, як це було в російській армії. Всі міри, справлені до підготовки покликання, населення зустрічає з розумінням справи і спокоєм. З матеріального боку українська армія забезпечена аж до офіцерів, яких є більше, ніж поки що треба, для їх сімейств буде видаватися часть платні в натурі. Питання поміщення є складне тому, що багато казарм поруйновано взривами, пожарами або зайнято союзними військами, хоч і тут союзники йдуть назустріч потребам України. Воєнна управа з цілою енергією приводить в порядок, перебудовує й на правляє будівлі, пригожі на поміщення військ, заводить електричність, лаштує бані для війська й т. ін.

Склад української армії означено докладно; на днях в “Воєнно-науцім журналі армії й флоту України” явиться подрібний список усіх окружних сил армії й флоту, їх команд і місця постою. Вже готові кадри восьми корпусів, по дві дивізії піхоти в кожному, крім цього сформована сердюцька дивізія в Києві і дивізія ген. Натієва. Недавно прибула з-за грюниці дивізія названа першою стрілецькою дивізією. Таким способом навіть одна піхота числить 19 дивізій, що становить немалу силу. До складу української армії входять декотрі старі полки російської армії, з їх офіцерською командою. Робота воєнної управи йде енергічною ходою, стремить вона до якнайскоршого забезпечення України власною збройною силою. Проект воєнного міністерства зводиться в загальних чергах до слідуючого:

Можливо повне переведення засади загального обов’язку військової повинності, повна аполітичність армії і зменшення літ дійсної служби.

Для всіх увільнених із-за всяких причин з військової служби за виключенням зовсім неспосібних до неї, установається окрему подать. Виїмки і полекші значно обмежені.

Воєнне міністерство переконане, що тільки армія, не приймаючи ніякої участі в політиці, може дати охорону державі.

Частини, призначені до служби позаду військ, будуть устроюватися з старших людей в віці 38-45 літ. Це буде народня резерва. Статут військової повинності Української Держави складається з 9 частин, згідно з правилами, прийнятими в других європейських державах. Час дійсної служби — два роки, має метою пропустити через ряди військ більшу скількість людей, які обучені, були б в запасі, однак не старші над 38 літ. Внаслідок вкорочення часу служби, відпуски будуть не довші, чим двомісячні, інакше вони не вчислялись би в дійсну службу. Щоби вчинити армію аполітичною, обмежено її участь в політичнім житті держави, а саме:

Військові не можуть користатися з активного виборчого права, забороняється їм приймати участь в політичних організаціях і бути присутніми на згромадженнях, далі не вільно військовим являтися на маніфестаціях і демонстраціях і взагалі зібраннях політичного характеру.

Щодо полегшень, то вони повинні йти на руку ранньому покінченню студій. При установ-

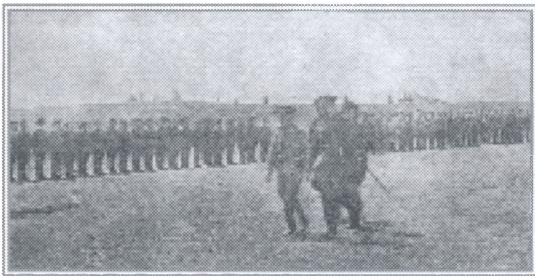
люванні polegшень буде якнайменш виїмків тому, що вони діються на кошт і рахунок других громадян.

Найменша міра зросту та сама, що перше: 2 аршини 2 і піввершка.

У флоті час служби обмежений також на 2 роки, хоча наука там складніша. Загальний час служби у флоті означається на 16 літ, з яких 4 роки дійсної служби і 12 літ в запасі.

Запас флоту ділиться на дві категорії, з яких друга призначається до служби в воєнних пристанях”.

Політична ситуація на Україні була така, що треба було спішитися з формуванням власної регулярної армії. Але німці, визнавши принципіально потребу такої армії і давши згоду на її формування, фактично відтягали момент реалізації вироблених уже планів формування української армії, запевняючи Українське Правительство, що вони своїми силами вдержать безпечність кордонів України і порядок в середині краю, а тим часом, мовляв, можна, не поспішаючи, ґрунтовно підготувитись до утворення модерної, організованої й вишколеної відповідно останньому слову військової науки армії. Властиво на домагання німців термін першого покликання рекрутів було відсунуто аж на падолист. Але крім цієї, так би мовити, зовнішньої перешкоди, були ще й інші мотиви вже внутрішнього характеру, які примушували ставитись до справи організації армії дуже обережно. Не треба забувати, що Україна тільки що пережила (зимою й весною) добу большевизму; хвилювання народніх мас, з дна яких впливли наверх найгірші, неспокійні, авантурничі елементи, ще не вляглося. Аграрна реакція весною 1918 року внесла з свого боку новий заколот, а большевицька агітація так само, як і агітація українських ес-ерів весь час революціонізували й ворохобили село. Отже, треба було стеретись, щоб і нову армію зразу ж не пройшли розкладові елементи, вже отруєні большевицькою пропаґандою й деморалізовані. Надіялися, що молоде покоління, хлопчакі 18 років, ще не так деморалізоване й являє собою здоровіший матеріал ніж ті, що побували вже у війську, скуштували революційної “свободи” й зазнали смаку в усяких свавільствах. Так само в будуванні Української Держави треба було насамперед спертися на здоровіші елементи населення, найбільше заінтересовані в удержанні спокою, порядку й правного ладу; такими елементами було середнє й заможніше селянство, особливо т. зв. козаки на Чернігівщині й Полтавщині. Досвід з сердюцькою дивізією, набраною з синів заможніх хліборобів, дав дуже гарні результати. Це само собою викликало думку

Перегляд Дорошенківського полку полк. Загородським

про відродження старих історичних козацьких традицій, як способу підняти серед населення патріотичний настрій і національну свідомість — противагу руїницьким гаслам соціальної усобиці. Знов же таки досвід з т. зв. Вільним Козацтвом 1917 року показував, що при свідомому своїй меті й розумному керуванні при зручно переведеній організації можна досягти серйозних результатів і утворити серед самого населення кріпку організовану й узброєну верству, яка стояла б на сторожі інтересів ладу й спокою в Українській Державі. Ці міркування й привели Гетьмана до думки, про відродження колишнього українського козацтва як окремого стану.

Ще 2 червня 1918 року Гетьман звернувся до Міністерства військових справ з відручним листом, в якому вже висловлено план відновлення козацтва:

“Вельможному Пану Військовому Міністру.

Історичні хвилі боротьби України за свою незалежність і державність завжди виносили на арену цієї боротьби кращих синів України.

Так сталося і в той час, коли Україна за 250 років недержавності стала вільною країною. Бажаючи закріпити за собою цю волю і незалежність України, кращі кола українського громадянства, спіраючись на стародавні традиції предків наших запорожців, знову викинули лозунг козаччини й почали ґуртуватись.

Під цю хвилю національного руху Я був обібраний Військовим Отаманом Славного Вільного Козацького Війська, яке під час боротьби з ворогами України щиро й одверто йшло

на бій з ними. Загинувші в цій боротьбі козаки придбали вічну славу лицарів і достойних правників своїх прадідів.

Бачучи ширість козаків, їхню національну свідомість, Я не раз звертав увагу тодішнього уряду на те, що козацтво, яке стихійно шириться по Україні, може стати при державній допомозі сталою армією для своєї Вітчизни, але Центральна Рада поставилась вороже до нашого національного руху і замість підтримати нас, козаків, утискала, де тільки могла, і в своїй рідній стороні ми, нащадки великого козацького стану і вірні сини свого краю, були пасинками в ній.

Але я твердо й непохитно стояв на своїй меті будування великої козацької України і її національного війська, яке тільки одно може бути її оборонцем. Я щиро вірив і вірю, що дорогі моему серцю козаки не будуть зрадниками своїй Вітчизні і що дух козацький не вмере в їхнім козацьким тілі.

І ось тепер, коли Я став Гетьманом усієї України, Я вирішив прийняти всі заходи до того, щоб козаччина, в яку увійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром budouчої Української Козацької Армії.

Через те повідомляю Вас:

1. Всі приватні вільно-козачі організації, київський відділ і печатки з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними, також і посвідчення, видані за ними.

2. Вам же, Пане Міністре, негайно скласти козацьку раду для праці по виробу статуту для організації козацтва на Україні так, щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будіванні Української Держави й Армії.

3. Надалі і по виробу статуту всім вільним козакам іменуватись просто козаками. Як державний крок до цього буде видана Мною Грамота, яка раз на все определить закон про козацький стан, їхні права і привілеї, спіраючись на наші стародавні традиції, в Універсалах і Грамотах Гетьманами України зазначені.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.

З первотвором згідно:

Генеральний Писар Гетьмана України
Полтавець-Острияниця."¹⁹¹

16 жовтня 1918 р. Гетьман видав універсал про відновлення козацтва:

"Ми, Гетьман Усієї України та Військ Козацьких, Універсалом цим Нашим ознайомлюємо всіх тих, кому про це відати належить, а особливо Державний Сенат, Раду Міністрів і всі урядові інституції Держави Української, що визнали Ми за благо для зміцнення сили Держави Української Нашої відродити Козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби козацької України за свою долю.

Після того, як з дня видачі Нами відручного листа до п. Військового Міністра переведена була вся підготовча праця по цьому питанню, визнали Ми тепер необхідним, як перший реальний крок до цього, видати закон, який остаточно обґрунтовує в загальних рисах мету Нашу по цьому питанню і який 16 жовтня 1918 року був ухвалений Урядом Держави Української в такому змісті:

Великий Народе Український! Ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного широкого сина України, перетворюються в дійсність. Тепер Ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється твое національне обличчя. Твій хист і твій патріотичний вогонь любові до рідного краю, який 250 літ палав негасно в серцях Твоїх славних прадідів; лицарські події їх, широка слава, яка лунала й лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю, і велика історія життя українського, і лицарської праці козачої, яка так близька Тобі, Народе Український, і про яку так щиро співає в своїх думках Незабутній Співець України – будуть міцною підставою, щоб зацвіла знову, як мак пишним цвітом велика, багата Україна під захистом рідного Козацтва. Ми певні, що воно не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим!

191. "Державний Вістник", 1918, № 9.

Вас же, козаки — нащадки славних лицарів-запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани і добре дбати про те, аби соромом і ганьбою не вкрити їх і кленодів козачих і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі пишались. Бажаю щастя і успіху в великій і важливій праці на долю й щастя України, рідному Мені і всій Україні славному Козацтву і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України — щирих козаків.

Хай тіни великих предків наших дадуть всім нам міць і силу правдиво й чесно виконати те завдання, яке тепер стоїть перед Нами і Державою Українською.

Дан року від Різдва Христового 1918, жовтня 16, в стольному місті Держави Української
Київі

Гетьман Усієї України та Військ Козацьких
Павло Скоропадський.”

Козачина мала бути насамперед відновлена на Чернігівщині, Полтавщині й Харківщині. До козацтва належали всі нащадки колишніх козаків Гетьманщини й Слобідської України. Громадяни з інших станів могли бути записані в козаки під особливими умовами. Козаки кожної губернії складали особливий Кіш з кошовим атаманом, який підлягав безпосередньо самому Гетьману. Кіш складався з кількох полків. Кілька повітів складали полк, який мав полкового отамана, що підлягав кошовому отаманові. На чолі Козацтва стояла “Велика Козача Рада”, яку скликав Гетьман і де він був головою. Вона складалася з 32 членів, частиною виборних, частиною призначених Гетьманом. Уже були призначені кошові отамани¹⁹² і приступлено до підготовки плану козацької організації, але бурхливі події, які наступили в половині падолиста, перебили ці, так само, як і інші заходи в ділі організації збройних сил України.

З осені 1918 р. приступлено було до формування ще одної військової сили — т. з. “Особливого Корпусу”. Після демобілізації по світовій війні на українській території залишилося багато колишніх офіцерів і підофіцерів російської армії — великорусів. Ці люди, що в багатьох випадках не могли знайти собі ніякого приміщення, ні праці, складали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіми переслідуваннями, які випали на його долю з боку большевиків, а почасти й українського правительства часів Центральної Ради. Щоб дати вихід її антибольшевицьким настроям і позбутись їх з української території, а особливо з більших українських міст, Українське Правительство рішило утворити з них “Особливий корпус” з офіціальним призначінням “боротись з анархією в прикордонній зоні”.¹⁹³ Цей корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки в кожній. До нього приймалися офіцери, юнкери й підофіцери віком не старші 35 років, великоруси й невеликоруси. Корпус безпосередньо підлягав Гетьману, але до регулярної української армії не належав. Місцем його розташування було призначено українсько-великоруське етнографічне пограниччя між Путивлем на Курщині й Сумами на Харківщині, вздовж північної грядиці Української Держави. В цій зоні частини Особливого Корпусу мали стояти лиш в тих місцевостях, де не було частин української регулярної армії.¹⁹⁴

Взагалі малося на увазі, щоб корпус, який складався з людей, які вже служили раніш в російській армії, котра зазнала розкладу й занепаду дисципліни, не мав ближчого контакту з

192. На Київщину — полк. Глібовський, Полтавський Кіш — полк. Кобинець. Чернігівський — ген. хорун. Нагорський, Волинський — полк. Борковський, Слобідський — полк. Ів.Омелянович-Павленко, Запорожський — ген. Мих. Омелянович-Павленко, Ново-Запорожський — полк. Гоголь-Яновський, Подільський — ген. хорун. Сокира.

193. Прихильники “єдиної-неділимої” Росії й реставрації російської монархії були незадоволені характером формування цього корпусу й його залежністю від Гетьмана, як це видно з листа генерала Келлера до Донського Отамана Краснова з 9 жовтня 1918 року: “Скоропадський повидимому предполагает ввести всех в заблуждение, намеривается сформировать под видом русской армии — украинскую, отнюдь не монархическую, с единой целью — охраны северных границ Украины от большевиков, предвкушая прелести своего коронования на престол украинского королевства...” Див. П. Н. Краснов, Всевеликое Войско Донское. “Архив Русской Революции” т. V, ст. 243-тя

194. Виходячи власне з таких самих міркувань й щодо “Особливого Корпусу”, дозволено було на українській території вербувати охотників до так зв. “Южної Армії”, яка формувалась на північній частині області Донського Війська й пізніш діставала субсидії від німців (а не від Гетьмана, як оповідає про це генерал П.Заліський в своїй статті про “Южную Армию” в № 3 “Донской Летописи”), а коли німці перестали її підтримувати, то від Донського уряду.

молодою українською армією, яка складалася з молодих, ще ніде в війську не служивших людей.

Особливий корпус носив форму старої російської армії. Начальником корпусу призначив Гетьман генерала Еристова, колишнього начальника 3-го Кавказького армійського корпусу, родом з Кавказу, людину дуже доброзичливу до Української Держави.

Справа Чорноморського флоту була скомплікована не тільки впливом центральних держав, але ще й претенсіями на цей флот ще й з боку Совітської Росії. Фактично колишній російський флот на Чорному морі прийшов уже при кінці 1917 р. в стан повної анархії і дезорганізації. Опанований збольшевиченими матроськими відділами, він був пострахом лиш для мирного населення.¹⁹⁵ При наближенні німців частина Чорноморської флотилії, яка перебувала в Севастополі відплила до Новоросійська, а потім до Сухума. Австро-німецьке командування, окупуєчи побережжя Чорного й Азовського моря, установило таку конвенцію між чотирма союзними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною й Болгарією: 1. Секвестрації підлягали на цих морях судна всіх держав, які перебували в стані війни з союзниками. 2. Ті судна (військові й торговельні) колишньої російської держави й Української Народньої Республіки, які після підписання Берестейського миру (3 березня 1918 р.) зробили ворожі вчинки супроти військ союзних держав. Вияснення питання про власність щодо суден першої категорії відкладається до загального миру, а щодо другої до спеціального порозуміння між заінтересованими сторонами.

Коли голова Ради Міністрів Української Народньої Республіки В.Голубович звернувся до німецького командування в справі вияснення долі Чорноморського флоту, командування відповіло 19 квітня 1918 р. таким листом: “Згідно з точними донесеннями російський Чорноморський флот розбився на окремі частини, державна приналежність яких невідома. Біля Херсона і в деяких Кавказьких портах недавно були зроблені з боку таких розбитих частин напади на бойові сили союзних держав. Цим самим ті частини російського Чорноморського флоту дали зрозуміти, що вони не визнають себе зв’язаними мировим договором, де в артикулі 5-му предписано обеззброєння всіх російських кораблів воєнних. З огляду на безпечність власних бойових сил союзні держави не можуть потерпіти такого поведження російських морських властей і мусять жадати, щоб 5-й артикул Берестейського договору був також поширений на всі військові судна російського флоту на Чорному морі, навіть коли вони тим часом перейшли з-під російської зверхності під яку іншу, що повстала на колишній російській території. Отже, ми звертаємось до російського правительства і до правительства України, щоб усі кораблі, які їм належать, або на які вони заявляють претенсії, негайно підлягли силі артикула 5-го договору з Росією. Воєнні кораблі колишнього російського Чорноморського флоту, які після 20 квітня провиняться супроти 5-го артикула, будуть оповіщені союзниками поза законом і ворожими і з ними буде поступлено у відповідний спосіб”.

У відповідь на це прем’єр-міністр Голубович зробив 20 квітня 1918 р. таку заяву на ім’я бар. Мума: “Весь Чорноморський флот належить Українській Народній Республіці. Правда, деякі його частини перебувають поки що в руках банд, проти яких за допомогою ваших славних вояків ми ведемо боротьбу і надіємося скоро довести її до кінця. Виходячи з цього штадт-пункта, я прошу Вас, Пане После, не змушуйте себе до надмірних заходів у боротьбі з бандами, які безсовісно захопили наші судна. Я прошу далі повідомити відповідні Ваші власті, що всі

¹⁹⁵ Так звана українізація Чорноморського флоту в кінці 1917 р. так само не мала серйозного значіння, як і українізація збольшевичених і здеморалізованих частин сухопутної російської армії. “Генеральна Українська Морська Рада” в Києві, коли загострились в падолисті 1917 р. відносини між московським і київським урядами, опинилася без впливу на матросів-українців. Правда, крейсер “Пам’ять Меркурія” і міноносець “Завидный”, що прийшли в кінці грудня з Севастополя до Одеси, оголосили себе українськими; міноносці “Зоркий” і “Звонкий” в Севастополі також українізувалися так само, як і транспорти “Меркурій”, “Воля”, “Остап” і “Борець за волю”; сам командуючий Чорноморським флотом адмірал Неметц прислав до Морської Генеральної Ради телеграму, що він визнає над собою владу Української Народньої Республіки. Але коли почалася боротьба за Київ, то ніхто з Чорноморського флоту не виступив в оборону української влади за виїмком кількох десятків матросів-українців, які прибули до Києва, взяли участь в його обороні і частиною захоплені більшовиками в полон, були ними розстріляні. Коли до Одеси прийшли німці, то панцерники, які стояли на рейді: “Ростислав” і “Синоп”, а за ними й інші судна визнавали більшовицьку владу. Вони захопили з собою всі бойові судна, транспорти й соціалізовані приватні пароплави і відплили до Кавказького побережжя. Наперед перед тим вони страшенно пограбували населення Одеси й замордували багато людей.

без виїмки кораблі Чорноморського флоту належать Українській Народній Республіці, не вважаючи на вчинки банд, які їх захопили, а через те ні в якому випадку не мають бути трактовані, як приз.”

Фактично вже на початку літа рештки російського флоту на Чорному морі й прибережні укріплення опинилися в руках німців. Українське правительство, маючи повну надію, що Чорноморський флот перейде-таки до українських рук, організувало морське міністерство під проводом контр-адмірала М.Максимова, удержувало кадри морських офіцерів, техніків і спеціалістів, видавало кошти на удержання в порядку й на направу чорноморських портів – у Севастополі, Миколаєві. Воно виходило з того погляду, що організувати наново флот не можливо без досвідченого офіцерського кадру й тому старалося зберегти на своїх місцях морських офіцерів і техніків, котрі загалом дуже охоче пішли на українську службу.

Під час переговорів про мир совітська делегація заявляла претенсії на Чорноморський флот. В такому ж дусі вона робила представлення і німецькому урядові. З свого боку українське правительство енергійно настоювало на передачі йому суден Чорноморського флоту. Справа флоту була предметом постійних переговорів не тільки з боку українського Міністерства закордонних справ, але порушувалась і під час перебування в Берліні прем'єр-міністра Ф.Лизогуба і самого Гетьмана. В кінці літа 1918 р. німці почали схилитись до того, щоб передати захоплені ними судна й берегові укріплення Україні. Спочатку поставили вони були умову, щоб український флот вплив під українським прапором в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти. Але така умова була рішуче одхилена з нашого боку. Тоді німці згодилися почати передачу й без такої умови. В середині серпня з доручення українського правительства до Берліна виїхав капітан Свірський, який і виробив спільно з німецькими представниками план передачі в українські руки військових та торговельних кораблів, які перебували в розпорядженні німців. Склад військового флоту, який мав перейти в розпорядження Української Держави, був такий: дредноут “Воля” (б. “Імператор Олександр III”), крейсер “Кагул”, 11 міноносців, кілька підводних човнів, 7 лінійних кораблів старого типу (“Пантелеймон”, “Євстафій”, “Іван Золотоустий”, “Ростислав”, “Три святих”, “Сіноп” і “Юрій Побідоносець”), кілька транспортів та помічних суден і транспорт майстерня “Кронштадт”. Крім того, здобутий із дна моря дредноут “Марія”, який мав бути ґрунтовно реставрований.

Адмірал Покровський командант Чорноморських портів і флоту

У Миколаєві почались роботи по підняттю там зо дна моря деяких затоплених кораблів і вже в середині жовтня було піднято дредноут “Марія”. В перших числах жовтня головний начальник портів чорноморського побережжя, адмірал Покровський, повідомив Українське Правительство, що на двох канонірських човнах і на кількох нищителях мін на Чорному морі вже вивішено морські українські кармазинові прапори по новому зразку, затвердженому Гетьманом.

Морське Міністерство взяло на себе дуже важливе завдання демобілізації торговельного флоту на Чорному морі. Спеціально заснована задля цього комісія мала перевести поворот пароплавів товариствам і окремим особам та визначити відшкодування власників за всі пороблені на пароплавах зміни й переробки в цілях пристосування їх до військової служби.

Так само було переведено очищення чорноморського побережжя від мін, щоб зробити плавання по морю зовсім безпечним.

На вищих посадах в Українському флоті перебували за часів Гетьманства такі особи: управляючий Морським Міністерством капітан 1-го рангу Микола Максимів (вступив на українську службу ще за Ц. Ради); гетьманським наказом був підвищений до рангу контр-адмірала Начальник Головного Морського Штабу кап. 1-го р. Протасов, гетьм. наказом підвищений в контр-адмірала; його помічник кап. 1-го р. Свірський, контрадм. української служби (нині служить в польському флоті). Голова Военно-Морського Суду полковник Богомолів. Головний начальник портів Чорного моря віце-адмірал Андрій Покровський, з наказу Гетьмана дістав

**ХІІІ. Організація збройних сил Української Держави. Формування регулярної Української Армії.
Іррегулярні формації. Чорноморський флот.**

ранг адмірала. Голова Ліквідаційної комісії в справах транспортної флотилії віце-адмірал В.Шрамченко; голова комісії в справах демобілізації пароплавів, прийнятий до військового флоту віце-адмірал Хоменко. Командант Дунайської флотилії генерал-майор флоту Єрмаков. Командант відділа флотилії у Севастополі контр-адмірал Остроградський (помер). Командант відділу флотилії на Азовському морі кап. І р. Дмитрієв. Командант Одеського порту кап. І р. Озеров. Командант Севастопольського порту контр-адм. Клочковський (нині служить в польським флоті). Командант корпусу берегової охорони контр-адмірал Фабрицький. Молодший флагман контр-адм. Євдокимов. Начальник штабу головного команданта портів контр-адм. Ворожейкин. Командант Миколаївського порту контр-адм. М.Римський-Корсаков.

Адмірал М. Максимів, управляючий
морським міністерством

XIV.

Адміністрація.

Земське і міське самоврядування. Внутрішня політика. Боротьба з розрухами та з анархією.

Установлення й охорона внутрішнього ладу й спокою в молодій Українській Державі, само собою розуміється, було одним з головних завдань гетьманського правительства. З цього погляду воно дістало від попереднього правительства тяжку спадщину: 14 місяців революції, яка чим далі, то все більш відбувалася під знаком знищення самих основ правного ладу й порядку, яка вкінці захитала авторитет державної влади, яка знищила весь старий адміністративний апарат, нічого корисного не створивши на його заміну, — все це довело країну до повного безладдя. Правительство Центральної Ради, повернувшись до Києва формально відновило той адміністративний лад, який існував до приходу большевиків і який, властиво, утворився ще за російського Тимчасового Правительства: старий поділ на губернії, на чолі яких стояли губерніяльні комісари, вибрані на з'їздах різних партійних і класових організацій і так само виборні комісари повітові; поруч комісарів стояли губерніяльні й повітові виконавчі комітети, яко дорадчі органи; в деяких губерніях вони в кінці 1917 року майже перестали існувати, уступивши своє місце Радам робочих і солдатських депутатів. Компетенція й прерогативи комісарів і так дуже обмежені, зменшувались ще й тим, що в їх руках не було ніякої виконавчої сили; навіть міліція по містах підлягала не їм, а міським самоуправам. Ця міліція взагалі була організована дуже погано; не маючи абсолютно досвіду, дисципліни й здатності старої царської поліції, вона відзначалася лінивством, розпущеністю і хабарництвом; розуміється, вона не могла служити ані для охорони ладу, ані для боротьби з злочинними елементами, ані взагалі для підтримки спокою й безпечності громадян.

Українське Правительство по повероті до Києва вже само попризначувало комісарів повітових і губерніяльних, здебільшого партійних діячів, з дуже малим, а то часто й без усякого адміністративного досвіду.¹⁹⁶ Та їхнє значіння тепер ще більше зменшилося тому, що по губерніяльних містах і по повітових було заведено новий інститут військових губерніяльних і повітових командантів, які фактично й репрезентували собою владу на місцях. Проект заведення інституту командантів був вироблений військовим міністром Жуковським ще 15 лютого 1918 р. Ці команданти призначалися військовим міністерством і безпосередньо від нього залежали. Вони діставали право видавати обов'язкові розпорядження й постанови, припиняючи дійсність наказів цивільних властей. Команданти були зобов'язані негайно приходити на поміч цивільним комісарам, розпоряджаючи спеціальними військовими відділами, зложеними з добровольців. Але міліція їм не підлягала. Фактично й команданти, так само як і комісари, спирались на німецькі або австро-угорські війська і їх вплив дуже мало сягав в глибину повіту — на села.

Після перевороту 29 квітня 1918 р. губерніяльні й повітові комісари були звільнені і на їх місце були призначені нові з-посеред місцевих земельних власників. Ці призначіння, роблені наспіх, в нервовій атмосфері перевороту, не завжди були щасливі, і правительство, як тільки троху упорядкувало адміністративний апарат в центрі, заходилося перевіряти призначіння в

196. Недостач адміністративної системи УНР були свідомі й деякі члени її уряду. Так, міністр внутрішніх справ М.Ткаченко, що взагалі відзначався своєю енергією й щирим бажанням поліпшити внутрішній лад у державі, в розмові з кореспондентом "Відродження" (в початку квітня 1918 року) заявив, що на місцях повинна відчуватися тверда центральна влада, що теперішня провінційальна адміністрація його не задовольняє і деяких комісарів, начальників міліції й інших адміністраторів доведеться замінити новими, бо "вони не виправдали тих надій, які на них покладалась". Щодо органів самоврядування, він заявив, що коли вони замість контакту з Міністерством внутр. справ будуть виявляти опір українській владі й малу діяльність, він не зупиниться перед новими виборами. Див. "Вістник", 1918, ч. 15, ст. 229-та.

провінції і тут стався цілий ряд змін. На чолі адміністрації Держави стало, як звичайно, Міністерство внутрішніх справ. Міністром був Ф.А.Лизогуб. Обтяжений обов'язками прем'єра Кабінету, він мусив в управлінні міністерством здаватися на своїх помічників, головно на товариша М.М.Вороновича. В половині літа він мусив таки залишити Міністерство внутрішніх справ і на пост міністра був призначений Іг.Ол.Кістяковський.

І Лизогуб, і Кістяковський в організації центральних установ Міністерства брали на увагу зразок і досвід колишнього російського Міністерства внутрішніх справ і на першій місці ставили принцип діловий, стараючись притягти до служби людей фахових і досвідчених і при тім зв'язаних з Україною. До Міністерства вн. справ було приділено управління пошт і телеграфів, на чолі якого був поставлений інженер-електротехнік В.А.Кулябко-Корецький на правах товариша міністра. Інші товариші міністра були також люди фахові, з певним стажем по службі адміністраційній або земській: так, М.М.Воронович ще за часів російської держави займав пост губернатора; О.А.Вишневецький був довголітнім діячем київського земства; С.Т.Варун-Секрет був головою херсонського губ. земства і членом Державної Думи; М.П.Савицький був головою Чернігівського губ. земства; В.Е.Рейнбот мав за собою довгий судовий і адміністраційний стаж. Так само й на членів Ради Міністерства і на директорів департаментів запрошено людей фахових, або таких, що служили з самого початку організації центральних державних установ на Україні. (Директором біженецького департаменту був Ю.М.Старицький). До Міністерства внутрішніх справ було приділено Українське Телеграфне Агентство й Державне Бюро Преси. Обидві інституції було злито в одну й на чолі її поставлено відомого українського публіциста д-ра Дм.Донцова. Начальником I-го відділу Бюро Преси — Українського Телеграфного Агенства призначено С.Бразуль-Брешковського, начальником II-го відділу (редакція “Державного Вістника”, збірника законів та інш. правительственних публікацій) Ів. Ющишина.

На чолі провінціальної адміністрації в кожній губернії стояв губерніяльний староста з правами колишнього російського губернатора. Йому підлягали повітові старости. 18 травня 1918 р. був виданий закон про утворення державної варти. На підставі цього закону, заведеного постановою російського Тимчасового Правительства 17 квітня 1917 р. (потвердженого й Центральною Радою) міську й повітову міліцію віддано під владу губерніяльних і повітових старост і переіменовано в Державну Варту. 9 серпня було затверджено обширний статут Державної Варти, на підставі якого її було цілком реорганізовано і, можна сказати, утворено заново. На чолі Державної Варти поставлено окремий Департамент Державної Варти. Урядування службовим персоналом і інституціями Державної Варти (загальної, карно-розвідчої і освідмлюючої) в губернії, а також догляд за діяльністю їх на місцях зосереджувалися в особі губерніяльного старости. В допомогу губ. старості призначався окремий помічник-інспектор Державної Варти в губернії. Державна Варта в повіті мала свого Начальника Повітової Державної Варти, який безпосередньо підлягав повітовому старості. В містах і міських оселях скількість вартових Державної Варти установлена була по розрахунку одного вартового на 400 душ населення. В кожному повіті заведено ще резервову повітову сотню кінних вартових (по 100 душ в кожній). В Києві, Одесі, Харкові й Миколаєві заведено резервові дивізіони кінних вартових по 260 людей в кожному при 5 старшинах і 10 підстаршинах. Число вартових для Києва установлено на 1 933, крім “приказних” (180) та начальників районів і їх помічників. Для Одеси — 1 939, приказних 170. Для Миколаєва — 445.¹⁹⁷

Для служби на залізницях заведено окремий корпус залізничної Варти, поділений на сім районів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський.

Законом 1 серпня 1918 р. в Києві установлено Управління Столичного Отамана — по типу колишнього російського “градоначальства”. На цю посаду призначено генерала О.П.Ханукова. В Одесі установлено Управління Міського Отамана; отаманом міста Одеси призначено генерала В.А.Мустафина (скінчив Військово-Юридичну Академію). Посаду Міського отамана заведено й у Миколаєві. На неї призначено генерала Е. де-Бонді.

З огляду на те, що в Одесі перебувала головна квартира командування австро-угорських

197. Статут Державної Варти надруковано в № 38 “Державного Вістника”.

військ, що знаходились на території України, для більш скорого й безпосереднього порозуміння й вирішення різних питань, які виникали в зв'язку з цим перебуванням австро-угорських військ на Україні, в Одесі була установа посада Головноуповноваженого Українського Правительства (“Представника Голови Ради Міністрів при австро-угорським командуванні”) з дуже широкими повноваженнями. Ця посада й обсяг її компетенції були установлені на підставі особливого порозуміння, заключеного в Одесі 22 травня 1918 р. між представником Українського Правительства державним секретарем Іг.Ол.Кістяковським і представником австро-угорського командування фельдмаршалом фон Бельцем. На посаду головноуповноваженого був призначений 29 травня 1918 р. Сергій Мик. Гербель. Пізніше, коли Гербель став міністром харчування, на його місце було призначено генерала Рауха. Головноуповноважені виконували свої функції на основі особливої інструкції, затвердженої Гетьманом.

Загальні принципи політики Міністерства внутрішніх справ і спеціально діяльність провінціальної адміністрації з'ясував міністр Кістяковський в своїй промові, виголошеній на з'їзді губерніяльних старост та їх помічників у Києві 19 вересня 1918 р. В цій промові він, між іншим, сказав таке:

“При допомозі союзників — Німецької Держави й Австро-Угорщини, Україна вступила на широкий шлях свого державного самостійного існування. Зріст та розквіт України можливі тільки на твердих національних підставах. Могутній рух селян-хліборобів, перенятий здоровими ідеями державності, підняв історичний прапор української самостійності — Гетьманство. Під цим прапором йде глибокий національний рух, і наше завдання — підтримати його всіма засобами й всіма силами. Культурна, просвітня та взагалі національна праця як в центрі, так і на місцях в напрямку відновлення української державності повинна зустрічати повну нашу піддержку і допомогу. До цієї праці конче треба притягати усі українські національні елементи, що бажають щиро і чесно працювати над утворенням Гетьманської України.

Але Міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло серйозної уваги на ті злочинні елементи, котрі борються з нашою державністю. Представники крайніх лівих партій на підставі інтернаціоналізму провадять найінтенсивнішу працю, прямуючи нахабно обдурити нарід гаслом загальної класової боротьби. Практичною ідеологією цих елементів являються гасла революції й захоплення влади. Особи, котрі захоплювали владу при допомозі різного роду “совітів” і комітетів, що грабували та нищили мирну людність, не покинули ідеї рабунку та насильства. З цими ворогами суспільності Міністерство внутрішніх справ повинно провадити енергійну боротьбу, і до цієї боротьби я вас закликаю.

На великий жаль, мушу сконстатувати, що й поміж українцями існують течії, котрі революційне захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитись, як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не повинна вводити в блуд Міністерство внутрішніх справ. Протинаціональні та протидержавні елементи дістаються й до наших здорових інституцій держави, як професійних спілок, кооперативів, культурних і просвітніх товариств і т. д. Не може бути жадного сумніву, що без професійних спілок не може бути здорового робітничого руху, без кооперативів немислима організація нашого господарського життя — одначе, власне, в ім'я перш за все збереження й захисту цих державних інституцій, Міністерство внутрішніх справ повинно прикласти всіх зусиль для того, щоб ці інституції не були заслоною, за котрою ховаються люди, що мають зовсім інші цілі.

Теж саме треба сказати щодо окремих політичних партій. Українська Держава може йти по шляху свого національного розвитку тільки при умові широкої політичної толерантності. Окремим політичним партіям треба дати цілковиту волю боронити свої ідеї і погляди. В цьому питанні не може бути винятку й для партій соціалістичних, котрі стоять на підвалинах еволюційного розвитку соціалізму. Але революційний соціалізм — явище протидержавне, і приклад російської революції показав все безглуздя революційного соціалізму. Оскільки безглуздя не має права претендувати на соціальне будівництво, настільки Держава повинна боротись з революційним соціалізмом. Перед Міністерством внутрішніх справ стоїть тяжке завдання впорядкування місцевого життя. Поза державною роботою місцевих людей, поза працею земських і міських самоврядувань місцеве життя неможливе, одначе досвід революції показав, що місцеве самоврядування, збудоване на протидержавнім виробчим законі, знижило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм.

Тепер внесено в Раду Міністрів закони про вибори до земських та міських самоврядувань, збудовані на широких демократичних, а не протидержавних підставах і будем сподіватися, що на місцях знову відродиться місцеве господарство та могутнє рушить вперед місцеве життя. Без сумніву велику піддержку новому земському і міському самоврядуванням дасть “третій елемент”, котрий в період самої завзятої революційної боротьби не зійшов з своїх славних постів і конче треба вжити всіх заходів до того, щоби цих ідейних працівників утримати на своїх місцях.

Але, шановне панство, головним завданням міністерства внутрішніх справ має бути турбота про село та біднішу міську людність. Цей елемент повинен ясно бачити, що правительството насамперед і виключно думає про них, що всі сили державного будівництва направлено на утворення народнього, а не класового добробуту. Виданий правительством земельний закон дав широку спромогу селянам набувати землю. Встановлюючи 25-десятинну норму землеволодіння, закон поставив певну ідею парцеляції землеволодіння. Загально відомо, що за час війни й революції у селян зібрались великі запаси грошових заощаджень. Ці заощадження селянство повинно повернути на купно землі.

Представники місцевої влади не повинні відноситись до цього питання байдуже. Навпаки, вони повинні вжити всіх сил до того, щоби допомогти всіма способами місцевій людності в її природнім стремлінні до набуття землі. Тут потрібна велика творча праця, і я прошу вас звернути на це питання серйозну увагу. Чим скорше селяни розпочнуть чи при допомозі державного земельного банку, чи власними силами купувати землю, тим глибше будуть закладені підвалини національного будівництва”.¹⁹⁸

Найбільш дражливим пунктом відносин Міністерства внутрішніх справ до громадських організацій були його відносини до земських та міських самоврядувань. Як звісно, розпорядженням російського Тимчасового Правительства було скасовано старі цензові земства і муніципальні управи й натомість заведено вибори до земських і міських самоврядувань на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Ці вибори, переведені в добу апогею революційної демагогії, зовсім усунули від земського і міського самоврядування людей досвідчених, місцевих, зв'язаних всіма інтересами з краєм. Майже скрізь до земських і міських управ поприходили представники т. зв. “третього елементу”, себто колишні наймані урядовці тих самих самоврядувань, або люди зовсім випадкові, нічим з краєм або містом, крім тимчасового перебування, не зв'язані. Так, у Києві міським головою опинився якийсь Рябцов, захожий москаль. На чолі деяких земств опинились хоча й українські громадські діячі, але з земством (яке власне мусить бути по своїй основі самоврядуванням, себто урядуванням місцевих в тісному розумінні людей, з діда-прадіда зв'язаних із даною місцевістю) дуже мало зв'язані і з самим характером його діяльності дуже мало знайомі. Бувало й так, що до деяких земських управ (головно повітових) поприходили люди, що дуже вільно поводитись з народніми грішми і зовсім їх не берегли й не шанували. Щодо боку ділового, нове “демократичне” земство стояло значно нижче від старого земства “цензового”, так само як і “демократичні” міські думи, котрі звичайно являлись огнищем крайного політиканства й демагогії.

Нове Гетьманське правительството було зустрінуте міським і земським демократичним самоврядуванням неприхильне, а то й одверто вороже. Катеринославська міська дума винесла таку різку антиправительственну резолюцію (з закликом до боротьби з владою Гетьмана), що її довелося негайно розпустити. Так само розпушені й деякі інші міські самоврядування, що зайняли ворожу позицію до Правительства.

З огляду на таке вороже відношення міністр вн. справ Лизогуб заборонив 6 травня 1918 р. з'їзд представників міст, скликаний на 9 травня в Києві. Він запросив до себе голову організаційного комітету Дрелінга і київського міського голову Рябцова і запропонував їм відкласти з'їзд на деякий час, бо скликання його в теперішній час не бажане. “Організаційний Комітет, — каже газетна звістка, — обміркувавши положення справи, після довгих балачок ухвалив довести до відома міст, що з'їзд правительством заборонено.” Див. “Вістник”, н. 20, ст. 310.

198. “Вістник політики, літератури й життя”, ч. 35-36, ст. 498.

Окрім Катеринославської міської думи було розпущено повітову земську управу в Рівному на Волині (їй заарештовано її голову Сумневича і кількох членів), повітову земську управу й міську думу в Олександрії на Херсонщині, розпущено одеську міську думу й миколаївську, канівську земську управу (заарештовано її голову Сліпченка) й липовецьку на Київщині. (Див. П.Христюк, Українська революція, т. III. 1921, ст. 42-та). Але що всі ці репресії центральне правительство вживало лиш в крайніх випадках і саме стримувало в цьому напрямку представників провінційальної адміністрації, про це свідчить, наприклад, така телеграма-обіжник міністра Лизогуба 7 червня 1918 р. до губерніяльних старост: “7 червня 1918 р. № 901/1688. Губерніяльним старостам. Згідно з відомостями, що надходять до Міністерства внутрішніх справ, деякі губерніяльні та повітові старости приймають надзвичайні заходи відносно земських та міських самоврядувань включно до розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх, причому роблять це на підставі військового стану, вважаючи його неодмінним, або навіть вводять його з власної ініціативи, без затвердження Центрального Уряду. Визнаючи необхідним брати енергійні заходи відносно окремих осіб, порушуючих державний спокій, громадську безпеку, слід однак мати на увазі, що самоврядування виконують серйозні державні завдання і несуть відповідальні обов’язки по місцевому господарству, а через це слід до них мати відносини по змозі обережні, з огляду на що пропоную брати супроти самоврядувань, як таких, рішучі заходи щодо розпуску земських зібрань і міських дум та їх виконавчих інституцій лише в виключних випадках, сповіщаючи мене в подробицях про висновки, на підставі котрих взято заходи й міркування Ваші про це для остаточного вирішення питання щодо стану цих самоврядувань. 880. Міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб.” (“Державний Вістник.”, № 28).

На місце ворожих міських самоврядувань до вироблення нового закону про міське самоврядування, були призначені міські управи старого дореволюційного складу. Вже в середині травня 1918 року було утворено комісію в складі досвідчених діячів міського самоврядування під головуванням Іп. Мик. Дякова, довголітнього голови Київської міської думи. Вироблені цією комісією “Тимчасові правила про вибори в міські думи” були затверджені Радою Міністрів в серпні 1918 р. і 23 вересня були санкціоновані Гетьманом. Ці правила давали право на участь в міському самоврядуванні лиш людям, тісно зв’язаним з містом, які або мали в його межах якусь посілість, або жили в ньому певний час, маючи постійне заняття. Тепер уже в радні міста не могли проходити солдати з місцевого гарнізону і всякі зайди, що не мали нічого спільного не тільки з містом, але й з Україною, різні кандидати “Бунда”, спроваджені з жидівських містечок Білорусі, щоб кріпити партійні сили “Бунду” в Києві. (До таких належав, наприклад, М.Рафес, що відігравав за Центр. Ради й при большевиках видатну ролу в Києві). Окрім того, що міські управи й думи, вибрані на підставі розпорядження Тимчасового правительства, склалися в переважній частині з людей недосвідчених в справах міського господарства, вони являли собою по великих містах ще й цитаделі войовничого російського націоналізму. В них засіла переважно т. зв. “Російська революційна демократія”, себто російсько-жидівська інтелігенція, дуже вороже настроєна проти українського національного руху. Всі ці Рябцови, Рефеси, Дрелінги та інші провідники тої “революційної демократії” охітніше бачили владу большевиків, ніж українців. На їх безгосподарність і антидержавну роботу мусив звернути увагу вже уряд Центр. Ради, і в березні 1918 року тодішній міністр внутр. справ П.Христюк видав обіжник про потребу усунути “недбайливих членів міських і земських управ”. А українське правительство, перебуваючи ще в Житомирі, видало закон, на підставі якого київська міліція мала перейти з-під розпорядження міської управи під владу Міністерства внутрішніх справ. У відповідь на це київська дума влаштувала на своїх зборах демонстрацію проти уряду, протестуючи проти такого “походу проти органів міської самоуправи” як висловився в своїй промові міський голова Е.Рябцов.¹⁹⁹ Розуміється, Гетьманське правительство, стараючись упорядкувати й привести до нормального стану внутрішнє життя в краю, не могло залишити міське самоврядування в такому карикатурному стані, в якому воно його застало.

Складніше для Правительства стояла справа з самоврядуванням земським. Тут на чолі губерніяльних земств станули українські національні елементи, переважно представники зде-

199. “Вістник літератури, політики й життя”, ч. 13, ст. 189-190.

класованої інтелігенції, не зв'язані безпосередньо з місцевим життям, без відповідної фахової підготовки й досвіду. На провінції у кермі земського господарства опинились люди, ще менше відповідні своєму призначенню, ніж по губерніяльних містах. Завдяки цьому цілі галузі земського діла, такі важні для народнього життя, як справа лікарсько-санітарна, дорожня, шкільна й т. д. прийшли до великого занепаду. Коштів ніяких не було, населення не хотіло платити податків, бачучи, як нераціонально витрачаються гроші новими земцями.

В квітні 1918 року губерніяльні земські управи об'єдналися у "Всеукраїнський Союз Земств", на чолі управи якого вибрано С.В.Петлюру, голову київської губерніяльної земської управи. Союз зайняв до Правительства становище опозиційне, і голова його, С.Петлюра, звертався безпосередньо до німецького посла бар. Мума, посилаючи копії до інших послів, зі скаргами на Українське Правительство, в такому тоні, наче він сам був головою другого українського правительства. Розуміється, таке поведження голови "демократичного" земства не могло викликати довір'я з боку Правительства. Діяльність земських управ здавалася підозрілою і, хоч правительство дозволило скликати 16 червня з'їзд представників земств у Києві, але й по з'їзді до порозуміння між земством і правительством не дійшло, бо земства в такому складі, як вони були, не виявили наміру до лояльної співпраці з правительством, а навпаки, ставили йому ультимативні домагання й загрожували.²⁰⁰ Головне бажання голови Всеукраїнського Союзу Земств С.Петлюри, чого він домагався і при особистих авдієнціях у Гетьмана, — дістати 100-мільйоновий кредит — сповнено не було. Натомість ухвалою Ради Міністрів 26 червня 1918 року була прийнята постанова про відкриття кредиту в 80 мільйонів карбованців на видання позичок земствам та містам. Право видавати з цього фонду короткотермінових, не більше як на 5 років, позичок міським та земським самоврядуванням було надано міністру фінансів по згоді з міністром внутрішніх справ. ("Державний Вістник", № 20).

Нераціональне господарювання революційних земств примусило правительство видати 8 червня 1918 р. закон про заснування ревізійних комісій по перевірці діяльності органів місцевого самоврядування. Такі комісії засновувались в кожній губернії під головуванням місцевого губерніяльного старости; членами були такі особи, затверджувані міністром внутрішніх справ: один з податкових інспекторів, двоє громадських діячів (один знавець земського самоврядування, другий — міського) і представник судового відомства, призначений по згоді з міністром юстиції. Губерніяльні комісії мали призначати особистий склад комісій повітових, які складались з повітового старости, податкового інспектора й представників судового відомства. Ці комісії викрили силу різних зловживань, надужить, недбалства й нехазяйновитості діячів революційного земства, що явилось повним виправданням для реформи земського самоврядування.

Вже в кінці травня 1918 р. почала працювати при Міністерстві внутрішніх справ спеціальна комісія над переглядом закону про організацію земського самоврядування. Головою цієї комісії був відомий діяч з Харківщини князь Голіцин. До кінця літа комісія виробила новий закон про вибори до земства, прийнятий Радою Міністрів і санкціонований Гетьманом 5 вересня 1918 року. Основні точки цього закону були такі: в чотириохчленну систему виборів — загальне, пряме, рівне й таємне голосування — внесено певні зміни. Принцип прямих виборів і

200. Цей з'їзд виніс резолюцію поставити правительство домагання ультимативного характеру: "1) негайного припинення адміністраційного самоуправства і усунення всіх урядовців від нижчих до вищих, порушивших закони, з відданням їх під суд; 2) відновлення протизаконно розіганих народніх самоврядувань, негайного увільнення заарештованих земських громадських діячів або пред'явлення їм обвинувачень; 3) негайного розв'язання комісій по виробленню нових Земських і Міських Положень, спинення походу проти органів місцевого самоврядування і гарантування земствам, як народнім органам, можливості виконувати накладені на них народом і законом обов'язки; 4) повернення і повної гарантії всіх горожанських вільностей; 5) негайного розв'язання сучасного Кабінету і доручення особі, що користується довір'ям широких кіл українського громадянства і народніх органів, складення нового Кабінету; 6) негайного скликання Тимчасової Державної Законодавчої Ради з представників народніх та міських самоврядувань, поповненої представництвом всеукраїнських центральних організацій, політичних партій, професійних робітничих союзів, кооперативів, промисловців та спілки земельних власників — в скількості не більш половини Законодавчої Ради; 7) негайного призначення виборів і терміну скликання (не пізніше кінця 1918 року) Українських Установчих Зборів, на ґрунті існуючого закону (ухваленого Ц. Радою), які мають встановити основні закони України". Ці домагання, як частину спеціального меморандуму, було підписано такими особами: С.Петлюрою, М.Савченко-Більським, А.Новиком, — jako членами президії з'їзду і Ковтуненком, М.Левитським, Іванченком, Б.Преснухіним, О.Саліковським, В.Прокоповичем, К.Мацієвичем, Сидоренком і Д.Одриною — jako уповноваженими з'їзду. Меморандум був доручений Гетьману окремою делегацією (Див. П.Христюк: Українська Революція, т. III, ст. 83-84).

таємної подачі голосів збережено. Але в принцип загальності внесено такі поправки: виборчим правом мали користуватися всі особи, без різниці народності й релігії, які досягли 25 років життя й які прожили не менше одного року в даній місцевості. Не користувалися правом вибору особи, які перебували на військовій службі, у державній варті, ценці, судовопокарані, виключені з громад та позбавлені певного заняття. З жінок виборчим правом користувалися тільки ті, які самі провадили господарство й платили податок хоча б у найменшій кількості. Вводилася куріяльна система виборів: дві курії, в залежності від суми земського податку, який платили виборці. На кожного депутата (“гласного”) треба було голосувати окремо. Курія мала право вибрати депутата, незалежно від його приналежності до другої курії.

Причини цих обмежень з'ясовує “поясняюча записка”, додана до проекту закону: “вибори в органи місцевого самоврядування, які здемократизували їх, відбулись в ненормальних умовах. Частина населення, найбільше свідомо і пригідно до громадської праці, була тероризована, примушена, за незначними винятками, усунутись від усякої участі у виборах. Наслідком цього було те, що більша частина повітових народніх²⁰¹ управ і міських дум не відповідає вимогам моменту — утворення нормальних сільськогосподарських відносин, порушених відсутністю влади, зміцнення державного ладу та української державності. Деякі з цих органів самоврядування під час большевизму не тільки не боролися з анархією та руйнуванням, а навпаки, своєю руйніницькою діяльністю чинили ще більше безладдя, вносили безпорядок в громадське й державне життя України... Немає нічого дивного, що населення, переважно найбільш солідна його частина, не має довіри до органів місцевого самоврядування, не хоче платити податків... Маючи на увазі що продовження руйніницької роботи осіб, випадково ставших на чолі органів місцевого самоврядування, може цілком дискредитувати ці органи перед населенням, відчувається невідкладна потреба вжити екстремних заходів до усунення анархічних елементів від участі в справах місцевого самоврядування.²⁰²

За зміною виборчої системи в земстві промовляли ще й мотиви національного характеру, з'ясовані, між іншим, міністром вн. справ Кістяковським в його інтерв'ю із співробітником “Відродження”: “Коли б ми залишили рівне виборче право, то ми знову б таки відчинили двері крайньому інтернаціоналізму, себто представникам крайніх соціалістичних партій. Але досвід показав, що крайні партії преслідують виключно свої особисті інтереси і нічого спільного з самостійністю та незалежністю України, які ґрунтуються на твердих національних підставах, не мають.

Наша куріяльна система приведе до того, що земське життя буде направляти середня курія — хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний. Через те в інтересах національного розвитку Української Держави земські самоврядування повинні бути поставлені на принцип захисту середніх хліборобів. Мені відомо, що деякі представники українських національних партій все-таки заперечують проти цієї системи. Я вважаю це непорозумінням. На превеликий жаль, чимало громадян уявляє собі національний рух, засвоївши одночасно найлівіші соціалістичні лозунги, не помічаючи повної протилежності між українськими національними і соціалістичними лозунгами. Поки ці партії не відкинуть лівих соціалістичних лозунгів, вони не стануть на шлях твердого національного поступу, а в такому випадку земське законодавство, наскрізь перейняте думкою підтримати національну ідею, буде ними осуджене.” (“Відродження”, 1918, № 127).

На долю Міністерства внутрішніх справ — по самому характеру його діяльності — випало дуже тяжке й відповідальне завдання піддержувати лад і спокій в країні, яка тільки що пережила революцію, большевицьку навалу, перемену правительства й соціально-політичної системи. Провідники большевизму й взагалі соціально-революційних елементів не думали скласти зброї і вели свою агітацію, стараючись викликати й провокувати розрухи та повстання. Спеціально біля цього заходилась партія українських соціалістів-революціонерів, її так зване ліве крило. Колишній начальник київського воєнного округу за Центральної Ради, капітан М.Шинкар, організував повстанське ядро на Київщині й намовляв проф. М.Грушевського “йти

201. За часів революції 1917 року була спроба замінити офіційну назву «земство», «земський» назвою «народній»; писали «народня управа» замість «земська управа» і т.д. Але поруч них все ж таки вдержалася стара назва «земство», «земський» і т.д.

202. П.Христюк; Українська Революція, кн. III. 1921, ст. 43.

до повстанців і стати на чолі руху”. І цей не згодився лиш тому, що не мав надії на піддержку повстання з боку Савітської Росії і боявся сили німецьких і австро-угорських військ.²⁰³ Але не маючи змоги викликати загальне повстання, большевики і соціалісти-революціонери викликали повстання місцеві, локальні. Такі були повстання в липні й серпні 1918 р. у Васильківському, Звенигородському повіті, в Таращанському, діяльність большевицьких відділів в околицях Чернігова, в Глухівському й Новгород-Сіверському повітах, біля Могилева-Подільського. Повстанські відділи були розбиті й розсіяні спільними силами німецьких та австро-угорських військ і охоронних сотень. Рештки відділів та їхні провідники знаходили собі притулок на території Савітської Росії, де перебували центральні організації, які керували рухом і давали йому директиви.²⁰⁴ Окремі соціал-революційні організації поставили собі завдання вести боротьбу з гетьманським правительством шляхом терористичних актів, звернутих проти головних представників правительства і німецького командування. Наслідком цієї діяльності було замордування фельдмаршала Айхгорна і цілий ряд спроб атентатів на Гетьмана і окремих міністрів. Большевицька мирова делегація і большевицькі консульства були в постійному контакті з антидержавними елементами. Як уже згадувано, на квартирі товариша міністра фінансів Української Держави В.П.Мазуренка, Раковський та Мануїльський вели переговори з Винниченком про державний переворот на Україні. Міські думи й земства революційного складу закликали до одвертих повстань проти Гетьмана і його правительства (як було в Катеринославі), або взагалі стояли на одверто ворожому проти нього становищі. Російська й жидівська революційна демократія на Україні вся була в гострій опозиції проти правительства. Російські праві і націоналістичні круги ставились принципіально вороже до самої ідеї української державності. В російських правих організаціях, які ставили своєю метою реставрацію всеросійської монархії, брали участь і природні українці. Але й українська демократія стояла теж в гострій опозиції до уряду. Досить переглянути українську пресу 1918 року, щоб побачити, що вона майже без виімку ставилась до гетьманського правління недоброзичливо й вела проти нього систематичну й принципіальну кампанію. Отже, при такому стані Міністерство внутрішніх справ, яке старалося заспокоїти країну, бачило себе примушеним виявити твердість влади в боротьбі з антиурядовими виступами як окремих осіб, так і цілих організацій. Над політичною пресою була задержана цензура. Деякі організації, які вели явну агітацію проти Української Держави, от як “Бунд” або “Союз професійних спілок”, у Києві зазнали репресій. Так само зазнавали репресій в формі арештів і окремі особи, що своєю діяльністю викликали підозріння. Здебільшого арешти носили попереджаючий характер. Бувало, що арештувалися люди, які за попереднього режиму відігравали визначну ролю. Такі були, наприклад, арешти В.Винниченка 28 червня 1918 року (його було випущено на другий же день по особистому розпорядженню Гетьмана), С.Петлюри й М.Порша 27 липня та інших. Певна річ, що ці арешти викликали страшенне роздратування серед української демократії й трактувались нею, як боротьба з “українством”.

Як дивився на справу арештів і взагалі на політику репресій міністр вн. справ Кістяковський і чим поясняв їх, видно, між іншим, з його інтерв'ю з співробітником газети “Відродження”, уміщеного в ч. 127 цієї газети 3 вересня 1918 року. Наводимо його майже в цілості:

“В останній час в пресі почали писати про те, що політика теперішнього українського уряду прийняла реакційний напрямок. При цьому вказується на часті арешти, на закон про куріяльну систему виборів і т. п. Бажаючи вияснити на скільки ці чутки мають під собою підставу, ми звернулись до міністра внутрішніх справ І.О.Кістяковського з проханням висловити свій погляд з приводу напрямку політики Українського Уряду.

Міністр прийняв мене, як співробітника газети “Відродження”, і поділився такими своїми поглядами: — Я не знахожу, сказав мені міністр, щоб політика Українського Уряду набрала реакційного напрямку; вона нереакційна, нічого спільного з реакцією не має і ніяких цілей реакції не переслідує. Що стосується скарг на арешти, то при арештах я цілком керуюсь тими загальними принципами, які я висловив у своїй декларації, звернутій до губерніяльних старостів.

Всі соціалістичні революційні партії, професіональні союзи, як такі, стоять під повним захистом Міністерства внутрішніх справ, і партій ми не чіпаємо. Найкращим доказом являється те, що соціалістичні газети виходять без перешкод, комітети й бюро всіх лівих партій

203. Ibid, ст. 61.

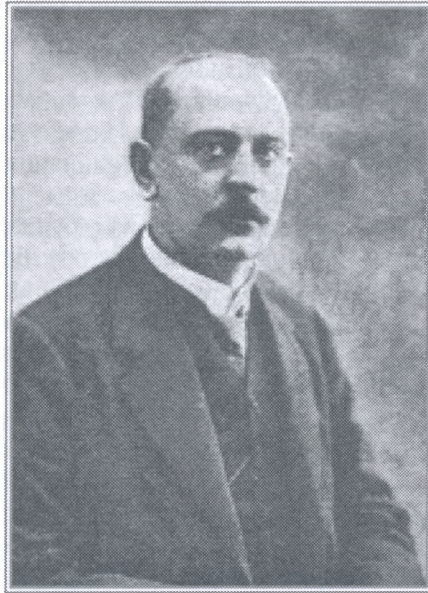
204. Див. М.Равич-Черкасский. История коммунистической партии Украины. 1923, ст. 83-85, 213 та ін.

не закриваються, хоч ми добре знаємо, де вони знаходяться. Причиною переслідування окремих революційних соціалістів є те, що по зробленим спостереженням вияснено запис в помірковані соціалістичні партії таких осіб, котрі весь час знаходилися на крайньому лівому крилі і тепер через щось несподівано поправили. Спостерігалось таке явище: при арешті означеної особи, про котру мались більш ніж достатні відомості про її активну революційну діяльність, вияснялось, що ця особа належить до партії меншовиків, будовців, або просто являється учасником якого-небудь професійного союзу і представляє відповідні офіційні докази. Утворюється така картина: досить тепер бувшому большевиківі, який продовжує свою шкідливу роботу, перейти до меншовиків, щоб партія брала його під своє покровительство і його арешт розглядала як боротьбу проти поміркованих соціалістичних партій... Державна влада не може стати на ту точку погляду, щоб формальна нинішня належність до поміркованих партій давала б повну безкарність і можливість покривати таким чином свої колишні проступки. Маються факти, що особи, винні в масових убивствах, були під захистом поміркованих соціалістичних партій, котрі доказували повну лояльність цих осіб...

До мене надходять заяви, буцімто заарештовуються українці за приналежність до українського національного руху. Я категорично цьому заперечую, і такі чутки повинні бути віднесені до простого наклепу. На з'їзді губерніяльних старостів мною категорично була підкреслена необхідність самого обережного відношення до всіх діячів нашого національного руху. Мною дано вказівки про необхідність повної підтримки національних інституцій. Коли до мене дійшли ці чутки, я додатково дав такий обіжник:

“В Міністерство Внутрішніх Справ надходять скарги, буцімто чиняться арешти осіб за приналежність до українства. Скаргам не вірю. Одначе ще раз підкреслюю дані під час з'їзду вказівки про необхідність найобережнішого відношення до наших національних організацій і до наших громадських діячів. Необережні арешти національних діячів недопустимі.”

Правительство було зобов'язане оберегати спокій і лад у державі, навіть коли б цей спокій і лад порушували й національні українські діячі. Розуміється, Міністерство внутрішніх справ, яке мусило практично переводити всі ці репресії, й особа, яка стояла на чолі міністерства, несли на собі головне одіум опозиційно настроєних громадських кругів.

Міністр фінансів Ант. Ржепецький

XV.

Міністерство фінансів і його політика. Українська грошова система. Державний і земельний банки. Державний бюджет.

Міністерство фінансів увесь час існування гетьманського правління перебувало під керівництвом А.К.Ржепецького, який залишався на своїм посту при обох змінах Кабінету в жовтні й листопаді 1918 року. Свою фінансову програму Ржепецький розвинув почасти вже в своїм першому публічному виступі по вступі до міністерства — на з'їзді кадетської партії на початку травня 1918 року. Він сказав тут, між іншим, що одним з головних завдань української політики являється створення власної грошової системи й власне забезпечення цих грошей. Трохи згодом в розмові із співробітником газети “Відродження” він заявив, що старається встановити українську валюту з високим курсом, оновити банківний апарат в формі Державного банку і банків приватних, щоб урегулювати господарське життя України й установити сталий бюджет. До цього він і йшов протягом усієї діяльності. Ржепецький залишив той службовий апарат, який застав організованим за попереднього правительства, в тім числі і вищих урядовців, таких як товариш міністра В.Мазуренко, директори департаментів Самійло Афанасьєв, Андрій Гуменний, Йоїль Руденко, Х.Лебідь-Юрчик, А.Маршинський; він тільки поповнив цей склад видатними спеціалістами фінансової справи, от як Г.Г.Лерхе, що дістав посаду директора Кредитової канцелярії (замість Гр.Супруна), фон Заммена, б. директора Кредитової канцелярії в Петербурзі, на посаду товариша міністра фінансів та інших.

В своїй діяльності Ржепецький показав себе може занадто великим прихильником вузько-класових стремлень фінансової буржуазії, але він був добрим господарем, щиро обороняв інтереси Української Держави взагалі, беріг кожну копійку, доводячи ощадність часом аж до скупої і досяг головного свого завдання: створив українську грошову систему й забезпечив українській валюті високий курс.

Автор спеціальної розвідки про державний бюджет України 1918 року, характеризуючи діяльність Ржепецького каже, що за його часів “фінансове управління України знаходилося у досить міцних руках Міністерства фінансів, яке не відмовляло кредитів на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття. З цих причин наше фінансове господарство мало всі ознаки правильного державного господарювання.

А по порівнянню з польською наша валюта, що не мала, властиво, жадного забезпечення, крім добра держави, до якого трудно кредиторам приступити, мала високу цінність, бо карбованець рівнявся пересічно половині золотого франка, себто курс його був у три з половиною рази вищий від курсу теперішньої чеської корони.”²⁰⁵

Вже 9 травня 1918 року Ржепецький провів закон про поширення закону з 30 березня 1918 р. про випуск знаків Державної Скарбниці поверх ста мільйонів карбованців ще на 400 мільйонів карбованців. Законом 12 травня Рада Міністрів постановила задля збільшення кількості платіжних знаків і зміцнення засобів Державної Скарбниці випускати до обороту в міру потреби і в строки, призначені Радою Міністрів, до 20 серій білетів Державної Скарбниці під № № од 1 до 20 по 25 мільйонів карбованців на чотириохрічний строк, з призначінням щорічного прибутку по цих білетах в 3,6%, або по 1 шагу на день з 100 гривень. (“Державний Вістник”, № 8.)

15 травня між Українським Правительством з одного боку й Австро-Угорщиною та Німеччиною з другого підписано договір, на підставі якого Українське Правительство дало центральним державам в позичку 400 мільйонів карбованців; їх вартість мала бути оплачена на половину в коронах по курсу 2 корони за 1 карбованець (або 1 корона = 1 гривня) і наполови-

205. Х.Лебідь-Юрчик, Бюджетове право, Львів 1927, ст. 121.

ну в марках по курсу 1 1/3 марки за 1 карбованець. Ця операція з одного боку мала забезпечити центральним державам українську валюту, потрібну для закупок на Україні; разом із тим вона поклала перші основи для створення на Україні своєї власної здорової валюти й охорони від наслідків неминучого упадку старої рублевої російської валюти. Щоб захистити Україну від наводнення російськими грошовими знаками, було видано 17 серпня 1918 року закон про обмеження ввозу на Україну російських грошових знаків.

Головною ж основою української валюти були все-таки її власні природні багатства, в першій мірі — цукор. Українське Правительство законом 7 травня підтвердило державну монополію на продаж цукру, зосереджену в руках Міністерства фінансів. В тім самім законі було скасовано продаж цукру для населення по карточках і введено продаж в роздріб на комісійних основах, а гуртом — із скарбових складів. Разом із тим законом, 31 липня 1918 року було відновлено скарбову горілчану монополію й дозволено випустити на продаж в 1918 році для внутрішнього вжитку не більше 4 мільйонів відер скарбового вина (по обрахунку на 40 градусів).

Українські гроші

9 липня 1918 року ухвалено було випустити знаків Державної Скарбниці ще на 500 мільйонів карбованців. Разом із тим міністру фінансів надано право зробити випуск серій білетів Державної Скарбниці на суму до 500 мільйонів карбованців.

Нарешті, після довшої підготовчої праці було відкрито Український Державний банк, і 10 серпня 1918 року Рада Міністрів ухвалила статут цього Банку. Призначіння Банку сформульоване в § 1 статуту: “Український Державний Банк має на меті полекшу грошового обороту, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгу і промисловості і сільському господарству на Україні, а також безпеку грошової системи”. (“Державний Вістник”, № 36). Основний капітал Банку положено в 100 мільйонів карбованців і запасовий в 10 мільйонів.

Трохи згодом засновано було і Державний Земельний Банк. (Статут його затверджено 23 серпня 1918 року). Цей Банк так само, як і Український Державний Банк поставлено під безпосередню залежність від міністра фінансів. Як казав § 1 статуту, “Державний Земельний Банк має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства”. З цією метою Банк мав переводити такі операції: а) видавання позичок на купівлю землі; б) видавання позичок під заставу землі; в) купівля земель на рахунок Банку, парцеляцію і продаж їх; г) видавання позичок під заставу землі на корінь меліорацію.

Умови видачі позичок були такі: позички на купівлю землі видавались: а) окремим особам, б) співвласникам, с) сільським громадам. Позички видавались в розмірі не вищому від 60% спеціальної оцінки землі. Розмір позички ні в якому разі не повинен був перевищувати

продажну ціну, умовлену між покупцем і продавцем. Допомога Банку на придбання землі обмежувалась земельними нормами, які встановлено Правительством. Позички видавались в 4 1/3 заставних листах на протяг часу від 14 до 66 1/2 років.²⁰⁶

Державний Земельний Банк дістав резервовий фонд в 50 мільйонів карбованців. Йому було передано все нерухоме майно і всі справи “Отделений Всероссийского Дворянского Земельного Банка”, “Крестьянского Поземельного Банка”, а також “Особого Отдела Дворянского Земельного Банка”, скасованих на території України. Осередок Банку був у Києві, на провінції засновано його філії. Крім 50 мільйонів карб., які Банк дістав від Державного Скарбу яко резервовий фонд, йому надано право емісії 4 1/2 % заставних листів на суму 200 мільйонів карбованців.

Основним завданням Банку, як видно з його статуту, було поставлено – сприяти укріпленню дрібного землеволодіння та поліпшенню сільського господарства. Ця аграрно-політична тенденція, положена в основу діяльності Банку, підкреслювалася ще особливою інструкцією, даною правлінню Банку Міністерством фінансів: не купувати таких маєтків, які не надаються до парцеляції в цілості. В зв'язку з цим було видано розпорядження міністра земельних справ, щоб т. зв. оброчні статті передавались Земельному Державному Банку в заміну земель, які не надаються до парцеляції, але уявляють велику державно-господарчу цінність, як наприклад, лісові площі. Другі завдання – створення т. зв. меліоративного кредиту, було новою в практиці державних банків на Україні: прежні російські банки – Дворянський Поземельний і Крестьянський – такого кредиту майже не знали. На створення спеціального меліоративного фонду мала бути призначена частина резервового капіталу. З цього фонду видавались позички під застав землі для різних поліпшень господарської системи.

При самому заснуванні Державного Земельного Банку в його розпорядженні опинився земельний фонд з 142 000 десятин (маєтки, куплені прежніми банками й передані б удільним відомствам), вартістю в 19 800 000 карбованців. Частина цього земельного фонду була негайно призначена на продаж.

З ініціативи міністра фінансів Ржепечького було вжито особливих заходів для збереження величезного військового майна, що залишилось на Україні після світової війни, почасти в руках різного роду інституцій та організацій, що були виникли в зв'язку з війною, от як Військово-Промислові Комітети, Земський Союз, Союз Міст, Земгор та інші. Задля цього було створено посаду “Головноуповноваженого по управлінню й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу” з правами товариша міністра (закон 14 червня 1918 р.). Завданням головноуповноваженого було зробити обрахунок майна й перевірити роботи організацій та розподілення того майна між різними відомствами й громадським самоврядуванням. На посаду головноуповноваженого призначено Юлія Ол. Кістяковського (пізніше його заступав Р.Г.Моллов).

Другим після створення власної грошової системи завданням міністра фінансів було впорядкування бюджету Української Держави. Ще в кінці 1917 року уряд Центр. Ради мав на увазі приступити до складання бюджету, але бурхливі події того часу, недостатне налагодження урядового апарату й потрясіння, які переносили і центральні, і місцеві адміністраційні інституції, відсутність матеріалів, необхідних для виробки фінансового плану державного господарства – все це було великою перепоною для складання бюджету в кінці 1917 і в перші місяці 1918 року. З перших же днів гетьманського уряду на початку травня всім відомствам запропоновано було в найближчий термін надіслати свої фінансові кошториси, в котрі мали бути включені як майбутні на останню частину року прибутки і видатки, так і дані про вже одержані Державною Скарбницею прибутки і зроблені видатки з 1 січня 1918 року, щоб таким чином бюджет обіймав весь 1918 рік.

При Міністерстві фінансів було засновано дві комісії: Бюджетова і Фінансова. Перша – для розгляду фінансових кошторисів і складання проекту бюджету, друга – для розгляду законопроектів біжучого часу, які зв'язані були з необхідністю асигнування коштів з Державної Скарбниці. В червні 1918 року, коли відомствами кошториси ще не були представлені, Рада Міністрів постановила зобов'язати відомства надіслати фінансові кошториси не пізніше 7 липня. За відсутністю нових законів підвалинами порядку складання бюджету були загальні пра-

вила і норми, які вживались в Росії. Тільки з кінцем вересня стало можливо почати розгляд кошторису в Бюджетовій Комісії. Але поки Бюджетова Комісія виробила проект бюджету, Українська Держава впала, і цей проект був представлений вже правительству Директорії в другій половині грудня 1918 року, маючи вже скоріше характер виконавчої “сміти” або відчиту по державним прибуткам і видаткам за 1918 рік. Кошториси були представлені всіма відомствами за виїмком Гетьманської Головної Кватири, Державного Секретаріату й Морського Міністерства. Кошториси цих відомств були уложені представниками Міністерства Фінансів і Державного Контролю при допомозі представників тих відомств (крім Гетьманської Головної Кватири). Бюджетова Комісія закінчила свою працю 30 грудня 1918 року й представила її Директорії, яка й затвердила бюджет 24 січня 1919 р.²⁰⁷

Подаємо проект бюджету в тій формі, як він був зложений і поданий до правительства Директорії за підписом міністра фінансів В.Мазуренка і директора департаменту Державної Скарбниці Лебідь-Юрчика.²⁰⁸

ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ:

Звичайні прибутки

Відділ I. Прості податки

§§ розпису	Обрахунок на 1918 в карбованцях:
1. Податки поземельні з нерухомого майна та податі	22 261 000
1. Державний доходний податок	75 000 000
2. Державний промисловий податок	53 495 000
3. Побір з прибутків від грошових капіталів	7 300 000
	Разом: 158 056 000

Відділ II. Посередні податки

4. Побори з трунків	18 738 000
5. Тютюновий прибуток	200 686 000
6. Прибуток з цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу	4 614 000
7. Цукровий прибуток	80 401 000
7.1. Чайний прибуток	1 200 000
7.2. Прибуток від продажу гральних карт	50 000
8. Нафтовий прибуток	150 000
9. Сірничковий прибуток	12 007 000
10. Митний прибуток	37 737 700
10.1. Побори з товарів, що видані центральним державам	13 364 062
	Разом: 468 946 762

Відділ III. Оплати

11. Гербові, судові, канцелярські та з запису документів	52 816 300
12. З переходячого майна	27 025 000
13. З товарів і суден в портах	3 000 000
14. З пасажирів та ладуну, які перевозяться залізницями, і тимчасовий податок з пасажирів, пакунків і ладунку, а також з перевоженої бавовни	23 675 000
15. З обезпеченого від огню майна	600 000

207. “Вістник Державних Законів”, 1919, випуск VI, число 95.

208. Подаємо окремо прибутки, “Загальний звод проекту розпису державних прибутків України на 1918 рік” і виписки з обрахунку видатків деяких окремих відомств.

16. Оплати різних назв	12 116 000
	Разом: 119 232 000

Відділ IV. Державні регалії

17. Гірничий прибуток	
18. Монетний прибуток	
19. Поштовий прибуток	24 569 000
20. Телеграфний і телефонний прибуток	40 030 000
21. Прибуток від скарбової горілчаної операції	350 900 000
21.1. Прибуток від скарбової цукрової операції	1 321 749 000
	Разом: 1 734 248 000

Відділ V. Скарбове майно та капітали

22. Оброчні статті та промисли	18 427 346
23. Лісовий прибуток	36 770 000
24. Скарбові залізниці	693 290 000
25. Скарбові заводи, технічні заклади та склади	11 334 561
26. Прибутки від скарбових капіталів та банкових операцій	1 001 500
27. Прибутки від участі скарбу в доходах приватних залізниць	
	Разом: 760 823 769

Відділ VI. Вивласнення державного майна

28. Прибуток від продажу нерухомого майна	918 000

Відділ VII. Викупні оплати

29. Незнесене викупне з селян	401 000

Відділ VIII. Повернення видатків Державної Скарбниці

30. Обов'язкові виплати залізничних товарів	
31. Повернення позичок та інших видатків	24 785 619
32. Допомога Державній Скарбниці зі сторонніх джерел	5 311 626
33. Військова винагорода	
	Разом: 30 097 245

Відділ IX. Різномодні прибутки

34. Різні дрібні та випадкові прибутки	3 975 858

Разом звичайних прибутків 3 179 680 984

Державні видатки

I.

Звичайні видатки

Обрахунок на 1918 карбованців

1. Вищі державні установи	17 018 312
2. Міністерство ісповідань	20 941 040
3. М-во внутрішніх справ	348 528 708
4. М-во народного здоров'я	36 681 540
5. М-во фінансів	475 183 561

6. М-во юстиції	106 292 711
7. М-во закордонних справ	8 546 097
8. М-во народньої освіти	227 762 485
9. М-во шляхів	1 151 270 183
10. М-во торгу і промисловости	18 883 500
11. М-во праці	2 358 809
12. М-во земельних справ	87 476 838
13. М-во продовольчих справ	1 251 810 053
14. М-во військове	352 101 302
15. М-во морське	31 377 399
16. Державний контроль	9 919 728
17. Виплати по державним позичкам	19 200 000
18. На видавання служачим державних установ відсоткових добавок на дорожнечу, допомоги та інш.	100 000 000
Разом звичайних видатків	4 265 352 266

II.

Надзвичайні видатки

19. Видатки на формування й утримання різних армій	46 000 000
20. Військовий фонд	25 000 000
21. Видатки, зв'язані з війною та її наслідками	591 441 685
22. Будівання залізниць	50 556 976
23. Збільшення оборотних капіталів залізниць	93 500 000
24. Утворення основного капіталу Державного банку та оборотних коштів Державного Земельного Банку	150 000 000
25. Позички земствам, містам та кооперативам	82 000 000
26. Позичка Польському посольству на допомогу біженцям	1 000 000
27. Забудова порожніх земель міста Києва	11 170 000
28. Допомога людності, що потерпіла од вибухів у Києві та Одесі	1 332 500
29. Видатки по відібранню пограбованих коней	990 000
30. Боротьба з холерою та іншими пощестями	9 965 000
31. Утримання контролю в комерційних портах	167 422
32. Покриття боргів за 1917 рік	1 980 147
33. Допомога Західній Українській Республіці	6 000 000
34. Таємні видатки	10 348 752
35. Різні видатки	199 986
Разом надзвичайних видатків	1 081 383 368

Всього 5 346 735 634

Державні прибутки
I.

Звичайні прибутки

Карбованців

1. Прості податки	158 056 000
2. Посередні податки	368 946 762
3. Оплати	119 232 350
4. Державні регалії	1 737 248 000
5. Скарбове майно та капітали	760 823 769
6. Вивласнення державного майна	918 000
7. Викупні оплати	401 000
8. Повернення видатків Державної Скарбниці	30 097 245
9. Різномодні прибутки	3 957 858
Разом звичайних прибутків	3 179 680 984
Перевищення звичайних видатків над такими ж прибутками	1 085 671 282

II.

Надзвичайні ресурси

10. Різниця між прибутком та операційними видатками Головноуповноваженого по управлінню і ліквідації організацій воєнного часу	33 000 000
11. Ліквідація майна інституцій воєнного часу Міністерства військового та продовольчих справ	7 630 143
12. Різниця між прибутками та видатками по операціям б. Удільного відомства, а також готівка грошей цього відомства	12 586 473
13. Від Управління по забудуванню міста Києва за роботи та матеріали	1 000 000
14. Продаж одібраних від людності пограбованих коней, що їх власників не знайдено	1 000 000
15. Продаж затриманої мануфактури, махорки і тютюну	2 833 501
16. Від відділів комунікації за продовольчі продукти для військовополонених	1 500 000
17. Експлуатація Чорноморської та річної флотилії	10 500 000
Разом надзвичайних ресурсів:	70 050 108
Перевищення надзвичайних видатків над такими ж прибутками	1 011 333 206
Загальний дефіцит по бюджету:	2 097 004 542

Покриття дефіциту:

18. Випуск згідно законам 27 травня і 9 липня 1918 р. ("Держ. Вістн.", № 8 і 23) 40 серій білетів Державної Скарбниці	1 004 650 000
19. Від майбутніх кредитових операцій	1 092 354 542

Разом: 2 097 004 542

Всього: 346 735 634

Щоб покрити дефіцити, Правительство мало перед собою два способи: або випустити на відповідну суму папірових грошей, або ж ужити певних кредитових операцій. Але Правительство не хотіло випускати багато папірових грошей, щоб не обнижувати їх курсу. До 23/ХІІ 1918 р. в обігу серед людності українських папірових грошей (крім російських) було 2 843 054 675 карб. та в касах Державного банку було 572 702 000 карб. Отже, звернулися для покриття дефіциту до інших способів, а саме до кредитових операцій: було випущено 40 серій 3,6% білетів Державної Скарбниці на суму 1 004 650 тисяч карбованців. 5 серпня 1918 року поступило в портфель Державного банку тимчасове 3,6 % свідоцтво Державної Скарбниці на 500 мільйонів карбованців, а з %-ів за червень 591 700 тисяч карб. 30 серпня 1919 р. передано ще друге свідоцтво на таку ж суму, а з % за минулий час 502 950 000 карб., разом 1 004 650 000 карбованців. Залишилося непокритого дефіциту 1 092 354 542 карб. Засоби на його покриття мав відшукати міністр фінансів в дальших кредитових операціях.²⁰⁹ До переведення цих операцій державні потреби заспокоювалися емісією державних знаків по 25 і 50 карбованців, що ходили нарівні із кредитовими білетами і кредитуваннями Державної Скарбниці в Українськiм Державнiм Банку, який на підставі свого статуту емісіонував “Державні Кредитові Білети” в гривнях.²¹⁰

209. Ці відомості подано за ласкавим дозволом автора з реферату проф. І.М.Кабачкова “Бюджет України на 1918 рік”, читано на засіданні Українського Правничого Товариства в Празі.

210. Лебідь-Юрчик, ст. 142.

XVI.

Земельна політика. Закони й розпорядження в земельній справі. Підготовка земельної реформи.

Вже в Грамоті Гетьмана від 29 квітня 1918 р. було заявлено, що “права приватної власності, як фундамент культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі” і що всі “розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються і касуються”. Дозволявся вільний продаж і купівля землі і обіцялося, що “будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.” Так само і в “Законах про тимчасовий державний устрій України” було виразно в § 19 зазначено, що “власність непорушна; примусове вивласнення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню”. Загальні основи земельної політики гетьманського правительства були зазначені в словах самого Гетьмана перший раз 30 квітня, коли він передав через свого представника з'їзду українських хліборобів-демократів, що вважає думки заяви, поданої йому від імені з'їзду, за свої власні; отже, він підтвердив тим самим, що “тимчасові розпорядження української влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, щоб великі маєтки на законній підставі були подрібнені у власність між хліборобами”.²¹¹ Ще докладніше висловився Гетьман другий раз — приймаючи 21 червня делегацію хліборобів з Харківщини, Херсонщини, Полтавщини й Волині. Він заявив тоді, що виробляється такий земельний закон, що в наслідок його переведення “великих земельних маєтків більше не буде; земля передається хліборобському населенню, але в скількості не більше 25 десятин в одні руки, причому купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена... Поміщикам надається право продати всю землю Державному банку для утворення земельного фонду Держави. Уряд буде сам розділювати між немаючими земельні записи”.²¹²

Отже, з цих офіційно-програмових заяв було видно, що гетьманське Правительство, твердо устанавляючи право приватної власності на землю, задумувало перевести широку земельну реформу, яка мала своєю метою створити на Україні сильну економічно класу середніх селян-хліборобів, які б дорогою парцеляції, за викуп, при допомозі держави дістали б землю, якої їм не вистарчало, від продажу великих земельних маєтків. Ця верства мала служити головною опорою Української Держави. Еволюція аграрних відносин на Україні за останні десятки літ виявляла незмінну тенденцію переходу великої земельної власності в селянські руки. Українська Держава мала лише улегшити й прискорити цей процес, надати йому закономірні форми, охоронити землю від спекуляції й направити її виключно в руки селян-хліборобів. Факт перебування в руках сільської маси величезного запасу папірових грошей облегшував процес викупу, а проектоване заснування Державного Земельного Банку, з його широким кредитом купуючим землю дрібним господарям-хліборобам, мало сприяти цьому процесу ще більше. Розуміється, про утопійне наділення землею всіх малоземельних і особливо безземельних та безгосподарних селян, як то гадала зробити Центральна Рада, не можна було серйозно думати, інакше хіба як з руїною сільського господарства і загального економічного добробуту України. Для прожитку надвишки сільського населення мав служити розвиток промисловости і взагалі експлуатація природних багатств Краю. Інтереси цукрової промисловости України вимагали обережного відношення до подріблення великих господарств, які мали плантації буряків.

Трудність переведення земельної реформи полягала в тому, що здійснювати її доводилось в гарячій атмосфері розбурханих революцією соціальних пристрастей та апетитів, які неперервно підігрівалися агітацією соціалістичних партій і навіть законодавством Центральної Ради.

211. “Селянське Слово”, 1918, № 1, 25 червня.

212. “Селянське Слово”, 1918, № 1.

Коли для одних верств сільського населення поворот від соціалізації до повільної і законної реформи земельних відносин був поворотом до права і законності, то для інших він приносив розчарування — в можливості дістати землю дурно і взагалі пожитись коштом своїх багатших сусідів. Самий принцип одержання землі лиш за викуп служив метою завзятих нападів і гаслом для антиправительственной агітації з боку соціалістів. Злонамірною агітацією ширила чутки ні більше ні менше, як про поворот панщини! Всяке розпорядження правительства в земельній справі трактувалося як новий удар інтересам селянства”. Міністр земельних справ Колокольцов, досвідчений земський і сільськогосподарський діяч, щирий і переконаний прихильник утворення класи сильних економічно селян-хліборобів, наштовхнувся з перших днів своєї діяльності на опір з боку персоналу власного міністерства, сформованого за часів соціалізації майже з самих ес-ерів. Він зміг приступити до нормальної праці не раніше, як по цілковитій реорганізації міністерства і звільненні найбільш завзятих протестантів, що довело до загального страйку урядовців усіх міністерств і до обвинувачення міністра в поході проти “українців”!

Перш за все міністру земельних справ треба було вирішити питання про долю весняного врожаю 1918 року, біля якого ще в квітні виникло стільки політичних тривог (відомий наказ фельдмаршала Айхгорна про засів ланів і накази мін. М. Ковалевського). В цій справі Українське Правительство видало 27 травня такий “Закон про права на врожай 1918 року на території Української Держави”:

“1. Право на врожай озимини, посіяної восени 1917 року землевласниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані восени 1917 року власниками землі в оренду, належить особам, що взяли ці землі в оренду, при умові виконання умов оренди орендаром.

2. Право на врожай ярини, засіяної 1918 р. відповідно наказу генерал-фельдмаршала Айхгорна від 6-го квітня 1918 р., належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов’язані: а) повернути власникам землі, а коли земля була в оренді — орендарам, всі господарські витрати, які власниками чи орендарами були зроблені на цих землях після жнив 1917 року; в) виплатити державні та земські податки та повинності, які належать до платні з зайнятої землі на 1918 р.; с) крім того виплатити з користування зайнятими землями власникам чи орендарам цих земель відповідно врожаю, але не більше 1/3 частини середньої річної платні за роки 1913-1917 за однорідні землі в відповідній місцевості; d) платежі, зазначені в пунктах а) та с) можуть бути вчинені цілком чи частково натурою із урожаю.

3. Ниви, приготовані власниками чи орендарами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий урожай, належать негайній передачі власникам чи орендарам — по належності при умові видачі посліднім зобов’язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9 червня.

4. Врожай із нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом та насінням, що належали до власників чи орендарів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам чи орендарам по належності.

5. Спірні питання, які можуть виникнути між власниками та орендарами з одного боку і тими особами, що запахали землю з другого боку, з приводу п. п. 2а), 2с), 3 та 4 цього закону, коли питання ці не будуть вирішені взаємною згодою сторін, належить до рішення особних комісій, які складаються із голови, який призначається Міністром Земельних Справ на кожний мировий учасок, а при недостаті служачих Міністерства Земельних Справ, по згоді Міністрів Земельних Справ та Справ Судових з числа служачих судового відомства і двох членів, із яких один обирається місцевою організацією землевласників, а другий сходами сільських громад для оборони інтересів осіб, що зробили засів. Призначіння голов та вибори членів Комісії повинно бути переведено негайно.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб. Міністр Земельних Справ В.Колокольцов.²¹³

В додаток до закону 27 травня “Про право на врожай” було видано 14 червня закон про

213. “Державний Вістник”, № 8.

забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року. На підставі цього закону врожай буряків, посіяних на власних землях цукрових заводів чи ними орендованих, признавався власністю цукрових заводів незалежно від підстав, на яких засів переведено.

14 червня 1918 року Рада Міністрів ухвалила предложений міністром земельних справ Колокольцовим "Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями", який мав служити прелюдією до основного закону про земельну реформу, виробленого вже наступником В. Колокольцова, міністром В. М. Леонтовичем. Ось текст цього тимчасового закону:

1. Кожен власник сільськогосподарських та лісових маєтностей, котрі знаходяться на повітах, в тім числі й надільної землі, має право продажу їх без обмеження розміру.

2. Державний Земельний Банк набуває сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження їх кількості, але з тим, що Банк розпродує їх на підставах цього закону.

3. Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські участки з тим, щоб розмір належної їм кількості сільськогосподарських маєтностей в межах повітів Української Держави не перевищував 25 десятин.

4. Земельні товариства окремих приватних осіб мають право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські участки з тим, щоб кількість набуваної товариством сільськогосподарської землі не перевищувала тієї кількості, котру мають право набути усі вкупі спільники товариства, рахуючи право кожного згідно з ст. 3-ою цього закону.

Протягом 2-ох років по затвердженню купчого запису набута земельним товариством маєтність повинна бути розмежована між спільниками товариства на одрубні участки згідно з ст. 3-ою цього закону.

Коли земельним товариством в двохрічний строк не буде вчинено добровольного розмежування, то таке переводиться відповідною повітовою Земельною Комісією.

Постанови Комісії по розмежуванню не підлягають оскарженню по суті і визнаються остаточними.

При порушенні Комісією правил цього закону скарги про порушення норм його подаються до Генерального Суду, котрий може скасувати відповідну постанову Комісії.

Видатки Комісії по розмежуванню виправляються з членів товариства в безсуперечному порядку.

5. Одна фізична чи юридична особа, а також земельні товариства окремих фізичних осіб мають право купівлею або даруванням набувати лісові маєтності в кількості, встановленій ст. 3 і 4 закону, кожний раз тільки по окремому дозволу Міністерства Земельних Справ.

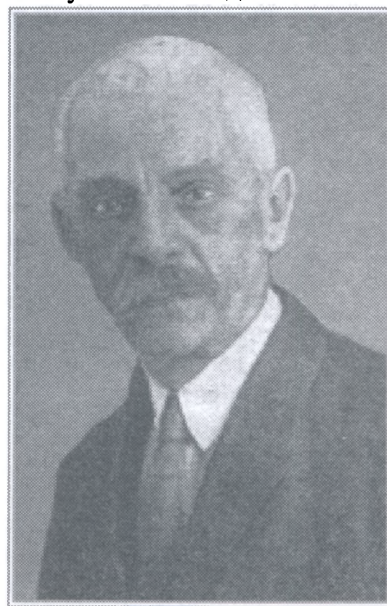
6. Набування сільськогосподарських та лісових маєтностей в розмірах, перевищуючих норми зазначених в ст. 3 і 4 допускається тільки з особливого дозволу Міністра Земельних Справ для громадських, промислових або інших культурногосподарських цілей, докладно зазначених у дозволі.

Покупатель зобов'язується протягом року з дня затвердження кріпосного акту здійснити зазначені в дозволі цілі.

7. Накладені на відчужених участках заборони, незалежно від того, по іпотечних чи інших претензіях вони зроблені, не являються перепонами до відчуження з тим, що: а) по претензіях Іпотечних Банків на покупателя переноситься частина боргу, відповідно до розміру відчуженого участку, б) по претензіях приватних осіб виплачується частина боргу, відповідно до розміру відчужуемого участку. В обох випадках відповідна частина боргу встановлюється арифметичним розкладом загальної суми боргу на загальну кількість десятин вигідної землі.

8. Старші нотарі, затверджуючи кріпосні акти, пильнують тільки по документах підлеглих їм архівів за виконанням ст. 3, 4, 5 та 7 цього закону.

Міністр Земельних Справ має права від імені Української Держави через спеціально уповноважених на те осіб: а) вступати, як третя особа, згідно ст. 665 Статуту Цивільного

Вал. Леонтович,
мін. земельних справ

Судівництва, у всі процеси про земельні та лісові маєтності в цілях встановлення обходу ст. 3, 4 та 5 закону з вимогою відмови у відповідних позивних вимогах; б) у порядку позиву прохати про визнання відбувхся судових вироків, хоч би вони і вступили відносно учасників в них в законну силу, для казни необов'язковими з вимогою про обертання маєтності до казни у порядку ст. 11 цього закону.

10. У порядку примусового стягання по іпотечних та приватних боргах сільськогосподарські та лісові маєтності, що знаходяться в межах Української Держави, продаються з прилюдних торгів у порядку маючих нині силу законів Судовими Установами і купуються без обмеження їх розміру.

Про кожний майбутній прилюдний торг банки, Судові та інші установи повинні одночасно з публікацією повідомляти повітову Земельну Комісію, в районі діяльності котрої знаходиться продаване з прилюдних торгів майно.

Повітова Земельна Комісія має право опротестувати торги заявою, що прилюдними торгами переводиться обхід норми цього закону.

По силі такого протесту торги припиняються і справа про торги передається в відповідний Окружний Суд, котрий у приватному порядку може по обставинах справи визнати, що цей прилюдний торг направлено до обходу норм цього закону і торги одмінити.

11. У випадку порушення правил ст. ст. 3, 4, 5 і 7 скількість сільськогосподарських та лісових маєтностей, яка перевищує встановлені законом норми, безплатно переходить до казни, причому вимога про повернення землі до казни, в межах цілком по її вибору, але без порушення одрубного характеру володіння, розрішується в судовому порядку по позовах уповноважених на те Міністром Земельних Справ осіб.

У випадку навмисного порушення ч. 2 ст. 6 все майно в тім же позовному порядку переходить безплатно до казни.

12. Догляд за виконанням цього закону, а також турботи про землеустроїтельні та межеві роботи для здійснення цілей цього закону покладається на повітові та губерніяльні Земельні Комісії. Склад цих Комісій і їх устрій будуть визначені окремо.

13. Право спадкоємства земельних маєтностей по закону та по заповіту ні в чім не зміняється.

14. Купчі, дарчі записи, складені до 31 грудня 1917 р. старого стилю належать до затвердження в загальному порядку без пристосування норм цього закону; в такому ж порядку підлягають одмітці в реєстрові кріпосних діл і дані, зроблені до 31 грудня 1917 р. старого стилю.

15. Чинність усіх російських і українських законів, що перечать цьому законові, під час його існування припиняється.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб.
Міністр Земельних Справ В.Колокольцов.²¹⁴

Земельні Комісії, про які говориться в цьому законі, були установлені місяць пізніше особливим законом від 15 липня 1918 р. На ці Комісії — повітові і губерніяльні — було покладено обов'язки з обсягу землеустройства, які належали колишнім "Землеустроительным Комитетам" російських часів, а також ті, що виникали з закону 12 червня 1918 р. про право купівлі та продажу землі. Одночасно були утворені Тимчасові Земельноліквідаційні Комісії, котрі мали розглядати справи про порушення прав власників та орендаторів землі після 1 березня 1918 року вчинками окремих осіб, сільських громад та різних революційних установ.

До таких революційних установ належали скасовані Грамотою Гетьмана 29 квітня 1918 року Земельні Комітети. Цим Земельним Комітетам, що склались з людей, обраних на основі чотирьохчленної формули, III-ім Універсалом Центральної Ради, було доручено взяти в своє завідування землі й господарства "поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні". Видане в половині падолиста 1917 р. "Пояснення" Генерального Секретаріату до III-го Універсалу говорило про обов'язки Земельних Комітетів опікуватись тими землями і майном, щоб оберегати їх від самовольних захватів і знищення.²¹⁵ Але Земельні Комітети, вибрані се-

214. "Державний Вістник", 1918, № 15.

215. П.Христюк. Українська Революція, т. II, ст. 58-ма.

ред революційного заколоту й складаючись часто-густо з випадкових і непевних елементів, так справлялись із своїм завданням, що викликали не тільки ненависть серед власників сконфіскованих земель, але догану з боку самого правительства Ц. Ради.

Про це свідчить, між іншими, такий обіжник міністра внутрішніх справ П.Христюка, розісланий в половині березня 1918 р. губерніяльним і повітовим комісарам:

“В останній час дуже часто помічаються випадки розграблення окремими особами живо-го й мертвого інвентаря з маєтків. Виходячи з того, що на підставі земельного закону всі маєтки, а також живий і мертвий інвентар є власністю народу, що за цілість цього майна відповідають земельні комітети, пропонується комісарам пояснити земельним комітетам, щоб вони не допускали до такого лиходійства, пам’ятаючи, що за це вони понесуть кару, як за ліни-вство в охороні народнього майна. Комісари мають поробити всі заходи коло звернення наг-рабленого інвентаря на таких умовах: 1. а) предмети проживлення і паші віддаються на реверс в місце й речінець, вказані повітовими харчовими управами, б) живий інвентар віддається в те господарство, звідки його забрано, в тім разі, коли це господарство має досить корму та приміщення, в противнім разі застається у тримаючих на збереження з відібранням у них відповідної підписки, в) мертвий інвентар і частина зруйнованих будов звертаються в ті гос-подарства, з яких їх забрано, під наглядом за виповненням цього повітових земельних управ, у розпорядження котрих, згідно з законом, перейшов живий і мертвий інвентар, г) ліс і дрова звертаються у господарства та звозяться у вказані земельними управами місця, д) лісні ма-теріяли звозяться у склади, звідки їх забрано, та звертаються їх власникам відповідно до при-належності, е) меблі, посуд і інші речі домашнього обходу звертаються їх власникам або повіреним, ж) речі, взяті від інших, вказаних на першім місці, треба звертати в місце, звідки їх взято. 2. Особи, товариства й організації, що збули вже розграблені речі, повинні віддати от-римані за них гроші до найближчих скарбових урядів у депозит губерньського земського коміте-ту. Усе майно, котре по закону застається власникам, звертається їм. Про цей розпорядок широко сповістити населення та про пороблені розпорядки негайно повідомити міністерство. Народній міністр внутрішніх справ П.Христюк. Директор Адміністративно-політичного Депар-таменту Гаєвський”²¹⁶

В своїй діяльності Земельні Комітети допускали стільки зловживань, що треба було ор-ганізувати спеціальні “Земельно-Ліквідаційні Комітети” для розгляду і полагодження різних справ щодо порушення прав і інтересів власників землі. На Земельні Комісії покладались та-кож обов’язки активного контролю над сільським господарством в сфері внутрішнього життя і праці, як це видно з “Тимчасового закону про міри боротьби з розрухою сільського господа-рства”, ухваленого Радою Міністрів 8 липня 1918 року:

“1. Накласти на Губерніяльні Земельні Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов’язкових постанов про примусове використання живого та мертвого сільськогосподарського інвентаря тих власників, котрі не вповні використовують його у власних господарствах, для робіт у других господарствах і для перевозок, які мають держав-не значіння.

2. Накласти на Губерніяльні Земські Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов’язкових постанов про норми платні за сільськогосподарську працю та про примусове виконання місцевим населенням строчних сільськогосподарських робіт.

3. Надати право Губ. Земельним Комісіям в тих обов’язкових постановах, які вони вида-ватимуть, за порушення цих постанов визначити кару — арешт до трьох місяців і штраф до 500 карбованців. Накласти на повітових старостів призначіння цих кар. Постанови про те пов. ста-ростів можуть бути оскаржені до губ. старостів. Рішення останніх по цих скаргах остаточні.

4. Установити кару замкнення в тюрми на строк до одного року чи призначіння до приму-сових громадських робіт на такий же строк за слідуючі вчинки, коли за них в законі не установ-люється більш сувора кара: а) за силомічне псування та знищення посівів, врожаю та зібрано-го хліба; б) за свавільне закриття чи припинення за попередньою згодою сільських робіт, а та-кож і за підбивання до таких вчинків.

216. Див. «Вістник політики, літератури й життя», 1918, ч. 14, ст. 264.

5. Діла про вчинки, які зазначено в ст. 4, розглядаються в звичайному судовому порядку, але поза чергою.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.”

Вважаючи на велику вагу земельного питання, Гетьман узяв на себе ініціативу його вирішення: восени і було організовано заповіджену грамотою з 22 жовтня Вищу Земельну Комісію, на чолі якої став Гетьман. Комісія складалася з обмеженого числа членів від земельних власників промисловости і вищих представників деяких міністерств. Завданням комісії було виробити основи земельної реформи. Як переказує один з учасників комісії (Д.Марченко від М-ва фінансів), коли головував у засіданні сам Гетьман, то праця Комісії йшла швидкими кроками вперед і намічалася досить радикальна реформа, що прямувала до наділення безземельних і малоземельних селян землею за примусовий, але дешевий викуп від поміщиків. Навпаки, коли Гетьман не міг брати участі в засіданні комісії і його заступала якась висока і впливова тоді особа, то праця комісії провадилась поволі і неохоче. На думку д. Марченкова таке враження мав і сам Гетьман, який вимагав від Комісії негайного вирішення справи.²¹⁷

На початку листопада 1918 р. встиг підготувати проект реформи Міністр земельних справ В.М.Леонтович. Цей проект був затверджений Гетьманом і мав бути переведений як закон в Раді Міністрів. Основні принципи проекту Леонтовича були такі: всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені Державою і потім парцелюватися за допомогою Державного Земельного Банку, але не більше як по 25 десятин в одні руки. Залишались тільки господарства, які мали високе агрикультурне значіння і то в розмірах не більше 200 десятин на кожне господарство, більші норми залишались тільки в маєтках, які обслуговували цукроварні, вигодовували культурну худобу (на плем'я) або плекали культурне насіння, однак не в усій своїй цілості, а в такій своїй частині, яка не могла бути більше як в 5 разів од норми, призначеної для невідчужуємих земель, себто 200 десятин; не відчужувалися також садиби, сади і виноградники.²¹⁸

Х.Лебідь-Юрчик вважає, що рівняючи закон Леонтовича до земельних законів інших держав, треба признати, що він був подібний тільки до земельних законів у найдемократичнішій країні в цілій світі — Новій Зеландії, де земельне законодавство випередило всі інші краї й еволюційним шляхом вирішило земельне питання на велику користь працюючого люду.²¹⁹

217. Лебідь-Юрчик. Бюджетове право, ст 135.

218. В комісії, яка уклала цей проект, брали участь: В.М.Леонтович, Ів.Гр.Чарниш, проф. К.Т.Воблий, Є.Х.Чикаленко, проф. В.А.Косинський. Е.П.Ганейзер, проф С.Л.Франкфурт та інші, всього коло 25 осіб.

219. Лебідь-Юрчик. Бюджетове право, ст. 135-136.

XVII

Торговля і промисел.

(Торговельні договори з Центральними Державами. Українська промисловість.)

Торговельна, а в значній мірі й промислова політика Української Держави залежала в першій лінії від тих зобов'язань, які переняла на себе Україна по Берестейському миру щодо Центральних Держав — Німеччини та Австро-Угорщини, та їх союзників — Туреччини й Болгарії. Стаття VII цього договору містила в собі зобов'язання обох сторін “нав'язати негайно господарські зносини й устроїти обмін товарів на підставі слідуєчих постанов: до 31 липня б. р. треба буде переводити взаїмну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб... Скількість та рід витворів... означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирного договору”.

Ця комісія мала установити ціни на продукти обміну. (Розрахунок прийнято в золоті на основі: 1000 зол. нім. марок = 462 зол. укр. карбованців, а 1000 австро-угорських корон = 393 карб. 78 коп.) Самий обмін мав відбуватись через державні або державною контрольовані інституції. До заключення остаточного торговельного договору в основу торговельних зносин між Україною й Німеччиною положено умови Російсько-Німецького договору про торговлю і мореплавство з 1894-1904 років, з певними, зазначеними в Берестейському договорі змінами: зоставалась в силі Російська митова тарифа з 13/26 січня 1903 року, а стаття X одержувала такий уклад: “всякого роду твори, котрі перевозяться через область одної з обох сторін, мають бути вільні від усякого перевозового мита, незалежно від того, чи перевозиться їх прямо, чи в дорозі виладується, складається в склади і знов наладовується”. В основу торговельних зносин з Австро-Угорщиною положено Російсько-Австро-Угорський договір з 12 лютого 1906 р. (з певними змінами редакції окремих статей), що ж стосувалося торговельних зносин України з Туреччиною та Болгарією, то вони мали відбуватись до заключення остаточного договору “по праву найбільш упривілейованого народу”.

Передбачена в Берестейському договорі комісія почала працювати в Києві 25 березня 1918 року. З українського боку уповноваженим був М.В.Порш, з німецького — посол барон Мум, з австро-угорського — посол граф Форгач. Фактично праця велася в 8 підкомісіях, в яких з українського боку брали участь пп.: М.Гаврилів, Ів. Ганіцький, Вольський, В.Коваль, Хр.Барановський, Ф.Королів, К.Мацієвич, П.Линниченко, М.Кривецький, Ів.Фещенко-Чопівський і В.Тимошенко. Протягом перших днів квітня було заключено ряд договорів:

1) 6 квітня — про організацію постачання хліба Центральним Державам. Німеччина й Австро-Угорщина мали організувати, за порозумінням з Українським Урядом, сільськогосподарську централю з філіями по українських губерніях для закупки й експорту хліба, жирів, олійного насіння, стручкових продуктів і взагалі всяких сім'ян.

2) 9 квітня — про розмір постачання хліба з України. Українське Правительство зобов'язувалося поставити Центральним Державам до 31 липня 1918 року 60 мільйонів пудів (1 мільйон тон) хліба й хлібних продуктів, жирів, олійного насіння й стручкових овочів. З цієї суми 6 мільйонів мало бути передано австро-німецькій централі в Києві або її агентам до 30 квітня 1918 р., 21 міл. — до 31 травня, 41 міл. — до 30 червня й 60 міл. — до 31 липня 1918 р. Українське Правительство мало подбати, щоб призначені поставки в квітні й травні по зможі збільшити. На всі ці продукти мали бути установлені тверді ціни, які не можна було змінити до 31 липня 1918 р. без обопільного порозуміння.

3) 11 квітня заключено договір про поставку до 31 липня 1918 р. 4 000 мільйонів штук яєць. Українське Правительство мало постаратись збільшити цю суму до 500 міл.

4) 13 квітня — договір про постачання рогатої худоби. Українське Правительство зобо-

в'язувалося постачити до 13 липня 1918 р. 2 750 000 пудів живої худоби. Середня вага окремої штуки мала бути 15 пудів. До 31 травня 1918 р. мало бути поставлено 920 000 пудів, до 30 червня — 1 840 000 пуд. і до 31 липня 1918 року вся сума 2 750 000 п. Того ж 13 квітня 1918 р. було заключено й договір про постачання картоплі, овочів, сушених овочів, капусти і цибулі. Все це мало бути куповане в дорозі вільної торгівлі. Картоплі могло бути вивезено не більше як 1 500 000 пудів.

5) 20 квітня заключено було умову щодо вивозу сирих матеріалів: дерева, соломи, льону, конопель, залізної руди, марганцю, шкір, ганчірок, вовни, старого заліза. Українське Правительство давало згоду на вивезення щомісячно 300 вагонів строевого лісу (до 31 липня 1918 р.), на вивіз до 31 липня 37 1/2 міл. пудів залізної руди, якщо від цього не буде шкоди для заводів самої України; так само умовно давалася згода на вивіз неозначеної точно суми марганцю. Від постачання шкір українська комісія відмовилася з огляду на велику нужду в шкірах на самій Україні і з огляду на те, що багато шкіри Центральні Держави одержали разом з рогатою худобою. Так само не визнано можливим вивозити льон, коноплі й хлопок.

Мішана підкомісія, яка мала установити порозуміння щодо ввозу на Україну сільськогосподарських та інших машин, не прийшла до згоди. Українці заявили про свої потреби (наприклад мінімум 101 500 плугів), німці вказували на обтяження своєї індустрії воєнним виробництвом. З українського боку було зауважено, що вся торгівля сільськогосподарськими машинами й знаряддям буде сконцентрована в руках Союзу українських та білоруських Земств і Центрального Союзу кооперативів у Києві. Німці заявили, що питання про ціни має стояти в зв'язку з цінами на хліб, бо хлібні ціни являються масштабом інших цін. В кінці погодилися на таких пунктах:

a) питання про подорож фахової української комісії до Німеччини й Австро-Угорщини має бути вирішене головами делегацій цих країн вкупі з українським міністром;

b) має бути негайно скликана підкомісія з 8 осіб (2 від Німеччини, 1 від Австрії, 1 від Угорщини і 4 від України), яка установить, що з українських вимог може бути негайно задоволене з готових уже матеріалів, чим можна замінити потрібні типи машин, і про які вимоги треба переговорити ще з місцевими інституціями;

c) Центральні Держави мають по змозі швидше улаштувати в Києві невелику виставу зразків машин;

d) замовлення, прийом, оплата й експлуатація сільськогосподарських машин і приладдів мусять принципіально належати до Союзу українських та білоруських Земств і Центрального Союзу кооперативних банків. Операція оплати мусить бути переведена через Український Банк відповідно до операцій оплати хлібних поставок. Нарешті, було установлено, яке число млинових машин, друкарських, фабричних інструментів, електротехнічних виробів і т. п. можуть негайно постачити Німеччина й Австро-Угорщина.

Щодо ввозу на Україну текстильного краму, то на спеціальній підкомісії українські представники заявили, що українське село відчуває величезну потребу в мануфактурі і що постачання цього краму було б найкращим способом спонукати українського селянина продавати хліб. Німецькі й австро-угорські делегати відповіли, що з огляду на недостачу текстильного краму і сирих матеріалів у Німеччині й Австро-Угорщині, постачання текстильного й мануфактурного краму може бути допущено лиш в заміну за відповідні сирі матеріали. В невеликому розмірі можуть бути поставлені на продаж папірові шнури, папірові ткани й матерії.

Охитніше пішли союзники назустріч українським вимогам щодо кам'яного вугля. 19 квітня було заключено порозуміння: Німеччина зобов'язалася доставити до 31 липня 1918 р. 315 000 тон вуглю, по 105 000 тон місячно. З того числа 60 % мало бути приставлено по залізниці, 40 % — водою. Цю загальну суму мали поділити між собою Німеччина й Австро-Угорщина по взаємному порозумінню. Ціна була установлена порто до ст. Голоби (або якої іншої пограничної станції) по 4 р. 50 коп. пуд, або до Одеси (або до іншої пограничної пристані) по 5 р. пуд.

Щодо нафти й керосину, то українці поставили домагання на 500 000 пудів нафти протягом двох місяців і 40 000 пудів керосину. Німеччина й Австро-Угорщина відповіли, що вони готові по змозі задоволити українські вимоги і Австро-Угорщина заявила, що вона має зразу поставити до розпорядимості Українського Правительства 72 цистерни бензину й інших нафто-

вих продуктів і 12 вагонів парафінових свічок. Так само обидві держави згодилися постачити певне число різних хімічних і медичних матеріалів, але тільки безпосередньо до розпорядимості Українського Правительства.

Особлива підкомісія установила 21 квітня 1918 р. загальні умови постачання краму й принципи обрахунку цін. Щодо перших, то українські представники заявили, що Українське Правительство поділяє весь крам на дві категорії: монопольний крам і крам вільного продажу. Монопольний крам Українське Правительство замовляє, приймає й оплачує; той крам, що йде у вільний продаж, постачається на риск і на рахунок приватних фірм. Вільний крам має бути до 31 липня замовлюваний через членів урядової комісії, яка йде за кордон, поскільки туди не будуть допущені приватні люди. Представники Центральних Держав на це погодились. Був уложений спис предметів торгу, які Українське Правительство оповістило змонополізованими: кам. вугіль, нафта, керосин, бензин та інші палючі матеріали; машини для виробу торфу; сільськогосподарські машини й приладдя; млинарські й маслобойні машини й приладдя; машини для фабрик по переробленню сільськогосподарських продуктів (за виїмком цукрових заводів); необроблені метали, дрібні залізні вироби й дріт; ручні вироби; будівельна бляха і дрібні металеві предмети; з обсягу домашнього хазяйства; хімічні й фармацевтичні матеріали; мануфактура; керамічні вироби (посуд); папір і пергамін; сільськогосподарські мотори. Що стосується цін, то було прийнято, що той крам, якого ціни не установлені в самих договорах, має бути розцінений в порозумінні з комісією українських фаховців, яка мала виїхати до Берліну, Відня й Будапешту, причому підвищення цін супроти передвоєнних могло бути допущено в пропорції, в якій виростили ціни на хліб, вивожений з України, в порівнянні з передвоєнними цінами.

В справі установлення комунікації між Україною й Центральними Державами прийшли 19 квітня до такого порозуміння: було установлено, що обидві сторони висловлюють бажання якнайскорше перейти до стану зовсім вільної їзди й комунікації. Але Німеччина й Австро-Угорщина з огляду на своє перебування у війні не можуть поки що відкрити свої гриниці для зовсім вільної їзди і стати на паритетній основі з Україною. Отже, для в'їзду українських громадян на територію Німеччини або Австро-Угорщини треба кожного разу спеціального дозволу компетентних установ у Берліні, Відні або Будапешті. Для представників офіційальних або громадських установ на Україні такі дозволи мають даватися в можливо короткий час. На те, щоб і відносно їдучих на Україну громадян Німеччини й Австро-Угорщини встановити такі ж самі умови, представники Центральних Держав не погодились через те, що для України нема підстав вводити такі обмеження, як для краю, що вже вийшов із стану війни. Але Центральні Держави готові повідомляти Українське Правительство про кожний, виданий ними дозвіл для поїздки на Україну.

Всі ці договори й порозуміння були прийняті головною комісією й увійшли в загальний "Господарський Договір між Українською Народньою Республікою й Німеччиною та Австро-Угорщиною", підписаний 23 квітня 1918 року в Києві бароном Мумом, гр. Форґачем і М.Поршем. В цьому договорі в § VIII було обумовлене й фінансове питання: до 15 червня 1918 року установлено для розрахунків при товарообміні курс: 1 нім. марка = 75 копійкам, 1 австрійська корона = 50 коп. В § IX стояло, що Українське Правительство має вислати до Німеччини й Австро-Угорщини закупочну делегацію й зложити в Берліні, Відні й Будапешті закупочні бюро. § X казав, що Центральні Держави порозумілися з Туреччиною й Болгарією щодо господарської умови з Україною й зобов'язалися задовольнити потреби цих держав з тих запасів, які прийдуть з України. § XI казав, що якби сторона, яка щось постачає, не приставила всього, зазначеного в договорі, числа продуктів і виробів до 31 липня 1918 р., то сторона, яка дістає, має право на приставку цих продуктів та матеріалів і після 31 липня на тих самих умовах. Самий договір вступає в силу з днем підписання — 23 квітня 1918 р. Обидві сторони зобов'язувалися, що їх представники зійдуться в червні 1918 року знову для переговорів про відновлення господарського договору.²²⁰

Українське Правительство бажало зосередити закордонну торгівлю в руках державних

220. Всі відомости беремо з офіційально засвідченої копії німецького тексту договору: „Wirtschaftsabkommen zwischen der Ukrainischen Volksrepublik einerseits sowie Deutschland und Österreich-Ungarn andererseits. Kiev, den 23. April 1918".

установ або таких, що стояли під особливою протекцією держави — як ось кооперативи — і тому заснувало централю по вивозу й привозу під назвою “Державна Комісія по товарообміну”. Та Правительство Центральної Ради не встигло ще впровадити в життя пунктів заключеного 23 квітня договору, як настав переворот 29 квітня і влада перейшла до інших рук.

Міністр Торгу й Промисловости Сергій Мих. Гутник продовжував політику концентрації закордонної торгівлі через державні централі. Замість “Державної Комісії по товарообміну” було засновано при Департаменті Закордонної Торговлі Міністерства Торгу й Промисловости — Відділ для виготовлення торговельно-економічних договорів, куди запрошено визначних професорів-економістів, а крім того засновано окрему Раду з представників громадських і торговельно-промислових організацій, яка працювала спільно з Відділом при Міністерстві. Пізніше було утворено при Міністерстві “Комітет для зовнішньої торгівлі” з представників правительства, торговельних сфер, промислових, кооперативів, а також представників від Центральних Держав. Цей Комітет скоро було переіменовано в “Торговельну Раду” з поширенням його функцій на торгівлю внутрішню.

В цій справі Радою Міністрів було ухвалено 20 серпня 1918 року спеціальний закон.

Закон із 20 серпня 1918 року про надання Міністрові Торгу і Промисловости особливих прав по регулюванню зовнішнього товарообміну:

“В цілях регулювання зовнішнього товарообміну, як по привозу товарів із поза кордону на Україну, так і по вивозу з України, на Міністра Торгу й Промисловости накладається встановлення й здійснення заходів по регулюванню й контролю зовнішнього товарообміну на підставі вищезазначених правил:

І. Міністрові Торгу й Промисловости надається:

а) Видавати правила про заборону або обмеження ввозу і вивозу визначених товарів, вільний ввоз або вивоз котрих може зашкодити розвиткові промисловости своєї батьківщини, шкодить внутрішньому споживанню або утрудняє обрахунки по нашому зовнішньому товарообміну.

Примітка: Список товарів, недозволених до ввозу, видається Міністром Торгу і Промисловости за порозумінням з Міністром Фінансів.

б) Утворювати при Міністерстві Торгу і Промисловости і під його контролем особливі організації (Бюра) з наданням їм прав юридичної особи, котрим буде доручатись провадження справ по закупленим за кордоном або вивозу за кордон визначених груп товарів.

Установи, котрі мають регулювати діяльність цих організацій, надається затверджувати Міністру Торгу і Промисловости, з тим, щоб видатки на їх утримання відносилися на одліки з їх торговельних оборотів.

в) Надавати, в разі необхідності, організаціям, передбаченим в п. “б”, право виключної закупки товарів за кордоном або виключне право вивозу з Української Держави визначених окремих видів товарів.

г) Встановляти за згодою з Міністром Фінансів особливі грошові збори з товарів, котрі вивозяться за кордон і ввозяться з-поза кордону, на покриття видатків по реєстрації і контролю товарообміну і утриманню організацій, утворених при Міністрові Торгу і Промисловости, для регулювання товарообміну. Порядок видаткування цих зборів надати встановити Міністрові Торгу і Промисловости, за порозумінням з Міністром фінансів і Державним Контрольором.

д) Затверджувати продажні ціни на товари, які вивозяться за кордон, в тому разі, коли вивіз цих товарів належить виключно особливим, утвореним Міністерством Торгу і Промисловости організаціям.

е) Встановляти крайні ціни на продаж товарів, привозимих з-поза кордону при посередництві організацій, передбачених в п. “б” цієї устави, а також визначити порядок розподілення на території України цих товарів по згоді з відповідними відомствами в тих випадках, коли вони відають внутрішнім постачанням цими товарами.

2. На Міністра Торгу і Промисловости накласти об'єднання тих закупок за кордоном, котрі провадяться окремими відомствами з тим, щоб кредити на зазначені закупки були попередньо відпущені відповідними відомствами, в загальному порядку.

3. Надати Міністрові Торгу і Промисловости за нерозумінням з Міністром Фінансів утворити комісію для розподілення замовлень окремих осіб і установ, по ступінях їх важності, на чужоземну валюту для розплати за куплені за кордоном товари, причому остаточні вирішення питання про задоволення визначеної Комісією вимоги на загальну суму чужоземної валюти належить Міністрові Фінансів.

4. Надати право Міністрові Торгу і Промисловости по предметах, зазначених в попередніх статтях цього закону, видавати обов'язкові постанови.

5. Винні в порушенні постанов Міністра Торгу і Промисловости, виданих на підставі цього закону, оскільки вони не підлягають, згідно з діючими законами, більш тяжким карам, підлягають відповідальності по ст. 29 Устави про кари, накладаемі мировими судьями, по редакції постанови Тимчасового Уряду від 17 березня 1917 року.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб.
За Міністра Торгу й Промисловости
Товариш Міністра В.Ауербах.”²²¹

Головною турботою Міністерства було виконання договору з Центральними Державами й використання його в тих пунктах, які говорять про ввіз різних виробів австро-німецької індустрії. Щодо постачання хлібних продуктів, доводилось працювати в контакт з Міністерством Справ Продовольчих, якому підлягало розпорядження ними продуктами. 25 травня 1918 р. було ухвалено Радою Міністрів закон про кредит Міністерству Продовольчих Справ в сумі 230 025 000 карб. на заготовку хліба, худоби, яєць, продуктів садівництва й городини й мішків для вивозу до Центральних Держав. 17 червня між Українським Правительством і Німеччиною та Австро-Угорщиною було заключено окремий договір про утворення Української Ради для харчових засобів, яка мала взяти на себе упорядкування на всій українській території справи одностайного збирання продуктів і забезпечення ним населення міст та промислових осередків, військ, а також постачання продуктів на визіз. Ця рада (“Oberster Ukrainischer Nahrungsmittelrat”) заснувалася на час від 17 червня до 31 липня 1918 року. Ця рада складалася з призначеного Українським Правительством голови, обох представників Міністерства Продовольчих Справ і двох представників від Німецької та Австро-Угорської господарських централей. Пізніше вона існувала під назвою “Української Продовольчої Ради”. Законом 17 липня 1918 р. було утворено Державне Хлібне Бюро для об'єднання в собі всієї хлібної заготовки і справ мірошницької та круп'яної Промисловости України.

Коли наблизився час реалізації нового врожаю, було видано 15 липня 1918 року закон про право на врожай 1918 року: вся скількість хліба харчового і кормового, за виїмком запасу для самого власника, поступала в розпорядження Української Держави по твердих цінах. Під хлібом розумілося жито, пшениця, просо, гречка, сочовиця, фасоль й горох, кукуруза, ячмінь, овес, висівки, всякого роду борошно, крупи, а також масляні насіння й усяка макуха.

Дійсність не виправдала сподіванок, які клали на договір 23 квітня 1918 р. обидві сторони, які його заключали. Для України, з її напівзруйнованим революцією господарством і вибитим із звичайної колії життя населенням було не під силу постачити до 31 липня 1918 р. ті 60 мільйонів пудів продуктів, які зобов'язались приставити українські учасники Берестейського договору. З тих цифрових даних, які ми маємо, видно, що число продуктів, які мала доставити Україна до 31 липня 1918 р. далеко не досягало ваги 60 мільйонів пудів і що саме постачання почало налажуватися більш інтенсивно лиш з літа 1918 року. Про товарообмін України з Центральними Державами дає поняття ось яка таблиця, взята нами з офіціальних матеріалів Міністерства Торгу й Промисловости:

Товарообмін України з Центральними Державами
за 6 місяців (квітень-вересень) і за вересень окремо.

Вивіз			Привіз		
Назва продуктів	Скількість всього	вагонів в вересні	Назва продуктів	Скількість всього	вагонів в вересні
Хліб	6.326	711	Вугіль	21.428	3.509
Солома і сіно	1.406	137	Масла мінер.	804	449
Цукор	3.458	549	Сільсько-господарські		
Яйця	2.009	148	машини	1.651	131
Худоба	5.500		Ріжні грузи	665	162
Коні	7.000	2.114			
Сири і мило	330				
Шкура і вироби з неї	158				
Конопля	280	135			
Резина	231	62			
Мануфактура	264				
Військове майно	3.449				
Ріжні грузи	14.113	998			
Всього	44.524	4.854	Всього	24.548	4.251

О.М.Андерсон (якого цитую за "Черною Книгою", 1925 ст. 16-та) подає такі цифри вивозу до центральних держав з України у вагонах до 28 падолиста 1918 р. включно: 9,3 тис. вагонів хліба, 23,2 тис. ваг. продуктів споживи і 4,6 тис. ваг. сировини.

Деякі деталі подають нам цифри, взяті з інших джерел, переважно з біжучої преси 1918 року:

"Neue Lemberger Zeitung" подає нам цифри вивозу з України до Центральних Держав до 2 червня 1918 року. Всього було вивезено з України 7 034 вагони. До Німеччини вивезено 2 242 вагони, або 32 %, а до Австро-Угорщини 4 792 вагони, або 68 % українського експорту. По роду вивезених продуктів, до Німеччини вивезено 1 850 вагонів харчових продуктів, або 29 % того роду продуктів, до Австро-Угорщини 4 459 вагонів, або 71 %. Сирівців німці дістали 392 вагони, або 54 %, австрійці 333 вагони, або 46 %.

З ввезених до Німеччини 1 850 вагонів харчових продуктів з хлібом було 699 вагонів, з іншими харчами 1 151 вагон. До Австро-Угорщини ввезено 1 352 вагони хліба і 3 107 вагонів інших харчів. Вивіз з України йшов трьома головними лініями: Львів, Бересть, Браїла. Головна точка транзиту – Львів; тут пройшло 64,86% загального ввозу; через Бересть 19,48%, через Браїлу 15,66%. Щодо роду вивезеного матеріялу маємо таку таблицю: через Львів перевезено 1 179 вагонів хліба, 3 046 вагонів інших продуктів, 338 вагонів сирівців; через Берестя: 180 вагонів хліба, 894 інших харчових продуктів, 296 сирівців. Продукти, що йшли через Львів, залишилися головно в Австро-Угорщині, Берестя й Браїла обслуговували головно Німеччину.²²²

Офіційна таблиця Австрійського Агтееoberkommando подає нам відомості про експорт спеціально Австро-Угорщини через Львів і Браїлу до 6 червня 1918 року включно в тонах; вивезено:

222. Цитую за «Вістником літ., політ. і життя».

Муки (пшеничної, житньої, кукурудзяної)	1 939 тон
Зерна (пшен., житн., кукур., ячмін., гречки)	15 510 тон
Висівок	1 843 тон
Штук худоби	10 231 тон
Інших продуктів (цукор, яйця, картопля, жири і т. д.)	31 113 тон
	Всього: 54 381 тон

З пізнішого часу маємо ще одну (на жаль, без точних дат) звістку, подану в “Ділі” 23 серпня 1918 року в такій редакції: “Міністр Гербель бажав ознайомитись, наскільки успішно йде виконання Українською Державою хлібного договору з осередніми державами. В цій справі перший департамент передав йому статистику, де зазначено, що до цього часу відправлено за-реквірованих хлібних тягарових вагонів 6 651, себто коло 6 650 000 пудів; крім того, невияснених ще тягарових вагонів, відправлених безпосередньо владою осередніх держав 8 676, а всього 15 327 пудів збіжжя.

Загальну цифру експорту з України наводить гр. О.Чернін у своїх споминах, кажучи, що з України до Ц. Держав від початку зносин до падолиста 1918 р. було вивезено 113 421 тон борошна, зерна, стручкових рослин і кормових трав (з того на долю Австро-Угорщини припало 57 382 тон) і 30 757 вагонів інших продуктів та худоби: масло, сало, всякі жири, молочні продукти, м'ясо, риба, коні, худоба, цукор та ін. (з того на Австро-Угорщину припало 13 037 вагонів). Крім того ще “контрабандою”, поза офіціальним дозволом вивезено до обох держав, по обрахунку гр. Черніна, коло 15 000 вагонів усяких продуктів (див. Ottokar Czernin “Im Weltkrieg”, 1919, ст. 345-346).”

Щодо останньої категорії вивозу — “контрабандної”, то ми маємо цікаву офіціальну “Відомість товарів, вивезених за кордон силою за час від квітня по вересень 1918 року, зложеної на основі донесень та актів комісарів Міністерства Торгу і Промисловости при митницях”:

Назва товарів	Скількість товарів								
	пуди	хунти	вагони	мішки	коши	штуки	балони	бараки	ящики
1. Збіжжя	351.269		36	140					
2. Борошно житнє та ін.	102.746								
3. Волокнисті товари	253.848	29							
4. Коні	12.095		30			3			
5. Рогата худоба	300		63						
6. Шкіри	86.142	21							
7. Метали та вироби з них	38.984	2	19						
8. Мінерали	71.928	7							
9. Гумові вироби	82.695								
10. Ліки і парфюмерія	18.701	13	1		2				
11. Хемічні продукти	13.286	3					60		
12. Фураж	71.039		1120						1
13. Цукор та вироби з нього	734		3						
14. Рослини	6.423			734					35
15. Масла	14.169	6	29						
16. Консерви	36.430								
17. Колоніальні товари	53	14							
18. Військовий груз	27.944		33						
19. Цемент, залізо, тютюн			1						
Разом	1188.778	15	1325	874	2	3	60	1	35

Але коли не виправдувались надії німців та австрійців на український експорт харчових продуктів в розмірі 60 міл. пудів до 31 липня 1918 року, то ще в більшій мірі довелося розчаруватись українцям на ввіз німецького та австро-угорського краму. Властиво кажучи, торгівля України з Центральними Державами була дуже одностороння; Україна постачала хліб, худобу, цукор та інші продукти, а натомість діставала вугіль і дуже небагато індустриальних виробів. Та сама "Neue Lemberger Zeitung" подає нам цифру ввозу австро-німецького краму на Україну до 2 червня 1918 року – 5 728 вагонів або 45% загального обмінного руху (12 762 вагони, з них, як уже згадано, 7 034 вагони або 55% припадало на експорт з України). На жаль, газета не подає вказівок про рід того ввезеного на Україну краму, кажучи загальною: "на Україну вислано вугіль та інші артикули". Деяку деталізацію подає нам часопис "Welthandel": по її відомостям до половини червня 1918 р. вивезено з Німеччини на Україну 230 вагонів із сільсько-господарськими машинами і 92 вагони з ремісничими інструментами, виробами з золінгенської сталі, дротом, косами, сокирами, молотками, емалевим посудом та інш. Мало бути вислано ще 600 вагонів з машинами і 360 вагонів з іншим крамом. "Вартість одного вагону оцінювано в середньому на 30 000 німецьких марок, а ціна продажу 75 000 марок, так що вартість висланих вагонів виносила 9 600 000 марок, а ціна продажу 24-30 міл. На рахунок замовлень Українське Правительство вже виплатило 10 міл. карб."²²³ Ще мізерніше виглядав австрійський експорт на Україну: до кінця липня прийшло звідти 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду, 5 вагонів сірників, 400 000 пудів тютюну. Щодо тютюну й сірників, то, коли вірити часописам, це були продукти, захоплені австрійцями на півдні України, як "військовий приз", і потім привезені для продажу назад на Україну. Так само експортовано на Україну дещо з Лодзинських виробів під австрійською маркою.²²⁴

Щодо торгівлі України з іншими сусідніми країнами, то вона велася в більш-менш регульованій формі, з Доном (8 липня було заключено спеціальний договір між Доном і Україною, див. вище), Кримом, Кубаню, Грузією, Білорусію; робилися спроби приступити до товарообміну з Совітською Росією; так, на одному з засідань мішаної комісії при мировій делегації в справі обміну товарами між Україною й Росією представники України заявили, що з України можуть бути вивезені до Росії такі товари: 2 000 000 пудів кам'яного вугля, 2 000 000 пуд. коксу, 75 000 пудів чавуну, 50 000 пудів ширококоліїних рельсів і 50 000 пудів вузькоколіїних, а всього на суму 15-17 міл. карбованців. Представники Росії заявили про можливість вивезення на Україну 100 000 пудів нафти, бензину й машинової масти, 100 000 пудів різного паперу, 2 000 вагонів будівельного дерева, потрібного переважно для копалень, на 1 000 000 карб. цементу, на таку ж суму електротехнічного знаряддя і на таку ж суму одяжі для гірничих робітників, а всього також на суму 15-17 міл. карбованців.²²⁵

Але фактично товарообмін з Росією наладився в дуже малій мірі. Так само роблено спроби товарообміну з Басарабією; властиво сама Румунія дуже добивалася установаження торговельних зносин з Україною, що й привело до заключення в кінці жовтня 1918 р. економічно-торговельної конвенції між Україною і Румунією. 5 грудня було заключено торговельний договір між Україною й Грузією.

В інтересах забезпечення необхідними продуктами внутрішнього ринку України й для урегулювання торгівлі зовнішньої, Міністерство торгу особливим наказом з 3 червня 1918 р., за № 1152 установило такі категорії товарів:

223. Подаємо за «Вістником», № 462.

224. Ibid, 32, ст. 472

225. Ibid, ст. 486.

Товари безумовно заборонені для вивозу	монопольні	регістрований вільний торг	під контролем	вільний торг
1. Волокнисті товари – всі взагалі в сировому, напів-готовому і готовому виді, особливо мішки та брезенти 2. мануфактура 3. галантерея 4. рис 5. колоніальні товари 6. мед в усіх видах 7. масла розлинні і смазочні 8. льняна солома 9. Шкури готові й сирі 10. Шкуряні вироби 11. Гума сира й вироби 12. Золото, срібло, платина, мідь, цинк, олово, свинець, кадмій, кобальт, нікель, ртуть, алюміній	1.сахар 2.спирт 3.вугіль	1.шмаття 2.залізні зломки 3.лісові матеріали 4.картопля 5.овочі 6.овочі сухі 7.капуста квашена	1.збіжжя 2.яйця 3.худоба 4.свині 5.сало 6.м'ясо 7.залізна руда 8.марганцева руда 9.дубові екстракти	1.тютюн 2.шкло 3.гас 4.сіль 5.сірники 6.кустарні вироби 7.промислові рослини 8.крохмаль 9.риба 10.мінеральні води 11.мінеральні сировці 12.фосфориди 13.фарби 14.фосфати 15.медикаменти

З огляду на наближення терміну 31 липня, коли мав скінчитися строк дійсності договору України з Центральними Державами з 23 квітня, вже напочатку літа було приступлено в Міністерстві торгу до підготовки нового договору, з відповідними в інтересах Української Держави змінами. 29 липня 1918 року на нараді голови Ради Міністрів, міністра торгівлі, міністра фінансів і міністра продовольчих справ з німецьким та австро-угорським послами було ухвалено продовжити дійсність договору від 23 квітня до 10 серпня 1918 року; потім продовжено ще до 10 вересня; тим часом почалась робота спеціальної комісії під головуванням міністра С.Гутника по виробленню нового договору. В цій комісії з українського боку взяли участь: М.Гаврилів, С.Франкфурт, міністр С.Гербель, фон-Заммен, Матусевич, Давидов, В.Тимошенко, Ф.Королів, А.Мономахов, О.Андерсон. С.Бородаєвський, І.Шафаренко, А.Свіцин, А.Лукашевич і Москалина. Переговори з представниками Центральних Держав закінчились підписанням 10 вересня 1918 року у Києві Економічного Договору, підписаного С.Гутником, бароном Мумом і графом Форгачем.

Основні принципи нового договору, більшість тез якого засновано на договорі Берестейському, були такі: із загальної кількості врожаю хлібної кампанії 1918-1919 років 65 % залишалось для потреб самої України, 35 % же йшло на експорт; якщо до 1 грудня 1918 року не було би доставлено для вивозу 40 мільйонів пудів хліба, а до 1 червня 1919 року – 75 міл. пудів, то Центральні Держави мали право дістати як компенсацію по 1 фунту цукру на 8 фунтів хліба, але в загальній сумі не більше 3 міл. пудів.²²⁶ Вся операція з хлібом мала переводитись через Державне Хлібне Бюро і через Українську Продовольчу Раду. На хліб установлялись тверді ціни. Крім того Україна надавала право вивезти 11 міл. пудів живої худоби, 300 000 штук овець; 2 міл. штук птиці; сала, масла і сиру 450 000 пудів, м'ясних консервів і ковбас 20 000 пудів щомісяця, 2 500 вагонів яець, 2 1/2 міл. пудів цукру і 20 % спирту гонки 1918-19 року. Щодо картоплі, овочів та фруктів – установлялася вільна торгівля. Щодо сирівців, то Цент-

226. Українське Правительство окремими договорами з Центральними Державами 24 травня і 1 червня 1918 року дозволило їм закупити й вивезти 4 мільйони пудів цукру й цукрового піску. Зазначені в Економічному Договорі 10 вересня 2 1/2 мільйони пудів цукру мали йти понад ці 4 мільйони.

ральним Державам надавалося право вивозити до 19 липня 1919 року 11 200 вагонів дерева, спеціальних сортів за виїмком будівельного лісу, дров і шпал; 750 000 пудів пеньки, 30 % металів з того числа, що перебуває на вільному ринку й 30 % на рахунок металу, який містять в собі привезені машини; 300 000 сухих шкір і 700 000 малих і 250 000 пудів тютюну з старого врожаю.

В склад договору входила особлива “Фінансова Угода”. Український Уряд замовляв у Державній Друкарні у Берліні 11 500 000 гривень, які мали бути готові до 1 січня 1919 року. З цієї суми 1 600 000 000 передавалось Центральним Державам по 250 000 000 щомісяця в 1918 році і по 100 000 000 щомісяця в 1919 році. Передача мала бути закінчена до 30 червня 1919 року. Ці карбованці Ц. Держави мали право витратити лиш для задоволення потреб своїх військ та приватних закупочних організацій, для виконання ними прийнятих на себе зобов'язань на Україні. Замість передаваних карбованців Ц. Держави по кожному одержанні карбованців повертають по 5 000 000 марок і по 5 000 000 корон. Решта, не покрита цими марками й коронами, оплачувалась таким способом: на 50 % цієї решти Українському Урядові одкривалося conto в Державних банках у Берліні та у Відні; за другі 50 % решти Український Уряд удержував Державні Скарбничі 3 1/2 % білети на пред'явника (в рівних долях німецькі й австрійські.) Ці білети мали передаватись в Державний Банк для України. Одержаними сумами та білетами Україна мала право користуватись на строк один рік по заключенню загального миру в Німеччині та Австрії для закупок краму і для оплати зобов'язань перед приватними та громадськими інституціями. Одночасно обмежувався ввіз рублів з Ц. Держав на Україну до 500 000 000 рублів до 30 червня 1919 р. і то лиш для задоволення потреб військ Ц. Держав на Україні.

При Українському Міністерстві Торгу і Промисловости мав бути установлений Комітет для зовнішнього торгу в складі представників Українського Уряду, Урядів Центральних Держав, торгу, промисловости та споживачів, а також представників діючих на Україні господарських установ Ц. Держав — з метою інформування належних установ та обміркування заходів щодо зовнішнього торгу. Існуюча Wirtschaftscentrale залишалася. Для керування всіма операціями по здобуванню хліба встановлялася Українська Продовольча Рада в складі 5 представників від Укр. Уряду і 6 від Ц. Держав. Для закупу та розподілу прибуваючих з-за кордону товарів встановлялись за взаємним порозумінням особливі організації. Як існуючі вже організації зазначено в договорі: Ц. Бюро по закупу сіл.-госп. машин, Паперо-Імпорт та Департамент палива Міністерства Торгу і Промисловости.

Щодо імпорту на Україну, то тут установлено слідує: як загальне правило дозволялося вільну купівлю імпортованого краму безпосередне споживчими й торговельними підприємствами. Українська Держава брала під свій особливий контроль: ввіз вуглю й нафти — цим мав завідувати Департамент Палива при М-ві Торгу; ввіз сільськогосподарських машин — під орудою “Українського Центрального Бюро по ввозу сільськогосподарських машин”; щодо іншого, Українське Правительство залишало безпосередні зносини з імпортовими товариствами Центральних Держав самим покупцелям, застерігаючи за собою лиш право реєстрації й контролю. Німеччина зобов'язувалася постачати на Україну вугіль протягом серпня-вересня-жовтня в розмірі 3 000 000 пудів місячно, а Австро-Угорщина нафту в розмірі 4 880 тон у вересні, а далі по 5 000 тон щомісяця. В договір ввійшли також умови щодо дорожніх зносин, перевозу, залізничних тарифів, мита, відносин до Болгарії й Туреччини. Крам мав оплачуватись марками по курсу 85 коп. = 1 марка і коронами по курсу 50 коп. = 1 корона. Економічний договір ухвалив в силу зо дня підписання 10 вересня 1918 р. і мав дійсність до 30 червня 1919 року. В травні 1919 року представники всіх трьох держав мали зійтись знову для вироблення нової економічної угоди.²²⁷

Наскільки були переведені в життя постанови цього договору, на жаль, ми не маємо ніяких даних. Нам не вдалось використати книги О.М.Андерсона (учасника заключення Економічного Договору 10 вересня 1918 року) “Внешняя торговля Украины в 1918 году”, виданої у Києві в 1918 році на підставі матеріялів Міністерства Торгу й Промисловости, а також матеріялів німецького і австро-угорського консульств у Києві. В тій же книзі, як ми чули, зібрані дані й щодо товарообміну України з Савітською Росією.

227. Текст договору в цілості подаємо в додатку в кінці цієї книги.

Заключаючи економічні договори з Центральними Державами, договори, які диктувались перш за все політичною необхідністю, Українське Правительство в той же час дбало про підняття й розвиток продуктивних сил країни. Замовляючи за кордоном сільськогосподарські та інші машини, воно мусило піддержувати виріб цих машин і в себе вдома. Українська промисловість, дуже зруйнована наслідками революції, вимагала державної піддержки, головно — кредиту. Цей кредит ішов через Міністерство Торгу й Промисловости, а також через Міністерство продовольчих справ. Так законом 25 травня 1918 року, Міністерству продовольчих справ було асигновано 25 мільйонів карбованців на відновлення сільськогосподарського машиннобудування через видачу авансів на закупку металів і вуглю заводам, які виробляли на Україні сільськогосподарські машини та знаряддя. Ці аванси видавались за порукою громадських і кооперативних організацій і під заклад майна та інвентаря самих заводів. Постановою Ради Міністрів 30 травня 1918 р. Міністерству продовольчих справ надано право фінансувати цукрову промисловість короткострочними позичками для обробки бурякових плантацій і реалізації врожаю буряків 1918 року.

Як уже було вище зазначено, для урегулювання життя Донецького вугляного басейну, частина якого відійшла до Всевеликого Війська Донського, спеціальним “Договором про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейна” від 5/18 вересня 1918 р. було постановлено заснувати в Харкові мішану Доно-Українську Комісію з трьох представників Українського Правительства, трьох представників Донського і двох представників Ради З’їзду Горнопромисловців. Комісії цій мало було доручено обміркувати, в інтересах спільного порозуміння, загальні питання щодо здобичі, розподілу торгівлі, вживання й перевозки донецького мінерального палива. Кожна з сторін зобов’язувалася вжити всіх заходів, щоб забезпечити промислові підприємства й робітниче населення Донецького Басейну, без огляду на державну приналежність території до України або Дону, тими матеріалами й продуктами, які добуваються на території переважно якоїсь одної з держав або легше добуваються з-за кордону. Отже, Донське Правительство брало на себе постачання продуктів поживи і змазочних матеріалів, а Українське — лісові матеріали, вибухові матерії й металічні вироби. Умову було зложено на рік. Ратифіковано її мало бути в Києві не пізніше місяця з часу підписання. В окремому додатку до умови точно зазначалися функції Доно-Української Комісії. Ця Комісія мала, по одержанні від обох правительств відомостей про розмір здобичі вугля й антрациту та виробу коксу і брикетів, розподілювати вугіль, антрацит, кокс і брикети між обома державами, визначити, скільки палива можна вивезти закордон, причому в суму запотрібовання Донського Війська включалася й сума, потрібна для Північного Кавказу. Взагалі Доно-Українська Комісія мала розглядати не тільки справи поділу Донецького палива між Доном, Україною та іншими державами, але й питання загального характеру щодо умовин здобичі, торгівлі й перевозки донецького палива. На випадок непогодження між собою представників обох держав у Комісії, спірні питання мали вирішуватись безпосередніми зносинами обох правительств. З боку Української Держави обидві умови підписали тов. мін. шляхів А.В.Лукашевич і тов. мін. торгу В.А.Ауербак; з боку Дона — Ю.Н.Зілов і І.Н.Вознесенський.

Говорити про становище Промисловости на Україні в 1918 році дуже тяжко через брак відповідного цифрового матеріалу. Але дещо сказати можна, користуючись з тих даних, які зібрані й оброблені в Статистичному відділі Міністерства Торгу й Промисловости й видані під редакцією Г.О.Кривченка, під назвою “Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України”, Київ, 1919, ст. VIII + 182, 8°. Тут ми знаходимо деякі відомості про скількість підприємств і робітників з різних галузей промислу на Україні в 1918 році (з порівнянням про стан в попередніх роках), про здобич та виріб продуктів цього промислу.

Коли зважити, що майже ціла третина року (особливо в Донецькому Басейні) була сливе мертвою для праці через панування анархії й боротьбу з большевиками на початку 1918 р., потім в кінці 1918 р., через повстання проти Гетьмана, то результати праці 1918 року, припадаючи на часи Гетьманського правління, свідчать про значні досягнення цих часів в обсягу заспокоєння краю й повернення його до нормальної праці. Що стосується скількості робітників горнодобуваючої промисловости, то в камінновугольній галузі їх працювало:

1913 р.	93 900
1914 р.	95 400

1915 р.	103 800
1916 р.	134 100
1917 р.	154 200
1919 р.	103 300

Скількість підприємств і робітників у великій обробляючій промисловості в 1910-1918 роках представляється в таких цифрах:

Роки	Скількість робітників	Скількість підприємств
1910	271.558	3.057
1911	287.714	3.176
1912	307.612	3.367
1913	332.141	3.406
1914	331.890	3.461
1917	369.468	3.771
Всього в 1918 року	394.478	5.382
Працювало на 1 липня	330.849 ²²⁸	2.791

Число робітників горно-заводської промисловості (на 15 заводах, що існували вже в 1914 році) представляється за 1910-1918 роки так:

Роки	а) чавун	б) кокс
1910	2.419	38.677
1911	2.637	44.488
1912	3.714	51.258
1913	3.971	57.812
1914	4.030	60.103
1915	4.169	64.286
1916	6.338	97.860
1917	—	25.720
1918	6.646	49.839 ²²⁹

(дані лиш за 10 місяців).

Щодо цукрової промисловості, то тут є дані про скількість виробленого цукру (піску) й рафінаду. Дані ці стосуються 178 пісочних, 17 пісочно-рафінадних і 14 рафінадних заводів, що існували в 1918 році на території 7 губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської й Вороніжської:

За останні 5 років перед війною Україна виробляла на своїх заводах в середньому 74 700 000 пудів цукру (що складало 82 % загальної продукції цукру в цілій російській державі.) Споживання самого українського населення при середній нормі 18,42 фунти на душу брало 15 030 075 пудів (рахуючи населення України на 1. січня 1914 р. в 32 638 600 душ). Решта — отже, коло 60 міл. пудів — ішла на експорт, головним робом до Московщини, яка у себе виробляла тільки 16 міл. пудів, а споживала його аж 67 мільйонів пудів. За кордон вивожено з Росії за останні 5 років перед війною в середньому по 12 1/2 міл. пудів.²³⁰ Продукція 1918 року цілком задовольняла місцеві потреби й давала лишок для експорту.

228. Про деякі підприємства відомостей бракувало. Див. Г.Кривченко, стор. 101.

229. Див. Г.Кривченко, стор. 158-159.

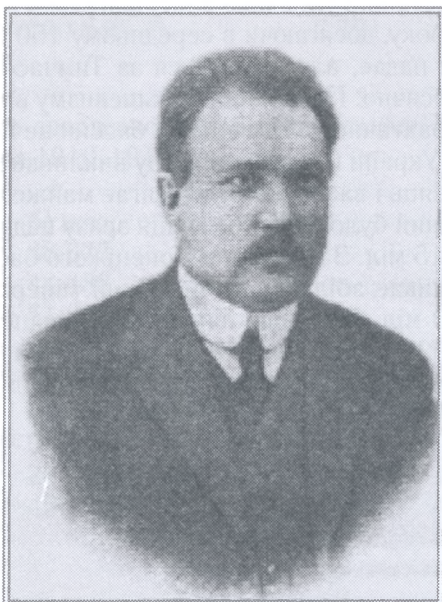
230. Русская промышленность в 1921 году и ее перспективы. Высший Совет Народного Хозяйства. Москва, 1922, ст 394-395.

Роки	Скількість переробленого буряку (в тисячах пудів)	Вироблено цукру піску в тисячах пудів	Вироблено рафінаду в тисячах пудів
1910–1911	587.768	81.955	33.967
1911–1912	620.207	84.464	32.088
1912–1913	447.566	50.855	36,298
1913–1914	527.553	66.337	35.573
1914–1915	603.435	84.983	43.104
1915–1916	512.007	71.987	38.936
1916–1917	427.046	59.520	38.006
1918–1918	344.518	46.002	13.304 ²³¹

Певне поняття про збільшення здобичі мінерального палива в Донецькому басейні за часів гетьманської влади на Україні показує діаграма, уложена проф. В.А.Косинським і ласкаво уділена ним мені для використання. Як видно з цієї діаграми, здобич ця досягла свого максимуму в першу третину 1917 року, досягаючи в середньому 150 міл. пудів на місяць. З вибухом революції продукція зразу падає, але дёржитья за Тимчасового Правительства більш менш на висоті 120 міл. пудів місячно. Панування большевизму викликає падіння аж нижче 30 міл. (Влада Центральної Ради фактично на Донецький басейн не поширювалася). Установлення гетьманського правління на Україні й заведення ладу викликає поступневе збільшення продукції, яка росте з місяця на місяць і вже в жовтні досягає майже 50 міл. пудів. Але повстання Директорії знову руйнує заведений було лад і продукція зразу пада і, зменшуючись щомісячно, в квітні 1919 р. стоїть на рівні 15 міл. Захоплення Донецького басейну Денікиним і заведення тут відносного ладу знову викликає збільшення продукції мінерального палива: в падолисті 1919 року вона досягає вже 40 міл., але нове панування большевиків зводить її знову до 25 мільйонів пудів на місяць. В 1922 р. за цілий рік було здобуто приблизно біля 360 мільйонів пудів, себто на місяць в середньому припадає коло 30 мільйонів пудів.²³²

231. Див. Г.Кривченко, стор. 160-161.

232. «Русский Экономист», Берлин, 1923, № 7-8, ст. 28-ма.

Міністр шляхів Б.Бутенко

XVIII.

Справи продовольчі. Шляхи. Охорона праці. Народне здоров'я. Державний контроль.

Щоб закінчити наш огляд державного будівництва гетьманського правительства в різних областях господарсько-економічного життя на Україні, нам треба зупинитись ще на тих сторонах цього життя, які були предметом діяльності Міністерства Справ Продовольчих, Міністерства Шляхів, Міністерства Праці, Міністерства Здоров'я й Державного Контролю. Брак документальних матеріалів, на жаль, не дає нам змоги зупинитись на діяльності всіх цих відомств з потрібною повнотою й систематичністю. Ми можемо подати тут поки що лиш загальну схему їх діяльності, схарактеризувавши лиш загальний напрям їх праці, сподіваючись, що з часом, може будуть опубліковані документи або спомини, які дадуть змогу ясніше уявити собі обсяг і характер державного будівництва і в цих областях.

Одним з важніших в обсягу народнього господарства завдань в 1918 році було налагодження продовольчої справи, як з огляду на захитане війною й революцією забезпечення населення держави харчовими продуктами, так і з огляду на ті зобов'язання, які прийняла на себе Україна по Берестейському договору щодо постачання продуктів Центральним Державам. Продовольча справа була предметом відання спеціального Міністерства Продовольчих Справ, на чолі якого зразу стояв один з найкращих знавців продовольчої справи на Україні, відомий земський діяч Полтавщини Юрій Юрійович Соколовський. Йому довелося проводити політику державного монополю на хліб і централізацію справи збору й розподілення харчових продуктів. Міністерство Продовольчих справ одержало величезні кредити на заготовку хліба й усяких продуктів для війська, населення й вивозу до Центральних Держав (взагалі воно мало найбільший бюджет серед усіх міністерств: 1 251 810 053 карб. на рік 1918). Воно провело закон про право держави на весь врожай 1918 року й тверді ціни на хліб, організувало Державне Хлібне Бюро для об'єднання всієї хлібної зготовки й мірошницької та круп'яної промисловости на Україні і в повнім контакті з Міністерством Торгу вело справу виконання економічно-господарських зобов'язань України щодо Центральних Держав (див. попередній розділ про "Торговлю й Промисел"). Предметом особливої уваги Соколовського, яко міністра продовольчих справ, була підтримка власного сільськогосподарського машинобудування на Україні, для возстановлення якого він добував від держави кредити, які йшли на позики заводам за порукою земств і кооперативів. З такою ж метою підтримки вчасного сахарного промислу фінансувало Міністерство Продовольчих Справ і цукрові заводи для обробки плантацій і реалізації врожаю буряків.

Бурхливі обставини життя на Україні, вплив чужинців, утікачів з Московщини, різних любителів легкої наживи при ліквідації війни й зав'язання нових економічних відносин — все це вело до страшного зросту спекуляції, особливо в області торговельного обороту. Само собою зрозуміло, що спекуляція в сфері продовольчої справи відчувалася найбільш дошкульним способом, наносючи велику шкоду державним і приватним інтересам, вносячи роздратування в кола незаможної людности, дезорганізуючи заходи правительственных органів. Для боротьби з спекуляцією й всякими зловживанням була потрібна тверда воля й залізна рука — чого бракувало міністрові Соколовському, людині м'якої, лагідної вдачі. Брак цієї твердості в боротьбі з спекуляцією й різними деморалізуючими чинниками було зазначено в відручному листі Гетьмана на ім'я голови Ради Міністрів, де було сказано, що "в цьому відношенні (себто, в обсягу боротьби з спекуляцією) досягнені урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими, між тим нелад в цій області викликає загальне незадоволення і броження серед маси населенням Це повело до демісії Соколовського і до заміни його на посту міністра продовольчих справ С.М.Гербелем, людиною, що здобула собі репутацію видатного організатора продовольчої справи на посаді головноуповноваженого в справах постачання армій т. зв. Румунського Фронту за часів світової війни.

За часів війни й революції залізницям на Україні (як і в цілій колишній Росії) довелося відіграти виключно важливу роль, яко головному нерву держави, по якому відбувався транспорт, по якому пересувалося військо й біля якого зосереджувалася боротьба між большевицькими і антибольшевицькими силами. Самі залізничники й залізничні робітники брали особливо активну участь в революційних подіях і ця участь дуже впливала на те, що службова здатність розполітикованих залізничників значно обнизилася. Самі залізниці після кількох років війни і особливо після революції й большевизму, зазнали страшної руїни: багацько станційних будинків, мостів і частин шляху було зовсім зруйновано; паровози й вагони були понижені й покалічені: дуже багато найкращих паровозів і взагалі рухомого складу та всякого майна большевики, відступаючи, загнали на Московщину. Міністри шляхів, інженерів Б.А.Бутенкові (перед тим будівничому й директорові Подільської залізниці) довелося перебрати дуже сумну спадщину... На його долю випало дуже відповідальне і важке завдання відновити зруйнований транспорт України, яко головного нерв господарського життя держави. І в цім обсягу Бутенко виявив дуже помітну енергію та здатність. В справі відновлення нормальної службової праці і в боротьбі з різними деструктивними елементами серед службового персоналу він сперся на національний український елемент, підтримуючи його по службі і приваблюючи своїми заходами в справі т. зв. "українізації" залізниць. Вже в перші тижні його урядування українська мова неподільно запанувала на залізницях України як в діловодстві, так і в написах: всі написи з назвами станцій та іншими урядовими оголошеннями були скрізь пороблені українською мовою, всі вагони на всіх лініях дістали напис "Україна"; спеціальна термінологічна комісія при міністерстві працювала над виробленням технічної термінології для залізниць. По всіх книжкових кіосках на станціях українських залізниць запанувала виключно українська книжка і газета.

"Киевская мысль", газета, яка дуже неприхильно ставилася до українського національного руху, дорікала міністру Бутенкові, що в його відомстві "українізація проводилася с іскоричительной стремительностью" (див. № 193, 22 жовтня 1918 р.). З другого боку А.Н-кий в "Книгарі" писав: "Найактивнішим в своїй українізаторській діяльності за весь час української державности було Міністерство Шляхів, воно навіть за гетьмана Скоропадського уперто провадило свою лінію, котру, в принципі, виключаючи деталі й ексцеси українізації, треба прийняти нашому громадянству з задоволенням" ("Книгар", 1919, № 19, ст. 1209). Автор цієї тиради, похваляючи Міністерство і згадуючи навіть "ексцеси" українізації, змовчує чомусь, що така діяльність велася не "навіть за гетьмана Скоропадського", а тільки за гетьмана Скоропадського, бо тільки за Гетьмана Міністерство й мало в своїх руках об'єкт самої діяльності — залізниці. До Гетьмана воно не встигло приступити до якоїсь реальної діяльності, а після Гетьмана вже не було біля чого працювати.

Та певна річ, цією формальною стороною, яка викликала до Бутенка з одного боку симпатії націоналістичних українських кругів, а з другого — ворогування кругів російських та зросійщених, діяльність Міністерства Шляхів не обмежувалася. Бутенкові удалося дійсно відновити нормальне життя і працю українських залізниць. В боротьбі з деструктивними елементами — а такими являлись як большевики, так і прихильники російської реставрації — йому вдалося досягти великих успіхів, що особливо виявилось в перемозі над залізничним страйком в липні 1918 року, організованим большевицькими елементами. Завдяки рішучим заходам Бутенка з одного боку і допомозі українських національних елементів з другого, страйк було зломлено і українські залізниці після тижневої перерви знову почали працювати. В суворих, але необхідних заходах Бутенка не зупинили ні погрози, ні навіть замах на його життя. Подавляючи суворими заходами страйковий рух, штучно викликуваний і підтримуваний ворогами української державности, Бутенко в той же час усіма способами старався задовольнити справедливі вимоги залізничників і енергійно дбав про поліпшення їх матеріального становища. Часом з чималими труднощами він добивався ухвалення великих і негайних кредитів для своєчасної оплати залізничників, хоч це і завдавало великого клопоту міністру фінансів. В результаті праці Міністерства вже в половині 1918 року українські залізниці почали функціонувати майже зовсім нормально: по головних лініях відновлено рух скорих потягів, рухомий склад було підремонтвано, пасажирський і товарний рух відбувався зовсім правильно. Ця нормальна праця залізниць являлась найкращим доказом відновлення і налагодження нормального життя в краю взагалі.

Поруч з відновленням звичайної праці залізниць ішла не тільки відбудова поруйнованих революцією мостів і частин шляху (наприклад, на відбудову великого мосту через Прип'ять було асигновано законом 29 червня 1918 року 914 000 карбованців), але продовжено будівництва нових залізниць, перепинене революцією: 16 липня Рада Міністрів ухвалила кредит в 8 600

375 карб. на добудову лінії Гришино – Рівне.²³³ Міністерство Шляхів розробило крім того проект будівлі таких шляхів: 1. Цвітково – Погребище, 2. Микола – Козельськ – Підгорна, 3. Миколаїв – Умань, 4. Херсон – Джанкой, 5. Олександрівськ – Мушкетово, 6. Кічкас – П'ятихатка, 7. Царево – Костянтинівка – Маріуполь, 8. Чаплино – Краматорська, 9. Новоград-Волинський – Жмеринка, 10. Ворожба – Нижнє – Дніпровськ, 11. Федорівка – Хорли – Скадовськ. Всі ці лінії мали своєю метою або зв'язати найближчим шляхом великі центри, або розгрузити лінії, які мають велике промислове значіння. Крім того розроблено проект перешивки південних залізниць на широку колію магістрального типу.²³⁴

Звернуто було увагу також на водні шляхи, і вже 20 травня 1918 року Рада Міністрів постановила приступити до шлюзування Дніпровських порогів, призначивши 8 мільйонів карбованців на підготовчі роботи.²³⁵

Міністерству Шляхів доручено було й справу забудови столиці Української Держави – міста Київ: в цілях кращого розпланування й забудування міста Київ було встановлено пост “головноуповноваженого по забудуванню земель м. Київ” і призначено на цей пост товариша міністра шляхів інженера П.П.Чубинського. На потреби справи було асигновано 10 940 000 карбованців. Малося на увазі перш за все забудувати порожні простори Печорська і Звіринця, перенісши туди міністерства і взагалі вищі урядові інституції.

Міністерством Шляхів керував Бутенко в обох кабінетах Лизогуба. Другим товаришем міністра був інженер Вадим Дм. Єщенко (б. міністр шляхів за часів Центральної Ради). Директором департаменту водних шляхів був інженер Ів. Оп. Шовгенів.

Міністерство Народного Здоров'я й Опікування мало перед собою дуже складне й тяжке завдання поліпшити санітарне становище краю, що був кілька років почасти тереном війни або ж найближчим заплілям мільйонових армій, був увесь захоплений виром громадської війни большевизму; розвинулись пошесні хороби, загрожувала зі сходу холера; тим часом медичний і санітарний апарат був у краю в значній мірі зруйнований, почувався величезний брак медикаментів і санітарних засобів. Енергія міністра В.Ю.Любинського й його найближчих помічників д-ра Є.І.Яковенка й д-ра Б.П.Матюшенка була направлена в першій лінії на боротьбу з пошестями, на піддержку й оновлення існувавших вже в краю великих лікарських інституцій, на використання величезного майна і особистого персоналу медично-санітарних організацій військового часу, таких як Червоний Хрест, Земський та Міський Союзи та інш. Закуповувалися в значній кількості медикаменти в Німеччині і розпреділювалися по різних державних і громадських лікарських установах. Предметом опіки Міністерства були також численні дитячі притулки, що заснувалися в часи війни для дітей біженців і сиріт, і якими також опікувалися раніше різні громадські організації. Одною з прикмет діяльності міністра Любинського, як і всього його відомства, було особливо уважне відношення до національного українського моменту, передовсім в справі мови, в особистому складі персоналу Міністерства, який складався переважно з людей з яскраво зазначеною національною українською фізіономією.²³⁶ Так само, як і відносно Міністерства Шляхів, це викликало на адресу Любинського незадоволення тих елементів, які до української національної справи ставилися байдуже або неприхильно.

Міністерство Праці під проводом Ю.М.Вагнера (професора Київського Політехнікума й колишнього голови секції праці при Військово-промислового Комітеті), а пізніше під проводом М.А.Славинського й проф. В.А.Косинського, ставило собі завданням створити фабричне законодавство, яке б переслідувало перш за все інтереси держави, а не того чи іншого класу. Проф. Вагнер, як міністр праці, ставився дуже прихильно до професійних союзів, допомагав їм і старався працювати з ними в контакті. Це було завдання не легке. Діло в тому, що здебільшого представниками від різних професійних спілок являлися не самі робітники, а інтелігенти, переважно адвокати. Вони проводили свою партійну політику й старалися захопити в свої руки фабричні комітети. Однак міністр праці і його помічник, товариш міністра В.Косинський,

233. “Державний Вістник”, 1918, № 26.

234. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, № 25.

235. “Державний Вістник”, № 10.

236. Директорами департаментів були: 1) Медичного – др. Б.П.Матюшенко, 2) Санітарного – проф. А.В.Корчак-Чепурківський, 3) Загального – М.М.Галаган. Відділами завідували: 1) Відділом освіти – др. В.О.Піснячевський, 2) Інформаційно-видавничим – др. Ю.Меленевський, 3) Судової медицини – др. Сулима, 4) Санітарно-технічним – інж. Ол.Земляннин, 5) Демобілізаційним – др. О.Сидоренко. Міністерство видавало (під рад. Ю.Меленевського) “Вістник Міністерства Народного Здоров'я”. При м-ві працювала особлива Термінологічна Комісія під проводом д-ра М.А.Галіна. Ця комісія вже в 1918 р. виготовила “Російсько-Український Медичний Словник” виданий друком тільки у 1920 р.

твердо стояли на тому, що в справах фабричного законодавства й взаємин між робітниками й промисловцями правительство не може ставати на бік тих або других, а повинно вести справу в інтересах держави так, щоб підняти промисловість краю і в той же час по змозі задовольняти справедливі й оправдані домагання як робітників, так і промисловців.

Для обговорення й підготовки всіх законопроектів, які стосувалися взаємин між робітниками й промисловцями, Міністерство Праці провело через Раду Міністрів закон 15 липня 1918 р. про Комітет Труда. Цей Комітет складався з представників від Міністерства Праці, від Міністерства Торгу й Промисловости, Судових Справ, Шляхів, Народнього Здоров'я й Міністерства Внутрішніх Справ — по одному від кожного; з двох професорів-спеціалістів по економічних питаннях і з восьми представників від робітників. Головою Комітета був товариш міністра проф. В.А.Косинський. В цьому Комітеті й зосередилася головна робота по виробленню законопроектів, які йшли від Міністерства Праці до Ради Міністрів.

З ініціативи Міністерства Праці, для підтримки безробітних, Рада Міністрів ухвалила 5 серпня 1918 р. закон про організацію громадських робіт, задля чого було відпущено 2 557 535 карбованців. Ці гроші мали бути вжиті таким способом:

1. 150 000 карб. було видано Київському Міському Самоврядуванню на закріплення Андріївської гори в Києві.

2. 51 535 карб. було видано Лісовому Департаменту Міністерства Земельних Справ на закріплення місцевости біля могили Т. Шевченка.

3. 2 000 000 карб. видано Міністерству Шляхів на розроблення кам'яних кар'єрів біля сіл Лозоватка й Селище.

4. 56 000 карб. видано Ніжинській Міській Управі на будування мостів через ріку Остер.

5. 300 000 карб. видано Волинському Губернському Земству на відбудову зруйнованих громадських будинків.²³⁷

Всі ці роботи мали переводитись під контролем Міністерства Праці, представники якого мусили доглядати, щоб до роботи було притягнуто в першій лінії безробітних.

Бажаючи підвищити продуктивність української промисловости з огляду на виїмкові обставини, які переживала держава, Міністерство Праці перевело через Раду Міністрів 17 вересня 1918 року закон, яким Міністру Торгу й Промисловости, за згодою Міністра Праці, надано право відступати від норми 8-годинного робочого дня, установленої законом Центральної Ради від 25 січня 1918 року. Відступати можна було лише в окремих випадках, "коли це буде визнано необхідним задля забезпечення населення предметами першої потреби, або задля задоволення потреб державних чи громадських установ або підприємств, які мають загальнодержавне значіння".²³⁸ Цей закон викликав незадоволення з боку крайніх лівих партій,²³⁹ які справу 8-годинного робочого дня використовували демагогічним способом для своїх партійних цілей, але він був необхідний в інтересах держави.

Державний Контроль на Україні було організовано по російському типу, але з змінами, які викликалися досвідом і вимогами життя. З цих одмін організації Українського Державного Контролю супроти російського варто зазначити такі: в Українській Державі ревізії підлягали всі урядові установи, не виключаючи банків, щодо їх кредитових операцій установлено було штрафи за несвоєчасне представлення звітів і відповідей урядових установ на запити Державного Контролю; було поширено ревізію й на приватні установи, які діставали субсидію від державного скарбу, наприклад земства й кооперативи. Для керування чинів Державного Котролю було вироблено окремий тимчасовий "Статут Державного Контролю".

Державним контрольором в кабінеті Лизогуба був Г.О.Афанасьєв. Товаришем державного контрольора був Д.Валійський, колишній старший ревізор Київської Контрольної Палати. Директорами департаментів були: I-го департаменту Д.Симонів (служив перед тим в полевім контролі); II-го — Пуницький (так само служив в полевім контролі); III-го — М.Скугар-Скугаревський (служив в Держ. Контролі в Петербурзі, родом черніговець); IV-го — Ів.Кабачків (служив в Державнім Контролі, в центральних установах, родом полтавець). В кабінеті С.Н.Гербеля державним контрольором став С.Петрів, що служив раніше в полевім контролі в Центральних установах російського контролю в Петербурзі.

237. "Державний Вістник", № 35.

238. Ibidem № 42.

239. Див. Ю.Крейзель. Профессиональное движение и австро-германская оккупация, Київ, 1924, ст. 67-68.

XIX.

Міністерство Ісповідань і церковна політика Української Держави.

Міністерство Ісповідань було вперше заведено лиш за Гетьманського правління: Центральна Рада та її правительство не визнавали потреби в такому міністерстві, бо взагалі не надавали серйозної ваги церковній справі. Серед українських революційно настроєних кругів, які стояли тоді біля влади, “дуже мало оцінювалася тоді роля церковного елемента в національно-державному житті. Церковний фактор дуже просто одкидався з обсягу нашої уваги, як такої уваги не вартий. Інтерес до церковних справ кваліфікувався, як певна ідейна вузькість, нахил до клерикалізму, а це дуже псувало репутацію правовірного революціонера, а тим більше — не дай Боже — соціяліста”. Так характеризує відношення української революційної демократії до церковної справи один з її видатніших знавців церковної справи на Україні.²⁴⁰ Ол. Гн. Лотоцький, автор цієї характеристики, входячи до складу Генерального Секретаріату, вніс був до Ген. Секретаріату законопроект про утворення окремого Секретаріату культів, але “до цього законопроекту Ген. Секретаріат поставився дуже обережно, що викликалося саме революційними інтенціями, які в той час мали непобориму силу”.²⁴¹ Але коли виявилось, що сама Центральна Рада ставиться до утворення спеціального Секретаріату церковних справ неприхильно, Генеральний Секретаріат у себе вже більш того питання не зачіпав. Центральна Рада прийняла після дебатів “у церковній справі” резолюцію в такому сенсі, що “державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням від того ідеалу”.²⁴²

Така політика вела до дуже шкідливих наслідків. Треба нагадати, що з самого початку революції духовенство поставилось дуже прихильно до національного українського руху; доволі вказати хоча б на такі факти, як те, що київське міське духовенство прислало своїх представників до Центральної Ради на другий чи на третій день по її заснуванні, а на Національний Конгрес, що відбувся 4 квітня 1917 року у Києві, явився з привітанням від духовенства єпископ Никодим і був обраний до почесної президії Конгресу. Але українська революційна демократія знехтувала такою прихильністю українського духовенства і нічим не піддержала національного руху серед того духовенства. Українська церковна справа — відновлення церкви та націоналізація церковного життя на Україні — опинились в руках невеликої групи людей, кількох десятків людей, головно священників. Ця група утворила при кінці 1917 року Українську Церковну Раду, яка й узяла провід над українським церковним рухом. Українське правительство нічим її не піддержувало і ставилось до цього діла, як до зовсім чужої собі справи. А тимчасом вороги української церковної справи дуже скоро зорієнтувались в ситуації і поспішили використати її в своїх інтересах. Діло в тім, що завдяки політиці російського уряду головна церковна влада на Україні — більшість єпископських кафедр і соборних кафедр по головних містах — були обсажені москалями або помосковленими українцями, прихильниками централізму й русифікації. Спочатку і серед цих людей прокинулось стихійне національне почуття, але, бачучи холодне й вороже відношення до себе соціялістичної української влади, ці люди одвернулись знову від українства і знову всі свої надії щодо збереження інтересів православної церкви покладали на всеросійську владу і тісну єдність з всеросійською церквою. Таких поглядів додержувалась і більша частина людей світських, які приймали близько до серця інтереси церкви і живо цікавилися церковною справою. Прихильники відродження церкви на Україні в національній формі опинились в незначній меншості. Це виявилось вже літом 1917 року на т. зв. єпархіяльних з'їздах духовенства і мирян на Україні. Як свідчить один з активніших учасників українського церковного руху, “більшість єпархіяльних з'їздів на Україні

240. О. Лотоцький. Церковна справа на Україні. “Літературно-Науковий Вістник”, 1923, V, ст. 65-та.

241. Ibid

242. Ibid.

поставилась байдуже до справи відродження Української Церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви”.²⁴³ Церковна Українська Рада в своїх стремліннях наштовхувалася на рішучий опір з боку центральної і місцевої влади церковної. “Ця ворожа для України церковна влада, користуючись українським державним апаратом для своїх цілей, зводила ні на що усі громадянські проби націоналізації церковного життя. Це було глибоко ненормально, це була з боку державних чинників тактика національного самогубства, але та тактика фактично держалася, ґрунтуючись формально на тих ідеологічних основах, що справи церковні – то справи приватного життя українських громадян. І це говорилося тоді, коли державні засоби – адміністративні та фінансові – залишалися по-старому в руках церковної влади, що була перенята ворожим до України, суто московським духом і виявляла одверто відповідну акцію”.²⁴⁴

Вже аж весною 1918 року правительством Центральної Ради, примушене вимогами життя взяти якусь участь в церковних справах, заснувало при Міністерстві Внутрішніх Справ окремих департамент справ духовних. Але діло було поставлено дуже незручно: на чолі департаменту призначено М.М.Безсонова, бувшого єпископа Красноярського, що порвав з організованим церковним життям, скинувши з себе єпископський сан. Призначіння такої людини на посаду директора департаменту ображало й хвилювало духовенство й віруючих людей взагалі.

Провідники українського церковного руху вже в кінці 1917 року стали на тому, що українська церква має бути автокефальною, себто самостійною церквою, незалежною від московського патріарха. В такому дусі висловилися, наприклад, в половині падоліста 1917 р. установчі збори українського “Братства воскресіння Христа” у Києві. Організаційний Комітет по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору теж стояв за автокефалію. Він видав заклик до православного населення, де пропонував не поминати на богослуженнях московського патріарха як голову чужої церкви і зібратися на незалежний український собор, який би й вирішив: чи признавати на Україні московського патріарха, чи ні, і чи бути українській церкві автокефальною, чи ні. На чолі українського церковного руху стали архієпископ Олексій (бувчий арх. володимирський і б. ректор Казанської Духовної Академії), протоєрей В.Липковський (теперішній митрополит Української Автокефальної Церкви), прот. С.Потіхин, свящ. Н.Маринич та інші особи.

6 грудня 1917 року Організаційний Комітет по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору відбув засідання, на якому переіменував себе в “Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду” й виніс з цього приводу таку резолюцію:

“Обговоривши положення православної церкви на Україні в теперішній час, яко час відокремлення Української Держави від російської, а також з огляду на проголошення всеросійського патріарха, котрий може поширити свою владу і на українську церкву, виконавчий комітет ухвалив:

1. Організаційний Комітет для скликання Всеукраїнського православного церковного Собору поперед має прийняти назву “Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради”, котра і буде тимчасовим правительством для української православної церкви та свої повноважності зложить на Всеукраїнським православним церковним Соборі.

2. Тимчасова Всеукраїнська Православна Церковна Рада веде далі діяльність організаційного Комітету Церковного Собору.

3. До складу Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради має увійти з правом рішачого голосу в повнім складі весь організаційний Комітет для скликання Всеукраїнського церковного Собору. Крім того, туди мають право посилати своїх представників такі організації: а) Всеукраїнська Рада військовових депутатів 2 представників, б) Всеукраїнська Рада робітничих депутатів 2 представників, в) Всеукраїнська Рада Селянського Союзу 2 представників, г) кожна українська єпархія 1 представника, д) від монастирів Києва 2 представників, е) від духовних наукових заведень 1 представник, ж) від Духовної Академії 1 представник, з) від київської єпископської ради 2 предст., і) від церковних братств Києва 1 представник.

4. Всеукраїнська Православна Рада має право кооптації.

5. Церковна рада посилає свого представника в Центральну Раду.

243. Проф. В.Біднов. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921, ст. 12-та.

244. О.Лотоцький. Церковна справа на Україні. “Літ.-Наук. Вістник”. 1923, V, ст. 65-та.

6. Всі представники мають бути по походженню і переконанню українцями.

7. Виконавчий Комітет для скликання Всеукраїнського церковного собору переіменовується в Президію Тимчасової Всеукраїнської Церковної Ради.

8. Ухвалено назначити комісарів у консисторії на Україні й назначено в київську консисторію священника Павла Пашевського, в чернігівську — прапорщика Голика, в полтавську — поручника Андрієнка; назначіння для інших губерній відбудуться на найближчій засіданні. Комісарам видати наказ, який має виробити комісія з оо. Маричева, Маринича й д. Голика.

9. Тимчасова Всеукраїнська Церковна Рада має право виробити поклик до українських єпископів; цей поклик поручено уложити архієпископові Олексієві й оо. Тарнавському, Хоменкові, Филипєнкові, Мариничеві та дд. Рафальському й Мазюкевичеві.

10. Постановлено кооптувати до президії нашої Ради в адміністраційний відділ о. Маричева.

11. Голова нашої Ради, владика Олексій, заявив Раді, що він має їхати до Москви, бо його туди закликають телеграфічно, а також тому, що йому дали місце в монастирі.

Наслідком того Рада постановила: владичі, яко голові Ради, заборонити виїжджати з Києва, а також займати призначене йому місце. А до Москви послати депутацію з запитами, які торкаються скликання всеукраїнського церковного Собору й по дорозі в справі всеукраїнської православної церкви.

Оригінал підписали: голова Всеукраїнської церковної Ради архієпископ Олексій, секретар диякон Дурдуковський”²⁴⁵

Але прихильники українського церковного руху і автокефалії опинились в меншості на скликаному за їхньою ж ініціативою Всеукраїнському Церковному Соборі. Прихильники московського патріарха й єдності з російською церквою, маючи за собою більшість ієрархів на Україні, впливових священників, професорів Духовної Академії й Університету в Києві, зуміли добре підготуватись і провести своїх кандидатів на Собор. Вибори до цього Собору відбулися під великим тиском єпархіяльної влади; по деяких єпархіях депутати на Собор вибиралися по списку, який просто відчитував голова виборчих зборів місцевий архієрей.²⁴⁶

Проти провідників українського церковного руху було розпочато завзяту агітацію, особливо проти архієпископа Олексія.²⁴⁷

Патріарх московський Тихон прислав своє благословення Всеукраїнському Церковному Собору, і Собор, згідно канонічним правилам, відкрив свою діяльність 7 січня 1918 р. у Києві урочистим молебнем у св. Софії. Перше пленарне засідання відбулося 6 січня. Почесним головою Собору вибрано київського митрополита Володимира. З'їхалося 279 депутатів, серед них єпископи майже всіх українських єпархій. До президіума вибрано: головою — Пимена, єпископа Балтського; товаришами голови — Димитрія, єпископа Уманського, й Пахомія, єпископа Чернігівського, — від ієрархів; прот. Є.Капралова і свящ. А.Маричева — від пресвітерів; диякона А.Дурдуковського — від дияконів; С.Баваровського — від паламарів; І. Черненка, Ястребцова, Ф.І.Міщенко і П.Янченка — від мирян. До Соборної Ради вибрано: архієпископа Катеринославського Агапіта — від єпископів; свящ. І.Ботвиновського — від кліриків, В.В.Зінківського, М.В.Погребного і М.В.Заболотного — від мирян. За секретаря Собору вибрано В.М.Страшкевича, його помічниками — пп. Чернявського й Голика. 11 січня Собор поділився на шість секцій:

1. Урядова Комісія — справи вищої церковної управи (голова — архієпископ Антоній; товариші голови — проф. Ф.І.Титов і проф. М.Н.Ясинський).

245. “Вістник літератури, політики й життя”, 1918, ч. 9., ст. 72.

246. О.Лотоцький, “Літер.-Науков. Вістник”, 1923, V, ст. 66-а.

247. Відповідаючи на різні закиди з боку своїх опонентів, арх. Олексій умістив на сторінках газети “Киевлянин” (від 6 грудня 1917 року) відвертого листа, де писав: “Я українець і не соромлюся, не боюся заявити це голосно. Я любив і люблю той народ, до якого належали мої батьки, мої діди, прадіди, серед котрого я родився, виріс, мовою котрого я співав... Не бути українцем я не можу так само, як дуб не може переродитися в березу, липа — в сосну... Я не можу перемінитися в якусь етнографічну сумішку з фіна, черемиса, чувашанина й інш. Решту своїх сил я віддам цілком і безповоротно службі духовим і церковно-релігійним інтересам свого українського народу так, як я їх розумію. Та прошу вірити, що я до кінця своїх днів зостануся православним архієреєм, які б не були тяжкі та злиденні ці дні і не зраджу тої святої віри, за котру билися мої предки в рядах Запорожців.

Архієпископ Олексій, доктор церковної історії”.

2. Єпархіяльна управа і парафія (голова — арх. Агапіт, товариші голови: протоіерей В.Н.Липковський і Х.Ф.Говядовський).

3. Українізація церкви (голова — арх. Євлогій, товариші голови: архимандрит Миколай і Ф.Щитинюк).

4. Просвітня Комісія (голова — єпископ Каневський Василій, товариші голови: прот. А.А.Глаголев і К.К.Мирович).

5. Економічна Комісія (голова — єп. Чигиринський Никодим, товариші голови: прот. Н.А.Шпачинський та І.А.Погребний).

6. Особистого складу (голова Федор, єп. Прилуцький, тов. голови: прот. К.Левицький.)²⁴⁸

Усіх пленарних засідань в цю сесію відбулося 9. На одному з них, а саме 14 січня, Собор заслухав доклад проф. Ів. Огієнка на тему “Відродження Української Церкви”, в якому було подано план українізації церкви. Собор зустрів доклад дуже прихильно, по скінченні його члени Собору проспівали національний гімн “Ще не вмерла Україна”, а арх. Євлогій дякував докладчику від імени Собору й запросив бути членом комісії по українізації церкви.²⁴⁹ Однак деяких важливих принципіальних постанов Собор не встиг винести: 15 січня в Києві вибухло большевицьке повстання, засідання довелося відбувати під вистрілами гармат і 19 січня Собор перервав свою діяльність, ухваливши зібратись знову 10 травня 1919 року. Скоро по тому большевики захопили Київ і їх жертвою поляг серед інших і митрополит Володимир, замордований в Печерському монастирі.

Відновити свою діяльність Собору довелося вже під Гетьманським правлінням. Гетьман поставився до церковної справи на Україні зовсім інакше, ніж Центральна Рада. В закони про “Тимчасовий державний устрій на Україні”, голошені разом з Грамотою 29 квітня 1918 р., було внесено окремий розділ “Про віру”, в якому проголошено, що “передовою в Українській Державі вірою є християнська православна”. Разом із тим проголошувалося, що “всі, неприналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний на кожному місці свободним відправленням їх віри і богослуження по її обряду”. В кабінеті міністрів Гетьманського правительства було утворено спеціальне Міністерство Ісповідань і пост міністра запропоновано відомому українському діячеві й прихильникові автокефалії Ол.Гн.Лотоцькому. Але він одмовився “з огляду на ті політично-соціалні обставини, в яких відбувався гетьмансько-державний переворот”.²⁵⁰

Тоді на пост міністра ісповідань запрошено професора Університету св. Володимира і Українського Народнього (пізніше Державного) Університету Василя Вас. Зіньківського, прихильника обновлення церковного життя на строго евангельських основах, дуже популярного в широких громадських колах церковно-громадського діяча.

Перед Зіньківським, як перед міністром Ісповідань, стояло дуже трудне завдання: бажаючи провести реформу церковного життя на Україні, так, як це відповідало інтересам держави, а також інтересам обновлення церковного життя, в національному українському дусі, він наштовхнувся на опір добре зорганізованого єпископату, певної частини священства й церковних діячів з-поміж людей світських, котрі стояли на ґрунті тісного єднання з церквою російською, залежності від московського патріярха й котрі неприхильно ставилися до національної української течії в церковному житті. Конфлікт виринув насамперед в справі вибору Київського митрополита, а потім і в справі Українського Церковного Собору.

По замордуванні большевиками київського митрополита Володимира київською єпархією правив тимчасово єпископ Чигиринський Никодим. Його тактикою було (за порозумінням з Москвою): перевести вибори київського митрополита до Собору на київському єпархіяльному з'їзді. І цей з'їзд відбувся в половині травня 1918 р. Зіньківський, тільки що призначений на посаду міністра, хтів відкласти вибори і запропонував це відложення від імени правительства. Він мотивував тим, що вибори київського митрополита являються виборами не просто київського митрополита, але й первосвятителя Української Церкви; тим часом ор-

248. Краткая Летопись первого Всеукраинского Церковного Собора й его важнейшие постановления в январе и июне 1918 г., Киев, 1918, ст. 4-та.

249. Проф. В.Біднов. Церковна справа на Україні, ст. 14-15.

250. О.Лотоцький. «Літер.-Наук. Віст.», 1923, V, ст.66-та.

ганізація Української Церкви ще не установлена і тому функції київського митрополита ще не зазначені. Крім того, вибори київського митрополита — первосвятителя Української Церкви — мають відбутися при ширшому колі виборців, ніж од одної тільки київської єпархії: треба було, щоб з'їхалися представники усіх українських єпархій. Але проф. Зіньківському відповіли, що виборів відкласти не можна (так було рішено в Москві) і що Собору до осені також скликати не можна.

Вибори відбулися 19 травня. По наказу з Москви для вибору треба було 2/3 голосів. Але аранжери з'їзду вдовольнились звичайною більшістю. Вже наперед було зроблене все, щоб усунути тих членів єпархіального з'їзду, які б голосували проти кандидатури Харківського митрополита Антонія, вибір якого був передрішений. Було усунуто, наприклад, свящ. Соломку з Канева, гарячого прихильника української національної течії. На виборців роблено всякий можливий тиск. Перед самими виборами явився на з'їзд проф. Зіньківський і знову запропонував від імени правительства відкласти вибори й зайнятися звичайними єпархіальними справами, загрожуючи в противному разі незадоволенням влади. Але пропозиція міністра, поставлена головою зборів арх. Євлогієм на голосування, зібрала всього 10 голосів "за", решта була проти або втрималася від голосування. І вибори відбулися. Однак, не вважаючи на завзяту агітацію, кандидатура митр. Антонія не збрала великої більшості голосів: з-поміж 290 членів з'їзду тільки 160 подали свої голоси за митр. Антонія, решта 130 голосів було подано за єп. Уманського Дмитрія. Однак, вибори митр. Антонія відбулися не канонічно: не було потрібних 2/3 голосів (як того вимагала постанова Всеросійського Церковного Собору 1917 року, що було обов'язково в даному разі). Коли міністр ісповідань довів до відома Ради Міністрів про факт вибору митр. Антонія, то тут, після дуже довгої наради, було прийнято таку формулу, предложену міністром Ісповідань: правительство, не визнає виборів правильними, але не з погляду їх канонічності чи неканонічності — в цю справу правительство не хотіло втручатись — а тому, що правительство не визнає можливим вибирати київського митрополита поза Всеукраїнським Церковним Собором. Через то правительство уповноважило міністра ісповідань звернутись листом до московського патріярха Тихона, з'ясувати йому мотиви свого відношення до виборів 19. травня і настоювати, щоб патріярх відклав вибори київського митрополита до Собору.

Але прихильники митр. Антонія встигли вже попередити патріярха, уживши для цього певних хитрощів, й попрохати його негайно затвердити вибір митр. Антонія. На лист міністра ісповідань патріярх відповів пізно, аж за місяць, заявляючи, що виборів відкласти він не може й вибір митрополита Антонія санкціонує.

Тим часом міністр ісповідань ще з перших днів свого призначіння захожувався коло скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Цього вимагала насущна потреба — дати Українській Церкві якусь єдину організацію, щоб упорядкувати церковне життя й облегшити переведення потрібних реформ. Сам проф. Зіньківський був прихильником автокефалії Української Церкви і в такому дусі висловлювався прилюдно і в печаті ще в кінці 1917 року. Однак, він не вважав зручним перевести автокефалію відразу, декретом згори; у його був план перевести на літній сесії Собору спочатку організацію Української Церкви на основах автономії, потім підготувати питання про автокефалію, досягти згоди на неї з боку вселенських східних патріярхів і тоді вже поставити справу автокефалії на осінній сесії Церковного Собору, коли ґрунт для неї буде підготований і внутрі й назовні. Цілком на боці автокефалії стояв і сам Гетьман.

Але щоб скликати літню сесію Собору, треба було зломити опір єпископату. Міністр ісповідань скликав усіх єпископів на нараду до Києва на 27 травня. Обидва митрополити, Харківський Антоній і Одеський Платон, не прибули. Явився арх. Євлогій і ще кілька єпископів. Нарада з єпископами не дала бажаного порозуміння; єпископи були вперто проти скликання собору. Тоді вирішено було вдатися за допомогою до Гетьмана. Приїжджих єпископів було закликано на сніданок до Гетьманського дому, і тут Гетьман висловив перед гостями своє бажання, щоб собор було скликано на літню сесію. Тоді арх. Євлогій відповів од імени присутніх, що єпископи згодні вволити волю Гетьмана, підкреслюючи, що роблять це тільки корючися його волі, а не переконані аргументами міністра ісповідань. Це була свого роду демонстрація проти проф. Зіньківського.

Щоб довідатись про настрої українських церковних кругів, Зінківський скликав 1 червня приватну нараду, на яку запросив багатьох членів Українського Церковного Собору, які перебували в Києві, і членів Української Церковної Ради. Нарада ця, обміркувавши вкупі з міністром різні питання, які були зв'язані з Собором, потому вже, як міністр від'їхав, зробила між іншим, таку постанову: "довести до відома пана Міністра Ісповідань, що присутні на нараді члени Собору висловлюють своє повне довір'я сучасному складу Міністерства Ісповідань, а також свою згоду на спільну з ними працю в справі відродження української православної церкви взагалі і відкриття другої сесії Собору зокрема" (див. "Відродження", 1918, № 53, ст. 6-та).

З червня відбулася нова нарада міністра ісповідань з єпископами, на якій було ухвалено скликати літню сесію Собору негайно. Правительство приймало на себе всі видатки по утриманню Собора, асигнувавши на це спеціальним законом 1 117 600 карбованців.

Тим часом справа митр. Антонія вступила в нову фазу: м. Антоній заявив, що він хоче приїхати до Києва, щоб вступити у виконання обов'язків митрополита Київського. Приїзд м. Антонія був небажаним для правительства. Діло в тому, що вибір м. Антонія в митрополити київські викликав велике незадоволення в українських кругах, серед котрих він здавна був дуже непопулярний. Цю непопулярність збільшила в часі війни діяльність м. Антонія в Галичині, позначена грубими насильствами над вірою тамошнього українського населення. Та й уже в часи революції м. Антоній робив усе немов навмисно, щоб образити й роздратувати українські національні почуття: так, на Великдень 1917 року, коли дехто з-поміж харківського духовенства звернувся до його за дозволом прочитати у св. Неділю євангеліє українською мовою, м. Антоній відповів, що він є проти того, щоб читати євангеліє "базарною мовою". З другого боку нелояльність супроти українського правительства, яка виявилася в усій справі з виборами, все це примусило Раду Міністрів присвятити спеціальну увагу про приїзд м. Антонія до Києва.²⁵¹ Деякі члени Ради Міністрів висловлювались за те, щоб силою недопустити цього приїзду. Але більшість схилилася до думки міністра ісповідань: не робити насильства, щоб не дратувати певної частини православної людности Києва й не робити митр. Антонію зайвої популярности, але цілком ігнорувати його як митрополита київського й визнавати в його особі митрополита Харківського, аж доки це питання не буде вирішене Собором. Так було й ухвалено. Митр. Антонія не зустрів ніхто з членів правительства і навіть з чинів Міністерства ісповідань. З огляду на те, що прихильники митр. Антонія готовили йому урочисту зустріч, урядовці Міністерства шляхів, з власної ініціативи, затримали поїзд, яким їхав м. Антоній з Харкова, на цілих десять годин десь на глухій станції і замість прибути вранці, м. Антоній прибув пізно увечері, й таким чином усі намірені маніфестації (а з другого боку й контр-маніфестації) відпали самі собою.²⁵²

Під час візитів м. Антонія у Гетьмана і у членів правительства всі трактували його як митрополита Харківського і взагалі він зустрів дуже холодний прийом.

Всеукраїнський Церковний Собор відкрив свою літню сесію 20 червня урочистою службою Божою у св. Софії. Почесним головою Собору вибрано було м. Антонія, головою Урядової Комісії арх. Євлогія; головою Комісії Особистого Складу єп. Сумського Митрофана, головою господарчого Відділу — арх. Агапіта. М. Антоній сказав промову, в якій возхваляв "Малоросійську (sic!) Державу" за її прихильність до православної церкви.

На другий день на пленарному засіданні 21 червня Міністр Ісповідань Зінківський про-

251. Почування українського громадянства з приводу вибору митр. Антонія на митрополита Київського дуже влучно висловив С.О.Єфремов у спеціальній з цього приводу статті на сторінках "Нової Ради", пишучи: "Обрано людину, що раз-у-раз ворожим дихала духом проти українства, що вславилася своєю реакційною діяльністю спершу в одній, потім і в другій українській єпархії, що розгромила колись навіть такий скромний притулок незалежної богословської думки, як київська академія, що неситим оком поглядала на сусідню Галичину й давала у себе захисток зрадникам рідного народу; що зробила собі репутацію найзапеклішого обрусителя й реакціонера. Одно слово — Антонія Храповицького, з ім'ям якого зв'язана така блискуча сторінка в боротьбі з українством і поступом, як почаївські видання, робота всяких Іліодорів, навіть тодішня заборона читати по-українськи Євангеліє. Яке ж довір'я до такої голови може мати українська церква та як "пасомі" дивитимуться на свого "пастиря". І "пасомі", і все свідоме українське громадянство дивитиметься на митр. Антонія як на ворога української ідеї."

252. Напередодні приїзду м. Антонія один з єпископів, його прихильників, звернувся до міністра ісповідань телеграфічно з проханням "ужити заходів, щоб забезпечити м. Антонію спокійний в'їзд до міста". На це міністр відповів, що його дивне звертання в справі м. Антонія до того самого правительства, воля котрого була зігнорована під час виборів м. Антонія, і порадив звернутись безпосередньо до поліції, обов'язком якої подбати про безпеку м. Антонія, як і за безпеку кожного громадянина Української Держави."

читав урядову декларацію, зміст якої зводився до слідуєчого: правительство вважає, що його погляди на становище церкви на Україні не означають стремління одділити церкву від держави. Правительство не має на увазі втручатись до церковного життя, але воно хоче допомогти церкві в її потребах і справах, з другого боку — воно сподівається знайти з боку церкви опору для державних завдань. Правительство уважно ставиться до справ церковної просвіти, до розвитку релігійних сил країни і до організації церковної єдності усїєї України. Що стосується питання про автокефалію, то правительство хоче знати церковну волю вільного народу; воно могло би завести автокефалію Української Церкви своєю власною силою, на що дає йому право Церковна історія, але воно не хтіло б, щоб і в цей найважніший момент церковної історії України церковна свідомість українського народу не мала змоги вільно себе виявити. Цим опреділюється те, що українське правительство не поспішає з вирішенням питання автокефалії, сподіваючись, що саме існування Української Держави укріпить і розів'є державно-церковну свідомість її громадян. Через те правительство має на увазі поставити питання про відносини до Москви восени і тоді виложить свій погляд на це питання. А тепер правительство скликало членів Собору для вирішення нагальної справи про устанавлення вищої управи церкви на Україні. Неможливість фактичних зносин з Московією і недопустимість, щоб окремі єпископи зносились безпосередньо з Московією, вимагає негайної організації церковної управи на основах автономії. Правительство очідає рішення в цій справі від Собору.

Щодо вибору м. Антонія на митрополита київського, то правительство до цього часу не визнало цього вибору для себе правильним з тих мотивів, що ці вибори були переведені голосами не від усіх українських єпархій, а тільки одної Київщини і тоді, коли не були ще точно опреділені функції київського митрополита: чи має це бути тільки єпископ київської єпархії з сано митрополита, чи має бути первосвятитель Української Церкви, її голова й представник. З огляду на це правительство хоче почути голос Собору й запитує Собор, чи він визнає м. Антонія митрополитом київським і галицьким?

На тому ж самому засіданні Собор більшістю голосів прийняв резолюцію у відповідь на поставлене міністром запитання: "Всеукраїнський Церковний Собор бажає, щоб Ясновельможний Гетьман і Правительство Української Держави визнало в державному порядку високопреосвященного Антонія, за митрополита київського і галицького".²⁵³ Після цієї заяви Рада На тому ж самому засіданні Собор більшістю голосів прийняв резолюцію у відповідь на поставлене міністром запитання: "Всеукраїнський Церковний Собор бажає, щоб Ясновельможний Гетьман і Правительство Української Держави визнало в державному порядку Міністрів визнала м. Антонія за митрополита київського. Щодо змісту декларації міністра ісповідань, то після довгих дискусій вже на 5-му засіданні 1 липня прийнято було предложену професором протоієреєм Н.Гроссу, "висловити від імени Собору правительству подяку за його прихильне відношення до православної церкви на Україні та до церковного Собору, але разом із тим зазначити в декларації міністра ісповідань і всаких вчинках міністерства, на скільки про них була мова в декларації, думки і факти, що суперечать ідеї свободи церкви і викликають у членів Собору побоювання щодо незалежности церкви в майбутньому".

6 липня Собор відвідав Гетьман і звернувся до Собору з промовою на українській мові, висловлюючи в своїй промові побажання, щоб всі діла української церкви, рішались тут у нас на Україні. Гетьману відповів від імени Собору — також українською мовою — митрополит херсонський і одеський Платон.

На Соборі від самого початку виявилися дві течії: з одного боку стояли прихильники автокефалії й обновлення церковного життя в національному дусі, з другого — прихильники московського патріярха, які до національних українських стремлінь ставились холодно, а то й зовсім байдуже. Перші опинились в меншості і їм тяжко було відстоювати свої домагання, не вважаючи на підтримку з боку міністерства ісповідань. Перше ніж перейти до основного питання нарад Собору — до прийняття проекту статуту про тимчасову управу православної церкви на Україні, москвофільська більшість Собору рішила ослабити українську опозицію своїм намірам. Перш за все більшістю голосів було винесено догану 102-м членам Собору, котрі зробили заяву за своїми підписами про те, що на єпархіяльних з'їздах робилися різні надужиття,

253. "Краткая Летопись Первого Всеукраинского Церковного Собора", ст. 5-та.

що єпископи порушили були волю Собору, не допускаючи скликання літньої сесії і що Собор не виявляє взагалі дійсного голосу й настрою українського народу. Далі — цілком незаконно і з порушенням усіх правил було виключено (більшістю 198 голосів проти 107 при 9 стримавшихся) з складу Собору Українську Церковну Раду в її повному складі, залишивши їй право вибирати з-поміж себе лиш трьох делегатів. На другий же день на Собор явився міністр ісповідань і гаряче протестував проти цього виключення, сказавши, що “факт виключення з Собору Української Церковної Ради є нечуваним в історії, що про це буде мова в Раді Міністрів, і Держава не залишить його без своєї уваги.” Так само виступав міністр і проти деяких пунктів “Проекта про тимчасову найвищу управу православної церкви на Україні”, який був вироблений Урядовою Комісією Собору і почав обмірковуватися на пленумі Собору 8 липня.

9 липня статут було ухвалено в такій редакції:

Статут про тимчасову Найвищу Управу Православної Церкви на Україні.

I.

§ 1. Православна Церква на Україні, найвища тимчасова управа якої організується на основі автономії, перебуває в канонічному зв'язку з Патріархом Всеросійським.

§ 2. Патріарху Всеросійському щодо Православної Церкви на Україні належать такі права:

а) Патріарх затверджує й благословляє Київського митрополита, а всіх єпископів українських єпархій затверджує священний Собор українських єпископів і благословляє Святійший Патріарх;

б) Патріарх приймає скарги на Київського Митрополита і має право вишого (апеляційного) суду над усіма єпископами українських єпархій;

в) Патріарх благословляє скликання Церковного Собору на Україні;

г) Патріарх затверджує статут тимчасової Найвищої Управи Православної церкви на Україні;

д) ім'я Всеросійського Патріарха возноситься під час служби Божої по всіх храмах Православної Церкви на Україні.

II.

§ 3. Найвищим органом церковної законодавчої, урядової й судової влади є Український Церковний Собор.

§ 4. Український Церковний Собор скликається періодично раз на три роки, а у випадках виключної потреби і частіше.

§ 5. Український Церковний Собор складається з правлячих і вікарних єпископів українських єпархій (по посаді) і кліриків та мирян вибору на повітових зборах.

Примітка. Якщо нема вікарія, урядуючий єпископ може вислати на Собор замістителя і в пресвітерському сані.

§ 6. Безперервно діючим виконавчим органом Найвищої Церковної Управи на Україні є Священний Собор всіх прав'ячих єпископів українських єпархій і Найвища Церковна Рада.

§ 7. Священний Собор єпископів скликається не менше одного разу на рік, доручаючи свої уповноваження в часі перебування в єпархіях тим єпископам, які належать до Найвищої Церковної Ради, до якої вступають на один рік по черзі, встановленій Священним Собором єпископів.

§ 8. Найвища Церковна Рада складається з трьох єпископів (поверх Митрополита Київського), чотирьох кліриків (в тім числі одного псаломщика) і шости мирян, причому клірики й миряни вибираються Українським Церковним Собором на три роки.

§ 9. На Українському Церковному Соборі, Священному Соборі єпископів і в Найвищій Церковній Раді головою є по посаді Митрополит Київський і Галицький.

§ 10. Київському Митрополитові належать стародавні церковно-богослужбові відзнаки: хрест на митрі, ношення при службі Божій двох панагій і переднесення хреста.

III.

§ 11. До Священного Собору єпископів належать справи ієрархічно пастирського характеру, які стосуються переважно внутрішнього життя церкви з обсягу:

а) віроучення, б) богослужіння, в) церковної управи, г) церковного суду і д) церковної дисципліни.

§ 12. До Найвищої Церковної Ради належать справи церковного громадського характеру, які стосуються переважно зовнішньої сторони церковного життя з обсягу:

а) церковно-адміністративного, б) церковного господарства, в) шкільно-просвітньої справи, г) ревізії й контролю і д) церковно-правових відносин.

§ 13. Для вирішення особливо важких справ, як ось: а) розгляд звітів з діяльності Священного Собору єпископів і Найвищої Церковної Ради, б) затвердження сміти прибутків і видатків по церковних інституціях, в) справи скликання Українського Церковного Собору і г) всякої справи, яку Священний Собор єпископів та Найвища Церковна Рада знайдуть потрібним перенести на сполучене засідання Священного Собору єпископів і Найвищої Церковної Ради.

§ 14. Священний Собор єпископів і Найвища Церковна Рада подають на черговий Всеукраїнський Собор плани, проекти й законопроекти й звіти з своєї діяльності.

IV.

§ 15. Українській Державі належить право контролю над витратою сум, які відпускаються з державної скрабниці і догляд за закономірною діяльністю органів церковної управи з погляду відповідності її державним законам.

§ 16. Представником Православної Церкви в Державі Українській і посередником між Церквою й Державою являється Митрополит Київський, яко голова всіх органів Найвищої Церковної Управи.

§ 17. З боку Держави Української посередником між Державою й Церквою є Міністр Ісповідань, який повинен бути православної віри.

§ 18. Митрополит Київський і Галицький бере участь в найвищій репрезентаційній державній установі.

§ 19. Цей статут тимчасової Найвищої Церковної Управи Православної церкви на Україні перш, ніж його буде затверджено Святійшим Патріярхом, подається на ухвалу Верховної Державної влади з погляду відповідності державним законам.

9 липня 1918 р.

На підставі цього статуту були проведені на засіданнях 9-10 липня вибори членів Найвищої Церковної Ради: від єпископської курії вибрано митрополита Платона, арх. Євлогія і єп. Пахомія (вибирали самі єпископи з-поміж себе); від кліру Собор вибрав: (абсолютною більшістю, таємним голосуванням) проф. Київської Духовної Академії прот. Ф.Титова (190 голосів проти 97), проф. Київ. Дух. Академії прот. Н.Гроссу (193 голоси проти 94), св. Г.Лобова (175 проти 109) і паламаря А.Суйманова (173 голоси проти 114). Від мирян вибрано такі особи: І.М.Бич-Лубенський (205 голосів проти 110), проф. М.Н.Ясинський (180 проти 131), проф. Ів.Ол.Морачевський (192 проти 122), Д.А.Марченко, інспектор народніх шкіл (152 проти 141), К.І.Тюльпанов, директор гімназії (155 проти 139) і В.Г.Чернявський, учитель духовної школи (161 проти 133 гол.)

Собор виніс кілька постанов по докладах своїх комісій, наприклад, в справі охоронних маєткових інтересів Православної Церкви на Україні, про зміну календаря (вирішено не міняти церковного календаря), про матеріальне забезпечення українського духовенства, про духовні школи, про обов'язковість для України постанов Священного Собору Російської Православної Церкви щодо скасування виборності духовенства та інші. 11 липня Собор закінчив свою літню сесію, постановивши відновити діяльність в осінній сесії з 28 жовтня 1918 р.

Рахуючись з постановою Церковного Собору, правительство звернулося 5 серпня 1918 р. до Московського Патріярха Тихона з листом, прохаючи затвердити в церковному порядку тимчасовий статут Найвищої Тимчасової Управи Православної Церкви на Україні й особистий склад Найвищої Церковної Ради, а разом із тим прохаючи не затверджувати тих розділів статуту, де говориться про права Московського Патріярха щодо православної церкви на Україні (розділ I, § 2), "не добачаючи в них характеру негайности". Ось дословний текст цього листа:

"До Його Святійшества Патріярха Всеросійського Тихона.

Правительство Української Держави, вбачаючи в розцвіті духовних сил на Україні необхідну умову скріплення моральних основ у житті народу українського, поклало за предмет своєї невсипущої праці якнайскоріше відновлення занять Всеукраїнського Церковного Собору, перерваних в січні місяці ц. р. громадянською смутою.

Зібравшись знову в червні ц. р., Всеукраїнський Православний Церковний Собор виробив протягом трьохтижневого строку своєї праці Проект Статуту про Тимчасову Найвищу Управу Православної Церкви на Україні, подавши цей проект попереду затвердження його Вашим Святійшеством на ухвалу Найвищої Державної Влади на Україні.

Короткий час соборних занять, що пояснюється наступленням польової роботи, не дав сприятливої змоги для докладного обміркування питань, що хвилюють православну церковну думку, в належній повноті. Тому-то Всеукраїнський Православний Церковний Собор надав попередньому вирішенню цих питань характер тимчасовий. Беручи на увагу зазначені міркування, Правительство Української Держави вбачає у поданому на його ухвалу "Проекті" постанови неоднакові щодо ступеню кінцевої потреби переселення їх у життя. Невідкладні церковні потреби, добре відомі й близькі Правительству Української Держави, вимагають утворення органу Найвищої Церковної Управи на Україні.

Тому Правительство Української Держави вважає за необхідне визнати в порядку державному встановлений Всеукраїнським Православним Церковним Собором орган Найвищої Управи Православної Церкви так само, як і особистий склад його, прохаючи Ваше Святійшество про негайне затвердження і в порядку церковному постанов "Проекта" (розд. II, §§ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) цього органу, що стосуються Найвищої Церковної Управи, а також і особистого складу.

Так само Правительство Української Держави, з огляду на тимчасовий характер "Проекту", вважає можливим визнати основи канонічної залежності Української Церкви від Церкви Російської (розд. I, § 2).

Що стосується тих надзвичайної ваги постанов "Проекта", котрі докладніше зазначають права Патріярха Всеросійського щодо Православної Церкви, а також щодо церковних прав і одмін митрополита Київського (розд. I, § 2), то Правительство Української Держави, зовсім не добачаючи в них характеру негайності, не переходить до їх обміркування, перебуваючи в незахитаній певності, що ці посередні постанови, поруч з іншими найважливішими постановами щодо церковного будівництва на Україні, будуть предметом пильних міркувань і остаточного вирішення на майбутніх засіданнях Всеукраїнського Церковного Собору.

Ознаймуючи про це в своїм рішенні Ваше Святійшество, Правительство Української Держави має честь звернутися до Вашого Святійшества з покірним проханням — в ім'я церковного спокою відстрочити церковне затвердження і переведення в чинність вищезазначених постанов "Проекта" аж до остаточного всецерковного їх вирішення на Україні.

5 серпня 1918 року.
М. Київ.
№ 653.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб.
Міністр Ісповідань В.Зіньківський.

У відповідь на це Патріярх прислав листа з 26 вересня 1918 року, в якому відмовився не затверджувати якісь окремі пункти "Статуту", не добачаючи задля такого незатвердження якогось канонічних підстав. Так само, "вважаючи за свій святий обов'язок" шанувати автономію Української Церкви, патріярх не згоджувався "засвоїти собі неналежне право" затверджувати особистий склад Найвищої Церковної Ради.

В той же час патріярх Тихон звернувся з листом до м. Антонія, в якому повідомляв про ухвалу Московським "Священним Собором" Тимчасового Статуту Української Церкви і про своє затвердження цього Статуту з деякими змінами в бік поширення московської зверхності над Українською Церквою й надав м. Антонію якраз ті права і відзначіння, про які Українське Правительство прохало, щоб він якраз цього не робив.

Українському Правительству не залишалось нічого іншого, як організувати Українську церкву на основах автономії з тим, щоб потім перейти до автокефалії. Міністерство Ісповідань намітило собі такий план: укріпляти єдність і самоуправу православної церкви на Україні на ос-

новах автономії, проводити реформи й заходи для скріплення національної української течії в церковному житті і восени скликати нову сесію Собору; на цій сесії Правительство мало висупити з проектом автокефалії, якби Собор автокефалії не прийняв, правительство мало розпустити його і призначити нові вибори.

Зіньківський ставив собі найпершим завданням, як міністр ісповідань, допомогти національним силам в українській церкві зробити своє діло якомога більш розумно і доцільно, щоб скріпити національний український напрям церковного життя.²⁵⁴ Перш за все було створено при Міністерстві “Учений Комітет” з спеціалістів з української історії, мови, письменства й історії церковного життя на Україні, якого завдання було регулювати й давати компетентні роз’яснення з області культурно-просвітних питань в житті церкви. До цього Комітету ввійшли: проф. Кудрявцев (яко голова), проф. Ф. Міщенко, проф. Н. Мухин, проф. В. Екземплярський, В. Науменко, проф. А. Лук’яненко, проф. В. Завитневич. Міністерство почало видавати двотижневик “Віра й Держава”, в якому брали участь найкращі знавці церковного життя на Україні.

“Учений Комітет” заложив спеціальну комісію по перекладу й виданню книг Св. Письма українською мовою. Поки що на закупне євангелій і книг Св. Письма українською мовою старих видань було відпущено Радою Міністрів 200 000 карб., крім того, асигновано 57 000 карб. на видання українською мовою катехизиса.²⁵⁵

13 серпня Рада Міністрів затвердила вироблений Міністерством Ісповідань Тимчасовий Статут Київської Духовної Академії. Академія дістала значну автономію; в адміністраційному відношенні вона залежала тепер від Міністерства Ісповідань, в канонічному — від київського митрополита. В програму наук, як обов’язкові предмети, заведено курси історії України, української мови, історії українського письменства, історії західньоруської (білоруської й української) церкви й історії українського права. Задля цього засновувались в Академії спеціальні катедри.²⁵⁶

Ми не торкаємось тут різних заходів і розпоряджень Міністерства, які мали на увазі підготовку реформи духовного шкільництва, реформи консисторського управління й заходів щодо поліпшення матеріального стану духовенства та реставрації церкви і церковних пам’яток, особливо тих, що потерпіли під час большевицької руйни зимою 1917-18 років.

Саме напередодні скликання осінньої сесії Українського Собору стався міністерський кризис. Зіньківський подався до демісії, і його посаду заняв у новому кабінеті Ол. Гн. Лотоцький. На одному з перших засідань Кабінету новий міністр поставив питання про заяву від імені правительства на Соборі, що Правительство хоче провести автокефалію Української Церкви. Рада Міністрів усіма голосами опріч одного (п. фон-Заммена, товариша міністра фінансів, який заступав самого міністра) було ухвалено декларацію в дусі автокефалії.

Після цієї ухвали Ради Міністрів Лотоцький явився на засідання Церковного Собору 12 листопада 1918 року і виголосив таку промову:

“В нових умовах нашого державного і духовного життя виникає конечна потреба улаштувати церковні справи. Влада державна за мого попередника пішла на тимчасове і компромісове рішення: вдалася до порозуміння з московським патріярхом з огляду на попередні зв’язки нашої церкви з колишньою церквою російською. Але та спроба не тільки не допомогла розв’язати справу, а ще більше її ускладнила. Автократичні домагання московського патріярха, що навіть бажає затверджувати українських єпископів, ставлять справу знову на саний її початок. Перед державною владою та перед церковним собором — знову те саме завдан-

О. Лотоцький, мін. віросповідань

254. Міністерство Ісповідань поділялося на три департаменти: 1. Департамент Православної Церкви, директор В. Рафальський. 2. Департамент інославних Ісповідань, директор Тарановський. 3. Департамент загальних справ, директор В. Чеховський.

255. «Вістник пол., літ. й життя», 1918, № 42, ст. 560.

256. “Державний Вістник”. 1918, № № 40 і 41.

ня: утворити церковний лад, а для того в першу чергу установити основний закон української національної церкви.

Становище вимагає, щоб правительтво ясно й твердо зазначило ті свої принципіальні засади, на яких воно стоїть в справі будівництва правних церковно-державних відносин. У нас церква перебуває в зв'язку з державою, — тому державна влада має не лише право, але й обов'язок установити взаємовідносини між ними. Державна влада тим охотніше виконує такий обов'язок, що це відповідає нашим старим національним традиціям: в історії нашої національно-державної боротьби моменти церкви й нації були тісно сполучені і помагали один одному в процесі тієї боротьби.

Основна засада Української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Тим менше можна допустити це в даному випадку — з огляду на кардинальну різницю між становищем церкви в Московщині і на Україні. Тому в своїх відносинах до інших церков українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Що ж далі до взаємних відносин у нас між церквою й державою, то взаємовідносини ті мають стояти на непорушній основі: кесарева — кесареві, Божіє — Богові. Я зазначаю лиш ті основні засади, з якими мусить бути погоджено часткові сторони церковної організації.

Державна влада має глибоке переконання, що лише на таких засадах збудована церковна організація єдино відповідає церковним, державним і взагалі народнім інтересам. Самостійність церкви допоможе проявитися тим громадським силам, що виявили таку надзвичайну самодіяльність в нашому колишньому національному житті. Ту самодіяльність було приборкано, живі основи церковної соборності занедбано, коли церква наша провадилася чужими, силою їй накинутими основами життя; але та самодіяльність церковно-народня має віджитися, коли наша церква твердо стане на ґрунт властивого їй самостійного життя — автокефальній церкві.

Таким чином, автокефалія української церкви — це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро до серця приймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української церкви. І навпаки. Від імени Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною”.

З приводу цієї декларації деякі члени Церковного собору висловилися, що вони вбачають більшу свободу церкви в большевицькій Росії, ніж на Україні та що вони вважають за краще відділити церкву од держави в інтересах церковної свободи. На це уряд відповів:

1. Уряд нікому не перешкоджає перенестися на територію Східної Росії, кому той лад більше відповідає; 2. Одділення церкви од держави так само не зустріне перешкод з боку уряду і навіть — з мотивів бюджетних — буде зустрінуто урядом прихильно. Але одділення церкви од держави не дасть ширших прав церкві і зокрема не розв'яже рук агентам церкви для деструктивної роботи; установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торговельні, промислові і т. д.

Але на третій день після заяви міністра ісповідань Кабінет міністрів було розпущено. Новий міністр ісповідань М.Вороновч навіть не встиг вступити у виконання своїх обов'язків, як дістав дипломатичне доручення, вертаючись з якого, попав у руки повстанців проти Гетьмана і був ними замордований, як “Гетьманський міністр”. Собор продовжував свої засідання, але бурхливі події другої половини падолиста стали наперешкоді спокійній течії його праці. Керманічі Собору, єпископи-москофіли, спочатку вітали проголошення Гетьманом акту федерації з Московщиною, але коли становище Гетьмана захиталося, вони виступили проти Гетьмана.²⁵⁷ Упадок Гетьманства й заняття Києва військом повстанчої Директорії перепинили діяльність Собору. Церковна справа на Україні вступила в нову фазу.

257. Ол.Лотоцький. Церковна справа на Україні. “Літ.-Наук. Вістник”. 1923, кн. V, ст. 68-ма.

XX.

Діяльність міністерства народньої освіти. Головне управління мистецтва і національної культури.

На чолі міністерства народньої освіти стояв проф. Микола Прокопович Василенко. 2 травня 1918 року він приступив до виконання своїх обов'язків, деякий час займаючи й посаду Міністра закордонних справ. 21 травня він був уже увільнений від керування Міністерством закордонних справ і міг цілком віддатись справам Міністерства освіти. Як міністр народньої освіти Василенко мав добру підготовку й стаж, яко многолітній професор і педагог; весною 1917 року він був призначений Тимчасовим Російським Правительством на посаду попечителя київської шкільної округи, вже влітку того року — на посаду товариша міністра народньої освіти (при міністрі проф. Мануїлові).

Василенко застав Міністерство майже сформованим. Спочатку його організував (ще як генеральний комісаріят освіти) Ів.М.Стешенко, потім продовжив його діло В.К.Прокопович, вже яко міністр народньої освіти. Головні керуючі посади були обсажені українськими культурно-просвітніми діячами, котрі вже раніше заявили себе як борці за українську національну школу й просвіту. Василенко залишив їх усіх на посадах, починаючи від товариша міністра П.І.Холодного (затвердженого Гетьманським наказом 16 травня). Пізніше тільки він запросив на другого товариша міністра (29 травня) професора й проректора Харківського Технологічного Інституту, інженера-технолога Ів.А.Красуського, як спеціаліста по організації й адміністрації вищої спеціальної освіти. Згодом було переведено невелику реорганізацію міністерства через виділення з нього яко окремого "Головного Управління Мистецтва та національної культури" (див. про це далі) і поширення числа департаментів. Після тих перемін міністерство, переіменоване з 21 червня наказом Гетьмана в Міністерство народньої освіти та мистецтва, працювало в складі департаментів: загального — директор український письменник і педагог П.І.Зайцев; вищої школи — проф. Т.Сушицький, пізніш ректор Українського Державного Університету в Києві; середньої школи — відомий український діяч і педагог А.Ст.Сінявський; професійної освіти — інженер Ол.В.Вілінський; нижчої освіти — А.І.Лещенко, департаменту до- і позашкільної освіти — С.Ф.Русова. Генеральним інструктором народньої освіти був І.М.Стешенко. По кожній губернії сиділи спеціальні комісари народньої освіти, попризначені ще з часів Ц. Ради (на Полтавщині В.Андрієвський, на Чернігівщині Гн.Стаднюк, на Катеринославщині Ів.Труба, на Київщині п. Шило, на Волині М.Черкавський, на Холмщині К.Дмитріюк, на Поділлі Злотчанський). Вже за часів Стешенка і Прокоповича було зроблено чимало для утворення на Україні національної української школи, але серед тривожних обставин громадянської війни, серед загального хаосу, при безсилості центрального українського уряду й слабкості його зв'язків з провінцією, фактично "українізація" виявилася в тому, що по більших містах (у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інш.) позасновувано українські гімназії; у Києві утворено Народній Український Університет,²⁵⁸ засновано Академію Мистецтва, намічено цілий ряд інших заходів в справі розвитку українського шкільництва й національної культури. Українське Наукове Товариство в Києві виробляло проєкт організації Української Академії Наук. Але фактично українізація навіть нижчих шкіл та учительських семінарій і інститутів, як про це свідчить обіжник міністра освіти В.Прокоповича з 24 квітня 1918 р. за № 858 5248,²⁵⁹ не була переведена скрізь і в тих розмірах, як того було треба.

Свої загальні погляди на напрям і завдання Міністерства освіти Василенко висловив на

258. Відкрито 28 жовтня 1917 р. в складі історично-філологічного, правничого й фізико-математичного відділів. Записалося тоді 1145 слухачів.

259. Див. "Державний Вістник" 1918, № 6.

наradі членів ради міністерства 9 травня, де на запитання голови наради Лещенка він відповів такими словами:

“В останніх часах до перевороту я стояв дуже далеко від Міністерства освіти й сьогодні докладно роботи Міністерства не знаю, але маю певні вістки, що вона провадилася в глибоко національним напрямку та що зроблено багато. Це мене, яко українця, завжди радувало, бо я уважаю, що народня школа від найвищої до найнижчої — це єдина певна підвалина народнього розвитку й добробуту; над зміцненням цієї підвалини зараз треба якнайщиріше працювати. Це не мій особистий погляд, такої думки нинішній Уряд, який уважає, що на цім полі треба зробити можливим навіть неможливе з огляду на сучасні обставини життя. Це доводить і моя розмова з міністром фінансів, який підкреслив, що обмежуватись у видатках Міністерство освіти ні в яким разі не повинно, й обіцяв для нас дуже широкі асигнування.

Таким чином, найголовніша точка, вихідний пункт у нас з вами, панове, один, але дальше що саме я буду робити на цім тлі, яка певна програма моєї діяльності, зараз цього не можу сказати: певної програми у мене ще нема, бо я зовсім не уявляю собі, що робилося, що зроблене й що стоїть на черзі в роботі моїх попередників.

Можу зазначити лише, що я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого та найглибшого розвитку української національної школи. Трохи згодом, коли стан речей і справи стане для мене яснішим і більше знайомим, тоді можливі будуть докладніші розмови про окремі питання, але й тепер не відмовляю відповідати на них по змозі. З свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка нібито провадиться силоміць. Це справа, яка для нашої користи мусить мати інший вигляд в очах деяких кіл суспільства; ці кола — буржуазія, до якої належать всі будучі сили наших часів. Зробити ці кола нашими прихильниками — велика перемога, великий здобуток, про який варто і дуже варто подбати. Як це зробити — діло практики, але значіння має це питання ще і от з якого боку: на суперечки на національним ґрунті марно витрачається багато часу й сили, а наслідки цього для діла невеликі. Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого Уряду: самостійна національна Українська Держава. Зрештою скажу: мій вступ на посаду міністра освіти є продовженням нашої роботи й загальна наша мета — розвиток української національної культури й утворення умов, сприяючих цьому розвиткові.”

Далі, щодо форми організації самого Міністерства, яка видко дуже цікавила присутних на нараді, — чи залишиться Рада Міністерства й Шкільна Рада, і як буде вирішене питання про шкільні округи, міністр відповів, що не може ще сказати остаточно, як буде, але можливо, що залишиться той порядок, який уже заведено. Щодо питання про “єдину школу”, то міністр заявив себе її прихильником.

В дійсності Рада Міністерства залишилася, тільки вона була поповнена кількома новими членами, в тім числі відомим українським діячем і педагогом В.П.Науменком. Так само залишилася й Шкільна Рада. Щодо провінціальної управи, то пізніше Василенко рішив був скасувати інститут губерніяльних комісарів освіти, яко тимчасовий і викликаний потребами революційного моменту, а натомість запровадити “управляючих шкільними справами в губернії”; спеціальна комісія, під головуванням Науменка, виробила план заведення такої управи замість колишніх “попечительств” трьох шкільних округів (Київської, Харківської й Одеської).

На Василенка було багато наріканнів з боку українських національних кругів, що він занадто мляво проводить українізацію, що занадто піддається впливам російських педагогічних кругів — на шкоду інтересам української школи. В цих наріканнях була правда в деяких чисто формальних справах, наприклад, в ділі одведення помешкань для українських гімназій у Києві, коли Василенко вагався вжити свого права, як міністра, рішуче зажадати, щоб деякі російські школи трохи потіснилися й дали місце державним українським гімназіям. Це викликало справедливе обурення батьків дітей, що вчилися по тих гімназіях; вони мусили апелювати аж до самого Гетьмана, щоб дістати сяке-таке приміщення для гімназій. Але в суті річи щодо напрямку шкільної політики Василенко мав рацію. Історичні обставини склалися так, що українська мова давно вже була витіснена не тільки з школи, але взагалі з громадського вжитку. Майже всі

освічені люди на Україні за нечисленим винятком уживали російської мови і це вживання дуже часто зовсім не означало недостачі національної української свідомості або патріотизму, а було наслідком виховання, звички і всього комплексу обставин життя. Та й в народі вже зникла та чиста українська мова, яку ми бачимо в творах Мирного, Левицького, Грінченка. Її доводиться відроджувати головню за допомогою школи. Українське національне й державне відродження наступило й почало розвиватися так швидко, що далеко випередило нормальний процес розвитку української мови та її поширення серед усіх верств. Та й трудно було вимагати від людей, на долю яких випало серед хаосу війни та революції творити державу й обороняти її з зброєю в руках, щоб вони позасідали за букварі й читанки й ретельно виучували мову. В цих обставинах до українізації школи на Україні треба було ставитись дуже обережно й тактовно. Не можна було самими декретами заводити українську мову в школі, бо ці декрети все одно зоставалися б на папері; треба було дати змогу самим учителям опанувати мову, підготуватись до викладів нею, наставити всі потрібні підручники, установити термінологію і т. д. Щонайлегше було з народньою школою, де й учителі здебільшого знали народню українську мову та й підручники вже були добрі (требу було тільки видати колосальне число примірників, щоб задовольнити велетенський попит), але далеко тяжче було з школою середньою та вищою. Тут не можна було самими наказами провести українізацію, тут доводилось творити нові школи, брати для них той педагогічний персонал, який уже був підготовлений, спішно постачати підручники і в дуже рідких випадках переробляти вже існуючі російські школи на українські: очевидно, що з часом, в міру того, як поступала б уперед загальна “українізація” життя (а вона йшла гігантськими кроками), все зменшувалось би й зменшувалось число учнів, які бажали б вчитися в російських школах на користь українських і тоді ці російські школи нормально й природно переходили б на українську мову, або закривалися б; настав би час, коли число російських шкіл звелось б до того мінімуму, який потрібний для задоволення культурних потреб росіян, громадян Української Держави. Тільки такий спокійний процес творення з одного боку нових українських шкіл і повільної українізації вже існуючих шкіл російських не викликав би незадоволення, опозиції з боку широких кругів міського населення і не приводив б до непотрібного, ускладнюючого життя молодій державі Kulturkampf-у. Так властиво й розумів задачі шкільної політики на Україні Василенко, як український міністр народньої освіти.

Насамперед міністерство взялося до ґрунтовної роботи по українізації нижчої школи й по реорганізації її підготовлялось до утворення т. зв. єдиної школи. Для полегшення переходу з майбутнього шкільного року до науки по школах українською мовою були утворені курси українознавства для учителів влітку і на потреби цих курсів було асигновано законом від 2 червня 1918 року кошти в сумі 2 184 790 карб. і потім додатково “на негайні потреби по справах освіти” ще один мільйон карбованців — законом від 3 червня. Вже 10-го червня в бувшій кадетській корпусі в Києві відбулося прилюдне відкриття курсів для вчителів і вчительок середніх і вищих початкових шкіл.²⁶⁰ Пізніше пішли курси по інших містах. Курси ці були трьох типів: для лекторів, для вчителів середніх та вищих початкових шкіл і для вчителів початкових шкіл. На потреби спеціально лекторських курсів було асигновано законом з 13 травня ще 28 910 карб.

Організація курсів на місцях зустрічалася не раз з труднощами й перешкодами: ще не вляглося революційне хвилювання і серед учительства не мало було елементів вороже настроєних до уряду й охочих використати всякі збори, всякий з'їзд для антиурядової агітації й пропаганди. Провінційальна адміністрація дуже чуйно прислухувалася до таких виступів і бували випадки, що учителі ставили перешкоди навіть самій організації курсів. Це викликало спеціальний об'їзник міністра внутрішніх справ Ф.Лизогуба 25 червня 1918 р., № 199:

260. Подаємо за тодішніми часописами подробиці цього відкриття:

“Присутній міністр освіти М.Василенко, вітаючи прибулих, висловив подяку, що вони відчули потребу підготуватися до майбутньої національної школи, яка особливо вимагає науково-педагогічної підготовки. Інструктор курсів А.Музиченко в довгій промові зазначив, що школа допоможе знайти розуміння життя в його сучасних вимогах тільки тоді, коли вона буде утворена на нових принципах. Національне виховання — це завдання, якому назустріч повинно піти учительство, допомагаючи своєю невтомною працею. Учителька М.Волянська висловила подяку впрядникам і лекторам за організацію курсів, необхідність яких відчуло й російське учительство. Директор департаменту нижчої освіти А.Лещенко намітив у загальних рисах програму і завдання курсів. Вступну лекцію після перерви прочитав В.Дора. Зареєстровано прибулих на курси близько 250 чоловік, переважно з Київщини й Чернігівщини. “Вістник політики, літер. й життя” 1918, № 25, ст. 391.

“До панів Губерніяльних старост. Міністр Народньої Освіти відношенням від 12-го червня під ч. 572/12565 повідомляє мене, що Міністерство Освіти цього літа улаштує на Україні цілу сітку курсів для учителів, що курси вже розпочинають свою діяльність; але до Міністерства надходять відомості, що в деяких повітах повітові старости втручаються в справу організації курсів та роблять перешкоди.

Оповідіючи про те, я пропоную п. п. Губерніяльним Старостам зробити відповідне розпорядження, щоб повітові старости і взагалі влада прихильніше відносилися до курсів і не ставали на перешкоді їх організації.

Міністр Внутрішніх Справ Ф.Лизогуб.”

6 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила ряд законів в справі народнього шкільництва; перший закон установляв об'єднання до одного типу різнородних нижчих початкових шкіл на Україні:²⁶¹ а) однокласових та двокласових т. зв. міністерських (що існували на основі міністерського розпорядження з 14 червня 1875 р.), б) парафіяльних шкіл (що існували на основі Статуту з 8 грудня 1828 р. та правил 1845 р.); в) сільських двокласових шкіл відомства Міністерства Народньої Освіти (на основі статуту 31 травня 1869 р.) та інших початкових шкіл. Установлялися однакові службові права й однакові норми утримання для вчителів цих шкіл. В зв'язку з цим було побільшено платню учителям: 1 800 карб. річно вчителів і 300 карб. законовчителів; за кожні 5 років служби надбавка по 120 карб. Одночасно з цим законом було прийнято закон про “Асигнування 88 987 027 карб. на утримання нижчих початкових шкіл на Україні в 1918 році.”²⁶²

Того ж дня — 6 серпня — було ухвалено закон про “Зміну штатів Вищих Початкових Шкіл і про асигнування 20 726 712 карб. на утримання існуючих та на відкриття нових Вищих Початкових Шкіл”. Ці кошти мали йти на такі справи: а) на утримання в 1918 році існуючих Вищих Початкових Шкіл 9 531 000 карб.; б) на допомогу місцевим самоврядуванням на утримання Вищих Поч. Шкіл, відкритих в 1917-1918 р. 4 500 000 карб.; в) на утримання Вищих Поч. Шкіл в тих місцевостях, котрі зараз прилучаються до України 1 695 712 карб.; г) на допомогу місцевим самоврядуванням на відкриття 400 Вищих Поч. Шкіл з 1 серпня 1918 р. 5 000 000 карб.²⁶³

Ще перед виданням цих законів був оголошений 22 липня за № 1523/15 487 наказ міністра Народньої Освіти “Про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року”, адресований до Губерніяльних і Повітових Народніх (земських) і міських управ та до Губерніяльних і Повітових Комісарів Справ Освітніх:

“Ще торік розпорядженням Російського Уряду навчання в нижчих початкових школах для українського народу повинно було провадитись українською мовою. В ряді земств багато зроблено в цій справі, але є земства, котрі цього розпорядження не виконали за відсутністю підручників, через тяжкі умови, в яких перебували земства і школа і через другі причини.

Нині обставини значно змінились на краще в цій справі. На ринку є значна кількість книг для української народньої школи, а ще більша кількість друкується і на початку цього 1918-1919 шкільного року вийдуть з друку в такій кількості, що всі земства на Україні зможуть забезпечити свої школи підручниками.

В час, коли наша Держава творить культурно-національні цінності (одкриває українські Державні Університети, Академії, гімназії і т. п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, коли не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково як слід приготувитись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу.

На місцях треба доложити всіх творчих сил, аби цього досягти. Тому Міністерство Народньої Освіти пропонує всім Губерніяльним і Повітовим Земським і Міським Управам в контакті з губерніяльними і повітовими комісарами освіти негайно приступити до з'ясування ста-

²⁶¹. Улаштовувалися учительські курси і для “національних меншостей”: так, законом 2 липня 1918 р. було асигновано 87 000 карб. на влаштування курсів для вчителів жидівських шкіл у Києві, Одесі й Катеринославі.

²⁶². “Державний Вістник”, 1918, 33.

²⁶³. Ibidem.

ну шкіл з цього боку, щоб з наступного 1918/19 шкільного року навчання в школах для українського люду велось українською мовою в усіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України.

Разом з цим Міністерство Освіти прохає зазначені установи стежити за виконанням цього розпорядження, а Комісарів Освіти допомогати їм і спішно повідомити що зроблено і робиться в справі підготовки до утворення рідної національної школи і щодо намірів Міністерства Народної Освіти взагалі.

Міністр Освіти М. Василенко.”

За два тижні міністр видав обіжник про “Утворення національної Вищої Початкової Школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року” (5 серпня 1918 р. № 1709/16103/ до Губерніяльних і Повітових земських і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до Педагогічних Рад Вищих Початкових Шкіл:

“В минулому 1917 році з розпорядження Російського Тимчасового Уряду і Секретаря справ освітніх України в цілому ряді шкіл як нижчих, так і вищих початкових провадилась широка творча робота по вихованню і навчанню дітей на рідній українській мові. Нині, коли український народ має свою власну Державу і напружує всі сили, щоб закласти якнайміцніші підвалини під неї, українська національна школа, ця головна основа відродження народу, мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання.

Протягом минулого року українська мова в суспільстві повернула свої права і пошану до себе, завдяки чому до цілого ряду нижчих початкових шкіл прийшли діти, щоб одержувати освіту українською мовою. Тепер дітям цих шкіл, як і всіх інших, мусить бути дана можливість продовжувати далі освіту на українській мові і при тому в такій школі, де діти, серед національного оточення, виховали б почуття поваги і пошани до своєї рідної мови і Батьківщини. Через це вища початкова школа, як школа найбільш близька й приступна для широких кіл народу, особливо мусить приготуватись до вимог, які ставить момент перед країною.

Міністерство Народної Освіти звертається до всіх Губерніяльних і Повітових Земських і Міських Управ, в завідуванні яких зараз знаходяться вищі початкові школи, з проханням, в контакт з Губерніяльними й Повітовими Комісарами Освіти поставити справу утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918/1919 шкільного року по всій Україні так, як вимагають того інтереси Українського Люду й Держави. Міністр пропонує:

1. В тих вищих початкових школах, котрі в минулому шкільному році перейшли до викладу українською мовою, а також в тих, котрі відкриваються з початку цього року для українських дітей, навчання всіх предметів в школі вести українською мовою і для цього призначити відповідний педагогічний персонал.

2. В тих існуючих вже вищих початкових школах, в яких склад учнів переважно із української людности (українців більше 50 %) всі предмети в першій класі обов'язково викладати українською мовою, рахуючи, особливо на перших порах, з властивостями складу учнів.

Щодо старших клас, то в них перехід до викладання того чи іншого предмету українською мовою ставити в залежність від фактичної можливості здійснити це. У всякім разі необхідно, щоб протягом 1918-1919 шкільного року у всіх класах велася систематична робота по підготовці до викладу всіх дисциплін українською мовою.

3. В інших вищих початкових школах обов'язково завести дисципліни по українознавству (українську мову, історію й географію України) і викладати їх тою мовою, яка вживається в школі, або українською, коли діти як слід розуміють її.

Гадаючи, що Губерніяльні та Повітові Народні Управи, як і Педагогічні Ради Вищих Початкових Шкіл вживуть всіх заходів, аби здійснити це розпорядження, Міністерство Народної Освіти просить Комісарів Освіти допомогти зазначеним установам в цій справі і сповіщати Міністерство, що зроблено і робиться в справі утворення рідної національної школи на місцях і що стоїть, або стоятиме на перешкоді до цього.

Міністр Народної Освіти і Мистецтва М. Василенко.”²⁶⁴

В зв'язку з організацією національної школи стояла й справа реформи навчання в учительських семінаріях.²⁶⁵ 15 серпня за № 127/3187 було розіслано обіжникове розпорядження міністра до Комісаріяту по справах київської, одеської й харківської шкільних округ "Про плани навчання в учительських семінаріях". Згідно цьому розпорядженню в програму навчання по учительських семінаріях вводилися такі обов'язкові предмети: 1) Закон Божий в зв'язку з питанням виховання; 2) педагогіка; 3) мова навчання з методикою в українських семінаріях — українська, в російській семінарії — російська; 4) державна мова по всіх семінаріях з неукраїнською викладовою мовою, а в українських семінаріях — російська мова; 5) арифметика з методикою; 6) геометрія; 7) алгебра; 8) тригонометрія; 9) космографія; 10) історія всесвітня з російською і історія України з методикою; 11) природознавство з методикою; 12) географія України і загальна; 13) фізика з методикою; 14) сільське господарство; 15) гігієна; 16) графічне мистецтво; 17) тонічне мистецтво; 18) фізичні вправи; 19) ручна праця й рукоділля для дівчат; 20) практичні заняття.²⁶⁶

Надаючи величезне значіння позашкільній освіті та дошкільному вихованню в національному дусі, Міністерство Освіти перевело через Раду Міністрів закон 23 серпня 1918 р. про асигнування на півріччя з 1 липня 1918 р. до 1 січня 1919 р. 5 949 350 карбованців на позашкільну освіту і 500 000 на потреби дошкільного виховання. Ці гроші мали йти на поміч земським і міським самоврядуванням в ділі організації вечірніх курсів, популярних викладів, бібліотек-читалень, культурних народніх розваг, клубів, хорів, театральних вистав, екскурсій, дитячих садків, дитячих майданів і захоронок. З цих же сум мали видаватися субсидії "Просвітам" та іншим культурно-просвітнім організаціям. ("Державний Вістник", 1918, № 42). Наприкінці жовтня 1918 р. департамент позашкільної освіти зареєстрував на території Української Держави 952 діяльні "Просвіти". Найбільше їх було на Київщині, Катеринославщині й Полтавщині.²⁶⁷

Для підготовки кадрів інструкторів і діячів позашкільної освіти в Києві на початку червня було улаштовано департаментом позашкільної освіти Курси Позашкільної Освіти під проводом М.Шукаєвського та Ярмоленка. Про ці курси часописи подали таку замітку: "Курси матимуть велику вагу для освіти нашого села; вони дадуть енергічних працівників позашкільної освіти на Україні. Їх значіння побільшується тим, що вони мають всеукраїнський обсяг, на курсах зібрались курсисти зо всіх боків України; майже кожен повіт має на них по кількох своїх людей. Вагу курсів зрозуміли й народні управи, котрі на свої кошти спровадили людей до Києва, щоб надалі мати власних інструкторів позашкільної освіти. Декотрі народні управи поприслали цілі партії курсистів, як наприклад, Чернігівська 17 людей, Бахмутська — 6 і т. д. Між іншим, Брацлавська народня управа прислала 3, всіх з вищою освітою. На курси відразу зараховано до 200 людей. З них 150 живе в спеціальному інтернаті, улаштованім для цього департаментом позашкільної освіти. На курсах почались лекції Русової, Перфецького, Кушніра, Стадника, Приходька й Біляшевського; крім того згодились читати лекції Чикаленко, Веселовський, Садовський, Зіньківський, Старицька-Черняхівська, Стеценко, Сірополко, Сушицький, Литвиченко, Прокопович, Тушкан, Яната й Партенко."²⁶⁸

З особливою увагою ставилось міністерство до шкільних потреб західноукраїнських земель — Холмщини й Підляшшя, окупованих австро-угорським і німецьким військом. Спеціальним законом від 14 червня Рада Міністрів асигнувала кошти для одноразової допомоги урядовцям канцелярії Губерніяльного Комісара Освіти на Холмщині. Комісаріят Освіти жваво взявся за роботу. В Бересті 15 червня відкрилися курси українознавства для учителів Холмщини, Підляшшя і Західної Волині.

265. Що українізація учительських семінарій та інститутів була дуже слабо налагоджена за уряду Ц. Ради, свідчить обіжник міністра народньої освіти В.Прокоповича 24 квітня 1918 р., 853/5248, де він звертається до всіх учителів, учительських інститутів та семінарій з гарячим закликком відразу, не відкладаючи ні на одну хвилину, взятися за серйозне підготовлення до будучого викладання українською мовою, себто за вивчення української мови... "До осені ще чотири місяці — каже далі міністр — і кожен учитель, навіть той, хто зовсім мало знає українську мову, при добрім бажанні і систематичнім підготовленні, зможе зробити дуже багато." ("Державний Вістник", 1918, № 6).

266. "Державний Вістник" 1918, № 44.

267. "Нова Рада", 1918, № 193, 22 жовтня.

268. "Вістник політики, літ. і життя", 1928, № 26, ст. 408.

Спеціальною ухвалою Ради Міністрів від 29 червня 1918 р. було відпущено 10 000 карб. на видання книжки "Порядник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання". "Державний Вістник" № 20).

В цій справі було видане таке офіційне повідомлення комісаріату народної освіти до всіх учителів Холмщини, Підляшшя й Полісся: “З початку нового шкільного року навчання в початкових школах Холмщини, Підляшшя й Полісся провадитиметься українською мовою. Щоб пристосувати учителів цих країв до нових умов праці в українській школі, в Берестю улаштовуються двомісячні курси українознавства для учителів початкових шкіл. Курси відкриються 15 червня ц. р. (на 250 місць). Умови перебування учителів на курсах таке: спільне помешкання для всіх дає Держава; на харчування кожного вчителя дає Держава 100 карбованців на місяць; деякі підручники також від Держави; лектори платню одержують від Держави; таким робом від учачого на удержання курсів ніяких коштів не вимагається, а щомісячна платня залишається. Від початку нового 1918/19 шкільного року на учительські посади в межах дорученого мені комісаріату допускатимуться лише учителі, котрі прослухають курси українознавства, або надішлють до канцелярії комісаріату відповідні посвідки українських курсів щодо знання української мови та змоги провадити нею навчання. Маючи на увазі, що в Берестю крім українознавства викладатимуться: кооперація, пасічництво, садівництво, городництво й інші галузі сільського господарства, — пропонується учителям Холмщини, Підляшшя й Полісся звернути свою увагу на ці курси й їхати туди, не зважаючи на сучасні політичні обставини й нез’ясованість щодо Холмщини. З приводу вищезазначеного всім учачим Холмщини, Підляшшя та Полісся (краї, що окуповані німецько-австрійськими військами), які тільки матимуть змогу, пропонується прибути 1 або 6 червня ц. р. (н. ст.) до Києва (Трьохсвятительська вул., будинок ч. 8, мешкання ч. 14). Звідси вони пойдуть до Рівного — до завідуючого реєвакацією вигнанців п. А.Васильчука, а відтіля будуть вислані до Берестя. 1 червня поїде до Рівного одна група, а 6 червня — друга”. Курси відкрилися 5 вересня в Бересті і на їх вписалося 150 учителів. В скорім часі відбулася друга й третя черги учительських курсів. На третю чергу прибуло вже понад 200 учителів (“Вістн. Холм. Губ. Стар.” 1918, ч. 9.)

3 серпня 1918-ого заснувалася в Бересті Учительська Спілка Холмщини, Підляшшя, Полісся й Західної Волині з метою “дбати про культуру й добробут людности й боронити її від польської навали”. До спілки зразу вписалося понад 100 чоловік. 24 серпня делегація Берестейських учительських українських курсів на чолі з комісаром освіти на Холмщині одвідала в Києві міністра народної освіти; вона висловила міністрові подяку за допомогу в справі упорядження перших українських курсів на Холмщині й прохала й надалі не залишати холмсько-підлясько-поліське учительство без моральної та матеріальної піддержки. Міністр відповів за певненням делегації в повній піддержці всіх її побажань, а насамперед обіцяв дати грошову допомогу на реєвакацію учителів до Холмщини. Він дякував учительство за оборону західних кордонів України та за їх патріотичне завзяття.²⁶⁹

Що стосується середньої школи, то Василенко, йдучи по стопах своїх попередників, Стешенка та Прокоповича, держався того погляду що треба насамперед одкривати зовсім нові українські гімназії, а вже потім, коли національний напрям укріпиться серед широких кругів українського громадянства, коли українська мова ввійде в загальний ужиток, тоді вже приступити до переведення старих російських середніх шкіл на українську мову навчання. Українські гімназії почали засновуватись ще весною 1917 року з ініціативи самого громадянства, спочатку по головніших містах України: у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні та інших містах. Ці гімназії були прийняті на державний кошт. Багато з них носили назви українських діячів; так 2-га державна українська гімназія в Києві носила ім’я Кирило-Методієвського Братства, Одеська 6-та гімназія (українізована) носила ім’я М.Драгоманова і т. д. У Києві перед літом 1918 р. було вже три державних українських гімназій. На чолі перших українських гімназій ставали здебільшого відомі українські педагоги, або діячі освіти (у Києві директорами були Гр.Козленко, В.Дурдуковський, І.Власенко, у Харкові М.Плевако, у Чернігові П.Дорошенко, потім А.Верзилів і т. д.), вони були обсажені добрими учительськими силами. Перші акти українських гімназій, перші виступи абітурієнтів (деякі гімназії відкривались одразу в складі усіх 8 клас, приймаючи до старших клас учнів з російських гімназій, котрі кінчати середню освіту хтіли вже в своїй національній школі) приймали характер національного свята й обставлялися певною урочистістю.

269. Вістник, 1918, № 35-36, ст. 511. Також “Вістник Холмського Губерніяльного Старости”, 1918, ч. 2, ст. 3-4.

“Вістник літер., політики й життя” подає (№ 26) за київською “Новою Радою” от такий опис першого випуску учнів української гімназії у Києві:

“Дня 2 червня в клубі “Родина” відбувся урочистий акт з приводу випуску учнів і учениць другої української гімназії ім. Кирило-Методієвського Братства. На акті були: Міністр освіти М.Василенко, болгарський амбасадор проф. І.Шишманов, тов. міністра освіти П.Холодний, директори департаментів Ф.Сушицький і П.Зайцев, ректор Українського Університету І.Ганіцький, І.Стешенко, всі члени педагогічної ради і багато української інтелігенції. Акт відкрив директор вищезгаданої гімназії Г.Козленко, котрий в своїй промові між іншим згадав про тих учнів, котрі полягли геройською смертю за Батьківщину в часи большевицької війни. Для вшанування їх пам’яті всі встали. Далі подав директор в своїй промові коротеньке звіт-млення за цілий рік і наприкінці звернувся до абітурієнтів, закликаючи їх до праці для Рідного Краю. Офіційне звіт-млення за цілий рік відчитав секретар тієї ж гімназії М.Зеров. При кінці звіт-млення Зеров прочитав імена та прізвиська тих учнів, котрих педагогічна рада признавала гідними атестату на укінчення гімназії. Прізвиська учнів отці: М.Баталій, Баньчик, Ю.Величко, Гіба, Гуляницький, Зубрицький, Жубрицький, Н.Іванина, Н.Карван, І.Карван, Р.Король, М.Курило, Іг.Лоський, Лопушанський, Г.Мельник. М.Овраченко, Педа, Сушицький і В.Черняхівська. З дуже добрим поступом скінчили гімназію на право ношення золотої медалі В.Черняхівська і Н.Карван. На ношення срібної медалі заслужив І.Карван. Всі інші учні скінчили гімназію з добрим поступом. Атестати роздавав міністр освіти Василенко, котрий при кінці своєї промови, схарактеризувавши ролю Кирило-Методієвського Братства, пам’яті якого присвячена гімназія, в історії нашого відродження, закликав абітурієнтів у своїй дальшій діяльності свято берегти заповіді Братства. Від імени учнів відповідав Н.Іванина. По скінченні офіційної частини акту національний хор під орудою проф. гімназії О.Приходька виконав музичні твори бувшого учителя цієї гімназії О.Стеценка. По акті запрошені гості взяли участь в комерсі, де вітали абітурієнтів директори І.Стешенко, першої і третьої української гімназії В.Дурдуковський і І.Власенко, представники громадянства й батьків. Вислухано листовне вітання від бувшого міністра освіти Прокоповича.”

Після більших міст почали утворюватися українські гімназії по менших повітових містах і навіть по селах. Протягом тільки одного літа 1918 р. було відкрито 54 українські гімназії (на Київщині 18, на Поділлі 6, на Харківщині 5, на Катеринославщині 3 і т. д., див. “Вістник політ, літ. і життя”, 1918, № 31, ст. 463). З початком 1918-19 шкільного року було відкрито 50 державних українських середніх шкіл (40 гімназій і 10 реальних шкіл), з них 1 в Києві, в Одесі, в Харкові, Кам’янці, Полтаві (гімназія імени Котляревського), Чернігові, Єлисаветі, Херсоні, Борисовці (Курщина), Малині, Липовці, Ржищеві й Чигирині (всі 4 на Київщині); Тростянці, Винниці, Хмільнику, Вороновці, Окниці й Ольгополі (всі на Поділлі); Тоголеві, Вороніжі (обидві на Черніговщині); Веселих Тернах (Катеринославщина), Кременці (Волинь); Андріївці (Таврія), в селах Драбові, Веремієвці, Вел. Буроміці, Мойсінцях, Чорнобаях, Ірклієві, Білоусовці (всі на Полтавщині) та інш. містах і містечках.²⁷⁰ Навіть на далекій північно-західній окраїні – в Кобрині на Гродненщині місцеву жидівську гімназію перетворено в українсько-жидівську з українською викладовою мовою (“Вістник Холмського Губ. Староства”, 1918, ч. 8).

Усього наприкінці Гетьманського періоду української державности було відкрито коло 150 українських гімназій. Міністерство призначало від себе кошти на допомогу тим українським гімназіям, які відкривалися на кошти земського або міського самоврядування. Так, законом від 3 вересня Рада Міністрів ухвалила на цю мету 400 000 карб.²⁷¹

Для української національної свідомості й піддержання незаможних талановитих учнів Міністерство перевело через Раду Міністрів закон про заснування з 1 липня 1918 р. при середніх загальноосвітніх школах 350 стипендій для незаможних учнів української національності. Цим стипендіям було надано імена українських письменників і діячів: Гр.Сковороди, Ів.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського, Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, Марка Вовчка, Ол.Стороженка, Ів.Нечуя-Левицького, Ст.Руданського, М.Старицького, Б.Грінченка, М.Драгоманова, Ів.Франка, М.Павлика, Із.Карпенка-Карого, М.Кро-

270. “Відродження”, 1918, № 127, ст. 6-та.

271. “Державний Вістник”, 1918, № 45.

півницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Лисенка, П. Чубинського, В. Антоновича, П. Житецького, Гр. Шерстюка, К. Михальчука і Ол. Русова. 6 серпня цей закон був затверджений Гетьманом разом з асигнуванням на цю мету 77 500 карбованців.²⁷²

Залишаючи поки що старі російські середні школи при російській мові навчання, Міністерство провело 1-го серпня через Раду Міністрів Закон про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах. Ось текст цього закону:

“1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова й література, задля чого визначається не менше трьох годин тижнево в перших 5 класах, а в двох останніх класах не менше 2 годин, та географія й історія України, задля яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2 останніх класах кожної школи.

Примітка: години на викладання тих предметів повинні бути установлені в кожній школі без побільшення загальної кількості лекцій існуючої до цього часу, згідно з розпорядженням міністерства для кожного типу школи.

2. По всіх хлоп'ячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладаються зверхштатні посади учителя географії та історії України.

3. Штатним учителям української мови та літератури, які мають не менше 12 годин тижнево, та зверхштатним учителям географії та історії України, які мають не менше 6 годин того або іншого предмету, належать всі права, якими користуються учителі штатні чи зверхштатні того чи іншого типу школи щодо платні, пенсії та правного становища.

Примітка: Коли б вчителі української історії та географії мали також не менше 12 лекцій, тоді вони стають штатними учителями того предмету.

4. Кредити на утримання посад названих учителів беруться з тих же коштів, на які утримується та чи інша школа.

5. Посади штатних учителів української мови і літератури і зверхштатні посади учителів географії та історії України обсаджують особи, що мають для навчання в даному типі школи відповідний освітній ценз.

6. Школи з українською мовою цьому закону не підлягають по пунктах 1, 2, 3, 4 і 5.

7. Всі учителі української мови та літератури, української історії та географії запрошуються і затверджуються згідно з законом для кожного типу школи.

8. Навчання історії України може бути доручено і вчителю загальної історії, а географії України – вчителю загальної географії, також тільки з відповідного затвердження.

9. Викладання української мови, історії та географії України починається з початком 1918-1919 шкільного року.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Міністр Народної Освіти та Мистецтва М. Василенко.”²⁷³

Предметом особливої уваги Василенка, як міністра освіти, було високе українське шкільництво. Тут, так само як і в справі з середніми школами, міністр держався погляду, що треба закладати нові високі українські школи, залишаючи тимчасово старі російські університети й заводячи в них поки що катедри українознавства. З доручення міністра народної освіти при міністерстві заснувалася під головуванням академіка В. Вернадського комісія в справі вищих шкіл і наукових інституцій. До цієї комісії ввійшли як члени проф. М. Сумцов, проф. Д. Багалій, проф. Шапошників, проф. В. Лучицький, проф. Де-Мети, проф. Спекторський, представник департаменту вищої школи й приват-доцент Личков, яко секретар. Комісія поставила перш за все питання про перетворення Народного Українського Університету у Києві в Державний Український Університет. Вже з 1 липня почала переводитись реорганізація і 17 вересня Рада Міністрів ухвалила Закон про перетворення Українського Народного Університету в Київський Державний Український Університет:

272. “Державний Вістник”, 1918, № 33.

273. “Державний Вістник”, 1918, № 32.

“1. З першого липня 1918 року Київський Український Народний Університет, який відкрито п'ятого жовтня 1917 р. в складі трьох факультетів, перетворити в Київський Державний Український Університет в складі чотирьох факультетів: Історично-Філологічного, Фізично-Математичного, Правничого й Медичного.

2. Викладовою мовою в Київському Державному Українському Університеті є мова українська.

Примітка: По проханню факультетів з дозволу Міністра Народної Освіти в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою.

3. Всі студенти Київського Українського Народного Університету залічуються в студенти Київського Державного Українського Університету, з зарахуванням прослуханих предметів та складених іспитів.

Вільні слухачі Київського Українського Народного Університету залічуються також вільними слухачами Київського Державного Університету.

Примітка: 1. Всі студенти, які не мають “атестатів зрілості”, мусять представити цей атестат до часу одержання диплому, без чого диплом не видається.

Примітка: 2. Новий прийом студентів переводиться згідно з правилами, однаковими для других Державних Університетів України.

4. Особи, що входили в склад факультетських зібрань Історично-Філологічного, Фізично-Математичного й Правничого факультетів Київського Українського Народного Університету до 1-го липня 1918 року, входять в склад початкових факультетських зібрань відповідних факультетів Київського Державного Українського Університету як: 1) професори, коли вони мають ступінь не менше магістра або звання ад'юнкта спеціальних шкіл, 2) виконуючі посаду професорів, коли вони мають звання приват-доцента російських університетів.

Примітка: Особи, які не мають учених степенів, не можуть бути допущені до навчання в Університеті.

5. До видання нових статутів і штатів Державних Українських Університетів поширити на Київський Державний Український Університет силу загального статуту та штатів російських університетів із 23 серпня 1884 року з пізнішими до них додатками та змінами і на нижчелідоючих загальних підставах:

а) Початковий склад факультетських зібрань Історично-Філологічного, Фізично-Математичного та Правничого факультетів Українського Київського Державного Університету складають особи, зазначені в арт. IV цього закону п. п. 1 і 2.

б) Початковий склад Медичного факультету — з декана та професорів разом не більше вісьмох осіб (залічуючи до цього й декана) — призначається Міністром Освіти.

в) Тимчасово, протягом п'ятих років з дня затвердження цього закону до виконання обов'язків по посадах екстраординарних професорів на зазначених в арт. 1 факультетах можуть бути обрані особи, що склали іспити на ступінь магістра і викладали в званні приват-доцента одного з російських та українських університетів не менше трьох років; скорочення цього строку дозволяється в порядку, зазначеному в статті 499 статутів Наукових Установ та Шкільних Закладів (“Свод Законів”, т. XI. ч. 1, вид. 1893 р.). Протягом того ж часу до виконання посад ординарного та екстраординарного професора можуть бути обрані українські та російські вчені, які мають ступінь доктора одного з закордонних університетів та відомі своїми вченими трудами, а також лекторською діяльністю в тих університетах.

д) Міністрові Освіти, по проханнях факультетів, доручається кожен рік командувати з науковою метою з складу лекторського персоналу Київського Державного Українського Університету осіб, які прослужили в Університеті не менше 2 років, на строк не більше, як одно або два півріччя; правом на це, з обов'язком представити справоздання, користується й кожний професор раз на п'ять років.

е) Хто одержить зазначену в попереднім (д) пункті командировку, той захоче усе належне по займаемій посаді утримання; але ж не користується іншими видами командировочної платні, яка встановлена Статутом про службу по призначенні від Правительства (Свод Зак., т. III, гл. III, арт. 606, вид. 1896 р.). Відповідні кошти асигнуються щороку по сміті Міністерства Народної Освіти та Мистецтва.

б. Доручити Міністрові Освіти прохати, починаючи з 1919 року, кредити на будівання та оборудування помешкань Державного Університету.

Примітка: Тимчасово Київський Державний Український Університет має користуватися помешканнями вищих та середніх шкіл міста Києва з дозволу Міністра Освіти та по згоді з Радами тих шкіл.

7. Для вибору місця будівництва помешкань Університету, рівно ж для вироблення плану будівництва та переведення роботи по будівництву помешкань і їх обладнанню, доручити Міністрові Освіти заснувати “Комітет будівництва помешкань Університету”.

В склад Комітету входять: Правління Університету, представники від Міністерства Фінансів, Державного Контролю, Архітектор-Будівничий, а також окремі особи, участь яких в Комітеті буде визнана Міністром Освіти корисною та бажаною. Завідуючі окремими Інститутами та науково-допомоговими установами Київського Державного Українського Університету запрошуються в засідання Комітету з правом рішачого голосу по питаннях, що до їх торкаються. Комітет працює на підставах окремого Статуту, який виробляється самим Комітетом та затверджується Міністром Освіти по згоді з Міністром Фінансів та Державним Контрольором.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб,
Міністр Освіти М.Василенко”.²⁷⁴

Комітет, на чолі якого став голова Управління в справах Мистецтва і Національної Культури П.Я.Дорошенко, зупинився на думці вжити під розташування університету величезний комплекс будинків б. Артилерійської Школи, майже зовсім докінчених. Окрім великого головного будинку (найбільшого в цілім Києві) тут було ще п'ять великих і 15 менших корпусів і величезна площа землі в 26 десятин, де можна було з вигодою розмістити всі університетські інституції, улаштувати ботанічний сад, власну електричну станцію і т. д. Одинок незручність була в тому, що місцевість ця була вже поза містом; але за те тут був повний простір для утворення спеціального “університетського міста”, сюди була проведена лінія електричного трамваю, а головне — можна було цілком певно сподіватись, що столичне місто України, невпинно поширюючись, скоро досягне своїми будівлями університетської садиби й вона опиниться не поза містом, а на краю його так, як це сталося з Політехнічним Інститутом в Києві, збудованим в 1909 р. Зважаючи всі вигоди обширного і зручного помешкання, Комітет зупинився на будинках б. Артилерійської Школи, дістав згоду від Військового Міністерства на уступку цих будинків і санкцію від Міністерства Освіти й Гетьмана. Було спішно приступлено до закінчення внутрішнього влаштування головного корпусу і 22-го жовтня в ньому відбулося урочисте відкриття Університету. В розпорядження Університету було асигновано з 1 липня 1918 р. до 1 січня 1919 р. 1 375 000 карбованців.

Наказом Міністра Освіти 12 серпня 1918 року за № 1 було затверджено з 1 липня 1918 р. професорами Київського Державного Українського Університету такі особи:

А) По Історично-Філологічному факультету:

Штатним ординарним професором: 1. Архієпископ Алексій, б. ординарний професор Казанської Духовної Академії, доктор церковної історії, по кафедрі історії церкви. Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 2. Григорій Павлуцький, заслужений ординарний професор Університету св. Володимира, доктор історії мистецтва, по кафедрі історії мистецтва. 3. Андрій Лобода, вик. посаду ординарного професора Ун-ту св. Володимира, магістр російського письменства, по кафедрі російського письменства і мови. 4. Микола Грунський, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор слав'янської філології, по кафедрі російської мови й письменства.

Виконуючими обов'язки екстраординарних професорів:

5. Олександр Лук'яненко, професор Ун-ту св. Володимира, магістр слав'янської філології, по кафедрі слав'янської філології. 6. Василь Зінківський, вик. посаду екстраординарного професора Ун-ту св. Володимира, магістр філософії, по кафедрі філософії. Штатними виконуючими посаду екстраординарних професорів: 7. Іван Огієнко, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по кафедрі української мови. 8. Феоктист Сушицький, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по кафедрі українського письменства.²⁷⁵ 9. Олександр Грушевський, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по кафедрі історії України. Виконуючий обов'язки лектора грецької мови: 10. Микола Пахаревський, штатний лектор грецької мови в Університеті св. Володимира.

274. “Державний Вістник”, № 41.

275. Родився 1883 року, помер 1920.

Б) По Фізично-Математичному факультету:

Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 1. Дмитро Граве, заслужений ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор математики, по кафедрі математики. 2. Іван Ганицький, ординарний професор Київського Політехнічного Інституту, ад'юнкт прикладної механіки, по кафедрі математики. 3. Володимир Лучицький, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор геології і мінералогії, по кафедрі кристалографії, мінералогії і петрографії. 4. Сергій Кушакевич, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор зоології. 5. Йосип Косоногов, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор фізики, по кафедрі фізики. 6. Володимир Плотников, ординарний професор Київського Політехнічного Інституту, доктор хімії, по кафедрі хімії.

Штатним екстраординарним професором: 7. Віктор Дубянський, б. екстр. професор Варшавського Політехнічного Інституту, магістр геології й мінералогії, магістрант географії, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по кафедрі географії. Штатними в. п. екстраординарних професорів. 8) Федір Швець, приват-доцент Дорпатського Ун-ту по кафедрі геології з палеонтологією. 9. Михайло Кравчук, приват-доцент Ун-ту св. Володимира по кафедрі математики.

В) По Правничому факультету:

Штатним ординарним професором: 1. Михайло Туган-Барановський,²⁷⁶ б. ординарний професор Петроградського Ун-ту, доктор політичної економії, по кафедрі політичної економії. Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 2) Богдан Кістяковський, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор громадянського права, по кафедрі громадянського права.²⁷⁷ Виконуючим обов'язки екстр. професора: 3) Федір Мищенко, орд. професор Київської Духовної Академії, магістр церковного права, по кафедрі церковного права. Виконуючим посаду екстр. професора: 4) Сергій Веселовський, доцент Київського Політехнічного Інституту, по кафедрі статистики.

Міністр Освіти М. Василенко.²⁷⁸

14 серпня за № 2 був виданий другий наказ Міністра щодо управи Університету:

“Затверджуються з 14 серпня 1918 року до перевиборів професори Київського Державного Українського Університету.²⁷⁹”

1. В. о. ординарного професора Іван Ганицький — ректором Університету. 2. В. о. екстраординарного професора Феоктист Сушицький — проректором Університету. 3. В. о. ординарного професора Григорій Павлуцький — деканом Історично-Філологічного факультету. 4. Ординарний професор Михайло Туган-Барановський — деканом Фізично-Математичного факультету.

Управляючий Міністерством Народньої Освіти й Мистецтва, сенатор М. Василенко”.

Того ж 15 серпня наказом № 3 було обсаджено й кафедри Медичного факультету:

“З 1 липня 1918 року призначаються:

1. Приват-доцент Ун-ту св. Володимира доктор медицини Авксентій Корчак-Чепурківський ординарним професором Київського Державного Українського Університету по кафедрі гігієни і, до перебрання у вересні, деканом медичного факультету того ж Університету. 2. Ординарні професори Ун-ту св. Володимира доктор медицини Володимир Костянтинович і Антон Тржецієвський виконуючими посаду ординарних професорів Київського Державного Українського Університету по кафедрам: перший — патологічної анатомії, а другий — фармакології. 3. Приват-доц. Ун-ту св. Володимира, доктор медицини Марко Нещадименко і пр.-доцент того ж Ун-ту Євген Черняхівський виконуючими посаду екстраординарних професорів Київського Державного Українського Університету по кафедрам: перший — загальної патології з бактеріологією, а другий — клінічної хірургії. 4. Виконуючі посаду просекторів Ун-ту св. Володимира Олександр Черняхівський та Микола Вовкбой виконуючими посаду екстраординарних професорів Київського Державного Українського Університету: перший — по кафедрі гістології, а другий — по кафедрі нормальної анатомії.

276. Родився 1865 р., помер 1919.

277. Родився 1868 р., помер 1920.

278. “Державний Вістник”, № 44.

279. У вересні було вибрано ректором Університету проф. Ф. Сушицького, а проректором проф. Ф. Швеця.

Примітка: проф. Корчак-Чепурківський призначається на умовах, які зазначено вище, деканом факультету з 14 серпня 1918 року.

Управляючий Міністерством Народної Освіти й Мистецтва сенатор М.Василенко.” (“Державний Вістник”, № 45.)

6 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Державного Українського Університету в його власній помешканні. Це відкриття мало характер великого національного свята. На свято прибули представники Українського Правительства, чужоземних держав, професори високих шкіл, студентство й сила публіки. Свято розпочалось молебнем, відправленим о.В.Липківським. Після молебня прибув Гетьман, зустрінутий співом національного гімну. Він зайняв приготоване для нього місце на окремому підвищенні й прочитав жаловану Грамоту про відкриття Університету й передав її на руки ректорові Т.Сушицькому. Текст грамоти був такий: “Грамотою цією ознаймуємо всім тим, кому про це відати належить, а особливо Пану міністру освіти, панам ректору, професорам і студентам, що Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет в складі всіх чотирьох факультетів. Призиваючи Боже благословення на це нове огнище народної освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу.”

Після прочитання Грамоти Гетьман звернувся до присутніх професорів, студентів та гостей з такою промовою: “Панове! В сьогоднішній день, коли ми кладемо найбільшу основу української культури й науки, ми повинні перш за все з вдячністю згадати про тих історичних діячів, які у свій час також прямували до цієї високої мети. Імена гетьманів: Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи, як побірників і заступників народної освіти на Україні, повинні назавжди залишитись на сторінках історії українського національного самопізнання. З свого боку йдучи тим самим шляхом, я обіцяю доложити всіх сил своїх для того, щоб допомагати розвитку й процвітанню цього нового храму науки. З сердечним привітом звертаюся до Вас, панове професори і студенти, і од щирого серця бажаю Вам успіху у Вашій роботі.

“Панове професори! В Ваші руки передає правительство Вищу освіту української молоді, цього цвіту всього нашого народу. В цій великій справі, я певен, Ви будете кермуватись широкими гуманними цілями, памятаючи, що наука єсть всесвітнє надання всього людського генія, всієї людської культури. Отже тому не повинно бути на цьому полі місця для вузької національної нетерпимости; навпаки — все велике, що зроблено вченими мужами як у Західній Європі, так і в Росії і те, що вони зроблять в потомні часи, повинно бути також і Вашим придбанням. Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнілі національної свідомості українського народу. Я певен, що ваш молодий університет зрівняється незабаром по своїм науковим успіхам зі своїми старшими братами на заході і сході.

Панове студенти! Закликаючи Вас до наукової праці, я вважаю своїм обов'язком зазначити одно важне питання: наша доба єсть добою великих соціальних реформ. Але ми бачимо також, як ці ідеї, коли їх фальшиво зрозуміти, ведуть до нечуваних страхіть, до руїни культури та цивілізації, до повного знищення свободи особи. Тільки на основах науки, на основах державности та принципі індивідуальної свободи — можливий соціальний поступ людськості.

Твердо вірю, що в стінах цього університету Ви станете на цих основах і, вступивши в життя, Ви зробитеся оборонцями законности й справжньої свободи особи, і діяльність Ваша послужить для процвітання та добробуту народу українського й нашої дорогої України”.

Грамоту й промову Гетьмана вислухала двохтисячна аудиторія стоячи, і вкрила гучним “Слава!”. Хор ще раз виконав “Ще не вмерла Україна.”²⁸⁰ Потому виступив міністр освіти, сенатор М.Василенко, і звернувся до Гетьмана з промовою: “Ясновельможний Пане Гетьмане! Серед бурхливих подій нашого часу, коли ллється багато крові, коли руйнуються здобутки культури, Ви, Пане Гетьмане, привели до життя Український Державний Університет”. Зазначивши далі значіння великої французької революції в розвитку національної самосвідомості народів Європи, міністр зауважив, що з того часу починається національний рух українців га-

280. “Відродження”, 1918, № 154 від 8 жовтня.

лицьких і наддніпрянських. Наслідком національної самосвідомості явилось утворення Українського Державного Університету. Цей університет виріс з народного університету. “Ви, Пане Гетьмане, — казав промовець, — пішли назустріч народнім бажанням, і народній університет перетворено в університет державний... Його зріст буде зв’язано з розвитком Української Держави. Університет утворено в Києві, осередку української культури, осередку українського національного життя. Там, на другій горі, університет Св. Володимира!” — підкресливши значіння університету св. Володимира для колишнього українського національного життя, міністр висловив надію, що обидва ці огнища культури будуть спільно працювати над підвищенням добробуту людности України.

Після міністра М. Василенка виступив з промовою ректор університету проф. Т. Сушицький: “Ясновельможний Пане Гетьмане! Київський Український Державний Університет щиро дякує Вам за вашу жаловану грамоту! Дозвольте мені пригадати, що ми тут одкриваємо перший український університет завдяки Вашій допомозі. Коли Народній Український Університет дійшов до думки, що не личить українському народові мати лиш “народній” університет, що не личить йому залишатись лише недержавним огнищем української культури, коли постало питання, чи знайдеться місце, де б міг притулитись український державний університет, Ви, Ясновельможний Пане Гетьмане, підтримали нас. Ви пішли назустріч нашим домаганням і університет було забезпечено помешканням. Вам наша щира подяка! Ви підтримуєте нас і в других справах. Ми дуже раді, що Ви своєю присутністю вшанували перший день життя Університету і сподіваємось, що ми тут зустрічаємо Вас не востаннє. Ми не можемо похвалитися своїм улаштуванням, але ж 3 000 студентів, з яких 99 % — українці, це ж такий національний моноліт, і це дає нам надію на успіх і велике значіння нашої майбутньої праці. Дозвольте ж мені од Ради професорів і од студентства щиро подякувати Вам за все зроблене для нас і вітати Вас в цей великий день життя першого на всьому світі українського університету. Нехай живе Ясновельможний Пан Гетьман!” Уся зала задрижала од вигуків “Слава!”, і під ці вигуки та під спів кантати “Живи, живи Україно” Гетьман залишив залу, розписавшись перед відходом у книзі почесних гостей.²⁸¹ Після того продовжувалася далі офіційна програма відкриття: промови і привіти. Серед промов зробила велике враження коротка промова представника галицьких українців, члена австрійського парламенту, д-ра Л. Цегельського: “Переповнене моє серце почуттям радості і тріумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будуччину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе, цим вирішиться доля й нашого університету у Львові, ми його дістанем! Я бажаю, щоб Ваш університет, світоч науки, розвивався і цвів і щоб його проміння йшло на всю Україну і щоб Україна жила і розвивалася, поки роду людського!” Свято закінчилось знову співом національного гімна й студентської пісні “Gaudeamus igitur”.

Цікаво, яке враження зробило це свято на чужинців. Ми саме маємо звіт присутнього на святі в числі інших чужоземних представників (посли німецький, австро-угорський, болгарський, турецький, фінляндський та інші) військового аташе при австро-угорському посольстві генерала графа Спанокі, де він подає свої враження з свята. “Вчора я був присутній при урочистому відкритті першого українського університету. Слідуючі українські університети мають бути засновані в Харкові, Катеринославі, Кам’янці-Подільському й Одесі.

Це перший раз, що я бачив тут дійсно тепле й велике національне зібрання. Саме місто Київ і все громадянство в святі відкриття участі не взяли, як це буває звичайно в інших країнах в таких важливих випадках. Для цього вони ще не мають справжнього почуття. Але за те клас людей, яких би я міг назвати малозаможньою інтелігенцією в краю, заманіфестував своє визнання віри — приналежність до української нації. І тому, що ці круги населення по всіх країнах, де дуже напружена політична боротьба, виступають як головні і здебільшого переможні борці за національну ідею, то вчорашньому дню треба надати велике значіння в розвитку української державности.

Гетьман був всіма дуже сердечно привітаний. Шлях від нього до національних і демократичних партій, як ми могли це бачити, робиться усе вільнішим.

281. “Відродження”, 1918, № 154.

Найголосніше зустрінутий був провідник Національно-Демократичного Союзу Володимир Винниченко. Він був міністром-президентом молоді України від вересня 1917 р. до кінця 1917 р. Він є поміркований націонал-демократ і завзятий ворог соціалістів-революціонерів. Він робить враження інтелігентної й енергійної людини.

Було, як звичайно в таких випадках, багато промов. Узяв слово й ректор російського братнього (в оригіналі "Schwester-Universität") університету в Києві. Це знак, що національна терпимість ще стоїть в програмі українських націонал-демократів.:

Національне питання, видко, тратить своє первісне радикал-соціяльне загострення. Партії помітно зближаються з консервативним Гетьманом і приступають до співробітництва з ним.

Якщо справа піде таким шляхом хоч кілька років, то ми справді читатимемо в географії Європи про Українську Державу". (Донесення ген. Спанокі 7 жовтня 1918 року, ч. 1614 на ім'я К. у К. Агтееoberkomando)

Скоро по відкритті Київського Державного Українського Університету було відкрито Державний Український Університет в Кам'янці-Подільському. Того самого дня 17 серпня 1918 р. коли було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом закон про заснування університету в Києві, було ухвалено на Раді Міністрів і затверджено Гетьманом Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Ось текст цього закону:

"1. Заснувати з 1 липня 1918 р. в місті Кам'янці-Подільському Державний Український Університет в складі чотирьох факультетів, причому в 1918 році відкрити в цьому університеті факультети Історично-Філологічний та Фізично-Математичний з двома відділами — Математичним та Природничо-Історичним.

2. Відкрити цей Університет, поки будуть видані нові устави й штати Українських Університетів, на підставі сили загального статуту і штату російських університетів 23 серпня 1884 року з тими доповненнями і змінами, що потім до них були видані, а також на підставі слідуючих правил:

а) викладовою мовою в Кам'янець-Подільськiм Державнiм Українськiм Університетi є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу Міністра Народньої Освіти, в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою.

б) Перший ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, перші декани факультетів, а також увесь склад професорів першого курсу призначається Міністром Народньої Освіти; в такий же спосіб закладаються й два другі факультети Кам'янець-Подільського Університету.

в) Тимчасово, протягом п'яти років з дня оголошення цього закону, для виконання посад екстраординарних професорів в Кам'янець-Подільському Університеті можна обирати осіб, що склали іспит на ступінь магістра й вели навчання в російськiм чи Українськiм університетi не менше трьох років; скорочення цього часу дозволяється порядком статті 499 Статуту Вчених Установ та Шкільних Закладів. (Свод з.т.ХІ, ч. 1, вид. 1893 року). Протягом того ж часу можна обирати для виконання посад ординарного і екстраординарного професорів українських або російських вчених, що мають ступінь доктора закордонного університету та відомі своїми вченими працями, а також педагогічною діяльністю в цих університетах.

г) Провадження на зазначених в розділі I факультетах іспитів на вчені ступіні магістра або доктора та надання цих ступенів дозволяється Раді та факультетам Кам'янець-Подільського Університету тільки після повного сформування їх в складі всіх курсів.

д) Міністрові Народньої Освіти, по проханнях факультетів, доручається щороку посила-ти з науковою метою на одне або два півріччя з складу професорського персоналу Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету осіб, що прослужили в цiм Університетi не менше двох років; правом цим, з обов'язком подати справоздання, користується кожний професор раз на п'ять років. Хто буде післаний в таку командировку, той захоче усе належне по посаді утримання і крім того одержує одноразово половину належної йому за час командировки основної службової платні, але за те він не користується іншими статтями командировочного утримання, що зазначені статутом про службу по призначенню від уряду (Свод Зак. т. III, гл. III, п. 606, вид. 1896 р.). Відповідні кошти асигнуються щорічно по сміті Міністерства Народньої Освіти та Мистецтва.

е) На Історично-Філологічному факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету заснуються на загальних підставах дві катедри; одна польської, друга єврейської літератури й історії.

3. Доручається Міністрові Народної Освіти, починаючи з 1919 року, випрошувати кредити, необхідні на будівництво Університету, в міру дійсної потреби.

4. Провадження праці по збудуванню будинків Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету і упорядкування їх накласти на Комісію по збудуванню Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. До складу цієї Комісії належать такі особи: 13 представників Кам'янець-Подільського Міського Самоврядування, 5 представників Подільського Земства і 3 представника громадських та вчених закладів міста Кам'янця-Подільського, а також правління Університету і будівничий будинків його. Крім того, з дозволу Міністра Народної Освіти, Комісія має право кооптувати в свій склад осіб, працю яких вона визнає корисною для діла. Завідуючі окремими закладами та науково-допоміжними установами Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету запрошуються в засідання Комісії по питаннях, що їх торкаються, з правом рішального голосу. Комісія працює на основі окремого статуту, затвердженого Міністром Народної Освіти по згоді з Міністром Фінансів та Державним Контрольором. Комісія по згоді Міністра Народної Освіти визначає чергу потрібних робіт. Головою Комісії є Ректор Кам'янець-Подільського Університету.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Міністр Народної Освіти та Мистецтва М. Василенко.²⁸²

Ректором Кам'янецького Університету призначено професора Івана Огієнка. До складу професорів і доцентів Кам'янецького Університету ввійшли українські професори і вчені з різних наукових осередків України: В.Біднов (Катеринослав), Ів.Любарський (Київ), М.Васильківський (Київ), М.Хведоров (Катеринослав), М.Столяров (Харків), П.Клименко (Київ), П.Клепацький (Одеса), К.Широцький (Петербург), Л.Білецький (Київ), М.Чайківський (Львів), М.Плевако (Харків), А.Малиновський (Київ), П.Бучинський (Одеса). Запрошено було ще кількох учених, між іншим, Ів. Крип'якевича й В.Кучера зі Львова, але вони не змогли потім прибути через зміну політичних обставин.

22 жовтня відбулося урочисте відкриття Університету в Кам'янці в тимчасово відступленому помешканні Технічної Школи. З Києва прибув спеціальний поїзд з делегатами, на чолі яких був представник особи Гетьмана генерал Лібов. Сам Гетьман не міг прибути через дуже важні справи, які відбувалися саме тоді в Києві — зміна Кабінету міністрів. Прибуло багато гостей, між іншим, з Галичини й Буковини. Приїхав на свято й ректор сусіднього Чернівецького Університету. Багато закордонних Університетів прислало свої привітання. Від імени Міністерства Освіти відкрив університет товариш Міністра Освіти П.Холодний. Генеральний хорунжий Лібов прочитав грамоту Гетьмана, на яку тов. міністра освіти Холодний відповів промовою: "Високоповажаний Пане Отамане! Просимо Вас передати його Світлості Панові Гетьманові вислів найщирішої подяки за те щире, доброзичливе відношення, яке завжди Ясновельможний Пан Гетьман виявляє до справ освітніх. За короткий час уже вдруге ми маємо нагоду вислухати грамоту про відкриття найвищої просвітної інституції — університету, один раз у стольному Києві, вдруге тут, на політичній грані, що проходить по живому тілу українського народу. Несчасливі історичні події XVII віку знесли Україну, чужа культура її приспала. Від вибухів гармат всесвітньої війни, від гуркоту, що зчинився, коли завалилася самодержавна Росія, прокинулася козака мати, обідрана, боса й темна. За 250 років чужого панування позбулися ми тих скарбів, що придбали предки наші. Тільки невтомна праця на полі нашої культури, котрої гаслом було навчитися чужому, не цураючися свого, виведе вас на добру путь, на той шлях, на котрому поборемо темноту нашу". І далі п. Холодний вітав професорів і студентів, бажаючи їм успішної праці для добра української культури. Вітав і Подільську Землю, дякуючи їй за працю по утворенню найкращих умов для існування молодого університету. ("Вістник Холмського Губ. Староства", 1918, № 9).

282. "Державний Вістник", № 41.

До Кам'янецького Університету зразу ж вписалося понад 1000 студентів.

Одночасно з урочистим святом відкриття в Києві Державного Українського Університету відбулося того ж 6 жовтня відкриття Українського Історично-Філологічного факультету в Полтаві, заснованого місцевою "Просвітою" при матеріальній допомозі Земства. На це відкриття Гетьман і Міністр Освіти прислали дуже тепло зредаговані телеграми. Було багато гостей і привітів. Деканом факультету вибрано професора Харківського Університету Е.Черноусова. В склад лекторів ввійшли професори Харківського Університету Д.Багалій, М.Сумцов, С.Кульбакин, Ф.Шміт, В.Веретенников, доценти А.Гриневиц, М.Таранущенко, В.Щербаківський та інші. Студентів вписалося 162, вільних слухачів 44.²⁸³

Задля підготовки нових українських наукових сил було утворено 30 стипендій молодим ученим, які мали виїздити для удосконалення в своїм фаху за кордон. Задля цього Рада Міністрів ухвалила фонд в 150 000 карбованців.

Відкриваючи нові українські високі школи, правительство мало на увазі, щоб і по старих російських університетах було заведено дисципліни українознавства. На одному засіданні Ради Міністрів було ухвалено закон про заснування 31 липня 1918 року в університетах Київському, Харківському й Одеському по чотири катедри українознавства: української мови, укр. літератури, української історії й історії українського права, а також двох кафедр в Ніжинському Історично-філологічному Інституті; української мови й письменства і української історії.²⁸⁴ Варто тут згадати, що в приватному російському університеті, заснованому в Катеринославі влітку 1918 р. було засновано дві кафедри з викладами українською мовою, на які запрошено місцевих учених професорів В.О.Біднова і Д.І.Яворницького (див. В.Біднов: Перші два академічні роки Кам'янецького Університету, "Літературно-Науковий Вістник", 1928, кн. XI. ст. 233-234).

Вже в початку літа 1918 року було приступлено до праці по підготовленню організації найвищої національної інституції — Української Академії Наук. Ще в квітні 1917 року питання про заложення Академії Наук було підняте на засіданні Українського Наукового Товариства в Києві.²⁸⁵ Але сприяючі обставини для зреалізування цієї думки наступили лиш з постановням Української Держави. Міністерство Народної Освіти в травні 1918 року зараз же по сформуванні Гетьманського Уряду взяло на себе почин для того, щоб це національне і державне завдання здійснити (див. "До Ради Міністрів Української Держави од Міністра Народної Освіти та Мистецтва пояснююча записна до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві", Київ, 1918, ст. 4-та). В червні була утворена спеціальна "Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук в Києві". Головою цієї Комісії призначено ординарного академіка Російської Академії Наук В.Ів.Вернадського. На членів Комісії запрошено проф. Д.Багалія, проф. Ф.Вовка, проф. М.Грушевського, проф. М.Кашенка, проф. Б.Кістяковського, проф. Йос.Косоногова, проф. А.Кримського, проф. В.Іконникова, проф. Гр.Павлуцького, акад. В.Паладина, акад. В.Перетца, проф. Е.Спекторського, проф. О.Сперанського, проф. Ст.Тимошенка, проф. Ев.Тимченка, проф. М.Туган-Барановського, проф. А.Тутковського, проф. М.Сумцова і С.Франкфурта. Із запрошених осіб проф. Грушевський не дав ніякої відповіді на записки, акад. Іконников та Паладин і проф. Сумцов не змогли взяти участі в праці Комісії через хворість. Проф. Хв.Вовк помер в дорозі на Україну з Петербургу. Не прислало своїх представників запрошене до участі в Комісії Наукове Товариство ім.Шевченка у Львові. Решта зазначених вище осіб взяла участь в працях Комісії; з них професори Е.Тимченко, А.Тутковський і Гр.Павлуцький являлись представниками Українського Наукового Товариства в Києві. Секретарем Комісії був В.Л.Модзалевський, помічником його В.К.Демянчук. На потреби Комісії Рада Міністрів ухвалила фонд в 200 000 карб.

Відкриваючи 9 липня 1918 р. перші збори Комісії, Міністр Освіти М.Василенко сказав промову, в котрій підкреслив, що "утворення Української Академії Наук має велике національне значіння, бо ще й досі є багато людей, які скептично й з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважа-

283. «Вістник», № 42.

284. Ibidem, ч. 40.

285. Наукове Товариство дістало спеціальну допомогу з державних коштів, з особливого фонду в 124 780 карб. — "на тимчасову допомогу різним інституціям в справі поширення української культурної праці".

ють можливим розвиток української мови й науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його — це “свята святих”, для тих утворення Академії Наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим завданням.²⁸⁶

Голова Комісії, акад. В.Вернадський, в своїй промові зазначив, що Українська Академія Наук своїм складом і організацією повинна стояти на висоті тих умов, які ставляться статутом всесвітньої спілки академій; “витворюючи Українську Академію Наук, треба рахуватись з тим, що праця Української Академії Наук, яка стоятиме на такому рівні, повинна опріч своєї всесвітньої ваги задовольняти важливі національні, державні й місцеві життєві вимоги”. Державна вага Академії виявляється в тому впливі, який її праця повинна мати на підвищення виробних сил країни; тяжке становище України в наслід війни й революції вимагає напруження всіх духовних і фізичних сил, щоб знайти вихід з найбільших труднощів життя. Треба піднести виробні сили Держави, знайти нові сили природи, використати правильним і повним способом старі. Через широку дослідчу працю неодмінно треба хутко збільшити вагу для України природних її багатств, до цього часу не використаних її людністю і навіть захованих од неї і разом із тим треба через економічно-статистичне студіювання знайти міри, необхідні для того, щоб збільшити виробливість труду її людности.²⁸⁷

Комісія працювала з 9 липня по 17 вересня 1918 року й випрацювала законопроект, прийнятий Радою Міністрів й затверджений Гетьманом.²⁸⁸ Праці членів Комісії склали цілий том, в якому вміщено різні пояснення, записки й доклади в справі організації Академії та її помічних установ.²⁸⁹ Статут Академії так зазначав її завдання, характер діяльності:

1. Українська Академія Наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданні Верховної Власти.

2. Українська Академія Наук у Києві:

а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання;

в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її орудям — українською мовою, ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, вивчувати сучасне й минуле України, української землі та народу.²⁹⁰

По статуту Академія мала три Відділи: Історично-Філологічний (Перший) Відділ, а при ньому Клас українського красного письменства; Відділ Фізично-Математичних Наук (Другий), при ньому Клас прикладного природознавства; с) Відділ соціальних наук (Третій) з Класами наук юридичних та економічних. Первісний склад академіків (по чотири на Відділ) мав визначити Гетьман, а дальших мали вибирати самі академіки. Гетьман визначив і першого президента.

На Відділі Історично-Філологічному по статуту мало бути 22 академіки для таких паростей знання: 1) історія українського народу; 2) граматики та історія української мови; 3) українська народня словесність; 4) історія українського письменства; 5) історія українського мистецтва; 6) етнографія та історична географія України; 7) археологія України; 8) історія укр. Церкви; 9) історія Литви; 10) класична філологія; 11) загальне язикознавство; 12) арабі-іранська філологія; 13) тюркологія; 14) слав'янознавство; 15) візантологія; 16) історія всесвітньої літератури; 17) філософія. На Відділі Фізично-Математичних наук мало бути 30 академіків, на Відділі соціальних наук 20.

В складі Першого Відділу організується Клас слав'янства та історично сполучених з ним народів. Мають це бути такі катедри: 1) історія Росії; 2) історія слав'янства; 3) російська мова та письменство; 4) білоруська мова та письменство; 5) польська мова та письменство; 7) чеська мова та письменство; 7) сербська та хорватська мова та письменство; 8) болгарська та

286. “Збірник праць Комісії”, Київ, 1919, ст. 3-тя.

287. “Збірник праць Комісії”, Київ, 1919, ст. 7-а.

288. Див. “Державний Вістник”. 1918, № 75.

289. Збірник праць Комісії для вироблення законопроектів про заснування Української Академії Наук у Києві, 1919, ст. 88+XXXIV, 8°. Крім того див. Іще “Пояснюючу Записку” Міністра Народньої Освіти та Мистецтва, подану до Ради Міністрів Української Держави. Київ, 1918, ст. 26. 8°.

290. Див. “Статут і штати Української Академії Науку Києві”, Київ, 1919, ст. 3-тя.

словінська мова та письменство; 9) литовська мова та письменство; 10) мад'ярська мова та письменство; 11) румунська мова та письменство; 12) жидівська мова та письменство". (§ 6 "Статуту").

У віданні Академії мали бути такі установи: Національна Бібліотека, яка посідала свій особний статут; Астрономічна Обсерваторія, Хімічна Лабораторія, Фізичний Інститут, Національний Зоологічний Музей, Ботанічний Сад, Національний Ботанічний Музей, Національний Геологічний Музей, Національний Мінералогічний Музей, Національний Астрономічний Музей, Інститут Експериментальної Зоології, Інститут Експериментальної Ботаніки, Фізично-Географічний Інститут, Біологічна Станція на Азовському морі. Інститут прикладної Хімії з Державною Аналітичною Лабораторією, Інститут прикладної Механіки, Інститут Фізики, Акліматизаційний Сад, Геодезичний Інститут, Інститут наукової експериментальної Медицини й Ветеринарії. Крім того, цілий ряд постійних комісій. Академія мала свою друкарню з словолитнею, літографією, цинкографією й фототипією.

Згідно §§ 14-17 Статуту, Академія діставала право зноситися безпосередньо з Радою Міністрів. Вибраний Академією Голова-Президент представлявся на затвердження Верховній Владі через Раду Міністрів, а неодмінний секретар, голови Відділів, академіки та директори установ — через Міністра Народної Освіти. § 21 "Статуту" установляв, що "всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно одною з оттаких мов: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською". § 47 установляв, що "усе внутрішнє діловодство Академії (протоколи, канцелярійні папери і т. д.) обов'язково провадиться мовою українською".

Згідно з § 62 "Статуту" дійсними членами Академії (академіки) "можуть на однакових умовах обрання бути громадяни України та українські вчені Галичини, Буковини й Угорської України, відомі своїми науковими працями". Могли бути академіками й чужоземці, але на особних умовах обрання (для обрання чужоземців потрібна була більшість 2/3 голосів присутніх дійсних членів Академії).

Наказом Гетьмана від 14 падолиста 1918 р. призначено було такий склад академіків: по Історично-Філологічному Відділу: проф. Дмитро Багалій — по кафедрі української історії; проф. Агатангел Кримський — по східній історії й мовам; проф. Микола Петров — по історії українського письменства; проф. Степан Смаль-Стоцький — по українській мові. По Фізично-Математичному Відділу: орд. академік Володимир Вернадський — по кафедрі мінералогії; проф. Микола Кащенко — по кафедрі акліматизації; проф. Степан Тимошенко — по кафедрі механічної механіки. По Відділу соціальних наук: проф. Михайло Туган-Барановський — по кафедрі теоретичної економії; Орест Левицький — по кафедрі звичаєвого права України; проф. Володимир Косинський — по кафедрі сільського господарства, проф. Филип Тарановський — по кафедрі порівняльної історії права.²⁹¹ Президентом Академії призначено Вол. Вернадського, невідмінним секретарем — А. Кримського. В такому складі Академія й була відкрита 14 падолиста 1918 року.

На своє утримання Академія діставала окрім звичайного удержання згідно штатів (див. "Державний Вістник", 1918, № 76), ще й 1 500 000 карбованців щороку на різні наукові підприємства: "експедиції, спеціальні досліди, витворення приборів, належне поставлення дослідів та спостережень, підготовку наукових видань і т. ін." (див. "Пояснюючу Записку до законопроект про заснування Української Академії Наук, ст. 25-та.")

В цілях успішного розвитку й поширення національної української культури у Гетьмана виникла думка — вже в перших місяцях його гетьманування — виділити з Міністерства Народної Освіти всі інституції й справи, які безпосередньо торкаються національної культури (бібліотеки, музеї, театри і т. д.) і сконцентрувати в особливому відомстві Мистецтва й Національної Культури". Ця думка Гетьмана знайшла собі здійснення в ухваленому 21 червня 1918 р. Радою Міністрів законі "Про утворення Головного Управління Мистецтва і Національної Культури й про переіменування Міністерства Народної Освіти в Міністерство Народної Освіти та Мистецтва."²⁹² Згідно цьому закону заснувалося для завідування справами мис-

291. "Державний Вістник", 1918, № 73.

292. Ibidem. № 20.

тецтва, художнім вихованням і культурними установами “Головне Управління Мистецтва та Національної Культури” під керуванням “Головноуправляючого справами Мистецтва й Культури”. Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства Народньої Освіти і Мистецтва, було цілком автономне й мало свій окремий бюджет, головноуправляючий же діставав права товариша Міністра Народньої Освіти та Мистецтва. На цю посаду 15 липня 1918 року було призначено Петра Яковича Дорошенка,²⁹³ відомого знавця української художньої старовини й мистецтва.

В завідування нового Управління перейшли всі справи, які раніше були зосереджені у відділі театральному і охорони пам’яток старовини й мистецтва — Міністерства Освіти. Було засновано ще новий відділ архівно-бібліотечний, на чолі якого станув В.Л.Модзалевський. Під керуванням досвідченого й відданого справі керівника, яким був П.Я.Дорошенко, Головне Управління розвинуло дуже жваву діяльність. Воно виробило план організації Національної Бібліотеки Української Держави, Національної Галерії, Українського Національного Архіву й організації Українського Державного Драматичного Театру й Державної Української Опери. Законом 2 серпня 1918 р. “Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави” положено початок великої інституції — Національної Української Бібліотеки. Закон установлював Тимчасовий Комітет по заснуванні Національної Бібліотеки в Києві, відпускав аванс в сумі півмільйона карб. на перші видатки до 1 січня 1919 р. і окреслював завдання Бібліотеки; § 2-й закону звучав: “Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженню знання і підтриманню наукової праці, при Бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ Українська; бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам’ятки духового життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та поза кордоном.²⁹⁴” Фактично Бібліотека почала функціонувати вже 3-го серпня 1918 року.²⁹⁵

В основу Національного Архіву мали лягти багаті збірники колишнього “Центрального Архіву” при Археографічній Комісії в Києві. Було доручено спеціалістам скласти план організації Національного Архіву, де мали б бути сконцентровані архівні матеріали до історії України, розкидані досі по різних провінціальних архівах.

Так само було намічено план і роблено підготовчі заходи щодо організації в Києві Національної Галерії Мистецтва та Історичного Українського Музею (на зразок Німецького Музею в Нюрнберзі або Баварського в Мюнхені).

Відділ охорони пам’яток старовини енергійно взявся до підтримки існуючих вже українських музеїв на провінції, до реєстрації й порятунку деяких загрожених через тривожні обставини провінціального життя колекцій, до дослідження стародавніх пам’яток і руїн і т. д. Так, наприклад, було проведено через Раду Міністрів спеціальну ухвалу 16 липня про асигнування Відділові 22 825 карб. на докінчення розкопок Зарубського монастиря біля Трахтомирова²⁹⁶, пізніше асигнувались кошти на купівлю пам’яток старовини для Національного Музею.

Особливу увагу звернуло Головне Управління на справу українського театального мистецтва. Загальне керування справою належало до “Театральної Ради”, сформованої ще весною 1917 року. Ще перед заснуванням Головного Управління Міністерство Освіти провело через Раду Міністрів постанову 14 червня 1918 року про допомогу українським театрам у Києві; “Українському Національному Театрові” (під орудою Оп.Саксаганського) в сумі 165 500 карб. на провадження діяльності до 1 вересня 1918 р. і товариству “Молодий Театр у Києві” (під орудою Л.Курбаса) субсидію в розмірі 10 000 карб.²⁹⁷ Задля того, щоб поставити українське драматичне мистецтво на висоту сучасних вимог щодо виконання, добору репертуару й техніки, було рішено заснувати державну українську драму в столиці держави у Києві. 28 серпня 1918р. Рада Міністрів ухвалила закон про заснування в Києві Державного Драматичного Театру. Цьо-

293. Родився 1857 р. в Глухівському пов. на Чернігівщині. Походив зі старого гетьманського роду. Скінчив медичний факультет Київського Університету.

294. “Державний Вістник”, № 32.

295. Л.Биковський. Національна Бібліотека Української Держави, Берлін, 1922, ст. 6.

296. “Державний Вістник”, № 26, 1918.

297. Ibidem, № 18.

му театрові надано право одержувати з-за кордону без мита книжки й усі потрібні матеріали та знаряддя, надано власну печать з Державним Гербом. Артисти театру вважалися державними урядовцями й утримання театру прийнято на державний кошт.²⁹⁸ Того ж 23 серпня було ухвалено Радою Міністрів постанову про асигнування Державному Драматичному Театрові до кінця 1918 року 327 400 карб.²⁹⁹ Цей театр тішився особливою опікою самого Гетьмана і завдяки цьому зміг дістати зразу відповідне помешкання, що при тодішній скруті в Києві було дуже важливою річчю. Державний Драматичний Театр був організований головню стараннями артистки Н.М.Дорошенко, яка сама взяла участь в його трупі. До Держ. Драмат. Театру були запрошені кращі сили української драми як старші, так і молоді. Театр був відкритий в падолісті 1918 р. Його репертуар складався з модерних українських і перекладних п'єс.

З осени 1918 р. почали робитись приготування до перетворення міської опери в Києві в Національну Оперу: були заангажовані співаки-українці, артисти колишніх імператорських театрів у Петербурзі та Москві, замовлені переклади лібрет світових опер на українську мову й вироблено план репертуару для майбутнього сезону 1919-20 року, коли сподівалися остаточно перевести українізацію Київської опери. Тимчасову дирекцію оперного театру "Театральна Рада" доручила М.Садовському.

Задля підготовки працівників народніх театрів було засновано постановою Ради Міністрів 30 серпня 1918 р. "Державну Драматичну Школу" у Києві, на утримання якої було асигнувано 28 800 карб. річно, починаючи з 1 липня 1918 р.³⁰⁰ Для піддержки й розвитку кобзарства як дуже важливої галузі національного музичного мистецтва, було засновано в Києві Кобзарську Школу. Теоретичну науку в ній викладали люди з вищою музичною освітою, для практичного ж навчання гри на бандурі запрошено 8 кобзарів різних шкіл (Харківської, Полтавської й Чернігівської).³⁰¹ Задля піднесення музичної культури на Україні, з ініціативи Музичного Відділу Міністерства Освіти (що потім перейшов до Головного Управління) було організовано "Український Національний Хор у Києві", під орудою відомого диригента Ол.Кошиця, пізніше перетворений в Українську державну капелу³⁰² і Державний симфонічний оркестр під орудою О.Горілого. Для підготовки керовників історичними екскурсіями по Україні в липні 1918 року при Київськiм Українськiм Університеті було відкрито спеціальні курси, де викладали відомі спеціалісти-вчені: проф. Гр.Павлуцький, В.Прокопович, В.Козловська, Т.Ернст, М.Біляшевський і А.Грабар.

Головне Управління взяло в свої руки і справу пам'ятника Тарасові Шевченку у Києві. Задля цього було утворено при Управлінні спеціальну Комісію, яка почала працювати восені 1918 року. Місцем для пам'ятника було вибрано Софійську площу з боку Михайлівського монастиря: пам'ятник мав стояти на лінії, яка веде від воріт св. Софії до воріт Михайлівського монастиря.³⁰³

Взагалі, діяльність як Головного Управління Мистецтва і Національної Культури, так і самого Міністерства в цілому була звернута на те, щоб реальними творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області хоча б і в чужій, російській, формі з тим, щоб підготувати нормальний природний і неболючий перехід на форми національно-українські. Ця повільність, цей скоріше еволюційний, ніж революційний спосіб українізації культурно-просвітньої сфери життя, вживаний керівниками Міністерства (як М.Василенком, так і його наступниками П.Стебницьким і В.Науменком) викликав незадоволення з боку палких і шовіністично настроєних українських націоналістів. Але коли Гетьманське правительтво впало й прийшло на зміну йому правительтво Директорії, котре апріорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів Гетьмана і заходилося зразу те все руйнувати, то в Міністерстві Освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення або переміни, всі вищі керовники Міністерства, за виїмком самого лише Міністра, були

298. Ibidem, № 42.

299. Ibidem, № 43.

300. "Державний Вістник", № 47.

301. "Вістник пол., літератури й життя", 1918, № 38.

302. "Державний Вістник", № 16.

303. Див. "Стара Україна", 1925, кн. III-IV, ст. 65.

залишені на своїх місцях і продовжували розпочату роботу. Так само незайманим лишилось і Головне Управління з його керівником П.Дорошенком: в їх діяльності навіть найбільші вороги не могли знайти нічого, щоб не досить відповідало інтересам національної української культури.

Говорячи про діяльність українського правительства в сфері народньої просвіти, годиться зазначити також окремі його розпорядження, які свідчать про відношення до української національної культури. До таких фактів належать пенсії й допомоги діячам національної культури та їхнім родинам. Отже, ухвалою Ради Міністрів, затвердженою Гетьманом 2 липня 1918 р., було призначено одноразову допомогу в розмірі 1000 карб. Таїсії Федорівні Михальчуковій, вдові відомого українського вченого К.П.Михальчука.³⁰⁴ Такою ж ухвалою від 6 серпня 1918 р. було призначено вдові українського драматурга М.Л.Кропивницького — Надії Васиївні Кропивницькій одноразову допомогу в розмірі 3000 карб. та пенсію на дожиття в розмірі 2400 карб. річно.³⁰⁵ Ухвалою Ради Міністрів 14 червня 1918 року, затвердженою Гетьманом, призначено на дожиття, яко постійну пенсію, Марії Костянтинівні Заньковецькій 3600 карб. річно,³⁰⁶ того ж 14 червня ухвалено “прийняти похорони Людмили Михайлівни Драгоманової на кошти Української Держави”. На державний кошт поховано й Івана Матвійовича Стешенка. Ухвалою Ради Міністрів 30 серпня, затвердженою Гетьманом, призначено до життя пенсію в розмірі 3000 карб. річно архієпископові Олексію, перекладчикові молитовних книг на українську мову.³⁰⁷

В інтересах поширення українських видань, друкованих за кордоном, Міністерство Освіти перевело через Раду Міністрів закон, яким скасовано мито, що накладається на закордонні видання, спеціально у відношенні до українських книжок, нот і мап, друкованих за кордоном. Цей закон мав силу до 1 червня 1919 року й відносився до всіх українських видань, з якої б держави їх не везли. Законом 7 червня 1918 року Рада Міністрів ухвалила асигнування Міністерству Освіти 2-ох мільйонів карбованців на видання шкільних підручників (Див. “Державний Вістник”, 1918, № 14, ст. 2).

На кошти з цього фонду було в 1918 р. видано: 950 000 примірників “Граматика” для 1-го року навчання С.Черкасенка і Воронця; 600 000 примірників “Читанки” С.Чепіги і 350 000 “Задачника” С.Чепіги; 300 000 прим. “Читанки” С.Черкасенка для 2-го року навчання; 300 000 “Задачника” для 2-го року С.Чепіги і 50 000 “Задачника” Басараба; 20 000 “Читанок” О.Білоусенка для 3-го року навчання. Для середніх шкіл було видано: “Граматика” І.Огієнка — 100 000 примірників; “Арихметика” Шапошникова 35 000 прим.; “Задачника” Н.Шульгиної—Іщук 35 000 прим.; “Задачника” Шульца 90 000 прим.; “Задачника” Верещагіна 30 000 прим.; “Алгебри” Борошка 20 000 прим.; “Алгебраїчного задачника” Шапошникова 35 000 прим. Всього було видано 1 620 000 примірників шкільних книжок для народніх шкіл і 345 000 примірників книжок для шкіл середніх. (Див. М.Мукалов: Шкільні підручники. “Книгар”, 1919, ч. 18, ст. 1152-1153).

Щоб швидше забезпечити школи українськими підручниками, міністерство видало великі безпроцентові позички кільком українським видавництвам (“Вернигора”, “Українська Школа” та інш.), котрі перенесли друк закордон — до Відня — і вже в 1919 році виготовили кілька десятків підручників у дуже великому накладі. Але ці видання вже не могли дістатись на Україну.

Взагалі при сприятливому відношенні уряду українська видавнича справа в 1918 році (властиво за 8 місяців Гетьманського уряду) зробила величезний поступ. Було засновано цілий ряд великих видавництв, які випускали українські видання в нечуваному доти числі примірників; весь край вкрився сіттю українських книгарень; по всіх залізничних кіосках зникла абсолютно російська книжка і преса, уступивши місце українській; кожне міністерство почало видавати свій орган українською мовою.³⁰⁸ В початку червня відбулося об’єднання кількох більших видавництв в один “Український Видавничий Союз”, до якого увійшли, між іншим, “Українбанк”, “Дніпросоюз”, “Центральний Кооперативний Комітет” та інші інституції.

304. “Державний Вістник”, № 21.

305. Ibid., № 33.

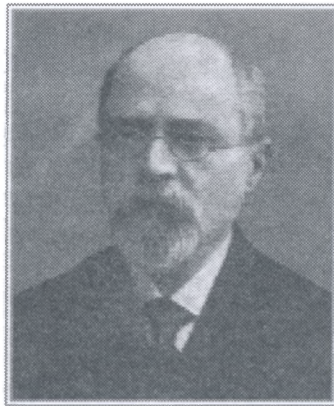
306. Ibid., № 18.

307. “Вістник політики, літератури й життя” 1918, № 35-36, ст. 510.

308. “Кригар”, Київ, 1918, № 20, стаття Д.Паночині.

Все це утворило для українського видавництва такий розмах, що один з бібліографів українських, вже по упаду Української Держави, роблячи підсумок української книжкової продукції, за часи від 1917 року, висловився про продукцію 1918 р., що “цей рік надовго може бути незрівняним, недосяжним по кількості виданнів і накладів”.³⁰⁹ В 1918 році видано, не рахуючи періодичних видань, 673 книжки в мільйонах примірників.

309. “Книгар”, Київ, 1919, № 20, стаття Д.Паночині.

**Міністр освіти
М.Стебницький**

XXI.

Судова справа. Діяльність Міністерства Юстиції. Державний Сенат Української Держави. Зміни в організації судівництва.

З проголошенням самостійності України і відокремленням її від Росії постала потреба в організації найвищої судової інстанції задля вирішення тих справ, котрі раніше йшли до Сенату. Для задоволення цієї потреби Центральна Рада законом від 17 грудня 1917 року ухвалила організувати яко вищу судову установу Генеральний Суд з трьох відділів: карного, цивільного й адміністративного. Генеральний Суд фактично був заснований уже з початку 1918 року. На генеральних суддів було обрано 2 квітня 1918 року Центральною Радою: М.Радченка, Ачкасова, Пухтинського, С.Шелухина, П.Яценка, А.Вязлова, Шіянова, Попова, А.Марголіна й Д.Марковича, (пізніше, вже за Гетьманського правління, до Генерального Суду призначено ще проф. В.Кістяковського). Судові Палати (їх, як звісно, на Україні було три: київська, харківська й одеська) були Центральною Радою переіменовані в Апеляційні Суди. Щодо решти судових інституцій, то правительство Ц. Ради залишило все по-старому, за невеликими змінами в особистому персоналі. Большевицька окупація кінця 1917 року і початку 1918 р. внесла велику дезорганізацію в судове життя: багацько судових діячів було замордовано,³¹⁰ багацько десь поховалось і повтікало. Міністри судових справ С.П.Шелухину, який фактично перший організував Міністерство Судових Справ, довелося відновляти судовий апарат на місцях і робити багато нових призначень на судові посади; так само довелося йому підготовляти зміну старих меж підсудності і злиття в один суд різних судів: комерційного, військового, консисторського, що вимагалось новими обставинами й потребами життя. Його діяльність в цьому напрямку продовжив проф. Мих.П.Чубинський, призначений міністром судових справ Гетьманським наказом 3 травня 1918. р. Тимчасово виконуючим обов'язки товариша міністра наказом 6 травня призначено сенатора С.В.Завадського, видатного юриста й судового діяча.

Вже в самому початку своєї діяльності Рада Міністрів Української Держави рішила приступити до реформи вищих судових установ в Державі, про що свідчить її постановою 20 травня 1918 р. про утворення при Міністерстві Судових Справ трьох комісій. 1) Комісія для перегляду заведення Генерального та Апеляційного Судів; 2) Комісія по виробленню української правничої термінології й 3) Комісія по перегляду штатів установ Міністерства Судових Справ та Головного Тюремного Управління. Насамперед було рішено утворити на Україні Державний Сенат, а до утворення його підтверджено певні сенатські функції за Генеральним Судом спеціальним законом 2 червня 1918 р. де було сказано: "Генеральний Суд складається з трьох Департаментів: цивільного, карного й адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні до утворення його Правительствуючому Сенату, а також касаційні функції Головного Воєнного Суду, якщо їх не змінено іншими законами Української Держави."³¹¹

Самий закон про утворення Державного Сенату Української Держави було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом 8 липня 1918 р. Цей закон складався з десяти артикулів у 69 параграфах. Головні основи закону були такі:

Арт. I "У відміну закону, що видала Центральна Рада 2 грудня 1917 року про утворення Генерального Суду, установити в м. Києві яко вищу в судових і адміністративних справах Державну Інституцію — Державний Сенат.

Арт. II Устрій, компетенція, розмір і обсяг прав Державного Сенату, обряди і порядок чинності в ньому, переведення і провадження справ, порядок виконання постанов Державного Сенату і порядок зносин його з іншими державними інституціями і догляд за виконанням наказів Сенату, а також права і обов'язки і відповідальність Сенаторів, аж до видання особливо-

³¹⁰ Карні злочинці, яких було дуже багато в большевицьких бандах, мстилися на судових слідчих і на суддях, що колись їх судили за різні злочинства.

³¹¹ "Державний вістник", № 12.

го законодавчого акту, тимчасово визначаються “Учреждением Российского Правительствующего Сената” (Свод Зак., т. I, ч. 2, Учр. Прав. Сен. 1917 года), “Учреждением Судебных Установлений”, “Уставами Уголовного й Гражданского Судопроизводства” та іншими щодо цього законами, оскільки їх не скасовано вже виданими і нині не скасованими законами Української Держави та наступними постановами.

§ 1. Державний Сенат складається з Сенаторів, в тім числі Президента Сенату, і поділяється на Генеральні Суди: Адміністраційний, Цивільний та Карний.

§ 2. Сенатори пробувають в належних Генеральних Судах і в Загальних Зібраннях Сенату, в тім числі, що визначають додані до цього штати;³¹²

§ 3. Президент Сенату та Сенатори призначаються з числа осіб з вищою юридичною освітою, що перебули не менше як 15 років:

а) в судовім відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду або б) в стані присяжного адвоката, а також з числа тих, що мають учений ценз магістра або доктора, лекторів юридичних наук в вищих школах, що виконували лекторські обов'язки через той саме час. Для осіб, які призначаються в сенатори цивільного Генерального Суду, в п'ятнадцятирічний строк, що вимагається цією статтею, зараховується п'ять років перебування на посаді Секретаря Цивільного Департаменту Судової Палати.

Сенаторів Адміністраційного Генерального Суду може бути призначено також з числа осіб з вищою освітою, що перебули не менше вищезазначеного часу в державній чи громадській службі на посадах, що дають широкий адміністраційний досвід. Сенаторів Зібрання Державного Сенату може бути призначено також з числа осіб, котрі хоча не відповідають зазначеним вище умовам, але пробували на посаді Міністрів.

§ 4. Сенатори, присутні в Генеральних Судах, не можуть одночасно перебувати на яких-небудь посадах на службі державній чи громадській, одначе їм не заборонено обіймати професорські посади в вищих школах чи викладати в них науки або ж приймати тимчасові доручення в державній службі. Сенатори Загального Зібрання, крім того, можуть бути призначені на посади Міністра чи державного секретаря або товариша міністра, або товариша державного секретаря, причому в таких випадках припиняється тільки видавання їм платні по Сенату, але вакансію, що знаходиться, не обсаджується; уступивши з одної з зазначених вище посад, вони вертаються на попередню посаду.

§ 5. Президент Державного Сенату і Сенатори Загального Зібрання призначаються наказом пана Гетьмана після попередньої ухвали кандидата Радою Міністрів.

§ 20. Позбавлення звання сенатора може бути наслідком постанови Загального Зібрання Сенату, затвердженої Гетьманом, в випадках, коли заняття, пожиття чи вчинки особи, яка має звання сенатора, будуть визнані за невідповідні гідності цього високого звання.

§ 36. До компетенції Загального Зібрання всіх Генеральних Судів належать справи, що належали до “Общего Собрания” Першого та Касаційних Департаментів і “Общего Собрания” Першого, Другого й Касаційних Департаментів Російського Правительствующого Сенату.

§ 37. До компетенції Загального Зібрання Цивільного і Карного Генерального Судів належать справи, які належали до “Общего Собрания” Касаційних департаментів Російського Правительствующого Сенату.

§ 38. До компетенції Сполученої Присутності всіх Генеральних Судів належать справи, які належали до “Соединенного Присутствия” Першого й Касаційного департаментів Російського Правительствующого Сенату.

§ 39. До компетенції Сполучених Присутностей Адміністраційного та Карного Генеральних Судів належать справи, що належали до “Соединенного Присутствия” Першого й Касаційних Департаментів Російського Правительствующого Сенату.

§ 40. До компетенції Адміністраційного Генерального Суду належать справи, які належали до Першого, Другого, а також надалі, до видання особливого про це закону, Третього і Четвертого Департаментів Російського Правительствующого Сенату і “Особого Присутствия по отчуждению недвижимых имуществ для государственной или общественной пользы.”

³¹². По штатах установлено число сенаторів Адміністраційного Генерального Суду 19, Карного Ген. Суду 11 і Цивільного Ген. Суду 15; Сенаторів, які носили це звання, беручи участь лиш в Загальних Зібраннях Сенату, мало бути 10. Крім того, 1 президент і 3 голови Ген. Судів.

§ 41. До компетенції Цивільного і Карного Генеральних Судів належать справи, що належали до Касаційних Департаментів Російського Правительствуючого Сенату, а крім того до компетенції Карного Генерального Суду відносяться справи, що належали до Російського "Головного Военного Суда" і "Головного Военно-Морского Суда".

§ 43. При кожнім Генеральнім Суді, а також при Загальнім Зібранні Державного Сенату пробувають прокурор і товариш прокурора під вищим доглядом міністра юстиції, як Генерального прокурора.

Арт. III. Надалі, до вироблення осібної форми для сенаторів, сенатор в Засіданні повинен бути в чорнім сурдугі, чорній краватці і мати особливий знак, що його виробити й подати на затвердження в належнім порядкові має Міністр Юстиції.

Арт. IV. Всі зазначені в штаті посади сенаторів уперше обсаджуються наказом Гетьмана, на підставі ухваленого Радою Міністрів внесення Міністра Юстиції. Тим самим порядком призначаються уперше Предсідателі Генеральних Судів."³¹³

Кілька тижнів по затвердженні закону про заснування Державного Сенату Гетьман затвердив перший склад сенаторів, вибраних Радою Міністрів по списку, предложеному Міністром Юстиції. В основу Сенату ліг склад членів Генерального Суду, поповнений новими сенаторами, здебільшого членами колишнього російського сенату, українського походження або зв'язаних з Україною своїм проживанням чи службою у ній. 26 липня й 3 серпня 1918 року були призначені сенаторами Загального Зібрання такі особи: Голова Ради Міністрів Федір Лизогуб, товариш міністра юстиції Олекса Романов, міністр юстиції Мих. Чубинський, міністр освіти Микола Василенко, міністр внутрішніх справ Ігорь Кістяковський і державний секретар Сергій Завадський.

Сенаторами Цивільного Генерального Суду Державного Сенату призначені: генеральні судді П.Ачкасов, А.Бутовський, Ол.Хруцький, Чернявський та С.Шелухин; сенатори бувшого російського сенату; М.Товстоліс, Олександр Морозов, Назимов, голови департаментів судових палат: київської — А.Бокша, одеської — Кондрацький і петербурзької — Дмитро Литовченко, товариш обер-прокурора касаційного департаменту бувш. рос. сенату Виноградський; голова департаменту харківської судової палати Петро Примо; сенатор цивільного касаційного департаменту бувш. рос. сенату Краснянський, сенатор того ж департаменту Гусаківський і бувш. голова департаменту петербурзької судової палати Стіна.

Сенаторами Карного Генерального Суду Державного Сенату призначені: генеральні судді А.Марголін та Яценко; сенатори бувш. рос. сенату професор Гогель, Грабар, Манковський, Равський Володимир, Олександр Юршевський; товариш обер-прокурора б. рос. сенату Михайло Литовченко; члени судових палат: одеської — Ляхницький і харківської — Мочульський та голова Омського Військового Суду Гречко.

Сенаторами Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату призначені: генеральні судді А.Вязлов, проф. Б.Кістяковський, Шіянов, Повов, Пухтинський, Радченко; сенатори б. російського сенату Невіров, Василь Ілимов, Дмитро Носенко та Шлейфер; товариш державного секретаря Вол.Романов, старший прокуратор Генерального Суду Дмитро Маркович, б. проф. петербурзького університету Мігулін; товариші обер-прокурорів б. російського сенату Майборода та Собичевський; б. член I Державної Думи Імшинецький, б. комісар по справах України при Тимчасовім Правительстві Петро Стебницький, присяжний адвокат Хвостов, прокурор київської судової плати С.Чабаков.

Президентом Державного Сенату призначено міністра освіти Миколу Василенка з залишенням на посаді міністра; предсідателем Карного Генерального Суду — міністра юстиції Мих.Чубинського, котрий одночасно покинув свою посаду міністра; предсідателем Цивільного Генерального Суду призначено сенатора Гусаківського, Адміністраційного — сенатора Носенка, Прокурором Цивільного Генерального Суду призначено б. товариша обер-прокуратора російського сенату Затворицького, прокурором Карного Генерального Суду — б. товариша обер-прокурора рос. сенату Тізенгаузена і Загального Зібрання — б. товариша оберпрокурора Лашкарьова.

Так був сформований Державний Сенат Української Держави, котрий скупчив у своїх ря-

дах цвіт юридичної думи і практики колишньої Російської Імперії, — в подавляючій більшості походженням з України і переважно зв'язаних з Україною своєю судовою діяльністю. Увійшли до Сенату і такі заслужені діячі українського національного руху як Дм.Маркович, П.Стебницький, С.Шелухин, А.Вязлов, Б.Кістяковський, М.Василенко та цілий ряд інших.

Одночасно з установами Державного Сенату було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом 8 липня 1918 р. закон про Судові Палати й Апеляційні Суди.³¹⁴ Цей закон скасував закон Центральної Ради від 17 грудня 1917 року про Апеляційні Суди і закон від 24 березня 1918 року про заснування Київського Апеляційного Суду, натомість привертав колишні Судові Палати (у Києві, Харкові й Одесі) з деякими змінами відповідно до нових умов життя. Законом 15 липня 1918 р. було змінено назву міністерства Судових Справ на Міністерство Юстиції й ухвалено статут Головного Управління місцями замкнення jako окремої інституції в складі Міністерства Юстиції з Начальником Управління на чолі; цей Начальник діставав право товариша Міністра Юстиції. На цій посаді затверджено Гетьманом відомого українського громадського діяча сенатора Андрія Вязлова.³¹⁵

Взагалі Міністерство Юстиції під проводом М.Чубинського, Ол.Романова, А.Вязлова і Рейнбота держалося в своїй діяльності принципа повільного й обережного відношення до всяких змін в організації судової справи на Україні jako такої області державного життя, яка вимагає великої обміркованості й ґрунтової теоретичної підготовки в реформах. Треба було, не порушуючи правного й морального рівня представників юстиції, пристосувати саму юстицію до нових потреб в зв'язку з глибокими змінами, які зайшли в житті країни, відколи вона стала самостійною державою і перебула глибокі потрясіння соціальної революції. Треба було також зберігати авторитет українського суду jako інституції, що по самій своїй суті мала стояти понад класовими, національними й політичними змаганнями, стоячи на ґрунті рівного й справедливого права для всіх громадян Української Держави.

314. "Державний Вістник", № 25.

315. "Державний Вістник", № 27.

XXII.

Справа реконструкції Кабінету Міністрів.

Подорож Гетьмана до Німеччини. Національний Союз. Кабінетський кризис. Справа порозуміння з українською національною демократією.

Перші два місяці напруженої праці Кабінету міністрів під головуванням Ф.А.Лизогуба довели, що основну лінію державного будівництва взято зовсім вірно й що кабінет виявив повну здатність до ділової праці. Разом із тим виявились і дефекти деяких окремих частин державного управління, головне в обсягу діяльності Міністерства внутрішніх справ і Міністерства справ продовольчих. Ці дефекти знайшли собі виразне зазначіння в відручному листі Гетьмана з 8 липня, з яким він звернувся на ім'я голови Ради Міністрів Лизогуба. Наводимо цей лист в цілості:

“Високоповажаний Федоре Андрійовичу!

Напрямок політики Вашого Кабінету, що поставив собі метою затвердження на Україні сильної влади, закономірності, збудування могутньої, незалежної Української Держави на міцних національно-демократичних основах, вповні відповідає моїм поглядам і стремлінням. Через те я рахую особливо приємним для мене довгом принести Вам і всім панам міністрам мою глибоку подяку за те, що у виключно важкий час ви всі допомогли мені покласти початок міцному будуванню Української Держави і продовжуєте нині, непокладаючи рук, працювати на користь і процвітання українського народу. Разом з тим я нахожу необхідним відмітити, що не дивлячись на всю цю виключно напружену працю, деякі питання першостепенної державної важливості все ще потребують прикладання особливих зусиль з боку уряду.

Першим питанням в цій області являється невідповідаючий в деяких випадках підбір осіб, призначених на посади по Міністерству внутрішніх справ, недостатність згоди, а іноді навіть протиречивість їх вчинків на місцях з намірами і цілями центрального уряду. Не можу поставити цього в вину міністерству, бо вповні зрозуміло, як важко зробити відповідний підбір осіб при сучасних умовах. Але я надаю цьому питанню особливо важливе значіння. Необхідно мати на місці людей твердих і рішучих, але стільки ж необхідно, щоб люди ці працювали вповні відповідно до духу і напрямку державної програми.

Другим питанням являється те, що основа наміченої мною аграрної реформи до цього часу майже невідома в широких кругах населення, толкується ними неправильно, чим утворюється дуже сприятливий ґрунт для самої злонаміреної агітації.

Третім питанням являється організація продовольчої справи і боротьба з спекуляцією. В цьому відношенні досягнені урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими. Між тим нелад в цій області викликає сильне незадоволення серед маси населення.

Врешті самим серйозним питанням являється відсутність до цього часу належного освідомлення широких мас населення з дільністю уряду, з його цілями і стремліннями. З огляду на це все, плодотворна, направлена на добробут українського народу діяльність, яка прийнята стремлінням до збудування самостійної, незалежної України, зостається невідомою не тільки масі селянства, але навіть міському населенню. Мало того, на цьому ґрунті виникає запекла і не зустрічаюча повинного відпору агітація проти нині існуючого уряду.

Я глибоко переконаний, що Ви, високоповажаний Федоре Андрійовичу, й поважані Ваші співробітники-міністри допоможете мені поконати як перераховані мною вище труднощі, так і ті перешкоди, котрі стоять перед нами та які треба побідити на шляху осягнення загальної нашої великої задачі: збудування на здорових національно-демократичних основах Української Держави — могутньої, самостійної і незалежної.

Приношу Вам запевнення в глибокім моїм поважанні і щирім віддані Вам

Павло Скоропадський.”

Голова Ради Міністрів відповів на цей лист офіційно від імени Кабінету заявою, що в “єднанні з Паном Гетьманом і в його довір’ї Українське Правительство черпає і надалі черпатиме енергію для великої справи будування на твердих і національно-демократичних основах світлої будуччини дорогої нам України, причім за свій обов’язок уважає, прийнявши до незмінного керування всі Паном Гетьманом пороблені уваги, доложити всіх своїх сил для переведення їх у життя”.

Реальним наслідком листа Гетьмана було перш за все уступлення Лизогуба з поста міністра внутрішніх справ і залишення за собою лиш поста голови Ради Міністрів. На пост міністра внутрішніх справ був призначений державний секретар І.О.Кістяковський. Далі подався до демісії міністр продовольчих справ Ю.Ю.Соколовський, людина глибоко чесна й прекрасний фахівець, але занадто м’яка, щоб покласти край зловживанням і спекуляції в області постачання й поділу харчових продуктів. Його заступник С.М.Гербель, дотеперішній уповноважений українського правительства при вищій командуванні австро-угорських військ в Одесі, людина якраз навпаки дуже тверда й рішуча. В області провінціальної адміністрації було переведено певні переміни особистого персоналу й були увільнені деякі губерніяльні й повітові старости, що не виявили досить розуміння й такту в відносинах до національної української справи.

Не вважаючи на солідність і продуктивність праці Кабінету міністрів по заведенню ладу й порядку в Українській Державі, ця праця не переставала бути весь час метою гострої й недоброчливої критики та нападів не тільки з боку явних ворогів української державности (однаково як крайніх лівих партій, так і прихильників реставрації давньої Росії), але й з боку української національної демократії. В пресі, в офіційних заявах, в звертаннях до представників Німеччини українська національна демократія весь час уперто твердила, що Кабінет міністрів “неукраїнський” по своєму персональному складу, що він зложений з “ворогів української державности”, що він веде політику шкідливу для інтересів української державности. Кожен закон, кожне розпорядження правительства витолковувалось, як новий акт на шкоду “українським” інтересам. Українська демократична преса вела систематичну кампанію проти правительства, стараючись на кожному кроці здискредитувати його перед своїми й перед чужими. “Нова Рада”, орган ес-ефів, писала наприклад з приводу призначіння В.К.Липинського послом до Відня, що одне лиш посольство Болгарії є “чисто українське”, вказуючи тим самим, що всі інші українські посольства по других державах “не чисто українські”. Вся ця агітація утворювала певну сугестію, ніби й справді в Українській Державі йде змагання між “українським громадянством” і “неукраїнським правительством”, впливаючи навіть на самого Гетьмана й спонукуючи його весь час шукати зближення з українською національною демократією й старатись притягти її до участі в правительстві.

В дійсності Гетьман від самого початку свого правління щиро хотів і дуже дбав про порозуміння з українськими національними кругами, щоб об’єднати біля українського державного будівництва всі національно настроєні елементи. Потому, як переговори з представниками більш уміркованого крила української демократії, з членами партії соціалістів-федералістів (на початку травня) не довели до бажаної згоди, Гетьман не покидав думки притягти до участі в правительстві окремих членів цієї партії або навіть реконструювати цілий Кабінет міністрів таким способом, щоб перевагу в ньому мали представники більш поміркованого і більш державницьки настроєного, як він вірив, крила української національної демократії. Його стримувало одначе бажання дати Кабінетові Лизогуба змогу докінчити його велику ділову роботу, яку він саме проводив: він побоювався, що представники національних українських кіл, дуже радикально настроєні, як і вся тодішня українська демократія, в питаннях соціальних і політичних, замість продовження ділової організаційної праці, почнуть домагатись негайних і різких змін в усіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню України й скріпленню її зовнішнього становища. Він побоювався, що принцип національний буде поставлений вище державного і це, при дуже низкім рівні національної української свідомости серед інтелігенції і в народніх масах, загострить внутрішні відносини. Та проте вже в початку липня Гетьман дав довірочне доручення міністру закордонних справ Д.Дорошенкові підготовляти ґрунт і вести переговори з окремими особами з-поміж українських національних кругів щодо їх вступу до міністерства. Гетьману хотілося, щоб на чолі правительства стала людина, яка задовольняючи вимогам національного українського характеру, мала б досвід в керуванні громадсь-

кими справами в широкому масштабі й могла примирити собою різні групи й політичні кола. Вибір упав на трьох кандидатів: проф. Д.І.Багалія, І.Л.Шрага й П.Я.Дорошенка. З доручення Гетьмана міністр закордонних справ Д.Дорошенко вів переговори з кожним з цих кандидатів по черзі. Д.І.Багалія і П.Я.Дорошенка було викликано спеціально до Києва. Але всі троє кандидатів зреклися взяти на себе пост прем'єр-міністра, мотивуючи своє зречення різними мотивами. Це, а також те, що особи, з якими вів переговори Д.Дорошенко щодо їх вступу до Кабінету міністрів, ставили свою згоду в залежність від згоди партії, до якої вони належали, затягало справу, й цілий місяць серпень пройшов у цих переговорах. Тим часом українському правительству довелося вирішувати дуже важні справи зовнішнього й внутрішнього характеру, які вимагали порозуміння з німецьким правительством. Досвід показав, що далеко доцільніше вирішати важливі питання не з представниками німецького правительства на Україні — військовими й дипломатичними, а з самою центральною владою в Берліні. Задля цього міністр-президент Лизогуб в супроводі товариша міністра закордонних справ Палтова відбув в початку серпня подорож до Берліна, де мав кілька конференцій з державним секретарем закордонних справ фон Гінце. Були обговорені питання ратифікації Берестейського миру, справи Холмська, Донська, Кримська, Басарабська й деякі питання фінансово-економічного характеру. Подорож дала добрі наслідки для цілого ряду справ.

В розмові з співробітником газети “Відродження” Лизогуб так з'ясував мету своєї подорожі: “Предметом обговорювання з німецькими міністрами був цілий ряд питань, які торкаються добробуту Української Держави. Це були питання про грядиці, про затяжку наших мирних переговорів з большевиками, про Холмщину, Крим та інше. Всі питання рішено в самому корисному для нас розумінні; всюди ми зустрічали найуважливіше відношення і нам зроблено з боку всіх урядових чинів щире прийняття. З приводу прилучення Криму, Німеччина визнає фактично за нами всі права на володіння кримським півостровом. Питання про переговори з кримським урядом не підношено, та ці переговори можуть початися з ініціативи кримського уряду, коли він до нас звернеться і з цього перепон ніяких не встрітяться. Питання про Холмщину може бути вирішено після ратифікації мирного договору Австро-Угорщиною. Тому що Німеччина, Турція й Болгарія договорі з Україною ратифікували, то й Австро-Угорщина не повинна затримувати ратифікацію договору, і в цьому відношенні ми одержали тверді запевнення”.

Біля цієї подорожі опозиційна українська преса утворила багато галасу з приводу неточної передачі німецькими журналістами одної фрази Лизогуба про те, ніби Україна може увійти з будучою Росією в зачіпно-відпорний союз “на підставі угоди 1654 р.” Не вважаючи на те, що сам Лизогуб негайно ж спростував помилку, а за тим появилася й офіційальне спростування в Києві, деякі газети злорадно ухопились за цю помилку й багато писали з її приводу, а Національний Союз виступив з спеціальним з цього приводу протестом.

Щоб досягти усунення перешкод, які ставили німецькі військові власті справі формування української армії й передачі чорноморського флоту в українські руки, Гетьман рішив поїхати до Німеччини сам для побачення з імператором Вільгельмом II. Особисті відносини українського Гетьмана з німецьким імператором зав'язались ще раніше в формі обміну телеграмами; імператор Вільгельм II вислав Гетьманові телеграму з висловом співчуття з приводу Звіринської катастрофи в Києві, на що Гетьман відповів подякою. Пізніш Гетьман вислав телеграми, висловлюючи своє співчуття з приводу вбивства німецького посла гр. Мірбаха й вбивства фельдмаршала Айхгорна в Києві. На ці телеграми імператор Вільгельм відповів телеграмами з висловом своєї подяки. Скріплення особистих зв'язків через побачення уявлялось з погляду відносин кінця літа 1918 р. дуже корисним.

Перед своїм від'їздом Гетьман видав наказ про вступлення в силу закону від 1 серпня про наступництво влади в Українській Державі. Верховна влада перейшла на цей час до Колегії Верховних Правителів, яка склалась з таких осіб: Ф.Лизогуб, А.Рогоза й сенатор Дм.Носенко. Гетьман виїхав з Києва 3 вересня в супроводі товариша міністра закордонних справ Палтова, кількох осіб зі свого почоту й радника німецького посольства в Києві графа Берхема та представника німецького командування фон-Альвенслебена.

Увечері 4 вересня спеціальний поїзд Гетьмана прибув до Берліна. На вокзалі Гетьмана зустріли: український посол бар. Штейнгель з членами свого посольства, радник фон Притвіц, яко представник рейхсканцлера, державний секретар фон Кюльман й легационсекретар

Мейер як представники Міністерства з акордонних справ. Зупинився Гетьман в отелі "Adlon". 5 вересня Гетьман в супроводі посла барона Штейнгеля зробив візит рейхсканцлеру графу Гертлінгу, з яким мав довгу розмову. Потім зробив візит помічнику державного секретаря фон-Буше. Увечері Гетьман був запрошений на обід до рейхсканцлера після чого відбулося велике прийняття, на якому були присутні члени дипломатичного корпусу, міністри й вищі військові та цивільні урядовці. Того ж вечора Гетьман виїхав до замку Вільгельмського біля Касселя, де перебував імператор Вільгельм. Біля 11-ої години ранку 6 вересня прибув поїзд Гетьмана до Касселя. На вокзалі зустрів Гетьмана комендант імператорської квартири генерал фон Келлер і супроводив його в імператорському автомобілі до отелю. На 12 1/2 годин дня Гетьман був запрошений до замку Вільгельмського, що лежить в 6 кілометрах від Касселя. Як тільки Гетьман прибув, його привітав гофмаршал і чини імператорської свити. Гетьмана зараз же було запрошено до імператорського кабінету і тут між ним і імператором Вільгельмом відбулось перше побачення, яке тяглося одну годину. Під час цього побачення імператор Вільгельм вручив Гетьманові великий хрест ордена Червоного Орла. По тому до кабінету був запрошений товариш міністра Палтов і чини гетьманського почоту, які були представлені імператору й одержали з його рук відзнаки різних орденів. Після представлення відбувся сніданок, під час якого імператор і гетьман обмінялись тостами.

Імператор виголосив німецькою мовою таку промову: "Пане Гетьмане! Мені справляє велику радість вітати в Німеччині Вашу Світлість, як справжнього представника українського народу й його правительства. Я можу висловити моє найгарячіше задоволення, що приятні відносини між Україною й Німецькою Державою здобули цим візитом своє явне заманіфестування. Війна завдала тяжкі рани також і Україні. Коли по визволенні скованих в російській царській державі народніх сил українці, пригадавши собі свою славу історію, приголосили себе самостійною державою і звернулись до Німеччини з проханням допомогти їм при будованні їхньої держави, я охоче приложив до цього мою руку, щоб забезпечити їм бажану поміч. Моє правительтво і правительтво моїх високих союзників взяли на себе завдання створити для України міжнародню правову підставу задля її державного становища, а наші армії помагали завести спокій в країні, розхитаній руйніницькими елементами. Під охороною цих армій могла розпочатись відбудова держави. Ви, Ваша Світлосте, винесені і підтримані широкими масами українського селянства й прихильних до порядку громадян, почали з обережністю й тактом відбудовувати Україну до нового впорядкованого життя і поклали через створення права й закону основу для свободи і порядку. Городянин може тепер спокійно віддатися своєму ремеслу, а селянин безпечно працювати біля своєї ниви й користуватись з плодів своєї праці. Багато ще треба зробити, але Україна під енергійним проводом Вашої Світлості пройшла вже велику частину дороги до свого внутрішнього скріплення й забезпечила собі основу для майбутнього розвитку.

Мені справляє особливу радість, що в спільній праці перебуваючих на Україні німецьких військ і урядовців з українськими властями починає розвиватися почуття все більшого взаємного довір'я між обома нашими народами. Дозвольте мені, Ваша Світлосте, висловити надію, що політичні й господарські відносини між Німеччиною й Україною, доповняючи себе взаємно, будуть ставати все кріпшими й щирішими. Його Світлості Гетьману України: ура! ура! ура!"

У відповідь на цю промову Гетьман сказав українською мовою:

"Ваша Імператорська й Королівська Величносте! З почуттям найглибшої вдячності вислухав я ласкаві слова, з якими Ваша Величність зволили до мене звернутись. Ці слова знайдуть по всій Україні глибокий, вдячний відгомін. В страшних стражданнях, викликаних цією війною, прокинулось національне почуття поневолених до цього часу народів, як ясні зорі будучого миру. Завдяки могутій піддержці Німеччини та її високих союзників здобув український народ міжнародньо-правові основи для своєї державної самостійності й незалежності. Відбудовання цієї нової держави вимагає від мене і від моїх співробітників якнайбільших зусиль. Найласкавіший прийом, яким Ваша Величність зволила мене вшанувати, зустріне весь український народ як ознаку прихильності Вашої Величності до молоді України і він додасть нам сил виконати тяжкі завдання, які нас ще дожидають. Я дозволю собі висловити разом з Вашою Величністю тверду надію, що так щасливо розпочаті вже політичні та економічні відносини між

могучою Німеччиною й Україною будуть усе більше зміцнитись на добро обох народів. Від імени вдячного українського народу підіймаю я, як Гетьман усієї України, мій келих за здоров'я Вашої Імператорської і Королівської Величності і за славу будучність хороброго й вірного німецького народу. Його Величності Німецькому Імператорові: Слава! Слава! Слава!"³¹⁶

Коли Гетьман скінчив, імператор простягнув йому руку і обмінявся з ним сердечним і щирим стисненням руки. Після сніданку імператор провів час в жвавій розмові з Гетьманом до 3 годин 30 хвилин. Попрощавшись з імператором, Гетьман виїхав до Касселя. Побачення й прощання мали надзвичайно приязний і сердечний характер. Імператор запрохав Гетьмана відвідати Круповські фабрики в Ессені і морську станцію в Килі.

На слідуючий день Гетьман був знову в Берліні й одвідав послів союзних держав, а також еспанського посла, старшину дипломатичного корпусу в Берліні, і мав з ними довгу розмову. Увечері в честь Гетьмана було влаштовано парадний спектакль в Королівській Опері. 8 вересня Гетьман побував на кінських бігах у Груневальді, де його вітав пруський оберландшталмейстер фон Етинген і представник Уніон-Клубу.

В театрі, на бігах і на вулицях Берліна населення вітало Гетьмана дружніми оваціями.

9 вересня Гетьман приймав австро-угорського й турецького послів і увечері того ж дня виїхав до головної квартири. На вокзалі зустрів його генерал-фельдмаршал фон Гінденбург і генерал фон Людендорф і супроводили його до головної квартири, де Гетьману були представлені вищі чини Кватири. За сніданком Гетьман виголосив тост українською мовою, переложений по-німецьки графом Берхемом. Увечері Гетьман виїхав. Фельдмаршал Гінденбург провів свого гостя на вокзал.

10 вересня ранком Гетьман був у Кельні, одвідав Кельнський Собор і продовжував свій шлях далі до Ессена, де його врочисто зустріла на вокзалі дирекція фабрики Круппа.

12 вересня Гетьман повернувся до Берліна й того ж дня в будинку Українського Посольства відбувся парадний обід, на який були запрошені: міністр Королівського Двору граф Ейленбург, міністр закордонних справ фон Гінце, міністр військового постачання фон Вальдов та інші особи. За обідом Гетьман пив за здоров'я імператора. Міністр закордонних справ відповів тостом за Гетьмана. Після обіду відбувся в Посольстві раут, на який явилися вищі чини Німецького Правительства.

13 вересня виїхав до Кіля, де його вітали на вокзалі адмірал Буршбах і вищі чини морського командування. На пероні була виставлена почесна варта, яка здала Гетьманові рапорт. За обідом в офіцерському клубі принц Генріх Пруський виголосив тост на честь Гетьмана. Оркестр загравав український народний гімн "Ще не вмерла Україна". Гетьман відповів на українській мові.

14 вересня Гетьман оглянув верфі, де його вітав головний директор доків зі своїм штабом. По огляді доків Гетьман сів на міноносець, на якому зараз же було піднято український прапор і відбув поїздку по рейду вдовж вистроєної флотилії броненосців, які салютували Гетьману. Потому Гетьман відбув ще півгодинну поїздку в підводному човні. Обід був сервірований на одному з броненосців. Коли Гетьман залишив палац принца Генріха, велика юрба народу, що заповнила площу перед палацом, зробила Гетьманові овацію. Вночі на 15 вересня Гетьман повернувся до Берліна. 15 вересня він дав обід в Українському Посольстві в честь перебувавших тоді в Берліні посла Мума й генерала Гренера. По обіді відбулася в честь Гетьмана парадна вистава в Королівській Опері. З театру Гетьман виїхав просто на вокзал і 17 вересня по обіді вже повернувся до Києва.

Царь Вільгельм II і Гетьман П.Скоропадський

316. Текст обох промов і дальший опис подорожі Гетьмана подаємо за статтею "Die Reise des Hetmans der Ukraine nach Deutschland, September 1918" в журналі «Mitteilungen des Ukrainischen Ministeriums des Aussem», Kiew, 1918, N. 1-2.

Німецька преса присвятила побуту Гетьмана в Німеччині цілий ряд тепло написаних статей, надаючи цьому побуту значіння в ділі скріплення приязних відносин між Німеччиною й Україною.

“Kreuzzeitung” писала: “В особі пана Гетьмана вітаємо голову молоді Української Держави і висловлюємо наше вдоволення з приводу його відвідин Берліна, ціллю яких являється познайомлення з управителями німецької держави і обмін думок з ними. Коли пан Гетьман висловив бажання відвідати в теперішню хвилю Німеччину, якій молода держава стільки завдячує в своєму розвитку, то в цім можна бачити його бажання удержати в будуччині повні довір'я відносини, існуючі між ним і його правительством з Німеччиною і сильніше закріпити їх.”

“Deutsche Tageszeitung”, між іншим, писала: “Вітаємо пана Гетьмана в столиці німецької держави. Його візит — це новий вислів поважання, яким сповнений голова української держави супроти німецького народу й його керманічів. Надіємося і бажаємо, щоб присутність пана Гетьмана причинилася до цього, щоб українсько-німецькі відносини на будуче були ще приязніші й гарніші.”

“Berliner Lokal-Anzeiger”, згадуючи про побут пана Гетьмана у цесаря Вільгельма, зазначив: “Цим фактом добросусідські відносини, які уложилися між Німеччиною й Україною, а також ратифікація німецько-українського договору одержуть нову силу і може під деяким оглядом будуть ще тісніше скріплені. Вітаємо першого голову Української Держави, до лицарської особистості якого Німеччина почуває живі симпатії. Його відвідини — це знак пошанування для нашої вітчизни і нашого цесаря. Висловлюємо надію, що дякуючи невтомній енергії пана Гетьмана, йому вдасться вивести молоду державу з усіх небезпек теперішньої хвилі і повести її настрічу щасливої будуччини.”

“Norddeutsche Allg. Zeitung” писала: “Пан Гетьман для нас не чужий чоловік. Україна — здатна до життя держава, а ця обставина, що вона так легко й безболісно перенесла бурю революції, це не тільки заслуга зрілого населення, але справа також рук Гетьмана, який вивів молоду державу з класової боротьби. Визволена від зовнішнього гнету і внутрішніх незгод, країна глядить вперед настрічу новій цвітучій будучині.”

Дійсно, ця подорож піднесла міжнародній престиж Гетьмана й вплинула на корисне вирішення для України деяких питань, як от справа чорноморського флоту, організація української армії, забезпечення прихильного відношення Німеччини до Кримської й Холмської справи. Розуміється, вороги України старалися використати подорож Гетьмана на доказ нібито спеціального його “германофільства” і з цією метою ширили фотографії, на яких Гетьман знятий поруч з імператором Вільгельмом. Тим часом подорож ця мала на меті виключно інтереси Української Держави, які в той час дуже залежали від добрих відносин з Німеччиною в силу всім звісних і зрозумілих причин.

По повороті Гетьмана на Україну знову стало на чергу дня питання про реконструкцію Кабінету міністрів в зв'язку з наміреним переведенням земельної реформи і скликанням Державного Союму. Тим часом чутки про бажання Гетьмана прийняти до участі в правительстві представників української національної демократії і взагалі зблизитись до неї на ґрунті спільної праці на користь Української Держави викликали з боку провідників цієї демократії збільшення домагань і стремління захопити владу в свої руки цілком. З цією метою було переведено об'єднання українських політичних партій, культурно-просвітних і навіть професійно-економічних організацій, в яких провід належав представникам української національної демократії й які перебували в опозиції до правительства — в один союз. Щоб скріпити натиск на правительство й проложити шлях до переходу влади в руки українських національно-демократичних партій, на початку серпня було довершено перетворення “Українського Національно-Державного Союзу” в “Український Національний Союз”, який одверто виставив своїм гаслом

Гетьман П.Скоропадський,
бар.Ф.Штейнгель, Ол.Палтов
(товариш мін. зак. справ.
в україн. уніформі)

боротьбу за “законну владу на Україні” й “оборону прав українського народу”, як стояло в його статуті. Вибраний головою Нац. Союзу, редактор “Нової Ради”, член партії ес-ефів А.В.Ніковський, так само одверто з’ясував мету й склад Союзу в статті, надрукованій в “Новій Раді”.

Цілі й завдання Союзу, а також характер його організації виразно були з’ясовані в перших §§ статуту “Союзу”, опублікованого вперше на сторінках “Нової Ради”:

§ 1. Мета Союзу; а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-членній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§ 2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську політично-громадську волю і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації як в межах України, так і поза її межами.

§ 3. Склад Ради. Рада складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 3) і з українських громадських представників, наукових і професійних організацій, також на паритетних основах (по 1).

“Український Національний Союз, — писав Ніковський, — треба вважати за останній час явищем найбільшого почуття національної самоохорони. В Український Національний Союз входять українські соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, трудовики, соціалісти-самостійники, потім в Національним Союзі представлені такі організації: Селянська спілка, Всеукраїнська учительська спілка, Юридичне товариство, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарська спілка, Галицько-буковинська рада, Холмський комітет, Кирило-мефодіївське братство і мають увійти: Центр. кооперативний комітет, Бюро професійних союзів, “Селянська Громада”, центральна “Просвіта”, Всеукраїнський земський союз, Спілка лікарських помічників, Політичний “Червоний Хрест” та інші організації. На провінції вже заснуються філії Національного Союзу, як наприклад, велика організація одеського округу, заснувались філії в Вінниці, в Кременчузі, в Кам’янці-Подільському, в Полтаві. Про Вінницьку філію відомо, що вона являється копією Головної Ради Національного Союзу, бо туди входять всі місцеві організації з додатком таких як “Просвіта”, Народня управа тощо, через те, що вони мають “повітове” значіння, поширюючи свою діяльність на весь повіт. Так само в склад Вінницької філії увійшли центральні управління кредитової та споживчої кооперації.

Платформа Національного Союзу може бути без жадного примусу прийнята всіма свідомими громадянами України. А порозуміння всіх українських партій від лівих до поміркованих і організацій від пролетарських до конфесійних, окрім того, що об’єктивно вказує на небезпечне становище національної справи для українського народу, ще й являється дуже позитивним знаком української солідарности і живої енергії тих сил, які вважались приспаними чи ослабленими.

Віднині український національний фронт можна вважати єдиним цілим, і тепер, в цю хвилину, коли скінчилася організаційна стадія в центрі, настав час провадити реальну роботу: з одного боку треба організувати провінцію для державної роботи, а з другого повести ту політичну лінію, котра наблизить нас до здійснення платформи Союзу. Головні чинники політичної рівноваги на Україні — п. Гетьман і Німці повинні зрозуміти державну рацію основних домагань Національного Союзу і знайти якесь порозуміння, котре привернуло би народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві. Сама по собі платформа Національного Союзу являється певним компромісом українського організованого громадянства, далі якого вона не може піти, тому незалежно навіть від усяких політичних порозумінь і реальної політики, Національний Союз матиме своє внутрішнє велике національне значіння при всяких політичних бурях і можливих поворотах колеса історії”. Так як і раніше представники української національної демократії заявляли устами Ніковського, що тільки вони одні репрезентують собою весь український народ, що тільки члени демократичних і соціалістичних партій та організацій складають з себе українську національну інтелігенцію і можуть промовляти за всю українську націю і переговорювати від її імені з головою Української Держави і представниками Німеччини. Щодо останніх, то перебуваючи на Україні й бачучи дійсний стан справи і дійсні

відносини сил, вони на підставі заяв “Національного Союзу” про його виключне право говорити за і від імени цілого українського народу могли прийти лиш до переконання, що або взагалі ніяка українська нація реально не існує, а є лише невелика частина інтелігенції, що зве себе “українцями”, або ж, що “українці” — це просто назва групи політичних партій, з якою доводиться рахуватись постільки, поскільки вона виявляє активність і може мати вплив на певні круги населення. “Національний Союз” взагалі став осередком, біля його купчилились усі опозиційні елементи української національної демократії, і осередком не тільки “легальної, опортуністичної боротьби частини української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною”, як каже ес-ерівський історик П.Христюк (Україн. Революція, т. III, ст. 90-та), але й заходів зовсім повалити гетьманську Державу. Той же самий П.Христюк каже, що українські ес-ери вели в Союзі свою окрему політику: “М.Шаповал і деякі інші члени партії, що входили в склад Союзу, провадили там роботу більше на власну відповідальність, ніж після директив партії. Подібну до соц.-рев. позицію займала і селянська спілка, що була під впливом соц.-революціонерів” (там же). Як далі побачимо, це була “робота”, направлена просто на зруйнування Української Держави за допомогою московських большевиків. Одним з головних ініціаторів цього задуму був В.Винниченко, який 18 вересня був вибраний головою Національного Союзу і який повів таємні переговори з представниками большевицької мирової делегації, яка перебувала в Києві.

Одним з перших одвертих виступів Національного Союзу було опублікування відозви-протесту “В оборону державних прав української мови” з приводу того, що в Державнім Сенаті було порушено питання про визнання російської мови поруч української державною мовою України. Вважаючи порушення цього питання за заходи “ворогів українського народу й української державности”, Національний Союз домагався, як сказано було в його протесті, щоб: 1) негайно був виданий законодавчий акт, на підставі котрого в Українській Державі ясно і точно раз на завше за державну мову вважалась би мова українська; 2) щоби в цьому акті був ясно зазначений термін, до котрого всі урядовці і служачі в громадських установах України, які ще не знають української мови, повинні її вивчити і потім, після цього терміну, обов’язково вживати цю мову на службі; 3) на державну і громадську службу приймати тільки тих нових служачих, котрі знають українську мову. Всі ті з урядовців і служачих, котрі до цього терміну не будуть знати української мови, повинні негайно покинути свої посади, які б посади вони не займали, бо нехтування з боку урядовців і служачих цею справою дасть певну підставу для висновку, що вони, займаючи свої посади на Україні і користуючись правами громадян Української Держави й її захистом, не поважають самої ідеї української державности і прав народу, серед котрого вони живуть і котрому по ширості повинні служити.

За такий термін Національний Союз вважає призначити один рік від дня проголошення самостійности України, себто один рік від 9 січня 1918 року.”

Далі Національний Союз почав реагувати різними заявами й протестами на важніші акти українського правительства, як наприклад, з приводу заключення угоди з Доном, раз-у-раз засилав ноти й меморандуми представникам Німеччини, взагалі засвоюючи собі роль якогось другого правительства. Нарешті, Національний Союз “для збору необхідного матеріялу і вироблення законопроектів, що торкаються питань загальнодержавного та громадського життя” постановив утворити особливі комісії: внутрішніх справ, військових, земельних, фінансових, внутрішньо-організаційних, церковних, правничих, закордонних.³¹⁷

По своїм повороті з Німеччини Гетьман рішив приступити до практичних заходів в напрямі притягнення української національної демократії до участі в правительстві, щоб тим скріпити й ще виразніше заманіфестувати національний напрям політики Української Держави. Приймаючи Національний Союз за виразника стремління цієї демократії, Гетьман рішив ввійти в безпосередні зносини з представниками Союзу. 5 жовтня на офіційальне запрошення, передане через міністра закордонних справ Д.Дорошенка, відвідали Гетьмана представники Національного Союзу: голова В.Винниченко й члени президії А.Ніковський і Ф.Швець. Вони заявили, що Національний Союз домагається реорганізації кабінету міністрів так, щоб він складався з національних діячів з кругів української демократії, але згоден, щоб залишилися деякі з прежніх міністрів, як фаховці свого діла. Винниченко передав Гетьману вже готовий зложений список наміченого Союзом складу Кабінету.

317. “Вістник політики, літератури й життя”, 1918, ч. 43, ст. 567.

Як було надруковано на другий день по часописах в передачі офіційного Українського Телеграфного Агенства, “вся розмова між п. Гетьманом і представниками “Національного Союзу” велася в дуже прихильнім тоні і торкалася найважливіших справ закордонної та внутрішньої політики Української Держави. По всіх питаннях, які порушено під час розмови з п. Гетьманом і представниками “Національного Союзу”, виявилось, що погляди “Національного Союзу” і п. Гетьмана взагалі сходяться. Зокрема, в розмові багато говорилося про земельну справу, в котрій погляди пана Гетьмана цілком погоджуються з поглядами “Національного Союзу”. Представники “Національного Союзу” винесли з розмови те враження, що для більшого зближення між п. Гетьманом та українським громадянством найдено добрий ґрунт і що таке зближення в недалекий час здійсниться.”

Це побачення було початком реальних переговорів про участь української демократії в правительстві. Протягом переговорів прийшли до порозуміння, що головою зреорганізованого кабінету залишається Лизогуб і тому питання про те, кого буде запрошено до нового кабінету, тепер обмірковувалось між Ф.Лизогубом і В.Винниченком безпосереднє. Представники німецького правительства з великим співчуттям ставились до ідеї вступу українців-демократів до правительства, надіючись, що таким способом буде досягнута більша консолідація внутрі краю. Знаючи німецькі політичні і громадські круги, яким трудно було зрозуміти всі тонкощі внутрішніх відносин на Україні, і рахуючи на сугестії, ніби правительство складається з “неукраїнців” і що, мовляв, у цьому корінь усього лиха, Національний Союз в часі переговорів (ведених довірочно) випустив за підписом свого голови В.Винниченка й секретаря П.Дідушка розраховану, як каже П.Христюк, “на громадську опінію Центральних Держав” (ст. 112) “Заяву про внутрішнє й міжнароднє становище України” з дуже гострою оцінкою кабінету Ф.Лизогуба й нарисом політичної програми самого Союзу:

“Ми не вважаємо сучасний уряд на Україні повномочним і законним представником Української Держави. Сучасний кабінет міністрів, складений переважно з старих урядовців самодержавного російського режиму, чужий народові національно і ворожий йому політично та соціально, має опору тільки в невеличких колах великих аграріїв та королів промисловости, не розуміє й не може розуміти нових підстав життя, на які стає весь світ.

В той час, коли європейські держави рішуче переходять до широкого народоправства, на Україні уряд, позбавивши демократію всіх прав, змагається до повернення старого царсько-поліцейського ладу. В правительстві, в творенні державного ладу, нарід не бере ніякої участі. На місцях знищено самоврадування і змінено самовладством повернених до влади колишніх жандармів і поліцаїв. Волю зібрань, слова скасовано. Методи репресій нагадують часи середніх віків: поряють різками, закопують по шию в землю і т. п. Підпираючи реакційні класи, уряд сприяє розпаленому чуттю класової пімсти, яка доходить до нечуваних форм експлуатації й знущання з селянства та робітництва.

Вийшовши з рядів російської царсько-самодержавної бюрократії, теперішній уряд і суть та форми свого думання має російсько-централістичні. Прагнення широких мас української нації до цілковитого національно-державного визволення більшості у сучасного кабінету чужі й ворожі. Словесними, нещирими заявами та жорстокістю цензурних репресій уряд хоче створити враження спокою в Державі. Але вся діяльність його веде край до загибелі та руїни, а народні маси штовхає на шлях розлюченості, одчаю та анархії.

З огляду на це, Український Національний Союз заявляє, що дійсним законним представником Української Держави може бути тільки той уряд, який спиратиметься на широкі демократичні маси українського народу. Тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народньої влади, стояти на чолі державної влади, стояти на чолі державної роботи.

І першим завданням цього кабінету має бути негайна демократична аграрна реформа на підставі знищення великого землеволодіння і забезпечення землею трудового селянства. Негайно ж має бути вироблено виборчого закона до законодавчого повновладного органу української землі і переведено його в життя якнайшвидше. Всі демократичні свободи, які є основою політичного життя в Західній Європі й які було здобуто революцією на Україні, але знищено сучасним урядом, мають бути повернені.

Тільки в таких умовах наш край може стати до здорового планомірного відновлення всіх

своїх великих сил і з повним правом виступити перед народами всього світу, як рівний учасник в розв'язанні великих міжнародних проблем.

“Грунтуючись же на праві кожної нації на визначіння форм свого національно-державного життя, та виразно проголошеного в мировій програмі Вільсона, прийнятій обома воюючими сторонами, а також спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі одірвані від його часті, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх, заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад самостійної Української Держави, себто: Східньої Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Басарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії, Кубані”.

Цього було занадто багато навіть для тих представників української демократії, які, поділяючи загально-демократичні принципи, все ж таки розуміли ту велику небезпеку, яка загрожувала молодій Українській Державі від напрямку і способів політики Національного Союзу. “Вістник політики, літератури й життя”, який весь час з великим співчуттям ставився до Національного Союзу й апробував всі його виступи, тепер, подавши текст “Заяви”, зробив від себе таку примітку:

“Подаючи отсю Заяву на сторінках нашої часописи, не можна не зауважити, що коли вона є заповіддю боротьби за власть національних елементів, то вітаємо її найгарячіше. Коли ж це має бути початком нових соціальних і політичних експериментів, які вже раз пережила Україна, то чи не буде це і початком кінця самостійности України?”³¹⁸

Видко, що незручність Заяви зрозуміли ідемагогічкерманічі Нац. Союзу, бо в ч. 193 “Нової Ради” появилася в одділі “Хроніки” така замітка: “В справі Заяви Національного Союзу. В одному з останніх чисел “Українського Слова” (газети, що виходила у Львові. Д. Д.) появилася за підписом В.Винниченка і П.Дідушка “Заява Українського Національного Союзу в справі внутрішнього становища України”. З певних джерел редакція має відомості, що ця “Заява” рішучо нічим не зв'язана з діяльністю Союзу в останні два тижня (?! Д. Л.), а являється старим проектом резолюції з приводу оголошення пунктів Вільсона. Ця резолюція, не будши принята для друку, ніяким офіційним виступом Союзу не являється”.

Побоювання “Вістника” були пророчі.

Міжнародня ситуація в жовтні зробилась надзвичайно складна й грізна. Після капітуляції Болгарії стала ясно вимальовуватись перемога Антанти. 29 вересня Болгарія заключила з Антантою перемир'я. За нею пішла Туреччина. На західньому фронті почався відступ німецького війська. Австро-Угорська монархія стала розпадатись. 17 жовтня імператор Карл видав маніфест про перетворення Австрії в “Союз Держав”. В Німеччині почалася скорим темпом демократизація правительста, й рейхсканцлером став ліберальний принц Макс Баденський. Наближалась ліквідація війни, а разом з нею і остаточне вирішення долі держав, що повстали на руїнах Російської імперії й мали повстати на місці імперії Австро-Угорської. Супроти всього цього Україні треба було скоріше досягти внутрішньої консолідації й вступити в зносини з державами Антанти, щоб добитись від них визнання. Становище ускладнялось тим, що, не встигнувши через попереднє становище німців організувати власну регулярну армію, треба було добитись, щоб німці не виводили своїх військ з України, аж доки там не зорганізується українська оборонна сила. Австро-угорські війська вже розвалювались і почали самовільно покидати українську територію. В зв'язку з перемогою Антанти вставало питання про долю Східньої Європи, де Антанта старалася створити антибольшевицький фронт і піддержувала російські антибольшевицькі формації. Всі групи, що стояли за реставрацію колишньої єдиної Росії, підняли голову. Розвинули активність і ті політичні круги на Україні, які стояли за державне об'єднання з майбутньою небольшевицькою Росією в формі федеративного союзу, рахуючи, що таке об'єднання буде цілком піддержане державами Антанти, тоді як самостійність України буде цими державами рішуче поборюватись. Прихильниками звороту української політики в напрямку федеративного об'єднання з майбутньою відновленою Росією явилася й частина міністрів Кабінету Лизогуба. Ця частина, знаючи, що вже підготовляється переміна

318. “Вістник політ. літер. й життя”, ч. 42, ст. 556.

Кабінету з метою вступу до нього представників української національної демократії, яка в той час рішучо відкидала всяку федерацію з майбутньою відновленою Росією, з свого боку готовилася заманіфестувати свій погляд на ідею федерації з Росією.

Неуспіх переговорів про мир з Східною Росією ставив українське правительство перед перспективою збройної боротьби з нею. Ця боротьба фактично вже й велася в деяких місцях російсько-української прикордонної смуги (на північно-східній границі Чернігівщини). Скріплялися зв'язки з Доном, який вів активну боротьбу з соціалістичною Москвою, подавалася поміч Кубані, яка теж провадила цю боротьбу, піддержувалися російські антибольшевицькі формації, такі як "Южная Армия" або "Корпус особливого призначіння". Все це ставило питання про російсько-українські відносини в усій широті на перший план біжучої політики.

Думка про зав'язання дипломатичних зносин з державами Антанти, щоб з'ясувати їх відношення до Української Держави і старатись досягти визнання самостійної України з їх боку, весь час було предметом особливих турбот українського Міністерства закордонних справ. Безпосередньому зав'язанню зносин стояли на перешкоді німці. Отже, доводилося спочатку використовувати нейтральні країни, де перебували представники всіх воюючих держав. Це й було головною метою старань зав'язати дипломатичні зносини з Швейцарією, Скандинавією, навіть Румунією, щоб на їх території мати змогу ввійти в контакт з представниками держав Антанти. З початком осені, коли війна була вже фактично центральними державами програна, німці перестали робити перешкоди нав'язанню прямих зносин України з державами Антанти, властиво, відновленню зносин, перерваних Берестейським миром.

Чутки про те, що німці ставлять перешкоди зносинам України, примусили німецьке посольство в Києві виступити з спростуванням, яке появилось 22 жовтня в київських газетах в офіційній передачі УТА: "З авторитетних джерел повідомлюють: німецьке імперське правительство не має чого заперечити проти бажанням правительства Української Держави ввійти в зносини з правительствами нейтральних держав й держав згоди. Німецьке військо перебуває в нейтральній Україні тільки для допомоги українському правительству в справі відновлення ладу та нормальних умовин існування держави й їхня присутність тут не повинна перешкоджати завести Україні ті міжнародні зносини широкого масштабу, котрі продиктовані їй кінцевими державними інтересами". ("Робітничая Газета", 1918, № 396).

Українським міністрам, які їхали до нейтральних країн — до Швейцарії й Скандинавії, було дане доручення шукати контакту з представниками Антанти й підготовляти ґрунт для зав'язання формальних зносин. Що Антанта має на увазі відновлення єдиної Росії, про це давала зрозуміти декларація Вільсона ("14 пунктів"), де говорилося про відновлення єдиної Росії, як про одну з головних задач союзників.

Ще в початку жовтня українському послу в Берліні бар. Штейнгелю, а трохи згодом голові укр. Диплом. місії в Швейцарії д-ру Лукасевичу вдалося за посередництва дипломатичних представників нейтральних держав (Еспанії й Голандії) вияснити, що держави Антанти готові ввійти в безпосередні переговори з українським правительством. Тоді було вироблено план посилки спеціальних місій до Франції, Англії й Північних Американських Держав. Цей план був ухвалений Радою Міністрів в засіданні 16 жовтня і були намічені голови місій (до Америки І.Я.Коростовець, до Франції М.М.Могиланський). В дискусії над експозе міністра закордонних справ з приводу відносин України до держав центральних, нейтральних і коаліційних (Антанти), розвинувся дуже жвавий обмін думок, причому виявилось, що частина міністрів не одобряє політики міністра закордонних справ за його "націоналістичний курс" і маловаження тих перспектив, які з перемогою Антанти відкриваються для відбудови колишньої великої Росії. Це були міністри, що належали головно до партії кадетів і які відбивали настрої цієї партії.

При таких обставинах утворився Кабінетський кризис. По згоді з представниками Національного Союзу було умовлено, що Кабінет буде розпущено і скласти новий буде доручено знову ж Ф.А.Лизогубу з тим, що він залишить кілька міністрів з попереднього складу Кабінету, а на інші пости запросить кандидатів Національного Союзу або людей, на які Союз погодиться.

Національний Союз видвигав такі кандидатури: на пост міністра внутрішніх справ три кандидатури — А.Ф.Саліковського, С.П.Шелухина і О.Ф.Скоропис-Йолтуховського; на

міністра фінансів М.І.Туган-Барановського; міністра торгівлі А.Д.Марголіна, або С.В.Бородаєвського; народньої освіти В.К.Прокоповича, або П.Я.Стебницького; міністра праці М.А.Славинського; державного контрольного О.Г.Лотоцького; земельних справ К.А.Мацієвича, або Є.Х.Чикаленка; юстиції І.Л.Шрага, С.П.Шелухина або А.Г.Вязлова; військового міністра генерала Грекова ("Киев. Мысль", 1918, № 193).

Намічено було з попереднього складу міністрів, які мали залишитись: Д.І.Дорошенко (закорд. справи), А.К.Ржепецький (фінанси), С.М.Гербель (продовольчі справи), Б.А.Бутенко (шляхи), А.Ф.Рогоза (військові справи) й В.Ю.Любинський (народне здоров'я). Всі ці дні Ф.А.Лизогуб вів переговори з В.К.Винниченком щодо обсадження окремих міністерських постів кандидатами Національного Союзу.

17 жовтня на засіданні Кабінета Міністрів, коли вже було відомо, що Кабінет ось-ось буде формально розпущений, щоб утворити новий з більш виразним національно-українським характером, група міністрів-кадетів, щоб заманіфестувати перед своїм виходом зі складу правительства свої погляди на завдання моменту і особливо в справі відносин до Росії, виступила з особливою запискою, яка була відчитана перед початком засідання, як позачергова заява, державним секретарем С.В.Завадським.

В цій записці говорилося, що Україні напередодні мирової конференції ставиться велике завдання. В ім'я своєї будучності Україна на конференцію повинна явитись з ясно накресленою програмою її відносин до інших держав. Особливо необхідно зараз же в'яснити відносини України до цих держав, які повстали після розпаду Росії, головню до Великої Росії. В цій справі, на думку авторів записки, можна йти двома шляхами: або будувати і зміцнювати Українську Державу, користуючись з занепаду і безладдя, які панують у Росії, ставлячись до Росії зовсім байдуже, або ж — допомогти їй стати на ноги і увійти з тими державами, на які розпалась Росія, в союз для утворення нової Росії. Якщо Україна залишиться байдужою до боротьби з більшовиками, то вона наживе собі лютих ворогів, які ніколи не подарують їй того, що вона не допомогла їм в цій боротьбі. Якщо вона допоможе росіянам побороти більшовиків, то заслужить їх вдячність і забезпечить собі свободу вільного розвитку в державнім союзі з Росією, з котрою в'яжуть Україну економічні та всякі інші інтереси.

Цю записку підписали міністри: Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зінківський, Колокольцов і Вагнер, державний контрольний Афанасьєв і державний секретар Завадський.

На другий день 18 жовтня "записка дев'яти" (вона стала звісна під цією назвою) була вже опублікована в "Киевській Мысли", — перше ніж вона стала предметом дискусій в Раді Міністрів. Але того самого дня Лизогуб скликав надзвичайне засідання Ради Міністрів, на якому подав до відома, що з огляду на виключність моменту, який переживає держава в зв'язку з великими подіями всесвітнього життя, виникає потреба певних змін у внутрішньому житті України, а тому Кабінет повинен податися до демісії, щоб залишити Гетьману вільну руку для покликання до правительства таких людей, які відповідають зміненим обставинам. Кабінет подався до демісії.

По дорученню Гетьманові Лизогубом прохання Кабінета Міністрів про демісію, Гетьман попрохав затримати міністрів, які почали вже розходитись, і зібратись знову в залі засідань Ради Міністрів. Коли всі зійшлися знову й засідання Ради Міністрів було оповіщене одкритим, Гетьман звернувся до Ради Міністрів з промовою, в якій дякував міністрам за їх працю на користь Української Держави і прохав їх залишитись на своїх місцях до сформування нового Кабінету.

Переговори про сформування нового кабінету не пішли гладко. З одного боку Національний Союз домагався, щоб "українцям" було доручено не менше восьми портфелів і не погоджувався на ряд кандидатур ділового характеру, видвигнутих Лизогубом.

В інтерв'ю з співробітником преси Лизогуб так пояснив причини й характер Кабінетської кризи: "Причиною зміни кабінету, — казав він, — послужило виключно становище, яке утворилося в зв'язку з останніми подіями міжнародного характеру. В цей історичний момент, який ми переживаємо, коли вирішується доля всіх народів, українське правительство повинно було вжити всіх заходів до того, щоб Україна, як нова самостійна державна одиниця, була визнана не тільки окремою групою, але й більшістю держав і щоб таким способом вона дістала змогу зайняти відповідне місце в міжнародних взаєминах.

Назріла потреба притягти до Кабінету найбільш впливових представників українських національних партій. Нам здавалося, що тільки таким шляхом Україна, яко суверенна держава, здобуде можливість в період мирових переговорів виявити своє національне обличчя. Перед правительственными кругами, в зв'язку з цим, стояло завдання ввійти в порозуміння з українськими національними кругами як в справі поділу відповідальності влади, так і щодо участі їх представників в обміркованні питань зовнішньої і внутрішньої політики.

Це вважалось потрібним зробити в якнайближчому часі ще й тому, що в ряді сусідніх з Україною держав тепер особливо уважно прислухаються до національних течій. Там національне питання вирішується тепер в строго демократичному розумінні.

І на Україні тому національне питання прийняло такий рішучий характер. Явилася необхідність реконструювати Кабінет через включення до нього українських національних сил. В останні дні ця справа цілком дозріла. Я думаю, що така постановка питання була не зовсім несподіванкою для широких кругів населення. З цієї справи ми секрету не робили..." ("Киевская мысль", 1918, № 193).

З другого боку, в зв'язку з опублікуванням "записки дев'яти", Кабінетський кризис набрав ніби характеру боротьби за владу двох політичних орієнтацій: одної самостійницької, яку офіційно представляв Національний Союз і яку піддержував також Союз Хліборобів-власників і другої — федералістичної, яку представляли "Протофіс", партія кадетів і співзвучні їй круги.

20 жовтня Гетьман прийняв делегацію Союзу Хліборобів-власників з М.Коваленком на чолі, яка доручила йому меморандум, в якому були заявлені такі бажання дрібних хліборобів-власників:

1. Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним правовим устроєм. На чолі держави пробуває Гетьман.

2. До скликання союму, який необхідно скликати не пізніше 1 лютого 1919 року, вся повнота верховної влади у державі належить Гетьману.

3. Державною вірою на Україні є віра православна, а українська церква повинна бути автокефальною.

4. Державною мовою на Україні повинна бути мова українська.

5. Всі громадяни Української Держави користуються перед законом рівними правами.

6. Для захисту держави Україна повинна мати своє національне військо.

7. Принцип приватної власності має бути непорушеним, але в інтересах держави розмір володіння землею необхідно обмежити. Через те аграрна реформа повинна бути переведена негайно і в інтересах широких верств селян-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалини української державности.

В основу аграрної реформи необхідно покласти примусовий викуп землі у великих земле-власників і після парцеляції передати землю хліборобам через земельний банк за певну плату.

8. Українська державність може бути збудована лиш на національно-демократичних підвалинах, через що і уряд держави повинен бути національно-демократичним.

Київ, 20 жовтня 1918 року."³¹⁹

З другого боку "Протофіс" став на точку погляду "записки дев'яти". Як каже газетне звідомлення від 22 жовтня, "на останньому засіданні Ради "Протофіса" при обміркованні біжучих подій вияснилося, що торговельно-промислові організації об'єднані у всеукраїнський союз, поділяють точку погляду дев'яти міністрів в справі взаємин України і Великої Росії. Якнайтісніше зближення обох частин колишньої імперії вважається торговельно-промисловими кругами за необхідну умову економічного розвитку обох частин. В "Протофісі" було зняте питання про необхідність виступити з особливою декларацією по ряду питань моменту, головним робом — в справі взаємин України й Великої Росії. Вирішено зложення декларації поставити на чергу дня всеукраїнському з'їзду промисловости, торговлі, фінансів і сільського господарства, який відбудеться в кінці грудня."³²⁰

319. "Нова Рада", 1918, № 193.

320. "Киевская Мысль", 1918, № 193.

Так само й головний комітет кадетської партії, на засіданні 20 жовтня, в присутності, між іншим, П.Н.Мілюкова, виніс таку резолюцію з приводу записки дев'яти:

“Партія Народної Свободи України в особі президента її головного комітету, гаряче вітає своїх товаришів у відповідний для них і для партії момент залишення ними постів міністрів в Кабінеті. Тільки що оголошена й підписана ними записка, — з основними думками якої президіум заявляє свою повну солідарність, — з певністю вияснює принципи, які члени партії переводили в міністерстві і вірність яким особливо треба визнавати одверто в теперішні дні, коли відбуваються виїмково важні події.

Глибоко віруючи в близьке об'єднання Росії на нових основах і вважаючи, що допомога цьому великому завданню лежить у власних інтересах України, яко необхідна основа правильної зовнішньої і внутрішньої її політики, — головний комітет вважає недопустимим далі перебування своїх сочленів у Кабінеті, що ставить собі інші завдання, ухвалює їхнє рішення скласти з себе всяку відповідальність за наслідки політики, яку їх власна записка цілком правильно вважає за непростиму помилку.

Виходячи з цієї оцінки наміченого тепер курсу політики, головний комітет вважає, що вступ членів партії знову в склад Кабінета можливий лиш при умові дійсного прилучення Кабінета до основних принципів записки дев'яти міністрів і рішучого відмовлення від суперечних їм принципів вузьконаціоналістичної місцевої політики.”³²¹

Та не зважаючи на впливи “Протофіса” й інших кругів, що орієнтувались на відбудову єдиної Росії з тим, щоб на користь цієї відбудови Україна пожертвувала своєю самостійністю, перемогла течія національно-самостійницька, і 24 жовтня Кабінет було остаточно сформовано на основі угоди з Національним Союзом. Міністерські портфелі поділено так:

голова Ради Міністрів Ф.А.Лизогуб,
міністр закордонних справ Д.І.Дорошенко,
військовий міністр А.Ф.Рогоза,
внутрішніх справ В.Е.Рейнбот (як тимчасово керуючий м-ом),
міністр фінансів А.К.Ржепецький,
міністр ісповідань О.Г.Лотоцький,³²²
міністр народної освіти П.А.Стебницький,
міністр земельних справ В.М.Леонтович,³²³
міністр продовольчих справ С.М.Гербель,
міністр юстиції А. Г. Вязлов,³²⁴
міністр торгу й промисловости С.Ф.Меринг,³²⁵
міністр шляхів Б.А.Бутенко,
міністр праці М.А.Славинський,
міністр народнього здоров'я В.Ю.Любинський,
державний контрольор С.Н.Петров,
державний секретар С.В.Завадський.

321. “Голос Києва”, 1918, № 134.

322. Олександр Гнатович Лотоцький, син священника, родився 1870 р. в селі Бронці Могилівського пов. на Поділлі, скінчив 1896 р. Духовну Академію в Києві, служив у Державному Контролі в Петербурзі, виконуючи в останніх роках служби обов'язки помічника генерал-контрольора. 1917-ого року був призначений губернським комісаром Буковини. В кінці того ж року став Генеральним Писарем Секретаріату. В 1918 р. був якийсь час державним контрольором. Відомий український письменник і громадський діяч, видатний знавець церковної справи. Належав до партії соціалістів-федералістів.

323. Володимир Миколайович Леонтович, поміщик і власник цукроварні на Полтавщині. Родився 1866 року в Лубинському повіті, скінчив юридичний факультет Московського університету. Відомий український письменник і громадський діяч.

324. Андрій Григорович Вязлов, син селянина на Волині, родився в 1862 році, скінчив юрид. факультет у Києві, був мировим суддею і членом окружного суду. В 1906 році був послом до 1-ої Державної Думи, де належав до української парламент. фракції. Після того записався в адвокатуру і брав видатну участь в українському громадянському житті. В 1917 році був губернським комісаром Волині. В 1918 р. був головноуправляючим місцями ув'язнення на правах товариша міністра юстиції й сенатором. Помер в 1919 р. в Кам'янці, яко голова Українського Червоного Хреста. Належав до партії соціалістів-федералістів.

325. Сергій Федорович Меринг, син відомого в Києві професора Ф.Меринга, один з впливових представників українського цукроварного промислу.

З цих міністрів Лотоцький, Стебницький, Вязлов, Леонтович і Славинський пройшли як кандидати Національного Союзу. Меринг пройшов як кандидат “Протофіса”. Кандидатура Рейнбота була прийнята як чисто ділова і тимчасова.

Хоч Національний Союз і приймав діяльну участь у сформуванні Кабінету й зазначений вище склад Кабінету був остаточно зложений за його згодою, однак провідники Нац. Союзу вважали за потрібне негайно по оповіщенні призначіння цього Кабінету Гетьманом публічно оголосити устами голови Союзу В.Винниченка, що Національний Союз не бере на себе відповідальності за діяльність нового Кабінету й буде стояти до нього в опозиції. На сторінках “Робітничої Газети” було опубліковане таке інтерв’ю Винниченка:

“Дуже поширена зараз чутка в пресі й серед громадянства, що начебто Кабінет, який оце склався, є Кабінетом Українського Національного Союзу. Я, як голова, мушу спростувати це і заявити, що це не відповідає дійсності. Національний Союз дійсно вживав певних заходів, щоб вплинути на новий кабінет в напрямку його демократизації й націоналізації, які так необхідні в інтересах народних мас і української держави. Щодо діяльності утвореного Кабінету, то Національний Союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере. Національний Союз гадає, що всі міністри, які зараз увійшли у Кабінет, дбатимуть, аби негайно переведена була аграрна реформа, якої з такими муками віками домагається наше українське безземельне й малоземельне селянство.

Національний Союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна – українського робітника й селянина, аби скликано сойм на підставі загального демократичного виборчого права, а також, аби невідкладно приступлено до творення української армії. Так само Союз сподівається, що всі ті українці і громадські політичні робітники, які були заарештовані безпідставно попереднім урядом, будуть негайно звільнені з в’язниць на волю до рідної громадської роботи. Особливо в неможливим становищі було друковане слово та демократичні й соціалістичні організації.

Національний Союз сподівається, що і ці всі перепони новим Кабінетом будуть усунені і в українській державі, як і в Європі, запанують воля слова і друку і знищена буде свавільна цензура. Національний Союз сподівається, що новий кабінет оповістить громадянство про ту програму своєї діяльності, яку в найближчий час має виконати. Коли наші надії й сподівання справдяться, то від цього українська демократія зміцніє, а разом з нею зміцніє наша державність.”³²⁶

Але Національний Союз не тільки зрікся піддержувати “українізований” Кабінет Міністрів, більше того, саме в той час, коли цей Кабінет тільки що сформувався й мав почати свою працю, лідери Національного Союзу з В.Винниченком на чолі вже вирішили розпочати збройне повстання проти гетьманського правління і С.О.Єфремову коштувало великих зусиль умовити Винниченка не робити цього принаймні поки в Кабінеті сидять “свої люди” й поки виявляться хоч які-небудь наслідки праці Кабінету і взагалі можливість його існування.

Коли Національний Союз таким чином навіть “українізацію” Кабінету вважав лиш за спосіб виграти час і дезорганізувати правління, Гетьман вважав участь в правлінні представників української демократії за дуже важливий крок в напрямку скріплення національно-українського курсу політики, за яким мали піти дальші кроки в тім же напрямку. Ще 15 жовтня було оголошено листа Гетьмана на ім’я прем’єр-міністра в справі Державного Союму – такого змісту:

“Високоповажаний Федоре Андрієвичу!

Після утворення Сенату, після відкриття першого Українського Університету, після оповіщення законів про організацію армії й загальну військову повинність, про міське й земське самоврядування й цілого ряду інших законів, можна вважати, що перший період будівництва Української Держави близиться до свого кінця. На цій підставі я думаю, що вже настав час приступити до вироблення закону, який має завершити нашу планомірну працю по будівництву державности, а саме до вироблення закону про вибори до Державного Союму.

Я прохаю Вас приступити до виконання цієї справи і подати мені Ваші міркування в якому напрямку і на яких основах гадаєте Ви цей законопроект скласти і скільки часу візьме його вироблення.

326. Подаю за “Вістником літератури, політики й життя”, 1918, № 43.

Прийміть запевнення в моїм глибокім поважанні і щирім відданні Вам

Павло Скоропадський”.

Негайно по сформуванні нового Кабінету Гетьман оповістив Грамоту, в якій подано було нарис головних реформ, які мали складати собою немов програму діяльності Кабінету:

“Громадяни України!

Півроку тому назад, 29 квітня, Ми, спонукані бажанням врятувати нашу рідну Україну від загибуні й анархії, вирішили прийняти на себе всю повноту влади в краю. Про причини, що спонукали Нас до цього і основи, на котрих Я прийняв цю владу, говориться в Грамоті Нашій з 29 квітня цього року.

За ці шість місяців великою працею обраного Нами правительства, що працювало по Наших вказівках, зроблено дуже багато для зміцнення Нашої Держави, як самостійної й незалежної Держави. Наше міжнародне становище, як суверенної держави, було визнано союзниками державами і тепер дістає своє затвердження від нейтральних держав.

Український народ, прагнучи до своєї державної самостійності, має метою забезпечення тільки свого економічного і культурного добробуту. З відкритим серцем пішов він назустріч дружньому відношенню з Всевеликим Доном і Кубанню і буде вітати і сприяти утворенню добробуту й непохитного державного ладу в братерській йому Великоросії, синам котрої Україна й тепер дає широку гостинність. Через це, стоячи на ґрунті незалежності Української Держави й на її найстрогішому дружньому нейтралітетові, Ми сподіваємося, що й інші держави признають Наш державний суверенітет.

В області внутрішнього життя краю Наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державности України. Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української Академії Наук і Мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й флоту, поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народніх учителів і духовенства; видано закон про порядок виборів в земські і міські установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України. Наслідки всіх заходів незабаром виявились у загальному підвищенні економічного й культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалости самої держави.

В той самий час, пам'ятаючи, що земельне питання являється найголовнішим завданням, котре прийдеться вирішити нашому правительству, Я, з перших же днів прийняття на себе повноти влади, звернув особливу увагу на те, щоб було зібрано всі дані, потрібні для правильного його вирішення. Тепер ці підготовчі роботи наближаються до кінця і через це Ми тепер находимо можливим почати здійснення земельної реформи; але для того, щоб питання такої першорядної ваги було вирішено найбільш згідно з потребами людности, Ми вважаємо потрібним запросити до вироблення головних основ земельної реформи і тих законодавчих заходів, котрі повинні бути її доповненням і розвитком, представників всіх класів людности, заінтересованих в цих справах. Із цією метою Ми порішили скликати особливу Наряду, в котрій Ми особисто будемо головувати. Завданням цієї Наряди є вироблення аграрного закону на головних основах, зазначених в Грамоті Нашій від 29 квітня цього року, а саме: 1) Правительство бере в свої руки переведення земельної реформи на Україні; 2) з цією метою повинно бути утворено Державний Земельний Фонд за коштом земель скарбових, церковних і частини приватних власників; 3) вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватних осіб, з платою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний Фонд; 4) метою реформи повинно бути постачання — через продаж землі — малоземельним селянам і козакам України землі і утворення дрібних, але економічно міцних селянських і козацьких господарств на Україні; 5) реформа не повинна зробити шкоди цукровій промисловості, цьому головному джерелу багатства України, і повинна як можна менше понизити загальну продуктивність і культуру всього сільського господарства України.

Поруч із земельною реформою Особлива Наряда повинна виробити низку заходів для розвитку на Україні промисловости. Це — з одного боку — необхідно для того, щоб забезпечи-

ти сталим заробітком безземельні класи людности, а з другого боку — для того, щоб дати тим значним грошовим засобам, котрі знайдуться внаслідок земельної реформи, продуктивний і доходний вжиток у межах самої України. Нарешті, ця Нарада повинна виробити законопроект про меліоративний кредит, про сільськогосподарський дрібний кредит, про підземні нідра і деякі інші законопроекти, зв'язані з земельною реформою. Нами доручено Раді Міністрів виробити в найближчий час проект про склад цієї Наради, про обсяг її компетенції та про порядок її діяльності. Твердо вірю, що Нарада ця, до участі в котрій буде закликано всі класи людности, виробить земельний закон і зв'язані з ним закони так, щоб цим було покладено міцну основу економічному добробутові сільської людности на Україні, що являється запорукою економічної і політичної сили нашої молоді держави.

Разом із цим Мною доручено Раді Міністрів виробити закон про Український Союз.

Закликаючи всі шари людности допомогти Нам і правительству в вирішенні цих двох найголовніших справ нашого внутрішнього життя, Ми твердо віримо, що при таких умовах свого здійснення вони будуть незрушимою підвалиною майбутнього розцвіту самостійної Української Держави і забезпечуть українському народові на довгі роки його економічний добробут.

Гетьман всієї України і військ козацьких
Павло Скоропадський.

Видано в Києві 22 жовтня, року 1918.”

Цією грамотою Гетьман закликав до співробітництва в ділі будування Української Держави на твердих національних основах — перш за все українську національну демократію, представники якої тепер увійшли в правительство. Заповідаючи вирішення земельної справи державними методами і передовсім в інтересах держави, як одного цілого, Гетьман надовго вибивав з-під ніг різних утопістів-експериментаторів і демагогів усякий ґрунт. Здійснення намічених в грамоті реформ справді могло сконсолідувати Українську Державу, скріпити її, разом з тим скріпити й повагу та авторитет гетьманської влади. Але цього останнього якраз і боялася певна частина української демократії, для якої влада була головним об'єктом усіх стремлень і заходів, для захоплення якої вона готова була йти через найглибші потрясання й руїни й не цуралася найкрайніших демагогічних заходів. От чому, однією рукою впроваджуючи до Кабінету Міністрів своїх кандидатів, керманичі Національного Союзу другою рукою готували гибель гетьманського правління і створеного ним ладу — переговорюючи з ворогами Української Держави й організуючи збройне повстання проти Гетьмана.

Сергій М. Шемет

XXIII.

Упадок Української Гетьманської Держави.

Обновлений Кабінет Лизогуба зійшовся вперше 26 жовтня. Перед ним лежало завдання прискорити переведення реформ, од яких сподівалися тоді заспокоєння населення — головню земельної реформи і скріплення національного українського курсу, що мало задовольнити національно настроєні круги українського громадянства. Серед членів Кабінету панував строго діловий настрій і вони жваво взялися за роботу. За короткий, порівнюючи, час міністр земельних справ Леонтович підготував проект земельної реформи, який полягав у примусовім викупі і парцеляції великої земельної власности (див. вище) і який ще до свого офіційного ухвалення Радою Міністрів був уже затверджений Гетьманом. Міністр Ісповідань Лотоцький заповів від імені правительства на Всеукраїнському Церковному Соборі автокефалію Української Церкви, як найбільш відповідаючий інтересам Держави спосіб вирішення церковної справи. Міністр освіти Стебницький провів затвердження штатів Української Академії Наук. Цілий ряд інших важливих справ було намічено, або навіть уже й вирішено обновленим Кабінетом. Але над його головою та й над самою Державою Українською вже нависли темні хмари.

Міжнародня ситуація, а в зв'язку з нею й внутрішнє становище в державі робилися чим далі все більш загрожуючими. Для всіх ставало ясно, що центральні держави програли війну. Болгарія й Туреччина вже вийшли з числа бойовників, Австро-Угорщина розвалювалася, Німеччина стояла напередодні революції. Можна було сподіватись, що німці раніше покинуть Україну, ніж думалось, і що замість німців тепер безпосередньо доведеться мати діло з державами Антанти. Як вони поставляться до України? Цього ніхто напевно не знав. Тепер уже німці не ставили ніяких перешкод зав'язанню українцями зносин із Антантою і представники німецького правительства одверто заявляли українським представникам, що вони тепер самі мусять дбати за себе і старатись вийти в безпосередні переговори з Антантою.

Перспектива виводу німецьких військ з України ставила північні й північно-східні межі Держави під загрозою большевицької інвазії. Совітське правительство, яке через своїх представників — Раковського і Мануїльського — знаходилося в порозумінні з керівниками Укр. Національного Союзу і знало, що вони підготовляють повстання проти Гетьмана, фактично зірвало переговори про мир і стояло в бойовій поготові. З жовтня місяця воно почало діяльно готуватись до збройного захоплення України.

На VI з'їзді совітів Л. Троцький виголосив промову, яка містила в собі немов план військових операцій Червоної Армії. Про Південний фронт Троцький казав: "Питання про південний фронт стоїть для нас тепер дуже гостро. Німецький мілітаризм безумовно впаде. Він буде змушений покинути Україну, а мілітаризм англо-французький поспішить йому на заміну. Нам треба просунутись між німецьким мілітаризмом, який відходить, і англо-французьким, який наближається. Нам треба зайняти Дон, північний Кавказ і Каспій та піддержати робітників і селян України. На нашому південному фронті б'ється, як в пульсі, доля нашої влади. Необхідна мобілізація всіх сил краю і ці сили потрібні в першу голову для південного фронту." Ця промова була надрукована в № 245 "Известий ВЦИК", 10 листопада 1918 р. На домінуюче значіння південного фронту вказував і Ленін в своїй промові, виголошеній 22 жовтня на засіданні "ВЦИК".

Відповідно до таких поглядів провідників совітської Росії було утворено спеціальний Південний Фронт. Командуючим фронтом призначено генерала П. Ситіна, начальником штабу — полковника Одаткова. Фронт складався з чотирьох армій; проти України була виставлена VIII армія, яка займала фронт: ст. Клишці—Новгород—Сіверський—Єсмань—Судха—ст. Сажное—Бирюч—ст. Таловая. Штаб стояв у Вороніжі. Командуючий — генерал Чернавін. Ядром армії були: Тарасанська повстанська дивізія, 2-а Орловська, 9-а піша, 12 та 13 стрілецькі дивізії, всього 75 000 багнетів, 1 400 шабель, 170 гармат, 427 кулеметів, 15 аеропланів і 6 броневих поїздів.

Детальніше фронт VIII армії ділився на “участки прифронтової лінії”, яких було три:

1. Брянський, від ст. Клинци до ріки Сейма;
2. Курський — від р. Сейма до р. Корочі;
3. Павловський — від р. Корочі до ст. Талової.

Поразка центральних держав викликала велику зміну в настроях громадянства на Україні і повела до переорієнтації в бік Антанти. Тепер, коли німці переставали бути непереможною силою, якою вони здавалися ще вчора, коли вони могли не сьогодні, то завтра вийти з України й полишити її, немов між молотом і наковадлом, між совітською Москвою й Антантою, погляди цілої буржуазії й земельних кругів обертались до Антанти і від неї тільки сподівались порятунку. В попереднім розділі вже говорилося, що “Протофіс” і кадетські круги стали на точці погляду “записки дев’яти” міністрів. “Союз хліборобів-власників” розпався на дві течії. В той час, як дрібні хлібороби з М.Коваленком на чолі подали 20 жовтня Гетьману меморандум про незалежність і суверенність України (див. вище), представники більшої земельної власности вислали до Гетьмана делегацію (Дуссан, гр. Гейден, Ненароков), яка заявила про розуміння нею самостійности як тимчасової, переходової форми до федерації з майбутньою обновленою Росією.

1 падолиста Союз хліборобів-власників відбув з’їзд, дозволений українським правительством при умові, що на ньому не буде мови про федерацію з Росією. З’їзд гаряче вітав Гетьмана, коли той відвідав його, але в той же вечір вітав оплесками Пуришкевича, який забалакав про “єдину Росію”. В соціальному питанні з’їзд виявив роздвоєнність. Поміщики виявили непримиримість в справі земельної реформи, хоч селяни, члени з’їзду, висували дуже помірковану програму частинного викупу великої земельної власности при збереженні загального принципу приватної власности на землю.

Ще перед тим, а саме 26-28 жовтня, відбула свій з’їзд у Києві партія хліборобів-демократів. Цей з’їзд був спочатку заборонений міністром внутрішніх справ Рейнботом і тільки за поміччю самого Гетьмана удалось здобути дозвіл. З’їзд відбувся під проводом С.Шемета, М.Міхновського й В.Собачова. З’їзд виніс постанови в чисто самостійницькій дусі:

“1. Українська Демократично-Хліборобська партія стоїть за незалежну самостійну Українську Державу з конституційним ладом, якого форми визначить сам народ на першому Українському Соймі, що вийде з загального рівного, тайного і безпосереднього голосування. 2. У внутрішній політиці Укр. Дем.-Хл. Партія оборонятиме принцип якнайширшої автономії земель. 3. В закордонній політиці партія буде прямувати до забезпечення самостійности Української Держави і неподільності її території. Партія є проти федерації з Росією. 4. Виходячи з того становища, що в міжнародніх відносинах, крім права й справедливости, грає рішачу роль реальна фізична сила, партія обстоюватиме потребу негайного створення могутньої української національної армії і флоту, на основах дволітньої обов’язкової служби. 5. Ніякий громадянин Української Держави не може бути обмежений в своїх правах інакше, як після приговору суду. 6. В освітній політиці партія тримається того погляду, що освіта широких народніх мас повинна бути всім доступна, безплатна і обов’язкова, на кошт Держави, основана на національно-державнім вихованні. 7. Партія ставиться з повною пошаною до кожного віроісповідання і церкви в Українській Державі. Церкві Православній належить перше місце між усіма рівноправними церквами України. Партія стоятиме рішуче за її автокефалію і повну незалежність, як і інших церков, від сторонніх політичних впливів.

8. Партія стоїть за те, аби створити численну, економічно сильну, дрібну та середню земельну власність. Через те партія стоятиме за примусовий викуп понад призначену норму великопоміщицьких земель, при чім з фінансового боку ця реформа мусить бути переведена в ім’я інтересів державних, а не класових чи станових.

9. Партія оборонятиме всі оправдані і реальні професійні домагання і права українського робітництва. 10. В політиці торгово-промислової партія оборонятиме повну незалежність Української Держави й народу й підтримуватиме найвищий розвиток рідної торгівлі й промислу.³²⁷

Крім цих постанов з’їзд виніс ще кілька резолюцій по питанням біжучого характеру,

327. С.Шемет. До історії україн. дем.-хліб. партії. “Хліборобська Україна” кн. I, В. ст. 73-74.

підкреслюючи скрізь потребу збереження незалежності й суверенності Української Держави та її національно-українського характеру.

Політичні настрої ускладнювалися ще тим, що в Києві, як уже згадувано вище, звели собі кубло представники різнонародних російських партій і русофільських течій як лівого, так і правого напрямку. І ті, і другі, бачучи перемогу Антанти, хотіли зробити Україну базою для повалення большевиків і відбудови “єдиної-неділимої Росії”. Про їхні інтриги, направлені проти Української Держави і проти Гетьмана, оповідає нам докладно ген. Денікин в своїй “Истории русской смуты” (т. IV, ст. 184-190).

При таких обставинах керівники Укр. Національного Союзу готували своє повстання проти Української Держави. З недавно опублікованих споминів одного з учасників повстання довідуємось, що “фактично підготовка повстання провадилася вже майже від кінця вересня.”³²⁸ Він же оповідає, що 29 жовтня вночі команда січових стрільців у Білій Церкві дістала від Національного Союзу телеграму, щоби хтось із “Стрілецької Ради” негайно прибув до Києва. І дійсно, вже 30 жовтня приїхали до Києва сотники А.Мельник і Ф.Черник. Вони взяли участь в нараді з В.Винниченком, Мик. Шаповалом і ген. Осецьким і на цій нараді “представники Стрілецької Ради дали остаточну згоду на участь в повстанні.”³²⁹ Коли вірити офіційній історії повстання, виложеної у відозві, випущеній в січні 1919 року “Центральним Інформаційним Бюром при Директорії Укр. Нар. Республіки”,³³⁰ то В.Винниченко і М.Шаповал підготовляли повстання по мимо Національного Союзу, використовуючи тільки форму Союзу, коли було треба. Зустрівши дуже вороже відношення до повстання з боку ес-ерів (а також з боку представника укр. соціал-демократів) на одній приватній нараді, вони не зважились навіть поставити питання про його на пленумі Нац. Союзу і властиво провадили свою акцію по підготовці повстання в таємниці від Союзу, обдурюючи своїх співчленів, ніби вони й думки не мають про якийсь повстання.³³¹ Пленум Укр. Нац. Союзу приєднався до повстання вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку.³³² Друкуючи цю історію повстання, редакція “Красной Летописи” зауважує від себе, що “було би наївно здійсмати питання етичного характеру: чи пристойно поводитися Винниченко, будши Головою Національного Союзу і підготовляючи повстання, до якого Нац. Союз ставився з недовір’ям і вороже; але, — додає вона, — це не здивує нікого, хто знайомий хоч трохи з політикою Винниченка і його однодумців”. І далі слідує дуже різка характеристика цієї політики.³³³

Отже, й всі переговори Винниченка з урядом в справі реорганізації Кабінету Міністрів і його вперті торги за число міністерських портфелів для кандидатів Національного Союзу були просто комедією: він посилав людей до уряду, проти якого сам готував повстання. Ці люди, розуміється, не знали про його подвійну гру і йшли в добрій вірі, думаючи, що цим сповняють в даних обставинах свій національний обов’язок.

Вже вище було згадано, що українське правительство з початку жовтня почало робити заходи, щоб вийти в безпосередні зносини з державами Антанти, з’ясувати їх відношення до Української Держави й старатись визнання її з їх боку. Міністр закордонних справ Дорошенко, не дїждавшись навіть остаточного по лагодження Кабінетської кризи, виїхав 22 жовтня до Берліна для переговорів там на місці в справі залишення німецьких військ на Україні і для дальшої подорожі через Швейцарію до Парижу й Лондону. В Берліні німецький міністр закордонних справ Зольф заявив йому одверто, що Німеччина тепер немає нічого проти переговорів і порозуміння українців з Антантою, бо розуміє, що українці мусять себе рятувати. “Для нас важно тільки, — додав він, — щоб Україна вдержалась як самостійна Держава”. Устами канцлера принца Макса Баденського німецьке правительство обіцяло українському міністру, що не введе своїх військ так довго, як цього буде потрібна для охорони українських ґраниць. Тоді ж та-

328. А.Крезуб. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці. “Літер.-Наук. Вістник”, 1928, кн. XII, ст. 29.

329. Ibidem, кн. XI, ст. 224.

330. Видана в російському перекладі в журналі “Красная Летопись”, 1922, ч. 5, в статі «Эпизоды из истории украинской революции».

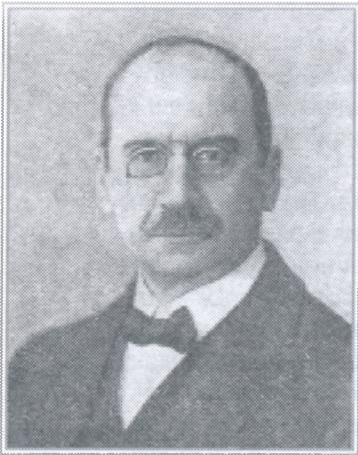
331. П.Христюк: Укр. революція, т. III, ст. 129.

332. “Красная Летопись”, 1922, ч. 5. ст. 30-31.

333. Ibidem, ст. 32.

ки Дорошенко заключив з німецьким правительством спеціальну умову щодо Холмщини, про яку було сказано вище.

Саме в часі переговорів українського міністра в Берліні вибухнула німецька революція. Хоча ним були нав'язані зносини з представниками німецької соціал-демократії, яка прийшла до влади (Зюдекумом, Давідом та ін.), але революційний хаос унеможливив на деякий час ділові пертрактації. Міністр встиг вирядити до Америки барона Розена (кол. російського посла у Вашингтоні), щоб той через свої персональні зв'язки улегшив місію І.Я.Коростовця в справі визнання Української Держави і виїхав до Швейцарії, де вже було визначене побачення з італійським прем'єр-міністром Орляндю, який виявляв особливе зацікавлення українськими справами. Але коли прибув до Берна, то вже з французьких кругів довідався, що в Києві сталася зміна Кабінету й призначено нового міністра закордонних справ – Г.Афанасьєва. Не маючи безпосереднього контакту з своїм правительством, Дорошенко стримався від офіційних виступів у Берні й уважаючи свою місію за перервану, повернувся до Берліна, де довідався про повстання проти Гетьмана й зносини з Антантою через Ясси й Одесу.

І.Я. Коростовець

Погром центральних держав, розпад Австро-Угорщини й революція в Німеччині робили в перші часи потрясаюче враження. Антанта здавалась непереможною силою, її флот от-от мав появитися в українських портах на Чорному морі. Вона диктувала свою волю переможений Німеччині. Потреба так чи інакше порозумітися з Антантою й запобігти її пімсти за союз з центральними державами, являлась тепер насущним, як здавалося, питанням української політики.

В кінці жовтня паралельно з місією Дорошенка були зав'язані зносини з представниками Антанти в ближчих до України місцях – на Балкані. Український посол в Софії Шульгин переговорював з американським послом і той дав зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування окремої Української Держави й воліла б її бачити у федеративнім зв'язку з Росією. Як оповідає С.Шемет зі слів Шульгина, Шульгин провадив переговори також із представниками антантського командування і з дипломатичними агентами. “Спочатку вони і чути нічого не хотіли про Україну, тим більш самостійну. Після впертої роботи протягом місяця, після кількох докладних записок, поданих п. Шульгиним, після його

слів, антантські представники почали ніби прихильніше ставитись до України, але при умові її злуки з Росією”.³³⁴ Про це Шульгин, прибувши до Києва, повідомив українське правительтво. Такі самі відомости надходили і від українських агентів у Румунії.

В Румунії, в її тимчасовій столиці Яссах, перебували послы від усіх головних держав Антанти. Це подало Гетьманові думку, доки виясняться результати місії Дорошенка, спробувати вийти в зносини з Антантою через її представників у Яссах. Задля цього було дано Коростовцю, який мав їхати до Америки, доручення поїхати перед тим до Ясс і позондувати там ґрунт. Гетьман доручив йому також заявити, що коли перешкодою до визнання України Антантою є сама особа Гетьмана, то він, Гетьман, готовий зріктися влади. Коростовець повіз вербальну ноту українського правительства з дня 2 падолиста, де воно заявляло, що Україна хоче зберегти строгий нейтралітет, але готова прийняти пропозицію співробітництва з державами Антанти в цілях охорони порядку й безпеки в краю.

Коростовець виїхав 3 падолиста з Києва.³³⁵ Зараз же по приїзді до Ясс він побачився з сербським послом Анастасієвичем і французьким морським агентом маркізом де Беллоа, котрі обидва поставилися до його місії симпатично й обіцяли свою допомогу. Побачився він також і з бувшим французьким консулом у Києві Емілем Енно, котрий був у той час головним інформатором свого уряду про українські справи. Якого роду могли бути ці інформації, видно з того, що Енно заявив Коростовцю при першій побаченні, що на його думку, “Україна, або вірніше сказати Південна Росія, ніколи не мала ані своєї історії, ані національної або етнографічної окремішности. Вона створена німцями: Форґачем і графом Шептицьким (?), щоб розвалити

334. С.Шемет, Хліб. Укр., стр. т. I, 75.

335. Подобиці про місію І.Я.Коростовця беремо з його записки про подорож до Ясс, спеціально зложеної для нашої книги.

Росію. Українська мова штучно створена галичанами з політичними цілями. Уряд гетьмана Скоропадського, яко германофільський, має бути скасований і замінений об'єднаним російським урядом". Не трудно догадатись, від кого саме Енно мав такі відомости: саме в часі побуту Коростовця в Яссах туди прибула й російська делегація, але про це буде трохи далі.

7 падолиста Коростовець був прийнятий французьким послом Де-Сент-Олером і англійським сером Г.Барклаєм. Вони заявили на початку розмови, що готові говорити з Коростовцем тільки як з приватною особою, бо Україна, як держава, їхніми урядами не визнана.³³⁶ Вислухавши Коростовця, французький посол від свого імені і від імені свого англійського колеги заявив, що "Україна є частиною Росії, яку вони вважають, не дивлячись на Берестейський договір, союзницею; Україна, не будши самостійною державою, не може претендувати, як того бажає київський уряд, на визнання її нейтралітету; вступивши в союз з центральними державами, Україна тим самим розірвала свій союз з державами Антанти і тому вони не можуть тепер довіряти її заявам, які робляться, очевидно, через зміну політичних обставин. Непослідовність і фальшивість української політики відко хоча б із того, що в той час як п. Коростовець приїздить до Ясс, міністр закордонних справ Дорошенко перебуває в Берліні".

Коростовець пояснив послам дійсне становище речей і заявив, що самі союзники заінтересовані в піддержці гетьманського правительства і то не тільки з мотивів так би мовити гуманного характеру, але також і з чисто практичних міркувань: українці не могли, почасти через перешкоди з боку німців, створити своєї національної армії; отже, коли б німці, які взяли на себе охорону краю, покинули Україну або рішили триматися нейтрально, то під впливом національної партії, ворожої до Гетьмана і дуже лівої по своїх настроях, вибухне повстання і край буде зруйновано. Отже, було би дуже бажано, щоб держави Антанти, по згоді з українським правительством прислали свої війська для охорони краю після виходу звідти військ німецьких.

Посли відповіли, що не знають, як дивляться їхні уряди на це питання, але думають, що задля відновлення спокою і ладу на території Росії буде вжито військових заходів спільного характеру як на Півночі, так і на Півдні, за допомогою Добровольчої Армії. Держави Антанти сподіваються, що українці виступлять на оборону своєї території і будуть боротись разом з лояльним військом Росії. Одним словом: держави Антанти будуть поводитись з Україною відповідно до того, як вона далі вестиме свою політику. Але треба тепер же виключити з уряду міністрів, скомпрометованих своїми германофільськими зв'язками і замінити їх людьми, які користуються довір'ям Антанти. Їх політичний напрям не грає ролі, можуть бути українські націоналісти або соціялісти. З огляду на те, що їх правительства "ще не визнали Україну" (?!), послы просили передати вербальну ноту через французького морського представника маркіза Де-Беллоа.

Як пише Коростовець в своїх записках, він виніс враження, що послы мають слабе поняття про те, що діється на Україні, що вони бояться тільки Німеччини і що ними керує сліпа злоба проти всіх, хто мав стосунки з німцями, а особливо проти Гетьмана Скоропадського. Коростовець говорив зокрема також з американським послом S.J. Воріска, котрий заявив, що він поділяє погляди своїх колег, але що Вашингтонський уряд, вірний програмі президента Вільсона, напевно поставиться прихильно до того, щоб зав'язати зносини з Україною і визнати її незалежність.

В той час як відпоручник Гетьмана пертрактував у Яссах з представниками Антанти, туди прибула російська делегація: російські праві організації, які кублились у Києві ("Совет государственного объединения", "Национальный Центр" і "Союз Возрождения России") порозумілися між собою й вислали до Ясс спеціальну делегацію, яка, ігноруючи Гетьмана й Українську Державу, мала добиватись у представників Антанти, щоб вона прислала свої війська для оборони України від большевиків; разом із тим делегація мала заявити, що вона сподівається, що "перші ж відділи союзних військ принесуть із собою тверде рішення не визнавати окремих державних сформувань, утворених німцями задля розділу Росії".³³⁷ Членами

336. Це, як звісно, абсолютно не відповідало правді: Франція визнала офіційно Україну устами свого комісара Табуї 21 грудня 1917 року, а слідом за тим визнала Україну й Англія.

337. Рябинин: Яссы и союзная оккупация Украины, "Черная Книга". 1925, ст. 35, також і П.Христюк, Українська революція, т. III, Відень, 1921, ст. 126.

цієї делегації були: Н.Шебеко (б. російський посол у Відні), В.Гурко (б. член. рос. Держ. Ради), В.Рябушинський (відомий московський промисловець), В.Демченко (б. член Держ. Думи) і Н.фон Дітман (голова Ради промисловців України). Пізніше до них прилучилися б. рос. міністр Кривошеїн і П.Мілюков.

4 падолиста делегація відвідала послів Антанти і передала їм меморандум, де говорилося, що організації, які її вислали, стоять на ґрунті відбудови колишньої єдиної Росії і невизнання України як самостійної держави. Делегати прохали, щоб Антанта скоріше прислала військо для окупації Одеси, Миколаєва й головних стратегічних залізничних пунктів. Фон-Дітман, не згожуючись на таке обмеження, подав од себе окрему записку, де вияснив необхідність окупації також і Харкова. Посли передали зміст меморандуму своїм правительством, але ті, заняті іншими справами, поки що прийняли це тільки до відома. Делегація залишилася в Яссах і продовжувала свої інтриги проти Української Держави. Верхом україножерства, яке обхопило в той час російські круги, може служити записка-інструкція Мілюкова, Шебека і Кривошеїна, які збиралися пробиратись в Париж, щоб там впливати на керівників Антанти. В цій записці говорилося, що “з українцями недопустимі ніякі розмови, бо саме поняття “український народ” вигадано німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію”. Ці думки делегати мали “настойчиво проводить среди союзників”. Автором цієї записки-інструкції вважали Мілюкова.”³³⁸

Шукаючи порозуміння з Антантою, Гетьман мусів оглядатися за спільниками не тільки на заході, але й на сході. Таким спільником, після того як Добровольча Армія захопила Кубань, залишався тільки Дон, “Всевеликое Войско Донское”. З ним Україна перебувала в приязних відносинах, допомагаючи йому зброєю й заключивши договори про торговельні, залізнодорожні й поштові зносини. Щоб скріпити ці відносини й конкретно порозумітись на випадок спільної боротьби з Совітською Москвою, 3 падолиста відбулося на станції Скороходово (між Харковом і Полтавою) побачення між Гетьманом і Отаманом Війська Донського П.Красновим. Під час цього побачення, у відповідь на тост Гетьмана за здоров'я Отамана Краснова і розцвіт Війська Донського та на промову начальника українського генерального штабу полковника Сливинського, ген. Краснов сказав дуже поетичну, але не дуже тактовну з політичного погляду промову, натякаючи на те, що українсько-донський союз це є “початок того великого діла, яке Гетьман має довершити”, себто об'єднання бувшої російської держави в одне ціле.

Серед тих грізних обставин, які так несподівано швидко заскочили Українську Державу, вона опинилася супроти ворогів майже безборонною. Регулярна армія ще не була сформована, а різні формації переходового, революційного походження були самі по собі не дуже численні та й не зовсім певні з політичного погляду. Навіть така, здавалось би, певна частина, як січові стрільці, була втягнута в політику і, нарешті, в змову проти Гетьмана. Правительство мусіло покликати до життя військовій організації з елементів суспільства, які дорожили збереженням порядку і ладу. Ще 17 жовтня Рада Міністрів ухвалила закон про організацію добровільних дружин “для підтримання законності і порядку”. Ці дружини мали формуватися по містах представниками державної влади (Міськими отаманами й губерніяльними та повітовими старостами) при співучасті місцевих громадських організацій. На чолі дружини стояли начальники, призначені самим Гетьманом. Дружини складались з постійних інструкторів і охотників, які скликалися на випадок тривоги. З моменту вступу на активну службу в дружині її члени діставали від уряду платню. На організацію дружин окремим законом з того ж 17 жовтня було відпущено 5 мільйонів карбованців. До цих дружин позаписувалися здебільшого бувші військові і взагалі міські елементи, мало певні з українського національного погляду. Надія на формування аналогічних відділів по селах справдилася в дуже незначній мірі: українські хліборобські організації не потрапили створити з-поміж себе бойових організацій. До того ж національно свідомі елементи були пізніше дезорієнтовані новим русофільським курсом уряду.

338. “Черная Книга”, ст. 47-48.

6 листопада прибули до Києва делегати Української Національної Ради у Львові д-р О. Назарук і мільйонів М. Шухевич. Вони явились просити допомоги, щоб вдержати Львів у своїх руках. Того ж дня вони були прийняті Гетьманом. Але дати одверто поміч, це значило наражати себе на нового ворога, якого до того ж піддержувала в цей час Антанта. Тому Гетьман предложив делегатам використати січових стрільців: вони, маючи якнайбільше зброї й муніції, дістали б доручення вирушити до бувшого австрійського кордону, ніби для очищення залізниці від полонених. А там могли б “самовільно” перейти Збруч, після чого Гетьман вилучив би їх зі своєї армії.³³⁹ Це був дійсно найзручніший при тодішніх обставинах спосіб допомогти галицьким українцям вдержати край у своїх руках. Але коли делегати переказали відповідь і пропозицію Гетьмана Винниченку, він був охоплений жахом: отже ж стрільці були йому потрібні на місці, в Білій Церкві, щоб робити повстання проти Гетьмана. І Винниченко умовив Шухевича йти до Гетьмана й заявити, що всіх січових стрільців нема чого посилати до Львова, що досить буде й половини.³⁴⁰ Як признає сам учасник делегації, трудно було не догадатися, що січові стрільці мають відіграти якусь непевну роль...

Але трагічне було те, що для захисту держави взагалі не знаходилося певного елемента саме серед тих, кому ідея самостійної Української Держави мусіла бути найдорожчою. Партійне засліплення одних, нерозуміння ваги моменту й обставин других вели Державу до загибелі. І тут не помагали ніякі заходи й старання правительства. Ще не знаючи про бажання Антанти, висловлені її представниками в Яссах, Гетьман усунув з поста товариша міністра закордонних справ Палтова, який мав славу одвертого германофіла. Його місце заняв Артемій Галіп, котрий мав деякі зв'язки з представниками Антанти, ще з 1917 року, коли вони від імені Франції й Англії визнали офіційно в Києві самостійність України. Скоро потому стало питання й про цілий Кабінет Лизогуба, який в особі свого прем'єра, міністра закордонних справ і ще кількох міністрів, був заангажований у зв'язки з центральними державами. Гетьман прийшов до переконання, що треба тимчасово створити такий Кабінет, до якого б Антанта поставилась з більшим довір'ям, ніж до Кабінету Лизогуба і який би потрапив перебути перші важкі часи безпосередніх стосунків з Антантою. І це тим більше, що дістаючи відомості про підготовку повстання Національним Союзом, Гетьман тратив довір'я до членів Кабінету, що вийшли туди як кандидати Нац. Союзу, вважаючи їх за несвідоме, може, знаряддя в руках людей, які взялися повалити гетьманський уряд.

В цих своїх поглядах Гетьман укріпився ще більше, коли виринула справа т. зв. “Національного Конгресу”, який задумав скликати Нац. Союз на 17 листопада, надаючи йому значіння якогось передпарламента. Спочатку Гетьман поставився прихильно до ідеї такого конгресу, сподіваючись, що він приведе до консолідації національних течій серед українського громадянства і тим скріпить також і становище Держави, тому він хотів дозволити цей конгрес і збирався сам на йому появитися й привітати. Але дуже скоро виявилось, що ініціатори конгресу ставлять йому завдання “вирішити не тільки питання внутрішні, особливо, який державний лад має бути на Україні, але також надзвичайної ваги питання міжнародньої політики”. Конгресу надавалося наперед значіння “народоправного органу”, й він заздалегідь вітався як “господар землі української”. В програмі конгресу було поставлено другим пунктом питання про “форми державного будування на Україні”. Було ясно, що конгрес хочуть використати для державного перевороту. справа дозволу конгреса мала вирішитися на Раді Міністрів. Майже половина міністрів – усі кандидати Нац. Союзу в тім числі – висловилися за допущення конгресу, але він не пройшов більшістю одного голосу (сім було “за”, вісім “проти”). Гетьману стало ясно, що він не може цілком опертись на Кабінет Міністрів у його тодішньому складі і він рішив його розпустити.

Але, пориваючи таким способом на деякий час з українською демократією, про яку він впевнився, що вона в таборі його неприхильників, і не бачучи ніде опори не тільки для збереження Української Гетьманської Держави, але й для охорони краю від неминучої руїни, Гетьман зважився на дуже тяжкий крок, який йому в тих трагічних обставинах здавався самотнім ратунком: на проголошення ідеї федеративного зв'язку з майбутньою більшовицькою Росією. В день розпуску Кабінету Лизогуба 14 листопада появилася Грамота Гетьмана такого змісту:

339. О. Назарук. Рік на Великій Україні. Відень, 1921, ст. 6-7.

340. О. Назарук, *Ibidem* ст. 7.

“Перемир’я між Німеччиною і державами згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі Осередніх Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлючись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славним Кубанськими і Терськими Козацтвами. На цих принципах які, я вірю, поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В осягнення цієї мети лежить запурука добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутности. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибїллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв’язана з будучиною і щастям всієї Росії, з’єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяни і козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну і могутню підтримку.

Новосформованому нами Кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський”.

Рівночасно з проголошенням федерації було доручено скласти новий Кабінет С.Гербелью, який сформував його в такім складі: премієр С.Н.Гербель (він же і мін. земельних справ), закордонних справ Г.Є.Афанасьєв, військовий генерал Д.О.Щуцький, морський адмірал А.Г.Покровський, внутрішніх справ І.О.Кістяковський, освіти В.П.Науменко, ісповідань М.М.Воронич, фінансів А.К.Ржепецький, шляхів В.Є.Ляндеберг, торгівлі С.Ф.Меринг, юстиції В.Є.Рейнбот, народнього здоров’я В.Ю.Любинський, праці В.А.Косинський, продовольчих справ Г.В.Глінка, державний контрольор С.Н.Петров.

Доручаючи скласти Кабінет С.Н.Гербелью, дотеперішньому міністру продовольчих справ в Кабінеті Лизогуба, Гетьман мав на увазі, що Гербель — людина сильної волі, з великим адміністраційним досвідом і відома з своїх антантофільських симпатій. Але з їм було умовлене виразно, що його Кабінет тільки тимчасовий для переходової доби, поки наладиться якийсь *modus vivendi* з державами Антанти. По тому Кабінет Гербеля мав уступити, щоб дати місце Кабінету з виразним національно-українським обличчям його членів. Вести переговори з українськими діячами національного напрямку було відразу ж тоді доручено П.Я.Дорошенкові. Вважаючи на особливу вагу справи освіти і національної культури, яка не мусіла залежати від часових хитань політичного курсу, міністерство освіти було доручено В.П.Науменкові, заслуженому національному діячеві, колишньому довголітньому редакторові “Київської Старини” й “України”, ініціаторові Українського Наукового Товариства в Києві. Новий Кабінет оголосив 15 падолиста повідомлення, що стосувалося програми його діяльности:

“Пристапивши до виконання своїх обов’язків, Рада Міністрів Української Держави доводить до загального відома, що найближчими завданнями її діяльности буде:

1. Праця коло відбудування єдиної Росії на федеративних основах з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державности і національної самобутности;

2. Збереження і зміцнення державного ладу на Україні, що може бути досягнуто лишень при умові забезпечення України від анархії і большевизма;

3. Негайне оголошення закону про Державний Сойм і вибори до нього на демократичних основах;

4. Земельна реформа на основах, оповіщених Паном Гетьманом в грамоті від 29 жовтня с. р.;

5. Охорона поліпшень умов праці;

6. Звільнення торгу від обмежень і в першу чергу скасування хлібної монополії та твердих цін на хліб;

7. Негайно має бути вжито самих рішучих заходів до відновлення залізничного транспорту і до полегшення харчових і житлових недогод служачих і робітників на залізницях.

Знаючи всю трудність своєї праці в цей час, Рада Міністрів сподівається, що важкий обов'язок, котрий спав на її долю, буде полегшено широкими верствами людности, котрі відчують потребу забути партійні і національні незгоди для осягнення великої мети оновлення рідного краю на демократичних основах."

Але Кабінетові Гербеля не судилося провадити мирну конструктивну працю. Бурхливі події, що наступили в перший же день існування нового Кабінету, позбавили його всякої можливості такої праці.³⁴¹

Події дуже скоро показали, що грамота 14 падолиста не тільки не допомогла вдержати цілість України і врятувати її від руїни, але, навпаки, ще більше розпалила політичні пристрасті, давши повстанцям в руки той атут, ніби вони боронять Україну від поневолення Москвою. Як побачимо далі, проголошення федерації не приєднало Гетьману скільки-небудь значного числа прихильників з поміж русофільських елементів, але зате відштовхнуло від його національно настроєних українців. Та проте зовсім не відповідає правді версія, яку поширюють вороги Гетьманства, ніби Національний Союз проголосив повстання "у відповідь на акт про федерацію", рятуючи, мовляв, самостійність України, та щоби ніби цей акт був підготовлений усією попередньою діяльністю гетьманського уряду.

Досить познайомитись хоча б поверхово з усією політикою гетьманського правительства за сім місяців його існування і з усіма особистими виступами самого Гетьмана, щоб побачити, що Гетьман та його правительство весь час будували самостійну українську Державу, й ні про яку федерацію не було мови. Тільки після поразки Німеччини думка про федерацію виникла серед частини міністрів, але не була прийнята ні Гетьманом, ні головою Кабінету. Акт 14 падолиста виник як результат трагічних обставин в половині падолиста 1918 року й мав на меті врятувати — в буквальному цього слова розумінню — од руїни й загибелі Українську Землю, був вимушений поставою Антанти й по суті носив чисто декларативний характер. Сам Гетьман у своїх записках поясняє, що видаючи свою грамоту про федерацію, він хотів зберегти Україну в грізний момент, коли вона опинилася безборонна, між двома вогнями, zagrożена внутрі громадянською війною, позбавлена відпорної сили і консолідованости. Цим актом він надіявся обезбріти Антанту й знейтралізувати впливи прихильників російської антибольшевицької орієнтації на Україні, які були числені й активні. Разом із тим Гетьман сподівався, що декларуючи федеративний союз з Росією, він забезпечить Україну в будучині від помсти росіян, коли б відновилася не большевицька Росія, а в даний момент придбає собі піддержку з боку тих елементів громадянства на Україні, які не хотіли зовсім поривати з Росією, які, виховані в російській культурі й російських державних поняттях, дорожили збереженням політичного зв'язку з Росією. Так настроєні були передовсім широкі круги офіцерства, на які тепер приходилось спиратись, як на мілітарну силу. Та й фактично самостійність України зберігалася й надалі; зберігався гетьманський уряд, рада міністрів, своя окрема армія і цілий окремий державний апарат. Ще не було в дійсности самого об'єкту, з яким Україна мала федеруватись — самої не большевицької Росії, і поки б вона повсталася, Україна жила і розвивалась, як звичайна са-

341. Проте особлива комісія при міністерстві Вн. Справ встигла розробити правила виборів до Державного Союму України. Згідно з цими правилами вся Україна поділялася на 251 виборчу округу, з котрих 219 мало бути сільських і 32 міських. Кожна округа висилала по одному депутату. Київ вислав 7 депутатів, Одеса 6, Харків 4, Катеринослав 3. Кілька значних повітових міст видокремлювалося в самостійні виборчі округи ("Вістник Холмського губерніяльного Старости", 1918, ч. 14, 7 грудня).

мостійна держава. На випадок же відновлення небільшевицької Росії, з України в очах росіян спадало усяке одіум за те, що вона під тяжкий для Росії час показала себе байдужою до її долі. Навіть більше: в тім державнім союзі України з Росією, який заповідався грамотою про федерацію, Україні силою фактів припадало грати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудувати. Такі міркування, як признає Гетьман, лежали в основі його грамоти з 14 падолиста, а над усім панувала одна думка: зберегти фізично Україну й український народ в тяжкий переходовий момент серед потужних її ворогів.

Що грамота про федерацію й повстання зовсім не стояли між собою в такім зв'язку, як причина й наслідок, це показує сама хронологія подій, установлена в споминах самих учасників повстання. Отже, Директорію для керування повстанням вибрано було на таємнім зібранні змовників у будинку Міністерства Шляхів 14 падолиста. С.Петлюра прибув до Білої Церкви в ніч на 13 падолиста, за ним прибули Ф.Швець і Оп.Андрієвський, а 14 прибув В.Винниченко.³⁴²

Петлюра сидів під арештом ще з половини липня по підозрінню в підготовці змови проти гетьманського уряду. Міністр юстиції Вязлов наказав його звільнити, потому як він дав слово, що не братиме участи в ніяких конспіраціях проти уряду. На третій день по своїм увільненні Петлюра опинився в Білій Церкві, вступив в число членів повстанчої Директорії й був одним з авторів "Універсалу" про повстання і спеціально "дописав у нім уступ, звернений проти Гетьмана".³⁴³ Подаємо текст цього "Універсалу", яко зразок демагогії, характеристичної взагалі для всіх відозв Директорії:

"По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандующий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України. По постанові Директорії Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомогати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захист. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військам касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті дощенту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спірався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому світі селяни і робітники стали панамі, в цю хвилину ми, брати козаки, хіба дозволимо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмілитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хотять Україну продавати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій клясі — безробітному російському офіцерству і мародерам, що скупчилися в контрреволюційне кубло на Дону?" (Цитую за П.Христюком, Укр. Револ., т. III, ст. 133).

Як уже сказано, для керування повстанчим рухом було вибрано Директорію з п'яти осіб: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко.³⁴⁴ Опорою повстання були січові стрільці й частинно військова організація залізничників під проводом генерала Осецького, одного з найбільш енергійних змовників.

342. О.Назарук, Рік на Великій Україні, Відень, 1920, ст. 12.

343. А.Крезуб, Ор. сії. "Літ.-Наук. В.", 1928, XII, ст-315, Див. також Р.Лашенко. Як обирали Директорію УНР. Календар "Дніпро", Львів, 1923, ст. 10-та. Автор, учасник засідання 14 падолиста, підкреслює, що змовники ще нічого не знали про гетьманську грамоту в справі федерації.

344. Федір Петрович Швець родився р. 1882. в Черкаській повіті на Київщині, скінчив року 1910 університет в Дорпаті, де був залишений при кафедрі геології для підготовки до професури. В р. 1917 став доцентом Укр. Народн. Ун-ту в Києві, а восени 1918 р. був призначений вик. обов. надзвичайного професора геології в Держ. Укр. Ун-ті в Києві й проректором. Належав до партії укр. соціалістів-революціонерів.

Опанас Михайлович Андрієвський род. р. 1878 в Уманській повіті на Київщині. скінчив у 1906 р. юридичний лицей

Покидаючи Київ, Директорія залишила в ньому “Український Військовий Революційний Комітет” (М.Авдієнко, В.Чеховський, А.Пісоцький, З.Висоцький, М.Галаган, Н.Загородний і М.Марченко), який в порозумінні з місцевими більшовиками й жидівськими соціалістичними партіями спробував двічі почати повстання в самому Києві.³⁴⁵ 15 листопада “Директорія Української Народної Республіки” видала відозву за підписом усіх своїх п’яти членів, де “од імені організованої української демократії і від усього активного народного громадянства” оповіщалося, що “генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної волі, все правительтво його як протинародне, протинаціональне, є недійсне”, і всі громадяни закликалися до зброї проти Гетьмана й його Уряду. В тій же відозві був уступ, звернутий до “німецького вояцтва демократичної Германської Республіки”, де висловлялася віра в те, що “солдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності”.

Збройна сила Української Держави в момент повстання складалася з запорозької дивізії на Харківщині, дивізії “Сірожупанників” на Чернігівщині, “Коша Чорноморців” у Козятині й Бердичеві, Сердюцької дивізії у Києві й кадрів восьми корпусів, які склалися майже з самих старшин та підстаршин. Крім того були ще “охоронні сотні” в числі понад 15 000 людей. Але всі ці сили були розкидані на широченному просторі України, а поки що треба було обороняти самий Київ, де реальною силою тепер була тільки Сердюцька дивізія та офіцерські дружини.

Гетьману довелося дуже скоро розчаруватись в надіях, що акт про федерацію з Росією здобуде йому активну піддержку з боку російських і русофільських кругів на Україні, особливо серед колишніх офіцерів російської армії. Навіть київська російська преса зустріла грамоту з 14 листопада дуже холодно. Російські й русофільські круги поклали тепер усі свої надії на Антанту, помимо Гетьмана й помимо Української Держави. Від Антанти сподівались вони відновлення єдиної неділимої Росії. Грамота про федерацію була зустрінена ними як свого рода гасло, що ось тепер-то й настає час покінчити з ненависним для них українським рухом і Українською Державою з її Гетьманом. Найближчі дні після 14 листопада показали це зовсім виразно.

18 листопада Гетьман призначив головним командантом усіх збройних сил Української Держави генерала графа Келлера. Ціла територія України оповіщена була театром військових подій і вся цивільна адміністрація була підпорядкована головному команданту. Одночасно була оголошена мобілізація всіх перебуваючих на терені України офіцерів колишньої російської армії. Ця мобілізація не дала сподіваних наслідків: у самому Києві з 15 000 зареєстрованих там офіцерів зголосилась ледве половина, та й то більшість старалась пристроїтись десь по різних тилових установах та штабах, а не йти на фронт.³⁴⁶

Гетьман каже в своїх записках, що його не раз запитували: чом він не станув сам на чолі війська? Він поясняє це тим, що йому не хотілося в українській усобиці брати чийсь сторону, борючись на одній стороні, проливати кров українців, які боролися на стороні протилежній.

Призначаючи генерала Келлера на таку відповідальну посаду, Гетьман, як він сам признається в своїх записках, мав на увазі особисту хоробрість і рішучість Келлера та його популярність серед офіцерства. Та проте, знаючи дуже реакційні переконання Келлера і його занадто нестриману вдачу, він довго вагався його призначати і зважився на це тільки після довгих умовлянь з боку міністрів Гербеля і Кістяковського. Приймаючи призначіння, Келлер зобов’язався не мішатись до політики і керувати виключно військовими операціями. “Але з першого ж дня, читаємо в записках Гетьмана, він, не маючи на те ніякого права, скасував усі статuti, вироблені для нашої армії і повернув статuti старої російської армії. Він оточив себе ве-

в Ярославі й був залишений при катедрі цивільного права, але скоро покинув наукову працю, був якийсь час мировим суддею і з р. 1905 зайнявся адвокатурою в Києві. Належав до партії соціалістів-самостійників.

Андрій Гаврилович Макаренко, род. в 1883 р. в Гадяцькому повіті на Полтавщині в сім’ї селянина. Служив в управі Південно-Західних залізниць у Києві, з початком революції взяв близьку участь в організації українців-залізничників. За гетьманського правління був директором департаменту в Міністерстві Залізниць і довіреною людиною у міністра Бутенка.

³⁴⁵ Христюк. *op. cit.*, ст. 140-141.

³⁴⁶ У Києві офіцерські дружини формувались під проводом генералів Киртичова і Святополк-Мирського. Вжито було для оборони Києва також кадрів гусарського Ольвіопольського і драгунського Кінбурнського полку, які формувались у Києві.

личезним штатом крайніх правих діячів і почав видавати накази, які обурювали навіть дуже поміркованих людей. Почалась дика нагінка на все українське, досить вказати на розгром Українського Клуба в Києві, розбивання бюстів Шевченка, безглузді арешти українців, навіть зовсім спокійних і лояльних.” Це викликало справедливе обурення всіх кругів українського громадянства. В той же час уся військова діяльність Келлера виявилась тільки в незаконній спробі визнати себе підлеглим начальникові Добровольчої Армії ген. Денікіну та в насаджуванні контр-розвідочних установ. Нарешті Келлер почав явно ігнорувати самого Гетьмана і виявляти намір підпорядкувати його своїй владі і стати диктатором.³⁴⁷ Тому вже 27 листопада Гетьман усунув Келлера і призначив на його місце генерала Долгорукого, який вороже ставився до Добровольчої Армії і навіть був заарештував денікинського представника ген. Ломновського за його інтриги в Києві.³⁴⁸

Наступила міжусобна війна. Серед офіцерів, які входили в склад дружин, було дуже багато російського або зросійщеного елемента, людей озлоблених революцією й всіми тими переслідуваннями, які випали на долю офіцерів старої російської армії за панування всіх революційних урядів без виїмки. Коли повстанці висували гасло боротьби “Українців” проти “москалів”, боротьби за самостійну Україну проти заборчих стремлінь росіян, серед офіцерства панував настрої боротьби як раз за відновлення колишньої могутньої Росії, єдиної й неділимой: не за Гетьмана і не за Україну думали вони боротись, а за Росію, проти якої тепер виступали українці. Коли додати до цього брак політичного такту з боку начальників офіцерських дружин і самого головного команданта Келлера, то стануть зрозумілими ганебні ексцеси і вибрики, які мали місце в Києві, що опинився фактично в руках генералів та офіцерів російської орієнтації: реквізіція й погром помешкання Українського Клуба на Прорізній вулиці, нищення бюстів і портретів Шевченка, зневажання українського прапора й вивішування трьохколірного прапора і т. п. Треба зазначити, що в цих ексцесах брали участь і природні українці. Так, приміром, авторові цієї книги відомо, що бюст Шевченка в Українському Клубі був розбитий руками В. П. ва, офіцера з Глухівського повіту на Черніговщині, нащадка заслуженого в історії української культури роду. Розбиваючи бюст Шевченка, цей нещасний думав, що нищить емблему ворожого, на його погляд, до державного порядку й ладу руху. Так потворно викривились поняття й погляди в цю трагічну добу української усобиці.

Бойові дії розпочались наступом січових стрільців на Київ від Білої Церкви. 18 листопада повстанцям удалось під Мотовилівкою розбити полк сердюків і офіцерську дружину, які одступили на Васильків. Сердюки, які склались з національно настроєної хліборобської молоді з Полтавщини, бились неохоче. Національний ентузіазм, що ним безумовно були охоплені січові стрільці, які в добрій вірі йшли “рятувати Україну”, імпував сердюкам, а безглузді й безтактовні розпорядки Келлера дратували їх. Вже 20 листопада кінний Лубенський полк (під проводом полковника Отмарштейна) перейшов на бік повстанців, підбитий на це полковим священиком О. Матіюком. З тих же національних мотивів прилучився до повстання полковник Петро Балбачан, котрий, командуючи одним із полків Запорожської дивізії, захопив місто Харків, обеззброївши там штаб місцевого корпусу. За Балбачаном пішла ціла Запорожська дивізія й вирушила за ним на Полтаву, де штаб і кадри місцевого корпусу перейшли на бік повстання. Прилучилася до повстання і Сірожупанна дивізія на Черніговщині яка, однак, ніякої активної ролі в бойових діях не відіграла й навіть не виконала директив повстанчого командування. Пристаючи до повстанчого руху, обидві ці дивізії залишали безборонною північно-східню границю України, через яку зараз же почали посуватися большевицькі військові частини, які стояли напоготові.

Та рішаючим для справи повстання моментом було те, як поставляться до нього німці і чию сторону візьмуть. Певна річ, що стара німецька армія піддержала б Гетьмана так, як вона це робила весь час перед тим, але німецька армія по революції сама перебувала в стані розкладу, хоч і не такого, в якому опинилася після революції армія російська. Тепер головну ролу у німців грала “Велика Солдатська Рада” в Києві. Повстанці вступили з нею в переговори і 17

347. Як оповідає кн. Е. Трубецкой, серед офіцерів, які оточували Келлера, починалася змова, щоб скинути Гетьмана і передати всю владу Келлеру (“Архив Русской Революции”, т. XVIII, Берлін 1926, ст. 147). Те саме підтвержує і Денікін. Оч. Рус. смуты, т. IV, ст. 198-199.

348. Деникин. Оч. рус. смуты, ст. 198-199.

падолиста відбулася в Білій Церкві конференція між представниками Великої Солдатської Ради і повстанчим штабом. Було ухвалено, що німці додержуватимуться нейтралітету, а повстанці не будуть перешкоджати німцям евакуюватись разом із своїм майном додому. Обидві сторони не додержали цієї умови. Повстанці, де тільки могли, нападали на німецькі відділи, обеззброювали їх, грабували майно: німецькі вояки після революції й упадку старої військової організації втратили дух і часто-густо давали себе обеззброювати незначним повстанчим відділам.

Фактично кампанія звелася до боротьби за Київ. Провінція була залишена сама собі і в ній майже скрізь запанувала анархія, яку не могли припинити, наприклад, енергійні заходи полк. Балбачана на Лівобережжі, яка промошувала шлях большевицьким відділам, що насували з півночі. Знову, як і зимою 1917-1918 років, статечні хліборобські елементи на селі були стероризовані, а гасла Директорії “рятування України од москалів”, яким ніби запродав її Гетьман, дезорієтували більш свідомі національно елементи. Боротьба за Київ затяглася на цілий місяць. Повстанці за пару тижнів облягли його з усіх боків і перервали сполучення. На Лівобережжі тільки в Чернігові гетьманські відділи (кадри місцевого корпусу) поставили сильний опір. Вони здавили спробу повстання місцевих большевиків під проводом Заливчого і з боєм одступили через Козелець до Києва. На Правобережжі начальник Подільського корпусу генерал Янушевич перейшов із своїм штабом і кадром на бік повстанців, що дало Директорії змогу укріпитись у Вінниці і перенести туди на деякий час свій осідок. Так само перейшов на бік повстанців (побачивши, що від Антанти нема реальної помочі) штаб 3-го корпусу в Одесі. В самім початку повстання прилучився до нього “Чорноморський Кіш” в Бердичеві. Цей Кіш уже раніше стояв у зв'язку з повстанцями через свого старшину Пихіщука, який став на чолі Коша після того, як було скинуто призначеного Гетьманом начальника Коша.³⁴⁹ Активну боротьбу провадив на Волині енергійний губерніяльний староста Д.Ф.Андро, сформувавши відділ з добровольців і з охоронних сотень. Не маючи змоги вдержатись у Житомирі, він з боєм пробився до Києва, привівши з собою гармати і броневики. Боронився також з невеликим офіцерським відділом генерал Чистяков у районі Рівного.

Французький консул Енно, прибувши в кінці падолиста до Одеси, почав запевняти звітти по телеграфу гетьманський уряд, що союзники, особливо Франція, його піддержать і що незабаром Київ буде прислана допомога. Але це були, як виявилось, цілком порожні обіцянки. Правительства держав Антанти ставилась до ідеї самостійної України, хоча б і у федерації з Росією, з недовір'ям і не спішилися давати свою допомогу. Та вони й не могли її скоро дати, хоч би й хотіли, з причин технічних. У них взагалі не було ніякого ясного плану щодо України, а інтриги й намови росіян дезорієтували їх ще більше. В той час, як становище гетьманського уряду все погіршувалось, русофільські елементи в самім Кабінеті Міністрів захиталися в своїй лояльності щодо Гетьмана й представленій ним Української Держави; вони шукали порятунку від Антанти якою б не було ціною, хоча б навіть ціною підпорядкування себе провідникам Добровольчої Армії.

Міністр закордонних справ Афанасьєв носився з планом скликання якоїсь спільної наради антибольшевицьких правительств і всі свої надії покладав на приїзд до Києва консула Енно. А той справді вислав “накази”, які давали підстави думати, ніби за ними дійсно стоїть якась реальна сила. Так, 22 падолиста він вислав по телеграфу “наказ”, де говорилося, що “держави Антанти постановили підтримати існуючу в Києві владу в особах Пана Гетьмана і представників його уряду, сподіваючись, що та влада підтримає лад по містах і селах до приходу союзного війська на територію краю. Армії держав Антанти хочать вступити у ваш край не як вороги або усмирители, а як приятелі народу, що протягом двох років звитяжно бився поруч з ними. Всякі замахы на існуючу владу, всяке повстання, яке утруднило би завдання союзників, буде строго приборкано”. Але до Києва Енно так і не зважився приїхати й залишився в Одесі.

26 і 27 падолиста відбулася в Києві нарада земських і міських діячів України й Криму, при участі колишніх представників міського самоврядування Петербурга і Москви, і виробила текст відозви до Антанти, де говорилося про бажану спілку “російської і союзної демократії в ділі відбудови єдиної, незалежної й вільної в середині Росії”. Цю відозву переслано було до Ясс на руки російської делегації. А в яким дусі працювала російська делегація, дає поняття наведе-

349. Христюк, *op. cit.* ст. 136-137.

на вище записка-інструкція її висланцям до Парижу. Щоб зрозуміти, як тяжко було в дійсності представникам Антанти розібратися в складній політичній обстановці на Україні, треба згадати, що до Ясс прибула також делегація від Українського Національного Союзу (Д. Антонович і Гр. Сидоренко), яка інформувала представників Антанти з погляду Укр. Нац. Союзу, ворожого до Гетьманського Уряду.

В той час, як і праві й ліві російські та зросійшені круги захожувались за допомогою Антанти й Добровольчої Армії будувати на Україні базу для реставрації єдиної неділимої Росії, навіть не згадуючи про декларовану Гетьманом федерацію, а війська Директорії облягали Київ, більшовики почали захоплювати цілі райони на півночі й північному сході України, відкритих тепер по виході німецьких та українських військ. По більших містах більшовицькі комітети готувалися захоплювати владу. Вони дожидали тільки, поки війська Директорії подужають гетьманців, щоб використати українську усобицю в своїх власних інтересах.

При такому такому стані речей оборона Києва ставала усе більш безвиглядною. Україна швидко котилася по похилій площі до руїни, і дальша боротьба за Київ уявлялася тільки даремним проливом крові. Українську Державу не було більше кому оборонити. Українська національна демократія в порозумінні з совітською Москвою її валили. Русофільські й російські антибільшовицькі круги протягали руки до Антанти, щоб та відновила єдину неділиму Росію. Німеччина після програної війни і після революції не могла дати помочі. Рятунку не було. Повторювалося майже те саме, що й в другій половині XVII віку. Характеристику, яку дав російський історик С. Соловйов українському громадянству того часу, можна було би цілком приложити й до відносин в кінці 1918 року: "общество малороссийское, — писав Соловйов, — вышло слишком юно на сцену, когда история решала самые важные для него вопросы. Отсутствие внутренней сплоченности, разброд составных начал, жизнь особ и вражда между живущими особами условливали слабость страны, не позволяли ей не только независимости, но и своеобразного политического существования."³⁵⁰ Ще сильніше схарактеризував історичну ваду українського громадянства гетьман Мазепа словами своєї думи: "През незгоду всі пропали, самі себе звоювали"...

12 грудня радіотелеграф приніс звістку, що війська Директорії вступили в Одесу і що ніяких військ Антанти там нема. Остання надія на зовнішню поміч розвіялась. Німці, які були здержали натиск на Київ, знову заключили умову про свій нейтралітет. Ця умова була підписана 13 грудня.³⁵¹ Переговори, які Директорія почала була вести з Гетьманським урядом (задля чого полковник Є. Коновалець, начальник січових стрільців, явився в Київ і відвідав П. Я. Дорошенка) не привели до ніяких наслідків. Невелика горстка вірних Гетьману вояків ще боронили Київ, але в ніч з 13 на 14 падолиста виступили місцеві бойові відділи, головно більшовиків і жидівських соціалістичних партій, і почали захоплювати різні установи, обеззброюючи невеликі гетьманські відділи. Був обеззброєний, між іншим, і відділ особистої охорони Гетьмана. Коло полудня того дня повстанці захопили Арсенал на Печорську, Військове Міністерство і ще деякі установи. В той час до міста почали прориватись повстанчі відділи з назовні.

Тоді Гетьман, бачучи, що надходить кінець і бажаючи припинити дальший пролив крові, рішив відмовитися від влади і на швидку руку написав своє зречення. Воно було сформульоване в коротких словах:

"Я, Гетьман усїєї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усїх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський.

14 грудня 1918 року.
місто Київ".

Гетьман покинув у дві години свій палац і за кілька днів виїхав з Києва. Директорія оповістила його поза законом, але вірні приятелі німці допомогли йому щасливо уникнути небезпеки і доїхати до Німеччини.

350. С. Соловйов. "История России". т. XI, гл. III, ст. 186-190.

351. Майор Т. Франц. Эвакуация германскими войсками Украины. "Историк и Современник", 1922, кн. II, ст. 762-268.

Більшість гетьманських міністрів залишилися в Києві. Голова Ради Міністрів Гербель добровільно віддався до рук Директорії і був одвезений до Лук'янівської тюрми. Так само і міністрів фінансів Ржепецький. Крім того, були заарештовані і посаджені до тюрми міністр юстиції Рейнбот, товариш міністра продовольчих справ Гаврилів і ще кілька інших. Міністр ісповідань Воронович іще раніше, пробуючи проїхати з Києва до Ясс, попав до рук повстанців і був ними розстріляний. Так само був убитий повстанцями перший голова Ради Міністрів на початку Гетьманства М.М.Устимович. Міністр освіти В.П.Науменко і головноуправляючий справами мистецтва П.Я.Дорошенко були замордовані большевиками влітку 1919 р. Так само й бувший військовий міністр ген. А.Ф.Рогоза. Доля Ф.А.Лизогуба і по сей день авторові цієї книги невідома.

19 листопада Директорія відбула свій урочистий в'їзд до Києва. Українська Гетьманська Держава перестала існувати. Було відновлено Українську Народню Республіку. Історія її недовгого існування на українських землях складає зміст дальшого тому моєї праці.

ДОДАТКИ

Додаток І.

Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік.

З огляду на скінчення економічного договору, заключеного 23-го квітня 1915 року між Україною, Німеччиною і Австро-Угорщиною, зійшлися представники Української Держави, а також Німеччини і Австро-Угорщини, на основі артикулу XIII названого договору в Києві до переговорів. При цьому головою представників Української Держави був міністр торгу і промисловости — Сергій Гутник, головою представників Німеччини — ціс. Посол п. с. дійсний тайний радник Альфонс барон Мум фон Шварценштейн, головою представників Австро-Угорщини ц. і к. н. п. уповноважений посол і тайний радник Іван граф Форгач фон Гімес і Гач.

Переговори велись в комісіях. Позаяк роботи в комісіях скінчилились, то сьогодні в кінцевім засіданні загальної Комісії прийшло між представниками Української Держави з одного боку і представниками Німеччини та Австро-Угорщини з другого боку до слідуєчої згоди. При цьому належить рахувати прилоги № 1-10 враз з підприлогами 1 а і б, 3 а-3 з, 5 А-В як основні частини цього економічного договору.

І. Хліб.

Про хліб, олійні насіння, макухи і сімена заключено долучену в прилозі 1 угоду про хліб від 10 вересня 1918 року враз з підприлогами: 1а — план добування хліба від 10 вересня 1918 р., 1б — наказ Міністерства Харчових справ щодо крайніх цін на хліб споживний і кормовий від 31 липня 1918 року. Щодо улаштування Української Харчової Ради заключено долучений в прилозі 2 договір про улаштування Української Ради Харчових засобів від 20 вересня 1918 р.

ІІ. Інші споживчі припаси.

Про інші споживчі припаси крім хліба заключено долучену в прилозі 3 згоду від 10-го вересня 1918 року. До цього належать підприлоги:

3 а — згода про худобу від 10-го вересня 1918 року враз з приналежним додатком; 3 б — щодо овець від 10-го вересня 1918 р. 3 в — згода щодо птиць від 10-го вересня 1918 р.; 3 г — згода щодо сала, масла, сири від 10-го вересня 1918 р.; 3 д — згода про м'ясні консерви від 10-го вересня 1918 року; 3 е — згода про яйця від 10-го вересня 1918 р.; 3 ж — згода про цукор від 10-го вересня 1918 р.; 3 з — згода про спирт від 10-го вересня 1918 р.

ІІІ. Сировина.

Про сировину заключено долучену в прилозі 4 згоду від 9-го вересня 1918 року.

ІV. Ввіз товарів.

Про ввіз товарів заключено долучену в прилозі 5 згоду від 9-го вересня 1918 р. з підприлогами: 5 А — згода щодо вугілля від 10-го вересня 1918 р.; 5 Б — згода щодо постачання мінеральних олійних продуктів від 9-го вересня 1918 р.; 5 В — згода щодо цін мінеральних олійних продуктів від 9-го вересня 1918 р.

V. Фінанси.

Щодо фінансів заключено долучену в прилозі 6 згоду про фінанси від 10-го вересня

1918 р. Центральні Держави оплачуватимуть хліб, цукор і спирт відповідно до цього фінансового договору (прилога 6). Коли б договір в якомсь часі не прийшов до виконання, або коли б наступив випадок § 9 уст. з фінансового договору, то Центральні Держави оплачуватимуть хліб, цукор і спирт по половині в марках і коронах по курсах і постановах фінансового договору. Виняток становить хліб, поскільки Україна щодо його постачання не дає достаточних гарантій; Право Центральних Держав платити за хліб, цукор і спирт в карбованцях, які вони одержали за вивози на Україну, постановами цього уступу не порушуються. Скільки Центральні Держави цих карбованців одержуватимуть на підставі вивозів для приватних українських установ, стільки вони їх будуть вживати до оплати хліба. Коли вивіз до українських урядових установ буде виконаний, то заплата повинна відбуватися шляхом зарахування. Оскільки в прилогах до економічного договору означено ціни в рублях, то вони рахуються, яко постановлені в карбованцях; через те не порушується право Центральних Держав, скільки вони мають право ввоза рублів.

VI. Дорожні зносини. (Комунікація).

Щодо дорожніх зносин (комунікації) заключено долучену в прилозі 7 згоду про урегулювання дорожніх зносин від 9-го вересня 1918 р.

VII. Перевіз.

Щодо перевозу товарів заключено долучену в прилозі 8 згоду про перевіз товарів від 9-го вересня 1918 р.

VIII. Залізнодорожні тарифи.

Щодо залізнодорожніх тарифів заключено долучену в прилозі 9 згоду про залізнодорожні тарифи від 9-го вересня 1918 р.

IX. Мита.

Щодо мита заключено долучену в прилозі 10 згоду про мита від 10-го вересня 1918 р.

X. Організації.

Надалі права Німецько-Австро-Угорської Централі в Києві (названої в прилогах Господарською Централією) зостаються в силі. При Українським Міністерстві Торгу й Промисловости установлюється Комітет для зовнішнього торгу, який складатиметься з представників Українського Уряду і Правліннів Центральних Держав, представників торгу, Промисловости і споживачів (потребителів) України, а також з представників діяльних на Україні господарських установ Центральних Держав. Центральні Держави вказують українському Міністрові Торгу призначених від них представників. Цей Комітет матиме задачу: 1) інформувати постійно приналежні установи о ході ввозу і вивозу, 2) обмірковувати заходи (способи), які відносяться до зовнішнього торгу щодо ввозу й вивозу, 3) предклатати свої праці й пропозиції, які мають вплив на зовнішній торг, 4) збирати статистичні дані про зовнішній торг України з Центральними Державами.

XI. Болгарія й Туреччина.

Представники Центральних Держав заявляють, що Центральні Держави порозумілися з Болгарією і Туреччиною щодо економічного договору з Україною і взяли на себе вдоволення цих Держав з одержаного від України.

XII. Протяг часу.

Цей економічний договір дійсний до 30-го червня 1919 року. Порозуміння входить в силу, на скільки воно ще не вживається на ділі, від дня підписання. Оскільки в прилогах нема іншої постанови, відносяться названі скількості до часу від 1-го серпня 1918 року до 30-го червня 1919 року. Заключаючи договір Держави зйдуться в травні 1919 року для переговорів, щоб наново заключити економічну угоду між Україною з одного боку, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другого боку.

Київ, 20-го вересня 1918 року.

Голова Загальної Комісії: Міністр Торгу і Промисловости С.Гутник. А.Мум. гр. Форґач.

Угода про хліб.

§ 1.

Щодо добування і розділу хліба, олійних сім'ян, макухів і насіння — зроблено слідуочу угоду: Під хлібом в змислі цієї угоди треба розуміти всі, на основі наказу Української Ради Міністрів про передачу Державі урожаю року 1918 заборонені сорти хліба, як пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, біб, пшеничка і сочавиця, а також одержані при перерібці цих хлібних сортів продукти: як мука, крупи й отруби.

§ 2.

Сільське населення України забезпечується само хлібом і олійним сім'ям згідно з законними постановами. Натомісць лишок, потрібний для забезпечення українських військ, військ Центральних Держав, пробуваючих на Україні, українських міст, промислових округів і залізнодорожників, а також лишок, призначений на вивіз — мають добуватися виключно Державним Хлібним Бюром. Самостійні закупки і реквізиції з боку військ Центральних Держав повинні бути, наскільки це ще не сталося, припинені, хіба що Державне Хлібне Бюро установленої в порозумінні з Військовою Групою Київ і з о. к. ост (схід) норми для гарнізуючих військ постачити не могло би. Для добування хліба установляється постійний план (підприлога 1 а). Розділ добутої кількості хліба, олійного сім'яни і макухів відбувається в той спосіб, що 65 % призначається для української потреби, включаючи сюди також війська Центральних Держав, що знаходяться на Україні, 35 % призначені на вивіз до Центральних Держав. — Призначені до вивозу кількості передаються Господарській Централі, або її уповноваженим. Коли б Державному Хлібному Бюрові не удалося постачити до 1-го грудня 1918 року принаймні 40 мільйонів, а до 15-го червня 1919 року всього разом принаймні 75 мільйонів пудів хліба, то Центральні Держави мають право допоминатися в заміну цього постачання цукру. Хліб, який бракуватиме до встановленої мінімальної вивозної кількості, мається замінити цукром у відношенні: вісім частин хліба до одної частини цукру аж до найвищої суми, всього разом: 3 мільйони пудів цукру. Для постачання цукру є міродатні умови підприлоги 3 г. Центральні Держави мають право, коли мінімальна кількість 40 мільйонів пудів до 1 грудня 1918 р. не буде видобута при співпраці Українського Уряду і зважаючи на важну потребу України, приступити до добування власними засобами в рямках цього договору.

§ 3.

Основними цінами для цих сортів хліба, які згідно § 2 уст. 2 постачаються для Господарської Централі, — є максимальні ціни, обов'язуючі зараз на Україні. Ці максимальні ціни можуть бути змінені до 30-го червня 1919 року тільки у взаємному порозумінні заключаючих договір Держав. Максимальні ціни вказаних в § 1 уст. 2. сортів хліба установлені наказом Міністерства Харчових Справ від 31-го липня 1918 року № 364, долученим в підприлозі 1 б. Ближчі постанови, які містяться в цьому наказові про означіння цін (підвищення й пониження), стосуються також до постачання Центральним Державам з такою мірою, що принципіально не вільно постачити хліба з більшою вогкістю, як 15%. Коли б мимо того винятково виражено груз з більшою вогкістю, як 15 %, то слід на перегрузочній станції або в порті взяти два окремі зразки з цього грузу, котрі герметично переховані, відослати до третейського суду, назначеного на підставі § 10. Хліб має бути постачаним франко залізнодорожна станція або набережна морського порту. Продаючий повинен негайно зробити погрузку в вагони або байдаком до порту за зворотом власних коштів з боку купуючого. При погрузках на байдак дозволяв Господарська Центральня манко до 1%. За кожний вагон і кожний пароплав робляться окремо розрахунки. Яко підстава до обрахунку служить: 1) при залізнодорожній погрузці вага, яка установлена урядово на погрузочній станції; 2) при погрузці на пароплави вага, установлена купуючим і продаючим при погрузці, або прийнятті; 3) установлення якості хліба (вага натуральна, аналіза, степеь вогкості) відбувається при посилках залізнодорожних на перегрузочній станції, а при посилках пароплавних — при погрузці або прийнятті товару в порту.

§ 4.

Господарська Центральня повинна оплачувати крім основних цін після § 4 за всі через Ук-

раїнське Хлібне Бюро постачені товари слідуєчі додатки: 1) за довіз товарів, включаючи інші непередбачені видатки, 35 коп. за пуд. 2) за втрату ваги і розсіпку 1 % основної ціни; 3) за важення товару, за всипку в мішки, за зашивання і позичку мішків 15 коп. за пуд; 4) за комісійні належності всякого роду — 35 коп. за пуд; 5) яко доплата до організаційних і монопольних коштів Українського Міністерства Харчових Справ — 6 к. за пуд. Яких-небудь інших видатків Господарська Централя і її уповноважені винагороджувати не будуть.

§ 5.

Основні ціни (§ 3) враз з додатками (§ 4) виплачуватимуть в одній сумі за провізоричну (тимчасову) фактуру Господарській Централі і їх уповноважені: а) при посилках залізнодорожних за врученням дублікату накладної; б) при погрузці на пароплав за втрученням посвідчення, виданого уповноваженим Господарської Централі. Кінцевий розрахунок відбувається на підставі сконстантовання якості (§ 3).

§ 6.

Скоро тільки постачені на підставі цього договору товари перейдуть через сухопутний кордон України, або будуть погружені на пароплав в яким-небудь порті українським, Господарська Централя оплачує українському Міністерству Харчових Справ за кожний пуд 60 коп. Ця заплата є загальним відшкодуванням за всі державні й інші претенсії і труди; крім фрахту не можна побіч тої суми домагатися ані належитостів гербових (штемплевих), ані місцевих оплат, ані інших з довозом зв'язаних сум.

§ 7.

До перевозу постачаних на підставі цього договору товарів відносяться заключені в прилозі 8 умови.

§ 8.

Ціни на всі мельничні продукти, а також на олійні сім'яна і макухи, і потрібні для торгової розв'язки постанови мають бути ще установлені по порозумінні між Українським Міністерством Харчових Справ і представниками Центральних Держав в Українській Харчовій Раді в Києві.

§ 9.

Насіння можна вільним способом закупувати і вивозити.

§ 10.

Всі з приводу цього договору виникаючі суперечки рішатимуться безвідклично третейським судом, який складається з трьох третейських суддів і знаходиться в Києві. Кожна з суперечних сторін визначає одного суддю. Обидва третейські судді повинні протягом одного тижня по визначенні останнього з них порозумітися щодо особи третього третейського судді (Голови). Коли протягом одного тижня не прийде до порозуміння, то вирішує жереб. Голова керує розправою.

Київ, 10-го вересня, 1918 р.

Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. фон-Гревеніц Газенкамф. Відфельд. Гоффінгер. Діре. Ляйтгеб. Гандль. Дарочі. В.С.Сінгер.

План заготовки хліба.

Місяць	Заготовка в мільйон. пуд.	Для України (65%)	Для експорту (35%)
В вересні	69	44.85	24.15
до кінця вер.	69	44.85	24.15
в жовтні	78	50.70	27.30
до кінця жовт.	147	95.55	51.45
в листопаді	34	22.10	11.90
до кінця листоп.	181	117.65	63.65
в грудні	29	18.85	10.15
до кінця груд.	210	136.50	73.50
В січні	29	18.85	10.15
до кінця січня	239	155.35	83.65
в лютому	19	12.35	6.65
до кінця лютого	258	167.70	90.30
в березні	19	12.35	6.65
до кінця березня	277	118.05	96.95
в квітні	12	7.80	4.20
до кінця квітня	289	187.85	101.15
в травні	12	7.80	4.20
до кінця травня	301	195.65	105.35
в червні	4	4	
до кінця червня	305	199.65	
в липні	4	4	
до кінця липня	309	203.65	
в серпні	4	4	
до кінця серпня	313	207.65	

Наказ

Міністерства Продовольчих Справ відносно твердих цін на хліб і фураж. 31/VII 1918 р.

Для переведення в життя закона, затвердженого паном Гетьманом, відносно передачі Державі врожаю 1918 року встановлюється в межах України з 1 серпня ц. р. слідуєчі тверді ціни на хліб і фураж.

1. Тверді ціни дійсні для здорового, непідгнившого і непідмокшого зерна врожаю біжучого року і попередніх років.

Ціни дійсні для середньої вогкості від 13 до 15%

Найменування хлібних злаків	до 1 грудня	Ціни в руб. за 1 тону	Ціни в копійках за пуд			Добра якість засмічених і така інша примішка 3%	Вага в золотниках
			1 груд. до 15 травня 1919р	Ціни в руб за 1 тону	Від 15 травня		
Пшениця	960	586	720	440	640		128
Жито	780	476	585	357	518		120
Овес	750	458	563	344	500		75
Ячмінь	690	421	518	316	460		96
Просо	840		830		560		
Гречка	900		675		600		
Зел. горох	900		675		600	Без червоточин при 1%	
Зел. горох	960	604	743		660		
Пестрі боби	870		653		580	Добр. як. при 1%	
Білі боби	1050		788		700		
Прості боби	810		608		540		
Кукуруза	555		416		370	Добр. якості зіпсовані ушкоднене зерно і росток не більше 3%, інша примішка 1%	
Чечевиця	900-1200	550-733	675-900		600-800	Добр. якості розмір 4 1/2-7 м.м., приймаючи на увагу колір при 3%.	

Примітка. Ціни відносяться так само до хліба, поставляемого в Державне Хлібне Бюро, але по вині власника до зазначеного строку не вивезеного.

б) При примішці до пшениці зверх 5% остання буде поставлена в рахунок ціни на жито без добавки за побільшену вагу.

в) При примішці ячменю до вівса від 5 до 50% розрахунок провадиться окремо за овес і ячмінь без добавки за більшу вагу. Мішанка вівса з більш ніж 50% ячменю буде лічитись по ціні останнього. На замішаний овес по верх 30 золотників ваги добавки не робиться.

г) За збільшену або зменшену вагу пшениці, жита, вівса і ячменю буде зроблена відповідна добавка або знижка в розмірі 5 коп. за кожний золотник протягом часу до 1 грудня 1918 р. Від 1 грудня 1918 р. до 15 травня 1919 р. — 3 коп.

д) За змішаний ячмінь зверх 112 золотників не буде робитися добавки за змішану вагу.

е) За кожний відсоток засміченості більш або менш умовленої якості буде зроблена добавка або знижка в 1% від ціни відповідного строку. Примітка пшениці до жита, вівса до ячменю не лічиться засміченістю.

з) Кожна відсоткова примітка вівса, ячменю до пшениці або жита лічиться як підвідсоткова засміченість.

і) При виявленні засміченості не лічуться часті нижше 1/2 %, але зверх 1/2 % лічуться за один повний відсоток.

к) При вогкості хліба зверх 15% робиться знижка в розмірі витрат, котрі потрібні для

приведення хліба в здатність, але не більше 90 коп. за 1 пуд.

Горох, сточений червами, не більше 3%, рахується як не гарантований і робиться вичот з твердої ціни на нечервивий (гарантований) горох в 27 коп. за пуд.

При горосі, сточеному черваками від 3% до 10%, робиться вичот з твердої ціни на нечервивий горох в 90 коп. за пуд.

За можливий відсоток зверх 10 до 25% червоточини робиться крім, згаданого вичоту в 90 коп. ще один в розмірі 9 коп. за кожний відсоток, а при червоточині в 25% і більше вичот за кожний відсоток зверх 25%

При кукурузі, маючій зверх 25% ушкодженого або зіпсованого зерна, — робиться відчислення в 3 коп. за кожний відсоток, вище ж 17 коп. в 6 коп. за кожний відсоток. Ціни на підмочений і підгнивший або зіпсований хліб установляють експерти, назначенні місцевими продовольчими владами.

Підписаний: Міністр Соколовський.

Прилога 2.

Згода
про встановлення Української Продовольчої Ради.

§ 1

Для завідування хлібом різного роду, кормовими продуктами, стручковими овочами, маслистами сіменами, сіменами різного роду, картоплею й картопляними продуктами установлюється протягом часу до 1 вересня 1919 року Українська Продовольча Рада.

§ 2.

Нова У. П. Р. повинна приймати діла існуючого У. Н. Р. і для всієї України: 1) регулювати закупку й розділ указаних в першій пункті пищевих і кормових продуктів через посередництво Державного Хлібного Бюро. 2) Дати директиви для постачання українських військ, а також для військ Центральних Держав, знаходячихся на території України, залізничних продовольчих організацій, міст і промислових центрів. 3) Керувати експортом у Центральні Держави на основі встановлених поміж Україною, Німеччиною й Австро-Угорщиною згод. 4) Визначити експорт в інші краї.

§ 3.

У. П. Р. складається тиким чином: од Українського Правительства повинні бути назначені Голова і 4 члени. Од німецького Правительства повинні бути назначені 2 комісари і уповноважений, старшина Генерального Штабу Вищого Німецького Командування. Од Австро-Угорського Правительства повинні бути назначені 2 комісари (один австрійський і один угорський), один уповноважений Старшина Генерального Штабу Вищого Австро-Угорського Командування. Із чотирьох комісарів Центральних Держав вибираються перший, другий і третій товариш голови. Один из них завідує ділами.

§ 4.

У. П. Р. самостійно назначає час і програм для своїх засідань. На ці засідання запрошуються по одному представнику як од Міністерства Шляхів, так і від спільної центральної залізничної організації, а в випадку потреби запрошуються також директори Державного Хлібного Бюро і "Wirtschaftscentrale".

Постанови по господарчим питанням У. П. Р. пересилаються в Державне Хлібне Бюро для нагайного переведення в життя. Визнані ним за необхідні військові заходи повинні уповноваженими старшинами Генерального Штабу повідомлятися в відповідні штаби.

§ 5.

Існуючі організації Державного Хлібного Бюро й "Wirtschaftscentrale" повинні негайно виконувати вказівки У. П. Р.

§ 6.

По всіх губерніях повинні бути організовані головні комітети У. П. Р. відповідно головним пунктам Державного Хлібного Бюро. Резиденцією головного комітету являється губерніяльне місто, за винятком Херсонщини й Поділля, головні комітети котрих будуть, знаходитися в Одесі й Винниці. Головні комітети складаються таким чином: із одного представника Українського

Міністерства Продовольчих справ, із одного-двох представників (українського походження) відповідного головного пункту Державного Хлібного Бюра. Із одного німецького комісара, одного уповноваженого старшини Генерального Штабу Вищого Німецького Командування, одного Австро-Угорського комісара, одного уповноваженого старшини Генерального Штабу Вищого Австро-Угорського Командування. По всіх місцевостях, в котрих відчувається потреба в установленні офіційальних відділів Державного Хлібного Бюра, принципово одночасно повинні устанавлятися і місцеві комітети У. П. Р., котрі складаються таким чином: із одного представника Міністерства Продовольчих справ, 1-2 членів (українського походження) відповідного філіяльного відділу Державного Хлібного Бюра, одного делегованого урядовця "Wirtschaftscentrale" у відповідний філіяльний відділ Державного Хлібного Бюра, по одному уповноваженому Німецького й Австро-Угорського Вищого командування, поскільки останнє найде доцільною місію своїх представників. При обговореннях і розв'язаннях транспортних питань повинні бути притягнені також представники і залізничних бюра і Центрального залізничного Бюра.

§ 7.

З приводу обсягу завдань та уповноважень як головних, так і місцевих комітетів будуть із сторони У. П. Р. видані особні інструкції.

§ 8.

Розпорядження для транспорту місцевим представникам спільної залізничної центральної установи в Києві видаються останньою. Місцеві представники спільної залізничної Центральної Установи повинні вкупі з українськими установами залізничної служби допомогати транспорту. При річних і морських транспортах повинні бути притягнені поруч з місцевими представниками спільної залізничної Центральної Установи в Києві також відповідні пароплавні організації при морському транспорті, особливо Чорноморські Установи.

§ 9.

Зсилаючись на виданий розпорядженням Ради Міністрів статут про Державне Хлібне Бюро з 15 липня 1918 року § 1-12, встановлюється, що розпорядження принципового характеру для державного Хлібного Бюра і контроль над ним повинні провадитись через У. П. Р.

§ 10.

Всі уповноважені Міністерства Продовольчих Справ, Державного Хлібного Бюра та "Wirtschaftscentrale", які порушують розпорядження У. П. Р. — чи заключають сепаратні договори, з ініціативи У. П. Р. підлягають в той же час увільненню з служби. Злочини військових органів передаються У. П. Р. Верховному Командуванню, або Ost A. K. — або спільній залізничній Центральній Установі в Києві.

Київ, 10 вересня 1918 року. Підписи: Відфельдт. Гревеніц. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Гоффінгер. Ляйтгеб. Дарочі. Гейноль. Діре. Вітінгер.

Прилога 3.

Згода

щодо інших споживчих припасів (з підприлогами а до з).

§ 1.

Український Уряд запоручує Центральним Державам право до скінчення цього економічного договору, по мірі згоди, уложеної в підприлогах а до з, вивезти слідуєчі скількості товарів: а) худоби до 11 мільйонів пудів; б) овець до 300 000 штук; в) птиць до 2 міл. штук; г) сала, масла і сира до 460 000 пудів; д) м'ясних консервів, ковбас і м'ясних товарів 200 000 пудів місячно; е) яєць до 2 500 вагонів; ж) цукру 2 1/2 міл. пуд. певно, а також дальші скількості після підприлоги ж, з) спірту до 20% періоду гонки 1918/19.

§ 2.

Картопля, а також городина, овочі і вироби з них, як консерви з городини й овочів, сушена городина, сушені овочі, а також мед, залишаються Центральним Державам до вільної покупки і вільного вивозу. При вивозі мармеляди вчисляється цукор, вжитий до її виробу в контингент цукру.

§ 3.

Урядові посвідчення на вивіз виставлятиме Український Уряд виключно на ім'я

“Німецько-Австро-Угорської Господарської Централі, яка тут носитиме назву “Господарська Централь””.

§ 4.

Коли б Центральні Держави одержали в якійсь часі меншу кількість товарів, ніж після цього договору й його прилог мали право вивезти, то ця менше одержана кількість припадає на користь інших періодів часу. Коли б Центральні Держави в якійсь періоді одержали більшу кількість товарів, ніж їм після цього договору і його прилог слідує, то зменшиться відповідно кількість, яка має бути одержана в дальших періодах.

§ 5.

Всі згадані в цьому договорі продовольчі припаси, які будуть з боку Центральних Держав закуплені на вільнім ринку, вільні від всякого роду організаційних і вивозних оплат.

§ 6.

Всякі суперечки, виринаючі з цього договору, вирішуються остаточно третейським судом, який складається з трьох суддів третейських і знаходиться в Києві. Кожна з сторін має призначити одного суддю; обидва судді повинні протягом одного тижня по своїм призначенні порозумітися щодо особи третього третейського судді (голови). Коли не прийде до такого порозуміння, тоді рішає жереб.

Київ, 10 вересня 1918 р. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Відфельд. Газенкампф. (підпис нечіткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Прилога 3 а.

Худоба

§ 1.

Українське Правительство дозволяє Центральним Державам вивіз з України 11 000 000 пудів живої ваги худоби. Українське Правительство зобов'язується поставити 6 міл. пудів із цієї кількості через Особоуповноваженого Українського Міністерства Харчових Справ. Центральне Бюро має право приймати участь в праці для заготовки худоби Українського Особоуповноваженого. Решта в 5 міл. пудів буде по можливості закуплена Центральними Державами спільно з Особоуповаженим Українського Міністерства Харчових Справ.

§ 2.

Центральне Господарське Бюро виплачує Українському Правительству замість побираних до цього часу організаційних і вивозних витрат загальне мито в 4 карбованцях з кожного пуду живої ваги. В разі активної участі Центрального Господарського Бюра в праці по заготовці худоби, ця ставка може бути знижена по згоді з Українським Міністерством Харчових Справ.

§ 3.

Худоба поставляється Центральному Господарському Бюрові по собівартості Українських Організацій. Для перевірки собівартості Уповноваженим Центрального Господарського Бюро надається право розглядати книги та рахунки Укр. Організацій. Існуюча згода відносно мінімальної ваги і максимальних цін залишається в силі (згідно додаткові).

§ 4.

Як правило, поставка провадиться партіями в 300 голів; партії менші чим в 300 голів можуть поставлятися в виключних, особозауважених випадках по згоді з Центральним Господарським Бюром. Партії нижчі 200 голів не можуть бути поставлені.

§ 5.

Прийом поставляємої худоби повинен провадитися не пізніше 10 днів зо дня заяви поставки.

§ 6.

Питання платні за годування й догляд за худобою на випадок запізнення прийому його Представниками Центрального Господарського Бюра повинне регулюватися Особоуповноваженими Господарським Бюром на підставі перевіреної собівартості витрат Українського Правительства.

§ 7.

На випадок признання експертами-прийомщиками Центрального Господарського Бюра

худоби жирною, за цю худобу повинна бути виплачена Центральним Господарським Бюром установа в кожному окремому випадку премія.

§ 8.

Українському Особоуповноваженому і Центральному Господарському Бюрові надається право встановлення дальніших подробиць поставок в окремому договорі, в розумінні поширення й доповнення вище наведених параграфів.

§ 9.

Постанови §§ 3 та 7-го можуть бути змінені по згоді Особоуповноваженого Укр. Міністерства Харчових Справ з Центральним Господарським Бюром.

Київ, 10 вересня 1918 р. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Давидов. Відфельдт. Дарочі. Дюре. Ляйтгеб. Шнабель. Кальман.

Додаток до прилоги 3 а.

Згідно договору від 13-го квітня 1918 року встановлена мінімальна вага рівняється 15 пудам. Дійсні слідуєчі ціни:

з 15 пуд. до 20 п. 25 карб. за 1 п.

з 20 пуд. до 25 п. 30 карб. за 1 п.

з 25 пуд. 35 карб. за 1 п.

Київ, 10 вересня 1918 року.

Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Давидів. Відфельдт. Гоффінгер.

Додаток 3 б.

Вівці.

§ 1.

Український Уряд дає Центральним Державам право вивезти з України 300 000 штук живих овець, з тої кількості він зобов'язується постачати Центральним Державам 160 000 штук через Головноуповноваженого Українського Міністерства Харчових Справ. Господарська Централія нарівні з Українським Головноуповноваженим має право участі в добуванні. Лишка із 140 000 штук буде закуплена центральними Державами в порозумінні з Головноуповноваженим Українського Міністерства Харчових Справ.

§ 2.

Вівці будуть доставлені Господарській Централі по собівартості Української організації. Для звірення собівартості дається Уповноваженим Господарської Централі можливість переглядати книги і рахунки Української організації. Зрештою устанавляється: для овець, нестрижених з 1-го квітня 1918 року максимальна ціна коло 60 карб. від пуда.

§ 3.

Яко організаційні та вивозні збори належить платити Українському Міністерству Харчових Справ 4 карб. від кожного пуда вивозної живої ваги; оскільки Господарська Централія бере живу участь в ділі добування, може бути та ставка знижена по порозумінні з Українським Міністерством Харчових Справ.

§ 4.

Українському Головноуповноваженому і Господарській Централі пропонується увійти в порозуміння відносно решти деталей договора постачання овець.

Київ, 10-го вересня 1918 року. Підписи: Відфельдт. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Шнабель.

Додаток 3 в.

Птиця.

§ 1.

Український Уряд дає Центральним Державам право вивезти 1 000 000 штук гусей і 1000 000 інших птиць живих та убитих.

§ 2.

Продаж відбувається на вільному ринку.

Київ, 10-го вересня 1918 року. Підписи: Відфельдт. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Шнабель.

Підприлога 3г.

Сало, масло, сир.

§ 1.

Український Уряд запоручає Центральним Державам права вивезти 400 000 пудів сала і 60 000 пудів масла і сира.

§ 2.

Центральні Держави обов'язуються протягом місяців грудня 1918 і січня-лютого 1919 р. ніякого масла ані сиру не вивозити.

§ 3.

Український Уряд признає Центральним Державам право замість 1 пуда сала вивозити 3 пуди свиней живої ваги.

§ 4.

Український Уряд заявляє готовність приступити до переговорів про дальший вивіз, коли вивіз вищевказаних кількостей не спричинить визначної шкоди крайовій потребі.

Київ, 10-го вересня 1918 Гербель. Гаврилів. С.Франкфурт. Відфельдт. Газенкампф. (Підпис не чіткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Підприлога 3 д.

М'ясні консерви.

§ 1.

Український Уряд допорукає Центральним Державам право вивозити, яко самостійний вивозний контингент щомісяця 200 000 пудів ковбас і консервів, вироблених із різничних покидів (тельбухів і крові). Коли тільки Центральні Держави частину цих 200 000 пудів, а саме до 100 000 пудів в місяць вивезуть яко чисті м'ясні консерви, то чиста (нетто) вага м'яса дійсно вивезених скількостей цих чистих м'ясних консервів зарахується в 200% до контингенту "жива худоба".

§ 2.

Скупка худоби консервної має відбуватися згідно з умовами закупки для живої худоби (підприлога а).

§ 3.

Центральні Держави мають право вивозити шкіри й інші різничні покиди консервної худоби. За кожні 13 1/2 пудів м'ясних консервів можна вивезти одну шкуру.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Відфельдт. Газенкампф. (підпис не чіткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Підприлога 3 д.

Угода про цукор.

Артикул I.

Урожай 1918/19 р.

§ 1.

Український Уряд обов'язується постачити Центральним Державам або їх уповноваженим, а в даний момент Господарській Централі, до 30-го липня 1919 року 2 500 000 пудів цукрового піску. Коли виріб цукру на Україні в 1918 році перевищить скількість в 22 мільйони пудів, то Центральні Держави матимуть право домагатися від Українського Уряду постачання цукрового піску в скількості 33 1/3 % загального лишку. Український Уряд повідомить не пізніше 1-го квітня 1919 року про розмір продукції цукру за 1918 рік. Центральні Держави повідомлять не пізніше 15-го квітня 1919 р., в якій мірі вони схотять користуватися своїм правом одержання.

§ 2.

Український Уряд зобов'язався згідно з § 2 прилоги (договір про хліб) постачати Цент-

ральним Державам цукровий пісок взамін недопоставаного хліба (себто на випадок постачання менше, ніж 75 мільйонів пудів хліба до 15 червня 1919 року), а саме на слідуючих умовах: а) заміна відбувається в такий спосіб, що за кожні вісім пудів хліба постачається 1 пуд цукру; б) постачання цукру в заміну за хліб не повинно гуртом перевищати 3 000 000 пудів; в) коли Центральним Державам до 1 грудня 1918 року не буде постачено 40 000 000 пудів хліба, то їм надається право домагатися постачання такої кількості цукру, яка рівняється восьмій частині недопоставаного хліба. Центральні Держави заявляють протягом двох місяців по виясненні постаченої їм до 1-го грудня 1918 року кількості хліба, оскільки вони користуватимуться своїм правом одержання; г) Центральні Держави заявляють протягом одного місяця по виясненні постаченої їм до 15-го червня 1919 р. кількості хліба, оскільки вони користуватимуться своїм правом одержання, коли б воно їм в тім часі служило; д) коли б Центральні Держави з причини недопоставання хліба до 1-го грудня 1918 р. одержали цукор, а Україна через пізніше постачання хліба вирівняє в цілості, або частинно, бракуючі кількості, то Центральні Держави повинні на домагання України звернути їй протягом двох місяців по заявленні домагання відповідну кількість цукру однакової якості і якої-будь продукції по цінам цього договору, е) на покриття можливих замін, а також для заспокоєння однорічної внутрішньої потреби. Український Уряд держатиме в цукрових магазинах запаси цукру, розміри яких рівнятимуться найвищому розмірові можливої з боку України заміни.

§ 3.

Цукор мається постачати доброї якості (сухий, білий) продукції кампанії 1918/19 р. Український Уряд негайно поставить до розпорядку Господарської Централі 10 більших зразків в шкляних пляшках, які мають бути запечатані як печаткою Уряду, так також Господарської Централі. Ці зразки служать яко мінімальний первісний взірець; цукор гіршої якості не повинен постачатися, або виключається від прийняття.

§ 4.

Ціна відповідає внутрішній ціні; однак в жаднім випадку вона не виносить більше як сто (100) рублів за пуд нетто відносно твердо закуплених 2 1/2 мільйона пудів, 110 (сто десять) за пуд нетто за постачання цукру після § 2, а не більше, як 120 (сто двацять) рублів за пуд нетто за постачання 33 1/2 %лишку цукрової продукції 1918 р, зверх 22 000 000 пудів, все це франко-вагон стації виладування (розгрузки), стація дійсного заладування (нагрузки). При постачаннях із названого лишку і при постачаннях після § 2 приймається на увагу внутрішня ціна, яка пристосовується завжди в тім моменті, в яким Центральні Держави заявляють своє право на одержання. Коли б Україна відпускала цукор продукції 1918/1919 р. іншим краям дешевше, то ціна для Центральних Держав понижається до цієї дешевшої ціни. Ціна уявляє собою загальну заплату за вартість цукру, а також за монопольну таксу і всі інші державні й публичні претенсії й повинності. Крім фрахту (включно бічних видатків) від стації вигрузки до сухопутнього кордону не можна, значить, вимагати або зараховувати ані гербових зборів, ані місцевих додатків, ані інших яких-небудь сум, сполучених з вивозом.

§ 5.

Цукор постачається в добрих мішках, без дірок, емкості 5 до 6 1/2 пудів, які Український Уряд має дати безплатно. Мішки повинні бути по можливості джутові; з браку таких можна також вживати мішки з полотна льняного або конопляного.

§ 6.

Прийняття цукру через купуючих, або через визначені ними органи, відбувається так, що до якості, як і щодо кількості на сухопутнім кордоні. Установлена там вага є для зарахування міродатною.

§ 7.

Оплата цукру по угодженій ціні Господарської Централі, або її уповноважених за установлену на сухопутній грانیці вагу і по видачі фактур з поданням номерів вагонів та накладних і порядкових дублікатів накладних. Оплата цукру, який пересилається до портів Чорноморських, наступить по прийнятті цукру на пристані і за вагу, установлену при прийнятті.

§ 8.

Всі для спільної розв'язки потрібні постанови повинні бути улаштовані між Українським Міністерством Фінансів і Господарською Централєю в Києві протягом трьох тижнів по заклю-

ченні цього договору. Господарська Центральня подаватиме щораз один місяць наперед до відомо українського уряду, в яких скількостях і до яких кордонних стацій мають відбуватися постачання в дотичнім місяці. Український Уряд передасть після того негайно Господарській Централі список цукрових заводів з означінням скількостів постачань.

§ 9.

Транспорт цукру, підпадаючого під цей договір, відбуватиметься з боку Українського Уряду завсігди в порозумінні з залізнодорожньою Централєю в Києві. Уряд зобов'язується споводувати постачаючі фабрики, щоб вони в кожному дні погрузки після даного формуляру подавали Господарській Централі звістку про погражену скількість.

Артикул II.

Урожай 1917/1918 р.

§ 1.

Центральні Держави заключили з Українським Урядом 24-го травня 1918 року договір про постачання 3 мільйонів пудів цукрового піску, а 18-го червня 1918 р. договір про постачання одного мільйона пудів цукрового піску, які ще не зовсім виконано. Український Уряд поручається за те, що ці договори негайно в договорних умовах будуть виконані. Оскільки в цих договорах безпосередній обов'язок постачання українських фабрик цукру є угрунтований, а ці фабрики невчасно постачають, прийме Український Уряд на себе постачання в умовах відносно договору.

§ 2.

Український Уряд згодився на це, що Німецький Уряд окрім закупленого згідно з арт. II § 1 згаданих договорів від 24 травня 1918 р, і 18 червня 1918 р. цукру в загальній скількості 4-х мільйонів пудів цукрового піску, закупить на Україні дальших 2 1/2 мільйона пудів цукрового піску і з України вивезе. Український Уряд зобов'язався 500 000 пудів цієї скількості сам постачити, а 2 мільйони пудів мають бути закуплені безпосередне від фабрик цукру і від банків. Ціна на цей цукор виносить 25 1/2 руб. за пуд, акциза 51 1/2 руб. за пуд, разом 80 руб. за пуд, які мають обраховуватися по 133 1/3 марок за сто рублів. Оскільки заплати відносяться до Уряду, то вони чиняться в половині через приписання на рахунок, а в половині через постачання державних кредитових білетів. До цих приписів на рахунок і постачання державних кредитних білетів стосуються всі умови заключених між Центральними Державами і Україною валютних договорів, оскільки вони відносяться до державної марки, а особливо §§ 5 і 6. На випадок, коли б не знайшлось достаточного поставників, які б хотіли постачати 2 мільйони пудів цукрового піску, Український Уряд зобов'язується постачати з свого боку недостаючу скількість по договорним умовам через фабрики, які він сам вибере. Німецький Уряд передасть про те якомога негайно Українському Урядові список постачаючих фабрик з поданням постачаннів, який чинитиме інтегральну частину цього договору. До якості і зразкування, до основи обрахування ціни, до спакування, прийняття, подробиць заплати, розв'язки договору, розділу скількості між постачаючі фабрики, організації транспорту стосуються постанови артикулу 1 (гл. §§ 3, 4, 5, 6, 7, 8, і 9). Оскільки приватні поставники заключили безпосередні договори з Німецьким Урядом, зобов'язується Український Уряд негайно дати дозвіл на вивіз поодиноких проданих скількостів, які випадають на кожную окрему фабрику, без дальших заходів купуючого. Український Уряд заявляє в цьому випадкові згоду на те, щоби купуючий обрахувався безпосередне щодо угодженої з продаючим ціни по 25 1/2 руб. за пуд, обраховуючи по 133 1/3 марки за сто рублів, франко-вагон стація кожною постачаючою фабрикою. Сума заплати за акцизу чинить загальну відплату за монопольну таксу і за всі інші державні і публичні претенсії й повинности; проте, окрім фрахту з виключенням публичних оплат не можна біля цієї суми від стації висилки до сухопутної границі домагатися, або зараховувати ані гербових зборів, ані місцевих данин (оплат), ані інших з вивозом сполучених сум.

Артикул III.

Центральні Держави вивозитимуть, цукор, який вони закупили на основі цього договору до країн, які були частинами бувшої Російської Імперії — з прийняттям окупованих країн — тільки шляхом товарообміну і лиш по попереднім переговори з Україною. Оскільки Цент-

ральні Держави постачатимуть цукор сусіднім з Україною країнам, то по ближчій порозумінні вони допустять Україну, на її бажання, до участі в своїм товарообміні. Натомість Україна наперед повідомлятиме Центральні Держави про всі намірені дозволи на вивіз цукру (скількість, ціна і т. п.).

Артикул IV.

Всякі з приводу цього договору виходячі суперечки вирішуватимуться безвідклично третейським судом, який складається з трьох третейських суддів і знаходиться в Києві. Кожна з ведучих суперечку сторін повинна назначити одного третейського суддю. Оба третейські судді мають протягом одного тижня по назначеній останнього погодитися щодо особи третього судді (голови). Коли протягом одного тижня не прийде до згоди, то вирішує льос (жереб). Голова провадить розправи.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Відфельдт. Мельхіор. Газенкамф. Міністр фінансів фон-Заммен. Матусевич. Гоффінгер. Діре. Дарочі. Лайтгеб. Кальман. Шнабель.

Підприлога 3. о.

Яйця.

§ 1.

Український Уряд заporučув Центральним Державам право вивезти з України 2 500 вагонів по 100 до 110 скринь, в кожній біля 1440 штук яєць.

§ 2.

Скупка відбувається на вільнім ринку.

§ 3.

Представники Українського Міністерства Харчових Справ і Господарської Централі можуть розділити дозволу до вивозу скількість на місячні рати (пайки).

Коли б через вільний оборот торговий в торгу яйцями вийшли визначні непорозуміння, обіцяв Український Уряд справу обміркувати і в разі потреби видати постанови до усунення таких непорозумінь.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Гербель. М.Гаврилів. С.Франкфурт. Відфельдт. Газенкамф. (підпис нечіткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Лайтгеб. Кальман.

Підприлога 3 р.

Угода про спирт.

§ 1.

Український Уряд дає Центральним Державам право вивезти одну п'яту частину української продукції 40 % очищеного алкоголю в скількості, не перевищаючій двадцять мільйонів літрів, коли б він не виповнив прийнятого на себе — після артикулу 1 § 2 угоди на цукор — обов'язку постачання цукру в заміні б ведр 40 % алкоголю до 10 пудів хліба.

§ 2.

Постачання відбувається по установленій монопольній закупочній ціні, вагон-стація вивантаження в бочках або котільних вагонах по вибору Українського Уряду. Бочки повинні бути в протягу одного місяця після переходу через границю звернені на стації вивантаження на рахунок покупаючих.

§ 3.

Прийняття й перевірка алкоголю в відношенні так його якості, як і його скількості, виконується покупаючими або вказаними ними органами на сухопутній границі. Установлена там вага береться за основу при розрахунку.

§ 4.

Уплата за алкоголь по установленій ціні за вагу, або скількість установлену по одержанні на сухопутній границі виконується "Wirtschaftscentrale", або її уповноваженими органами після того, як були вручені фактури — з вказанням номерів вагонів і накладних — і дублікати накладних, відповідно назначеному порядку. Уплати за алкоголь, котрий відправляється в при-

стані Чорного моря, за вагу або скількість, установлену по одержанні, відбувається при одержанні алкоголю на пристані.

§ 5.

Про умови транспорту й постачання будуть заключені окремі угоди.

§ 6.

Центральні Держави обов'язуються до першого квітня 1919 р. повідомити, чи бажають вони використати своє право на вивіз.

Додаток № 4-ий.

Згода відносно сировців.

§ 1. Дерево

Центральним Державам надається право вивезти на 1 липня 1919р. 11 200 вагонів дерева спеціальних сортів, напр., береза, ясінь, осика, дуб, виключається будівельний ліс, закріплюючий ліс, дрова та шпали.

§ 2. Льон та льняна солома

Вивіз льняної соломи вільний. З огляду недостачи льону на Україні Центральні Держави відмовляються від вільного вивозу останнього.

§ 3. Пенька

Центральним Державам в першу чергу надається до вільного вивозу контингент в 750 000 пудів. Після закінчення збору біжучого врожаю треба було обговорити й установити в спільному засіданні, яка скількість може бути предоставлена до вільного вивозу надалі.

§ 4. Бавовна

Бавовна, котра знаходиться у приватних осіб, може бути предоставлена Центральним Державам тільки на підставі окремих переговорів в кожному окремому разі.

§ 5. Клапті та ганчірки

Вовняне та мішане ганчірря, маюче принаймні 50 % вовни, предоставляється до вільного вивозу. Сортироване полотняне, бавовняне і пенькове ганчірря дозволяється вільно вивозити тільки до 1-го лютого 1919 р.

§ 6. Вовна

Хоча на Україні не мається лишку вовни, але досягнута згода в тім напрямі, аби в кожному окремому разі спільна комісія вирішувала питання про те, чи можливо предоставити до вільного вивозу окремі партії вовни. Взагалі ж вільний вивіз не дозволяється. Українські представники бажають цією постановою особливо йти на зустріч Центральним Державам, розуміючи їх нагальну потребу, належно оцінюючи їх участь в спільній праці по збору вовни.

§ 7. Пенькові фабрикати

Пенькові фабрикати допускаються до вільного вивозу. Під пеньковими фабрикатами розуміються фабрикати, які мають не менше 50% пеньки. Для вивозу мішків завжди потрібний окремий дозвіл.

§ 8. Руда

Центральним Державам надаються до вільного вивозу слідуочі скількості : 38 1/2 мільйонів залізної руди та 3 мільйони цієї марганцевої руди. Можливість побільшення цієї скількості повинна бути обговорена й встановлена спільною комісією, постанови котрої ще мусять бути затверджені паном Міністром Торгу і Промисловости.

§ 9. Метали

Крім тих металів, котрі закуплені в Українському Військовому Міністерстві і предоставлені до вільного вивозу, постановлено поділити на групи, котрі придбатимуться Центральними Державами на вільному ринку в слідуочому відношенні: 30% надається Центральним Державам до вільного вивозу; 30% надається Центральним Державам в зараунок тих (білих та чорних) металів, котрі мають доставлені ними машини; 40% повинні бути запропоновані Українському Правительству, при чому до закупуочної ціни буде додане 5% організаційних видатків. Мала змішана комісія повинна постановити, в який мінімальний строк відповідне міністерство мусить вирішити питання про те, чи бажає воно взяти ці 40%.

§ 10. Залізний лом

Залізний лом представляється до вільного вивозу.

§ 11. Фероманган

Фероманган предоставляється до вільного вивозу.

§ 12. Ртуть

Ртуть предоставляється до вільного вивозу.

§ 13. Стара резина (гума)

Стара резина предоставляється до вільного вивозу.

§ 14. Шкіра та жири

Українське Правительство надає Центральним Державам право на вивіз 300 000 сирих великих шкір і 700 000 дрібних шкір (телячих, козячих та овечих). На випадок передачі Українським Правительством організації шкіряної монополії Синдикату Шкіряних фабрикантів. Центральні Держави обов'язуються закупати шкіри в згоді з названим Синдикатом. 1-го лютого 1919 року повинно бути обговорено в спільній комісії питання про те, наскільки і в якому розмірі вивіз шкір зверх указаних контингентів допустимий.

§ 15. Тютюн

Українське Правительство гарантує контингент в 250 000 пудів тютюну з старого врожаю для вільного вивозу. Контингент із старого врожаю встановлений не пізніше 1-го грудня 1918 року з вказівкою на те, що буде допущено принаймні 250 000 пудів до вивозу.

Київ, 9-го вересня 1918 р. О.Свіцин. Гоффінгер. Діре. Лайтгеб. Полковник Рімер. Відфельд. Барон фон Штаммер. Міхаеліс. Клейнов.

Згода відносно ввозу товарів

Додаток 5.

§ 1.

Як загальне правило дозволяється вільний продаж товарів, котрі ввозяться на Україну з Осередніх Держав безпосередне споживачами та торговельними підприємствами.

§ 2.

Допускається утворення особливих ввозних товариств і організацій для закупу й розкладу тих товарів, контроль над якими Український Уряд по державним розумуванням найде необхідним лишити за собою. Такого роду інституції організуються раніш всього для вугілля й нафтових продуктів, котрі ввозяться (див. додаток А, В і С). Розклад цих продуктів чиниться департаментом палива. Другі урядові чи підконтрольні урядові ввозні організації заснуються тільки по взаємній згоді.

§ 3.

Відкриваємо Українське Центральне Бюро по ввозу сільськогосподарських машин, котре складається з представників торговельних фірм, кооперативів, машинних фабрик і споживачів, а також з представників Українського Уряду і Осередніх Держав, збирає заклади на сільськогосподарські машини. Вивозні товариства Осередніх Держав всі заклади, котрі поступають до них безпосередне, повинні досилати їх на затвердження вище вказаного ввозного центрального бюро. В Комісії по закордонній торгівлі (див. № X загального договору) повинно бути зазначено, якого роду машини не вивозяться і в яких особливо почувається потреба, одночасно повинні бути вказані ціни й прийняті на увагу інтереси української машинної промисловости. В вище зазначених межах всі споживачі і торговельні фірми можуть купувати сами, при чім ці закупки нуждаються в затвердженні бюро. Вивозні товариства повинні щомісячно оповіщати Центральне Бюро про те, які сільськогосподарські машини вони ввезли.

§ 4.

Про всі заклади й прихід паперу повинно сповіщатися заснований Українським Урядом "Бумаго-імпорт".

§ 5.

Відносно інших товарів Український Уряд згоджується на безпосередні зносини споживачів і місцевих торговельних фірм із ввозними товариствами Осередніх Держав. Українському Урядові залишається право вести відносно ввозних товарів реєстрацію й контроль над кількістю, получателем і сортом. Цим контролем будуть завідувати особливі органи Українського Міністерства Торгу і Промисловости.

§ 6.

Для об'легчення зносин між Українським Урядом і вивозними товариствами й організаціями Осередніх Держав на Вкраїні Українському Урядові залишається право призначати своїх представників на засідання вказаних товариств і організацій. Таке ж право делегувати своїх представників на засідання українських ввозних товариств або організацій мають Осередні Держави.

§ 7.

Для об'легчення зносин між українськими покупцями і купцями Осередніх Держав ввозні товариства, як захотять покупці, будуть допомагати їм в зносінах з фірмами і посередничати при розрішенню їм виїзду в О. Д. або про приїзд торговельного або технічного представника.

§ 8.

Вивозні товариства Осередніх Держав повинні однаково відноситися до всіх українських покупців.

§ 9.

Признається, щоб взагалі надбавки на ціни в користь вивозних товариств Осередніх Держав не перевищали нормальних організаційних і торгових розходів.

§ 10.

Українські представники висловлюють побажання, щоб система контролюємих Урядом вивозних товариств не зоставалась довше, як це безумовно потрібно з причин, визваних війсьними часами.

Київ, 9 вересня, 1918 р. В.Тимошенко. І.Ефрон. Ф.Королів. Гоффінгер. Дарочі. Лайтгеб. Діре. Штаммер. Г.Тальман. Міхаеліс. Відфельдт. Дейман.

Згода відносно вугілля.

Додаток 5 а.

§ 1.

Німеччина приймає на себе поставку вугілля: в серпні 3 000 000 пуд., у вересні 3 000 000 п., в жовтні 3 000 000 п., всього 9 000 000 п. Як буде можливість залишити Українському Урядові опцію на місяць листопад і грудень, в розмірі вище зазначених контингентів місячних, то Україна повинна скористуватись цим не пізніше 1-го жовтня для скількості, призначеної на грудень. Постака чиниться в розмірі 1/3 водяним шляхом, 2/3 сухим шляхом по можливості через станції Голоби і Волочиськ.

§ 2.

Призначений для постачі вуголь по розпорядженню Німеччини може бути з Верхньої Сілезії або з Рейнсько-Вестфальських шахт, а по добротності він не повинен бути нижче того, котрий поставлявся досі. Шахтам повинно указати на необхідність звернути більшу увагу, ніж досі на можливість самопаління.

§ 3.

Ціни визначаються вагон-франко Голоби або друга українська погряннична станція сухим шляхом 4,25 руб. і товарна Одеса або друга українська гавань 4,75 руб. за пуд. При розкоті приймається на увагу вага грузу згідно з дублікатом накладної станції відправки, при чому для покриття можливої недостачі робиться загальна скидка в розмірі 3% ваги, зазначеної шахтами.

§ 4.

Приймання вугілля вчиняється Українським Уповноваженим на станціях перегрузки при перевозці сухим шляхом або після приходу пароходу в гавань. Вигрузка пароходів — діло України, перегрузка з німецьких вагонів на українські з 1-го серпня приймається Німеччиною на свій кошт.

Київ, 10-го вересня 1918 року. А.Мономахов. Відфельдт. Гоффінгер. Луфт.

Підприлога 5 б.

Угода про постачання нафтових продуктів.

§ 1.

Приобіцяні давнішими угодами, а саме після протоколу від 2-го травня 1918 р. і після відношення торгового союзу "Схід" від 22 червня 1918 р. Українському Міністерству Торгу,

скільки нафтових продуктів повинні, оскільки вони ще не постачені, на угоджених умовах негайно бути постачені.

§ 2.

Яко найближча місячна частина буде з боку Австро-Угорщини на вересень 1918 року постачана скількість в 4 880 тон. Розділ цієї скількості після різноманітних якостей і припадаючи до них ціни, видні з підприлоги В. В місяці жовтні 1918 р. буде постачена загальна скількість біля 5 000 тон, яка однак в міру можливості буде підвищена до 6 000 тон. Маючі постачатися в місяці листопаді й грудні скількості, — оскільки це особливими обставинами воєнного положення не буде унеможливлене, залишаться такими, як і в місяці вересні. Поділ постачання від жовтня до грудня на окремі маючі постачити якості буде сповщений пізніше. При цьому українські бажання мають бути щомога уважені. Ціни за місячне постачання на жовтень лишаються такі самі, як і в місяці вересні. Ціни на пізніші постачання будуть угоджені додатково.

§ 3.

Щодо технічних умов маючихся постачати нафтових продуктів дає вияснення долучена підприлога А. Для цих продуктів, щодо яких подання технічних означень якості бракує, має бути негайно додатково зроблено. Порука за те, що постачання відповідатимуть цим технічним означінням якості, не може бути дана. Угоджені ціни розуміються за ті якості, які подані в підприлозі В. Домішана вода не буде оплачена. Коли дійсно постачаний продукт не відповідатиме технічним означінням якості, то оплачуватиметься за нього, як за найближчу нижчу угоджену якість. Коли постачання такої нижчої якості взагалі не передбачено, то треба буде порозумітись окремою згодою. Приняття відбуватиметься після спільно складеної інструкції, якій належить подати всі вагання якостей.

§ 4.

З боку Українського Уряду виражається побажання, щоб в місяцях вересні і жовтні можна одержати мазут в точці стиснення не вище, як 5° Ц., в місяцях листопаді і грудні не вище як 10° Ц. Точка стиснення постачаємого мазуту буде подана до відома Центральним Державам до кінця вересня. Українському Урядові прислужуватиме право протягом 14 днів по одержанні звідомлення від постачання відмовитися. Посилки, надані до приходу відмови, мають бути прийняті.

§ 5.

Означені в §§ 1 і 2 нафтові продукти прийматиме уповноважений Українського Уряду з Австро-Угорських вагонів на австрійській кордонній станції, або з борту (палуби) в Одесі. Ціни розуміються франко український вагон-кордонна станція, або франко-Браїлля. Український уряд може приготувати в Браїллі свої власні перевозні засоби. Для обрахування скількостів, постачених через сухопутний кордон, є міродатною вага, установлена в прийомній станції, а для скількостів, постачених морською дорогою, є міродатною вага, установлена в морськїм фрахтовім (дублікатовім) Бюрі в Браїллі.

§ 6.

Український Уряд клопотатиметься про те, щоби завсігди були наготові вагони цистернові, потрібні для висилки нафтових продуктів.

Київ 9-го вересня 1918 року. В.Тимошенко. А.Мономахов. О.Андерсон. Гоффінгер. Діре. Лайтгеб. Дарочі. Люффт. Трайефельд. Відфельдт.

Згода відносно цін нафтових продуктів.

Додаток 5 с.

20 тон середнього бензину	Руб.	45 за пуд
300 тон тяжкого бензину		37.50 ¹⁾
500 тон керосину		17.50
600 тон газового масла		19.50
1200 тон мазута (покура)		13
300 тон легкого машинового масла		47.50 ²⁾
600 тон середнього машинового масла		50 ³⁾
600 тон тяжкого машинового масла		55 ⁴⁾
300 тон циліндрового масла		80

300 тон вулканового масла	30
30 тон автомобільного масла	55
30 тон автомобільного жиру	115

4880 тон

- 1) Удільна вага 0.830-0.842, температура запалення 30° Ц.
- 2) Удільна вага 0.880-890, в'язкість 3,1-4,0 при 20° Ц., температура запалення 150° Ц.
- 3) Удільна вага 0.900-910, в'язкість 3,1-3,5 при 50° Ц., температура запалення 165-175° Ц.
- 4) Удільна вага 0.905-915, в'язкість 4 при 50° Ц., температура запалення 175-185° Ц.

В.Тимошенко А.Мономахов. О.Андерсон. Відфельдт. Луфт. Трайефельд. Гоффінгер. Діре. Ляйтгеб. Дарочі.

Прилога 6

Угода про фінанси.

§ 1. Осередні Держави приймають на себе з випускаємих Україною державних або банкових кредитних білетів такі на суму і 600 000 000 (один мільярд шістьсот мільйонів) карбованців.

§ 2. Осередні Держави мають право одержати цю суму до 30 червня 1919 року разом або частинами. Прийом може робитись в сумах не менш 10 000 000 (десять мільйонів) карбованців, при чім загальна сума одержаних карбованців протягом одного місяця не повинна перевищати 250 000 000 (двохсот п'ятдесят мільйонів) карбованців у вересні, жовтні, листопаді і грудні 1918 р. і 100 000 000 (сто мільйонів) в послідуєчі місяці до 30 червня 1919 р.

Осередні Держави повідомляють Україну до 20-го числа кожного місяця, яку скількість карбованців вони бажають одержати в слідуєчому місяці.

Коли Осередні Держави в одному місяці не скористаються своїм правом встановленим в § 1 або скористуються їм частиною, то їм надається право на пропорціональне збільшення вільних сум в розмірі недодержаної скількості.

Україна відкриє інституціям, вказаним Осередніми Державами, рахунок в карбованцях в Державному Банку Київ, Одеси і Харкова і буде їх кредитувати в розмірі потрібних сум.

Поперед того, як відкрити рахунок в якому-небудь філіяльному Відділі Державного Банку у Київ, необхідно попереднє заручитись згодою Державного Банку в Київ.

Україна ручається за те, що суми, вказані в рахунках вищезгаданих інституцій, можуть бути в кожний момент виплачені готівкою.

Осередні Держави подбають про те, щоб виплата по сім рахункам робилась по можливости чеками.

§ 3. Україна заключає договір, міркуючи, що Осередні Держави зроблять все можливе, щоб допомогти Україні перевести в життя міркуєму валютну реформу тим, що вони приймуть на себе замову по друкуванню карбованців, а теж доставку паперу й фарби.

Україна через се збільшила свою замову в Державній Типографії в Берліні до круглої суми в 11 500 000 000 гривен = 5 750 000 000 карбованців, яка замова повинна бути виконана до 1 січня 1919 р. при захованню первоначального розділу строків для доставки замовлених карбованців і теж при захованню розділа згідно з первоначальною замовою.

Україна постільки визволяється від обов'язків представлення кредитних білетів, посільки Державна Типографія не виконала замови України згідно з виробленим планом постачання. Непостачання зі сторони Державної Типографії постільки не приймаються на увагу, посільки Осередні Держави не скористували повністю свого права на одержання карбованців.

Коли Державна Типографія шляхом збільшеного постачання в будучому вирівняє суму, котрої не хватає, то тим самим збільшується право Осередніх Держав на одержання карбованців на ті суми, на які Україна раніш вимагала визволення від обов'язку представлення кредитних білетів.

§ 4. Осередні Держави будуть пристосовувати одержані ними карбованці лише для задоволення потреб їх війська і їх приватних закупочних організацій і теж для виконання прийнятих ними на себе обов'язків на Україні.

§ 5. Україна буде постачати Осереднім Державам лише такі кредитові білети, котрі мають на Україні безмежну законну платіжну силу й котрі еквівалентні карбованцям, утвореним законом 19-го грудня 1917 р.

Україна визначає для всього періода часу сього договору встановлену в законі 19-го грудня 1917 р. вагу чистого золота в золотому карбованці не нижче ваги чистого золота золоті монети в дві корони австро-угорської валюти.

6. Одержання Осередніми Державами кредитових білетів робиться так, що Україні представляється готівкою в її розпорядження в кожному окремому випадку 5 000 000 корон пропорціонально одержаній Осередніми Державам сумі кредитових білетів до загальної суми 1 600 мільйонів, а саме: по курсу 0,85 (вісімдесят п'ять сотих) карбованця за одну марку і 0,50 (пятьдесят сотих) карбованця за одну корону.

Решта виплачується наполовину в марках, наполовину в коронах по вищевказаним курсам слідуєчим чином: на 50% відкривається для Українського Уряду конто в Державному Банку в Берліні, поскільки мова іде про марки, і в Австро-Угорському Банку в Відні і в Будапешті, поскільки мова іде про корони; щодо других 50%, то Україна одержує за 25% $3\frac{1}{2}$ відсоткові дворічні на пред'явителя німецькі державні казначейські білети по нарицательній ціні за вичотом поштучних відсотків за 25% — $3\frac{1}{2}$ % дворічні, призначені на пред'явителя, австро-угорські скарбничі білети по нарицательній ціні з зачотом поштучних відсотків. Державні скарбничі білети заготовлюються примірниками в 100 000 марок, або по бажанню України в декілька сот тисяч; австро-угорські скарбничі білети заготовлюються примірниками в 100 000 корон, або в декілька тисяч корон.

Німецькі, австрійські і угорські скарбничі білети передаються в Державний Банк для України. Вони повинні бути відновлені постільки, поскільки Україна поки не має права ними користуватися.

§ 7. Україна не буде вільно розпоряджуватися предоставленими їй по смислу § 6 сумами й переданими скарбничими білетами, призначеними виключно для валютних цілей України, до істечення однорічного строку після підписання будучого мирового договору між Осередніми Державами і находячимися з ними в становищі війни 5 великими державами і, значить, не може передавати такі в інші інституції. Їй буде однак предоставлено можливість до істечення сього строку розпоряджуватись сими сумами і скарбничими білетами, а саме: сумами, находячимися в Державному Банку в Берліні й німецькими державними скарбничими білетами, — для цілей закупа товарів в Німеччині або для виплати по обов'язанням приватних і державних німецьких інституцій або для передачі банкам і банковим конторам в Німеччині, допущеним до торгу девізами; сумами, находячимися в Австро-Угорському Банку, а теж австрійськими і угорськими скарбничими білетами для цілей закупки товарів в Австро-Угорщині або для виплати по обов'язанням приватним і державним австрійським і угорським інституціям, або ж для передачі членам девізової Централі в Відні або Будапешті.

Розпорядження скарбничими білетами буде мати місце постільки, поскільки не послідує інша згода між Осередніми Державами і Україною, — через переуступку скарбничих білетів Уряду тієї Держави, котра видала скарбничі білети по нарицательній ціні з надбавкою поштучних відсотків.

Осередні Держави обов'язуються, а саме кожна Держава відносно виданих нею скарбничих білетів, такі по вимозі України по нарицательній ціні з надбавкою поштучних відсотків оборотно закупити постільки, поскільки Україна має право сими скарбничими білетами розпоряджуватися.

Україна має, крім того, право розпоряджуватись своїми сумами в марках до 1% одержаних карбованців для виплат за кордоном через девізову Централю в Берліні; своїми ж сумами в коронах до 1% одержаних карбованців через девізову Централю в Відні і Будапешті.

Причитаючіся суми на державному і на австро-угорському Банку будуть оплачуватись $3\frac{1}{2}$ річними відсотками і будуть визволені від податків.

§ 8. Поштове повідомлення, а також розрахування з боку України робиться через Ук-

раїнський Державний Банк або через його уповноважених; з боку Німеччини через Державний Банк у Берліні або через його уповноважених; з боку Австро-Угорщини через Австро-Угорський Банк у Відні або його уповноважених.

§ 9. Осередні Держави мають право до 30 червня 1919 року ввезти на Україну не більш, як 500 000 000 рублів. Осередні Держави бажаючи допомогти Україні при її валютній реформі, постараються по мірі можливості обмежити ввіз рубля сумою меншою вищезазначеної.

Ввіз цей виконується лише для залагодження потреб війська Осередніх Держав на Україні, причому Осередні Держави обмовляють можливість другої згоди про ціль пристосування ввозимих рублів.

Осередні Держави роблять відповідну вказівку щодо обмежень ввоза рублів на Україну особам як військовим, так і приватним, котрі працюють на Україні в приватних закупочних організаціях.

Ввіз рубля дозволяється вищезазначеним і другим особам лише на основі українського законодавства.

Осередні Держави приймають до відома, що Україна міркує для неукраїнських громадян обмежувати скількість рублів, котру може мати з собою кожний в'їжджаючий на територію України, сумою в тисячу рублів. Осередні Держави звільняються від вищевказаного обов'язання і знову одержують право необмеженого ввозу рубля в випадку:

1) якщо з яких-небудь причин підготовки валютної реформи (наприклад об'яву про обмін рублів на карбованці) до 1-го січня 1919 року не буде переведене в життя. Виключення з цього правила буде мати місце лише тоді, коли німецька Державна Друкарня не виконає прийнятих нею на себе обов'язків по заключеним друкарським договорам в такій кількості, що внаслідок цього підготовки валютної реформи зробилось неможливим;

2) якщо після 1-го січня 1919 р. послідує 2-х тижневий період, за час котрого на Україні у вільному обороті карбованець в порівнянні з рублевими кредитовими білетами вартости 1 000, 250, 50 та 25 рублів не розцінювався пересічно десяттю відсотками вище. Строк 1 січня 1919 року буде відложено до 1 лютого 1919 р. в тому випадку, якщо Німецька Державна Друкарня не постачить Україні до 31 грудня 1918 р. таку кількість кредитових білетів, щоби їй до того часу по виключенню постачених Осередніми Державами кредитових білетів на підставі цього договору оставалось в її розпорядженні дев'ять з половиною мільярдів гривен.

Осередні Держави мусять сповістити Україну в тижневий строк, якщо вони обмірковують знову приступити до ввозу рубля.

Під рублями по смислу цього параграфа розуміються окрім рублів в кредитових білетах також: відсоткові білети внутрішнього руського займу, руські серії займів і казначейські білети, а також інші, як платажні знаки, що знаходяться в обороті руських цінних паперів.

§ 10. Цей договір звільняється во всіх заінтересованих державах від гербових і других податків.

Київ, 10 вересня 1918 року.

Прилога 7.

Угода про упорядкування комунікації (дорожніх зносин).

§ 1.

Установляється, що обі сторони бажають якнайскорше досягнути вільних і безперервних зносин. З боку Німеччини і Австро-Угорщини заявляється, а з боку України приймається під розвагу, що в'їзд до Німеччини і Австро-Угорщини, як і переїзд через ці території, з причин військової і політичної натури чинити залежним від особливих заходів осторожності і держати в найтісніших межах.

§ 2.

Зокрема постановляється слідує: 1. Вільний виїзд великого числа осіб з огляду з одного боку на окреме економічне положення України не дозволяється. Німеччина й Австро-Угорщина залишають за собою право условлювати в'їзд українських горожан на свої території у кожному окремому випадку від особливих дозволів.

§ 3.

Центральні Держави заявляють готовність приспішувати щомога процедуру при виданні дозволів: 1) для органів Українського Уряду і інших українських публічних інституцій, які їхатимуть з доручення Уряду. 2) для осіб, які беруть участь в українській економічній житті і викажуться щодо наміреної подорожі рекомендацією Міністерства Торгу і Промисловости. 3) в особливо гідних уваги або спішних випадках.

§ 4.

Центральні Держави заявляють далі готовність про видані ними дозволи на виїзд на Україну повідомляти Український Уряд.

§ 5.

Україна має право домагатися усунення таких закордонних цивільних осіб, які на її території провиняться супроти державного порядку України. Центральні Держави улегшуватимуть також щомога українським горожанам переїзд через їх території згідно з принципами, постановленими в § 2.

Київ, 17 вересня 1918 р.

Бородаєвський. Ф.Королів. І.Шафаренко. Гоффінгер. Дарочі. Відфельдт. Барон фон Штаммер. Міхаеліс. Біффін.

Прилога 8.

Угода про перевіз товарів

§ 1.

Для перевозу товарів через територію України до Центральних Держав, як і через територію Центральних Держав на Україну обов'язують постанови Берестейського мирового договору від 9-го лютого 1918 р. артикул VII, II А, уст. 3, число 2 і 4, або В уст. 2, число 2 і 4. Україна й Центральні Держави обіцяють собі взаємно помагати щомога при перевозках, причім Центральні Держави умовляються, що вони тепер по причині війни знаходяться в надзвичайних обставинах і що з цим треба рахуватися.

§ 2.

При перевозі товарів мають бути заховані кордонні формальности, передбачені в існуючих митових приписах. Товари знаходяться під митовим закрепом.

§ 3.

Товари, які Центральні Держави перевозять через територію України, провадяться перевозовими посвідченнями Уповноважених влад Центральних Держав. Ці посвідчення предкладатимуться при переході через кордон на Україну Українським кордонним владам до оштемпелювання, а відбиратимуться при виході. Зразок перевозових посвідчень буде небаром між представниками заключуючих договір сторін злагоджений. В такий само спосіб може Україна зорудувати перевозові посвідчення для товарів, які перевозитимуться через територію Центральних Держав.

Київ, 9-го вересня 1918 р.

Підписали: С.Бородаєвський. Ф.Королів. І.Шафаренко. Гоффінгер. Дарочі. Барон Чамер. Міхаеліс. Відфельдт. Вільфінг.

Прилога 9.

Згода про залізничні тарифи.

§ 1.

Всі, вказані в цих згодах товари, повинні перевозитися по всіх державних і приватних залізницях по тарифним ставкам і установам, котрі будуть мати силу в час здачі їх. Поскільки ж тарифи для худоби і хліба (пункт 21, 22, 52, 68 і 117 українського товарного тарифу) будуть побільшені більш ніж на 50 % в порівнянні з тарифом першого квітня 1918 р., Українська Держава повертає Центральним Державам на ґрунті пред'явлення накладної з поверненням різниці.

§ 2.

Всі додаткові витрати будуть також стягатися на підставі існуючих в час відправки покупок ставок і постанов. Усі ті збори, котрі до цього часу взимались: так званий закордонний, военний і так званий український збір, припиняються для товарів різного роду (також худоба і т. і.)

§ 3.

Коли б зо всіх останніх товарів, вказаних в цій згоді (крім хліба і худоби) при вивозі їх з границь України на територію Центральних Держав буде збиратися тариф, котрий буде більше перевищати такий з 1-го квітня 1918 року, ніж на 100 %, то Українська Держава повертає Центральним Державам шляхом видачі перебора незалежно від того, хто буде платником фрахту. Коли б тариф за товари, котрі перевозились з території Центральних Держав на Україну, перевищить установлені 1-го вересня 1918 р. тарифні ставки, то Центральні Держави мають обов'язок уплатити різницю Українській Державі, повернути кошти незалежно від того, ким уплачено фрахт.

§ 4.

Сторони, котрі договорюються, будуть по можливості поощряти взаємні зносини шляхом установ прямих тарифів і взаємного полегшення митного досмотру представниками від залізниць.

Київ, 9-го вересня 1918 р.

Підписали: Лукашевич. Москалина. Радонич. Барон Тшамер. Шіллер. Фіцнер. Дарочі. Реслер.

Прилога 10.

Угода про мито.

§ 1.

Заключаючі договір сторони годяться в тому, що від 1-го червня 1918 р. Центральні Держави мають оплачувати лише договірні мита і оплати, а саме: 1) В зносинах між Німеччиною і Україною служать за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 10-го лютого (29 січня) 1894 р. включно до доданої до нього частини кінцевого протоколу від 9 лютого 1897 р. в зміненім додатковим договором і протоколом від 28 липня (15 липня) 1904 р. виді, а також мировий договір від 9 лютого 1918 р., заключений між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Народньою Республікою з другого боку. 2) В зносинах між Австро-Угорщиною і Україною служать за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 15 лютого 1906 р., а також мирового договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одной, а Українською Народньою Республікою з другої сторони. 3) В зносинах між Болгарією і Туреччиною з одной, а Україною з другої сторони служать за підстави постанови мирового договору від 9 лютого 1918 року про права найбільше приязної нації, заключеного між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Республікою з другого боку.

§ 2.

Оскільки по 1 червня 1918 р. Центральні Держави оплачували вищі ставки, то їх не належить звернути. За ввезені товари в часі до 1 червня 1918 р. повинні згідно з постановами російських законів від 15 лютого і 18 березня 1915 р. платитися вищі ставки і, оскільки то вже не сталося, повинні бути доплачені.

§ 3.

Заклучаючі договір сторони приступлять негайно до спільних переговорів, щоби в інтересах товарообміну між обома державами впровадити упрощення й полегшення українських митових формальностей.

Київ, 10 вересня 1918 р.

Підписи: Відфельдт. Гоффінгер. (нечітко). Шіллер, Діре. Матусевич. (нечітко). Дарочі.

Додаток II

Договор, заключений між Українською Державою і Грузинською Республікою.

Тісні економічні зв'язки, які завжди існували між Україною і Грузією, дають підставу до вжиття заходів для заховання й надалі цих зв'язків і по можливості для подальшого їх розвитку.

Через це Уряди названих країн признали потрібним заключити цей договір і з тою метою призначили уповноважених:

З боку Української Держави – Товариша Міністра Торгу і Промисловости – С.В.Бородаєвського.

З боку Грузинської Республіки – Представника Грузинської Республіки на Україні – В.В.Тевзая.

Призначені уповноважені після взаємного обміну в відповідній формі складеними уповноваженнями установили:

I. Про загальні права громадян

Ст. 1. Громадянам кожної з обох договоруючихся сторін надається, при захованні ними законів краю, повна воля приїзду, подорожування або мешкання на яким-небудь місці території другої договоруючоїся країни, при чому вони будуть користуватись повним захистом законів і влади як самі особисто, так і щодо свого майна.

Ст. 2. Громадяни кожної із договоруючихся сторін одержують право набування, володіння, користування і розпорядження майном як рухомим, так і нерухомим, а також земельними не-трянми на таких самих підставах, як і місцеві громадяни.

Ст. 3. Відносно судової оборони і порядку, громадяни кожної із договоруючихся сторін будуть користуватись такими самими правами, як і місцеві громадяни.

Ст. 4. Громадяни кожної із сторін, заключаючих цей договір, на території другої Держави увільняються від всякої офіційної служби в суді, адміністрації, або громадської. Вони ж не підлягають військовій службі як сухопутній, так і морській, також всім повинностям, які виникають через війну або надзвичайні обставини, за винятком того випадку, коли ці повинности зв'язані з фактом володіння нерухомости, також коли цим повинностям підлягають громадяни інших Держав.

Ст. 5. Громадяни кожної із договоруючихся сторін мають право на території другої сторони закладати акційні і всякого роду торгові і коопераційні товариства, а також брати участь в уже існуючих цього роду установах, користуючись такими ж правами, які надані в цих випадках місцевим громадянам. Акційні товариства, а також торгові, промислові та фінансові підприємства, які законно ділають на території одної з договоруючихся сторін, признаються після реєстрації їх статутів або регуляментів відповідними органами другої Держави, яко маючі законне право провадити свою діяльність в межах другої зі всіма виринаючими звідтіля наслідками.

Ст. 6. Відносно літературної і художньої власности, а також права на патенти, фабричні і торгові рисунки й клейма, громадяни кожної із договоруючихся сторін користуються такими самими правами і захистом, як і місцеві громадяни.

II. Про консульські зносини

Ст. 7. Кожна із сторін, заключаючих договір, має право назначати в другу Державу Генеральних Консулів, Консульських та Торгових Агентів у всі порти і місцевости другої Держави. Всі пільги й права зазначених представників означаються по принципу взаємности.

III. Про торгівлю

Ст. 8. Громадяни кожної із заключаючих договір Держав на території другої Держави ко-

ристуватимуться такими самими правами, як і місцеві громадяни відносно торгу і промисловости і не будуть обложені іншими або вищими митами, ніж місцеві громадяни.

Ст. 9. Яко принцип установлюється для обох сторін обов'язок не ставити перепон взаємним торговим зносинам. Однак, відносно цих товарів, які підлягають або можуть підлягати державній монополії, або тих, до яких в інтересах гігієни, ветеринарної поліції або громадської безпечности необхідно застосувати заходи заборони, а також тих, щодо яких необхідно в сучасний мент установити вивіз на підставі товарообміну, можуть бути застосовані особливі умови.

Ст. 10. Привозні з території Грузії на Україну і навпаки — з території України на територію Грузії товари є вільні від мита на території, куди товари перевозяться, або звідки вони ввозяться, коли, однак, стороною, яка ввозить даний товар із території сторони, збирається мито при ввозі в розмірі не меншим, як збирається ввозове мито на ці товари другою договороуючою стороною.

Ст. 11. Не рахується митом (ст. 10) збір, який може збиратися кожною із договороуючих сторін при реєстрації вивозних з неї товарів. Розмір згаданого реєстраційного збору установлюється аж до перегляду цього питання, з огляду на вказівки практики, в межах не більше 2% вартости вивозного товару.

Ст. 12. Торговці і промисловці, які живуть на території одної із договороуючих сторін, коли вони покажуть легітимаційні посвідчення, видані належними установами їх краю та докажуть, що одержали дозвіл на виконання промислів в своїй Державі, мають право на території другої сторони особисто або через комівожерів робити закупки і маючи при собі зразки товарів, приймати заклази на території цього краю. Вище означені торговці і промисловці користуються в обох Державах відносно виконання своєї діяльности такими ж правами, як і місцеві громадяни.

Ст. 13. Обидві договороуючі сторони повідомляють себе взаємно офіційно про всі важніші законодавчі проекти на товаро-промисловому ґрунті.

IV. Про мореплаводство

Ст. 14. Українські судна і їх вантажі в водах Грузії, Грузинські судна і їх вантажі в водах України — користуються у всіх випадках такими самими правами, як судна і вантажі місцеві. Всяка пільга або привилегія, яка передбачається одною із заключаючих договір Державою в стосунку до третьої Держави, тим самим поширюється й на другу сторону; допущеними із вище-приведених постанов винятками признаються пільги, які в сучасний мент надані, або могли б бути надані крайовому торговому флоту.

Ст. 15. Національність судна установлюється відповідно законам і постановам кожної Держави на підставі документів і патентів, виданих відповідною владою.

Ст. 16. Зовсім звільняються від оплати ластових зборів в портах обох Держав:

1) Судна, які приходять з вантажами і з ними ж відходять. 2) Судна, які переходять від одного порту до другого одної із заключаючих договір Держав, коли вони покажуть посвідчення про уплату цих зборів в яким-небудь із портів цієї Держави.

Це звільнення не поширюється на збори: маяковий, лоцманський, буксирний і інш., які збираються за услугу і приладдя до вантаження та які оплачуються й місцевими суднами.

Ст. 17. Всяке судно кожної із сторін, яке сіло на мілину або потерпіло аварію близько берегів другої сторони, користується тими ж пільгами, як і місцеві судна.

V. Про транзит

Ст. 18. Всякого роду товари, які перевозяться через територію одної з сторін для другої сторони, мають бути звільнені від всякого транзитного мита з тим, однак, що порядок, установлений для захисту фіскальних інтересів Держави, через яку товар перевозиться, мусить бути датований.

Ст. 19. Держави, щозаключають цей договір, взаємно зобов'язуються оказувати поміч транзитові (ст. 18) у всіх напрямках, які не виключаються для транзиту.

VI. Про спеціальні конвенції, змішані комісії і термін договору

Ст. 20. Для упорядкування відносин фінансових і торкаючихся комунікації, а також поштових, телеграфних і телефонних зносин між обома договоруючимися Державами мають бути заключені спеціальні згоди.

Ст. 21. Для розробки питання про мита, про можливий митовий союз, про детальну розробку митних відносин, про способи реєстрації вивозимих товарів та розмір зборів, складається Змішана Комісія із 4-х членів: 2 від України та 2 від Грузії.

Згадана Комісія вирішує також непорозуміння, які можуть виникнути між Україною і Грузією при застосуванні цього питання. Коли те, або інше вирішення якогось питання в Комісії не збере більшості голосів, то питання вирішується або жеребом, коли Комісія на це згодиться, або шляхом перенесення питання на вирішення третейського суду з відповідним застосуванням правил Гагської конференції.

Ст. 22. Договір цей входить в силу з моменту його підписання з винятком § 10., який до ратифікації приймає відповідне застосування тільки відносно товарів, якими компенсується частинно, або цілком ввіз і вивіз товарів однієї із договоруючихся сторін до другої. По ратифікації договору кожній із сторін залишається право відмовитися від договору (денонсування його) в кожний час, при чому від дня повідомлення противної сторони про таке денонсування — договір заховує силу ще протягом двох місяців.

Київ, 5-го грудня 1918 року.

Представник Української Держави — Товариш Міністра Торгу і Промисловости — С.Бородаєвський.

Представник Грузинської Демократичної Республіки — В.В.Тевзя.

Додаток III

Відповідь Фінансово-Розчотньої Комісії при Міровій Делегації України на заяву Фінансово-Розчотньої Комісії при Російській Міровій Делегації 14-го серпня 1918 року.

Заява, яку подано 14 серпня 1918 року Головою Російської Фінансово-Розчотньої Комісії при Міровій Делегації п. Х.Раковським, містить в собі 8 абзаців, з яких 5 перших містять в собі міркування, котрі закінчуються тим положенням, що „Никакие территориальные изменения права верховенства (и при расчленении — дисмембрации — государства), не допускают посягательства с чьей бы то ни было стороны на государственный суверенитет”.

Українська Фінансово-Розчотня Комісія при Міровій Делегації не вважає можливим тут вступати в критику ступеня підставності тієї аргументації, котра міститься в перших 5 абзацах заяви Російської Комісії і привела Російську Комісію, в особі її Голови, до вищепроцитованого тезису, позаяк в данім разі, науково-академічна контроверза являється зайвою для вирішення окресленого питання, яке стоїть на черзі, — тим більше, що Українській Комісії навіть не було випадку заперечувати той загальний тезис, що “Территорияльные изменения” — в тім числі і “расчленение (дисмембрация) государства” на нові самостійні держави — “не умаляют и не допускают посягательства с чьей бы то ни было стороны на государственный суверенитет” над тими територіями, над якими він формально встановився.

Абзаци 5 і 7 в заяві Російської Комісії аргументують те положення — той тезис, що “юридическим последствием для отделяющейся части (т. е. при расчленении, дисмембрации государства) является обязанность принять международные обязательства, которые специально лежат на отделяющейся области, как местного, так и личного характера”. Далі наводиться 4 випадки з історії, — треба думати, як юридичні прецеденти.

В абзаци 8 своєї заяви Російська Комісія стверджує, уже не посилаючись на історичні приклади, такий тезис, що “другим последствием для отпадающей части государства (при расчленении — дисмембрации — государства) является обязанность возместить убытки государ-

ства, от которого она отделяется, происходящие от этого отделения в самом широком смысле этого понятия.” Тільки що наведена цитата передана тут точно і без всяких змін в знаках розділових.

II.

Українська Фінансово-Розчотна Комісія залишає на боці оцінку дійсного реального значіння наведених в заяві Російської Фінансово-Розчотної Комісії 4-ох випадків з 1839, 1859, 1871 і 1878 років, але вона констатує, що з абзацу 6-го в заяві Російської Комісії — Українська Комісія повинна зробити такий висновок, що, як це твердить Російська Комісія, на Україну, котра складає знову державу відроджену, — з розпавшоюся — “расчленившейся” — “дисмембрированной” Російської Імперії — начислюються зі всієї суми зобов’язань розпавшоюся Російської Імперії виключно тільки такі зобов’язання, котрі лежать спеціально на тих краях, що склали територію Української Держави.

Що ж торкається процитованого вище в абзаці 8-му тезису, то цей тезис, в запропонованій формулюванні, у всякім разі не піддається виразній оцінці його конкретного змісту.

III.

Переходячи до позитивного розв’язання питання, яке стоїть на черзі, Українська Комісія базується на загальновізаному основному принципі, діючим як в праві в середині Держави, так і в праві між Державами, як абсолютний юридичний догмат, а саме: на тому тезисі, що *res transit cum opere suo*.

Цьому ґрунтовному началу відповідає і його конешний юридично-логічний коррелат: що підпадаюча річ надає новому власникові, до якого вона переходить, також всі приналежні до неї права, разом із зобов’язаннями.

Загальні державні борги всіх виглядів, також в Російській Імперії, завсігди забезпечувались всіма маєтками Держави, — тобто всіма маєтковими цінностями всякого роду, які належать Державі, в чім би вони не містились і де б вони не знаходились. Такий, завсігди і всюди, був загальний — взагалі — принцип, котрий понад усім і в окремих випадках формально підтверджувався законами і написами. Приватні Державні зобов’язання, в окремих спеціальних випадках, забезпечуються в першу чергу коштами приналежних установ (бюджетовими — скарбовими або спеціальними — власними) і майнами, які віднесено до їх приналежного відання.

IV.

Українська Держава не має замаху на суверенітет і, в тім числі, на так зване “территориальное верховенство” Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки. Але Українська Держава вимагає, по праву і справедливості, розподілення того скарбового майна, яким володіла бувша Російська Імперія, і Українська Комісія, на підставі всесторонньої справедливості, пропонує готовність Української Держави, при цій умові, прийняти на себе припадаючу частину боргів занепавшої Держави — Російської Імперії. В цій незмінній позиції Української Держави нема ніякого з її боку домагання на яку-небудь участь в імперіумі на території Совітської Республіки, або на який-небудь територіяльний кондомініум, а тільки окреслене і точне домагання перевести розрахунок між Україною і Совітською Республікою у всім широкім активі і пасиві маєткових правовідносин бувшої Російської Імперії, в утворенні якої, протягом двох з половиною століть з гаком, — а саме: в період самого інтенсивного розвитку Російської Імперії, — Україні належала також сама інтенсивна і цілком рівноцінна участь.

Українська Комісія звертає увагу на той безперечний юридично тезис, що права фіска на нерухоме майно в сучаснім державнім праві не складають ніякого ні імперіума, ні так званого домініуму — емініенсу, а вміщаються в загальнім цивільнім правовім строї. Такий порядок річей неодмовно признається і панує уже багато віків. Він точно встановився без всяких вагань також в бувшій Російській Імперії.

Українська Комісія завдяки цьому стоїть непохитно на заявленій нею позиції, що фінансовий розрахунок між Совітською Республікою і Україною повинен розширюватися на все майно казни і всі зобов’язання занепавшої Російської Імперії, котрі були налице до того часу, коли Україна конституїровалась, як самостійна Держава, у 1917 році.

V.

Що торкається історичних прикладів з 1839-го, 1859, 1871 і 1878 років, які приводяться в 6 і 7 абзацах заяви Російської Комісії, то Українська Комісія заявляє, що їй добре відомо, що бувшими прикладами — випадками — в міжнародових відносинах питання права не розв'язуються уже по тій простій причині, що ці приклади, яким бажають несправедливо надати значіння юридичних прецедентів, взагалі мають, кожний свій специфічний індивідуальний характер по змісту і по політичній обстанові і зокрема, це треба сказати також про наведені в заяві Російської Комісії 4 приклади.

Упавша Російська Імперія уявляє, в данім відношенні, — в свою чергу, цілком свій особливий приклад і вимагає власного — індивідуального розв'язання, згідно з його корінними одмінами.

VI.

Відносно 8-го абзаца в заяві Російської Комісії, Українська Комісія не рахує можливим взагалі висловитися, поки сформулований в цім абзаці тезис не буде вияснено в досить зрозумілій конкретній формі. В запропонованій формулювці Українська Комісія не може з'ясувати собі цього пункту в заяві Російської Комісії.

Додаток IV

Копия.

Предварительные Соглашения (Украины з Доном).

Киев, 1918 года Августа 7 дня.

Уполномоченные Правительств двух независимых Государств Украинского й Всевеликого Войска Донского заключили настоящее предварительное соглашение в нижеследующем:

1. Границы, разделяющия названные Государства определяются последней административной границей, отделявшей Украину от прежней области Войска Донского, т. е. между последней й Екатеринославской, Харьковской й Воронежской губернией, причем в районе Мариуполя, который остается за Украиной, стороны признают необходимым отвода на восток площади земли, необходимой в целях обеспечения единства административно-хозяйственного управления города и порта с их окрестностями, для чего должна быть образована в кратчайший срок согласительная Комиссия.

2. Оба договаривающияся Государства, установив в пункте 1-м сего соглашения свои взаимные границы, признают взаимно свою независимость и суверенитет.

3. На границе названных Держав они имеют право устраивать свои таможни.

4. По стратегическим соображениям Донскими войсками временно занимаются ж. д. линии Чертково-Лиски и Лиски-Поворино впредь до прекращения угрозы с севера неприкосновенности территорий Украины и Всевеликого Войска Донского.

5. На территории Всевеликого Войска Донского Украинская народность пользуется всеми правами в области языка, школы и культуры наравне со всеми прочими гражданами из казачьего сословия.

Такие же права представляются на Украине Донским уроженцам.

6. Оба договаривающияся Государства обязуются не заключать впредь договоров с другими Государствами и вооруженными организациями, направленными во вред интересов друга друга.

7. Обе договаривающияся стороны обязуются в кратчайший срок заключить особое соглашение:

а) О свободном транзите.

б) О товарообмене.

в) О таможенных отношениях.

г) О финансовых взаимоотношениях.

д) О железнодорожной й почтово-телеграфной конвенциях.

е) О смешанных комиссиях по регулированию вопросов, касающихся Донецкого Бассейна в целях сохранения хозяйственного единства такового.

8. При этом Всевеликое Войско Донское обязуется принять все меры к обеспечению Донецкого Бассейна продовольствием и смазочными материалами, Украина к снабжению лесом и металлическими изделиями.

Для урегулирования вопросов, указанных в пунктах 7 и 8, учреждаются особые смешанные комиссии.

Додаток V. Договор о совместном регулировании вопросов, касающихся Донецкого Бассейна.

Правительства Всевеликого Войска Донского и Украинской Державы, принимая во внимание цельность экономического организма Донецкого Бассейна в целях способствовать восстановлению и развитию Донецкой горнозаводской промышленности, решили, согласно статьи 7, подписанного их уполномоченными в Киеве 7-го Августа н. с. 1918 года “Предварительного Соглашения”, заключить Договор о совместном регулировании вопросов, касающихся Донецкого Бассейна и назначили с этой целью своими уполномоченными Правительства Всевеликого Войска Донского: Юрия Николаевича Вознесенского, Директора Эксплуатационного Департамента; Правительства Украинской Державы Владимира Александровича Ауэрбаха, Товарища Министра Торговли и Промышленности; Андрея Васильевича Лукашевича, Товарища Министра Путей Сообщения; каковые уполномоченные постановили и заключили нижеследующие статьи:

Статья I. — Правительства договаривающихся сторон в ближайший срок назначают по три представителя, кои совместно с двумя представителями от Совета Съезда Горнопромышленников Юга России образуют постоянную Доно-Украинскую Комиссию по делам Донецкого топлива, имеющую свое место пребывания в Харькове.

Комиссия будет рассматривать в целях согласования, общие вопросы, касающиеся добычи, распределения торговли, потребления и перевозок Донецкого Минерального топлива.

Статья II. — Насколько это не будет противоречить Государственным интересам и местным особенностям, обе договаривающиеся Стороны будут проводить по отношению к условиям добычи Донецкого топлива, торговле и потреблению его однообразные принципы, для согласования коих образуется упоминаемая в предыдущей I-ой статье “Доно-Украинская Комиссия”.

Примечание: Обе договаривающиеся Стороны имеют установить в ближайшее время по подписании сего договора главнейшие основания торговли Донецким топливом в видах достижения в ней наибольшего единообразия, каковые основания будут изложены в особом к сему примечанию приложении.

Статья III. — В целях полного и наиболее согласованного использования, как самого топлива, так и вывозной способности железнодорожной сети Донецкого Бассейна, в ближайший срок вводится порядок распределения Донецкого топлива и составления подробных нарядов на перевозку его, согласно положений изложенных в “Приложении” к сей статье.

Статья IV. — В целях содействовать горнозаводской промышленности Донецкого Бассейна в целом, каждая из договаривающихся сторон примет все меры к обеспечению промышленных предприятий и рабочего населения Донецкого Бассейна без различия его Донской и Украинской части теми материалами и продуктами пропитания, кои являются по преимуществу произведениями территории каждой из договаривающихся сторон или по географическому положению страны являются более доступными для получения их из заграницы.

В этом смысле Правительство Всевеликого Войска Донского примет все меры к обеспечению Донецкого Бассейна продовольствием и смазочными материалами, а Правительство Украинской Державы примет все меры к обеспечению Донецкого Бассейна лесными и взрывчатыми материалами и металлическими изделиями.

Статья V. — Настоящий договор вступает в силу немедленно по его подписании и действует в течение одного года со дня его подписания, но, во всяком случае, не далее трех месяцев, после заключения общего мира между воюющими в настоящее время великими державами.

Настоящий договор с приложениями будет ратификован и ратификации его будут обменяны в Киеве не позднее как через месяц, после его подписания.

Примечание: В соглашениях, заключенных в развитие сего договора и в приложениях к нему могут быть установлены и более короткие сроки.

В удостоверение чего обоюдные уполномоченные подписали настоящий договор.

Учинен в Киеве пятого (с. с.) восемнадцатого (н. с.) Сентября 1918 года.

Уполномоченный Правительства Всевеликого Войска Донского Юрий Николаевич Зилов, Уполномоченный Правительства Всевеликого Войска Донского Иван Николаевич Вознесенский, Уполномоченный Правительства Украинской Державы Владимир Александрович Ауэрбах, Уполномоченный Правительства Украинской Державы Андрей Васильевич Лукашевич.

Приложение

К статье III “Договора о совместном регулировании вопросов, касающихся Донецкого Бассейна”, подписанного в Киеве 5/18 сент. 1918 г.

О порядке распределения Донецкого топлива, о порядке составления нарядов на его перевозку и о порядке рассмотрения общих вопросов, касающихся Донецкого Бассейна

Статья 1. — За полтора месяца вперед подлежащие Правительственные органы Всевеликого Войска Донского и Украинской Державы сообщают свои предположения о размере добычи угля и антрацита и производства кокса и брикета Доно-Украинской Комиссии по топливу.

Статья 2. — Доно-Украинская Комиссия по топливу через пять дней после получения указанных в статье 1 сведений сообщает подлежащим распределительным органам Всевеликого Войска Донского и Украинской Державы распределение угля, антрацита, кокса и брикетов между обоими государствами, а также определяет количество Донецкого топлива, которое может быть предоставлено иностранным потребителям, причем в потребность Всевеликого Войска Донского включается потребность Северного Кавказа.

Статья 3. — На основании общего распределения Донецкого топлива, установленного Доно-Украинской Комиссией по топливу, распределительные органы Всевеликого Войска Донского и Украинской Державы производят потребное распределение своей части топлива между подведомственными им потребителями, составляют для каждого потребителя карточку, с указанием количества, рода и топлива, а также в подлежащих случаях рудников, и доставляют эти карточки не позже 5-го числа месяца, предшествующего месяцу, на который распределяется топливо, в Харьковский Комитет по Донецкому топливу.

Статья 4. — Каждый отправитель топлива Донецкого Бассейна подает заявление о предстоящих отправках потребителям, коим разрешено получение топлива, не позже 12-го числа в Харьковский Комитет по Донецкому топливу, а впредь до учреждения такого Комитета — в Монотоп, причем отправители со станций находящихся в предлах Всевеликого Войска Донского, подают такие же заявления и в тот же срок главному Горному Инспектору в Новочеркасск.

Статья 5. — На основании всех полученных данных Комитет по Донецкому топливу составляет перечень отправителей Донецкого топлива, коим в следующем месяце разрешена отправка этого топлива с указанием станций отправления и назначения, наименование получателей и количества и рода топлива, подлежащего отправке каждому получателю, причем данные, сообщенные подлежащим распределительным органам по топливу Всевеликого Войска Донского не могут быть отменены без согласия находящегося в Харькове представителя означенного органа.

Статья 6. — Составленный Комитетом по Донецкому топливу перечень отправителей

(ст. 5) сообщается не позже 20-го числа Харьковскому Горнозаводскому Комитету для составления очередных постанционных списков на подачу вагонов под погрузку Донецкого топлива в предстоящем месяце. В случае необходимости, Доно-Украинская Комиссия по топливу может разрешить Комитету по Донецкому топливу преподать Горнозаводскому Комитету на предстоящий месяц еще один дополнительный перечень отправителей, но не позже как за 10 дней до наступления первого погрузочного дня для составления и розсылки второго очередного постанционного списка.

Очередные постанционные списки в части, касающейся станций Всевеликого Войска Донского, должны иметь также подпись, находящегося в Харькове, преставителя Відомства Путей Сообщения Всевеликого Войска Донского, без каковой подписи они не действительны.

Статья 7. — Дополнения и изменения отправок топлива в течение операционного месяца осуществляются в обоих государствах подлежащими правительственными органами по принадлежности, причем в отношении отправок с Дона на Украину или обратно дополнения и изменения производятся не иначе, как по соглашению с находящимся на месте представителем другой договаривающейся стороны.

Статья 8. — В случае, если бы после общего распределения Донецкого топлива (ст. 2 и 6), выяснилась возможность представить большее количество топлива, чем было первоначально предположено, или выяснилась необходимость сокращения этого количества, Доно-Украинская Комиссия по топливу производит соответствующее изменение в распределении Донецкого топлива между обоими государствами и получателями других государств и сообщает таковое тьмь органам Донского и Украинского Правительства, кои, согласно ст. 7, вводят изменения и дополнения в действующий наряд.

Статья 9. — Упомянутая выше Доно-Украинская Комиссия по топливу состоит из трех представителей Правительства Всевеликого Войска Донского, трех представителей Правительства Украинской Державы и двух представителей от Совета Съезда Горнопромышленников Юга России с таким же числом заместителей.

Председатель, как равно и товарищ Председателя избирается Комиссией из числа представителей обоих Правительств, с тем, чтобы один из них был избран из числа представителей Правительства Украинской Державы.

Доно-Украинская Комиссия имеет свое место пребывания в городе Харькове.

Статья 10. Доно-Украинская Комиссия по топливу рассматривает нижеследующие вопросы:

а) Общее распределение Донецкого топлива между Доном, Украиной и потребителями других государств;

б) Мероприятия общего характера для Всевеликого Войска Донского и Украинской Державы, относящиеся к условиям добычи, торговли потребления и перевозок Донецкого топлива.

В случае неримиримых разногласий между представителями обоих Правительств, спорный вопрос по заявлении одной из сторон разрешается непосредственно сношением обоих Правительств.

Статья 11. — Доно-Украинская Комиссия по топливу, по периодическим сведениям, сообщаемым ей Харьковскими и Ростовскими Горнозаводскими Комитетами, каждый по принадлежности, следит за выполнением наряда на вывоз Донецкого топлива и в случае надобности, сносится с ответственными органами обоих Правительств.

Статья 12. Доно-Украинская Комиссия по топливу учреждается немедленно и с таким расчетом, чтобы по возможности, ею было произведено распределение топлива на октябрь месяц 1918 г.

Статья 13. — Если то будет признано необходимым, договаривающиеся Правительства могут по соглашению выработать инструкцию для Доно-Украинской Комиссии по топливу.

Статья 14. — При распределении топлива и составлении постанционных очередных списков принимается исчисление времени по новому стилю, причем очередные списки по станциям Всевеликого Войска Донского составляются с исчислением времени по новому и старому стилям на Русском языке.

Статья 15. — К правительственным органам, ведающим распределением топлива между

получателями и отправителями и составляющим очередные списки, назначаются представители другого государства в целях осведомления и согласования деятельности однородных органов обоих Правительств.

Статья 16. — Настоящее соглашение вступает в силу немедленно по его подписании и действует в течении одного года со дня его подписания, но, во всяком случае, не далее трех месяцев после заключения общего мира между воюющими в настоящее время Великими державами.

Учиненно в Киев Пятого (с.с.) Восемнадцатого (н. с.) сентября 1918 г.

Уполномоченный Правительства Всевеликого Войска Донского Юрий Николаевич Зилов. Уполномоченный Правительства Всевеликого Войска Донского Иван Николаевич Вознесенский. Уполномоченный Правительства Украинской Державы Владимир Александрович Ауэрбах. Уполномоченный Правительства Украинской Державы Андрей Васильевич Лукашевич.

Додаток VI

Тимчасова умова

Про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями
Всевеликого Війська Донського й Українською Державою
м. Київ, 2-5 вересня 1918 року н. ст.

1. При здійсненні перевізків по простому сполученні між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави пристосовуються норми загального Уставу Російських залізниць. Правила технічної експлуатації залізниць Російської сіті. Умова про просте сполучення між Російськими залізницями, Загальна Умова між Російськими залізницями про взаємне користування вантажними вагонами і всі інші спеціальні Управління, відносні до залізниць Російської сіті зі всіма послідующими в розвиток цього Уставу, цих Правил, Умов і Управлінь додатками, особливими положеннями, Правилами, інструкціями й тарифами, які мають силу по день ув'язнення цієї Умови, за винятком глави 3 розділу III Загального Уставу (ст. ст. 183-187), які вживаються на території кожної Держави постільки, поскільки вони не будуть змінені особливими правилами, постановами, які видаються кожною Державою.

2. Перевіз пасажирів, багулля та грузів по залізницям Всевеликого Війська Донського й України буде провадитись на Умовах простого сполучення згідно вказівкам, зазначеним в ст. I цієї умови.

У простому сполученні зазначених залізниць не вживаються перевози, недозволені Урядами Української Держави або Всевеликого Війська Донського.

3. Грошові розрахунки між Українською державою й Всевеликим Військом Донським по перевозам пасажирів, багулля та грузів, а також по взаємному користуванню вагонами провадиться Українською Державою через Державний Банк у Києві; Всевеликим Військом Донським — через Державний Банк у Ростові н/Д. по розлічним рахункам й умовам, особливо виробленим Міністерством тієї й другої Держави.

4. На випадок необхідности обрахунку й переходу грузів і рухомого складу через межу, маніпуляції встановлюються й провадяться в пунктах по особливому порозумінню між відповідними Урядами обох Держав.

5. Транзитні перевози по залізницям обох Держав дозволяються тільки в тім разі, коли транзитний перевіз і пропуск пасажирів і багулля будуть установлені по особливому порозумінню між обома сторонами. Такі перевози провадяться по залізницям України й Всевеликого Війська Донського на порозуміннях зазначених в цій Умові, коли на цей предмет не буде зав'язано особливих Умов. На випадок установленая залізнично-водяних простих перевозів, про порядок провадження їх повинна бути зроблена особлива Умова.

6. Відповідальність по перевозам простого сполучення між залізницями Української Держави й Всевеликого Війська Донського, також по перевозам транзитним регулюється

ст. 92-120 Загального Уставу Російських залізниць, а підсудність і задоволення залізничних позовів вирішується ст. ст. 121-144 того ж Уставу. Судові рішення, які будуть постановлені по таким позовам однаково обов'язкові задля залізниць і Відомства Шляхів обох Держав, які умовляються.

Розрахунок по претензіям, оплаченим в порядку добровільного задоволення або по судовому рішенню, провадиться засобом, визначеним в ст. 3 цієї Умови і в ст. ст. 150 і 150 біс Умови про просте сполучення між Російськими залізницями.

7. Задля досягнення порозуміння в галузі виконання перевозів по залізницях обох Держав, які умовляються, Уряди Всевеликого Війська Донського і України взаємно попередю повідомляють один другого про бажані відміни тарифів, умов перевозів, а також і інших основних принципів виконання перевозів у простому сполученні між залізницями.

8. При взаємних зносинах по перевозам простого сполучення відповідні агенти обох Держав, які умовляються, користуються взаємно телеграфом і надсилкою службового листування на порозуміннях з Умов про просте сполучення між Російськими залізницями.

9. Відомство Шляхів Всевеликого Війська Донського й України виявляють згоду на даремний проїзд служащих, майстрів та робітників залізниць і на даремний перевіз їхнього майна з виконанням Правил і Положень, які вживаються на цей предмет в кожній Державі.

20. Для урегулювання можливих непорозумінь і розв'язання питань, які можуть виникнути при здійсненні цієї Умови, також для розгляду спірних претензій скликаються Відомствами Шляхів обох Держав особливі сполучені наради правомічних представників зацікавлених сторін. Питання, по яким не буде досягнуто згоди на Нараді, розв'язуються Відомствами Шляхів Всевеликого Війська Донського і України.

11. Про бажані відміни в цій тимчасовій Умові кожна із сторін, які умовляються, заявляє заздалегідь другій стороні і такі відміни вживаються тільки тоді, коли вони будуть ухвалені Відомствами Шляхів Всевеликого Війська Донського і України й затверджені Урядами.

12. Ця тимчасова Умова про перевози по простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави має силу і визнається обов'язковою задля обох сторін, які умовляються, зі дня підпису її обома сторонами.

Речінець, який має силу ця Умова, призначається 31-го грудня 1938 року, до скінчення якого за один місяць обидві сторони повинні взаємно встановити новий речінець цієї Умови, чи вияснити про відміну останнього або про заміну новим.

Якби з приводу надзвичайного характеру не відбулась нова Умова до 1 січня 1919 року, то в такому разі ця умова визнається, що вона тимчасово має силу й після 31 грудня 1918 року, але не далі 31-го січня 1919 р.

13. Ця Умова належить до затвердження Урядами обох Держав. Ця Умова вироблена і зав'язана Уповноваженими Представниками:

Від Української Держави: Тимчасово Викон. Об. Товариша Міністра Шляхів А.В.Лукашевич. Від Всевеликого Війська Донського: Директор Експлоатаційного Департаменту Відділу Шляхів Комунікації І.Н.Вознесенський. Директор Департаменту Торгу і Мореплавства Зілов.

Додаток VII.

Тимчасова Умова

про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави.

м. Київ, 1918 року вересня 7 дня н. ст.

1. Передача рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського і Української Держави, на рівні з цим і грошові рахунки по взаємному користуванню вагонами провадиться на підставі вказівок ст. 1, 3 тимчасової умови про перевіз в простому сполученні па-

сажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави від 2-5 вересня 1918 року, також і тих особливих умов між окремими залізницями Всевеликого Війська Донського й України, які будуть цими залізницями складені й затверджені Відомствами Шляхів обох Держав.

2. Вимін вагонів на передаточних станціях Ростов і Батайськ з Південно-Східними і Владикавказькою на станціях Міллерово, Звірево і Лихая з Південно-Східними з одного боку і Запорізькою і Північно-Донецькою залізницями з другого боку, провадиться по добовим нормам, виробленим Порайонними Комітетами Харківським і Ростовським періодично і затверджений Відомством Шляхів обох Держав.

3. За допущені вагонні борги за залізницею винуватицею протягом перших 5 днів налічуються штрафи розміром 15 карбованців з вагона за 1 добу. В тім разі, коли борги після скінчення 5 доб не будуть гашені, то починаючи з 6-ої доби протягом слідуєчих 5 доб штрафи збільшуються удвоє (по 30 карб. з вагона в 1 добу), а після скінчення 10 доб, лічучи з початку задовження, штрафи збільшуються ще вдвоє, тобто повищуються до 60 карбованців з вагону за 1 добу аж до виплати вагонного боргу.

По згоді між Харківським і Ростовським Порайонним Комітетами допускається розрахунок вагонних боргів по різним вимінним пунктам між залізницями Всевеликого Війська Донського й України, незалежно від того, чи будуть приймать участь у виміні приватні чи Державні залізниці.

В тих випадках, коли зникання вагонів з парків залізниць однієї з Держав по всім вимінним пунктам спільно перевищило 1000 одиниць, відповідному Порайонному Комітету, Харківському або Ростовському, покладається за обов'язок робити реченцеві доклади до Відомств Шляхів обох Держав, які умовляються, в метях розв'язання по взаємній згоді, питань про засоби й реченці гашення боргів і вияснення інших заходів з цим питанням.

4. Пристосування полекшених порозумінь виміну вагонів (товстий шрифт і курсів інструкції технічним агентам на вимінних пунктах, відділ 2-й Загальної Умови між Російськими залізницями про взаємне користування вантажними вагонами), допускається при виміні між залізницями Всевеликого Війська Донського й України не інакше, як тільки по згоді Відомств Шляхів обох Держав.

5. Дбання про належне оборудування передаточних станцій і постачання їх погребними засобами відповідно розмірам виміну ставиться до кожної сторони, які умовляються, по належності, причому розвиток і удосконалення, які торкаються користи обох сторін, провадиться по взаємному порозумінню.

6. Передача грузів і рухомого складу на випадок установи пограничного догляду товарів або інших формальностей Урядами обох Держав, які договороються, провадиться з виконанням належних правил.

7. Задля регулювання можливих непорозумінь технічного і комерційного характеру, виникаючих у вимінних пунктах при виконанні виміну вагонами й грузами, викликаються Відомствами Шляхів обох Держав, по взаємній згоді, сполучені Комісії представників обох Держав.

8. Про бажані відміни в цій Умові кожна із сторін, які умовляються, заявляє заздалегідь (не пізніше, як на один місяць) другій стороні і такі відміни мають силу тільки тоді, як будуть ухвалені Відомствами Шляхів Всевеликого Війська й України.

9. Ця Умова має силу й визнається обов'язковою для сторін, які умовляються, зі дня її підпису обома сторонами; важність її скінчується одночасно, коли перестає бути важною тимчасова Умова про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави.

10. Ця Умова підлежить затвердженню Урядами обох Держав.

11. Ця Умова вироблена й зв'язана Уповноваженими Представниками:

Від Української Держави: Тимчасово Вик. Об. Товариша Міністра Шляхів А.В.Лукашевич. Від Всевеликого Війська Донського: Директор Експлуатаційного Департаменту Відділу Шляхів Комунікації Н.І. Вознесенський. Директор Департаменту Торгу і Мореплавства Зілов.

Додаток VIII. Соглашение, заключенное между Украинской Державой и Кубанским Краем

3/16 ноября 1918 года в г. Киеве.

О путях сообщения.

Правительства Украинской Державы и Кубанского Края, признавая необходимым в интересах Украины и Кубани возобновить взаимные сношения по железным дорогам и укрепить экономические связи между указанными странами, постановили заключить соглашение о Путиях Сообщения и назначили для сего своими Уполномоченными: Правительство Украинской Державы — Товарища Министра Путей Сообщения Андрея Васильевича Лукашевича; Правительство Кубанского Края — Полковника Вячеслава Матвеевича Ткачева и Владимира Петровича Родіонова, каковые Уполномоченные и заключили нижеследующие статьи о Путиях Сообщения.

Объединение правил перевозок. § 1. При осуществлении перевозок в прямом сообщении между железными дорогами Кубани и Украинской Державой применяются за исключением изъятий, указанных в сем соглашении, нормы Общего Устава Российских железных дорог, соглашение о прямом сообщении между русскими железными дорогами, общее соглашение между русскими железными дорогами о взаимном пользовании товарными вагонами и все прочие специальные узаконенные, относящиеся к железным дорогам российской сети, со всеми последовавшими в развитие Устава правил, соглашений и узаконений — дополнениями особыми положениями правилами и инструкциями и тарифами, действующими по день заключения настоящего соглашения за исключением главы 3-й раздела II-го Общего Устава (ст. ст. 183-187), которые применяются на территории каждого государства по столько они не будут заменены особыми правилами и постановлениями, издаваемыми каждым государством.

О тарифах. § 2. Для достижения согласованности в области выполнения перевозок по железным дорогам обоих договаривающихся государств Правительства Кубани и Украины взаимно предварительно осведомляют друг друга о предполагаемых изменениях тарифов, условий перевозок, а равно и других основных принципов выполнения перевозок в прямом сообщении между железными дорогами.

О воинских перевозках. § 3. Воинские по железным дорогам перевозки принимаются к исполнению по документам, установленным по соглашению Военныхт> Відомстві» договаривающихся сторонь, а расчеты по перевозкамъ производятся по особымт> соглашениям'ь, выработана-ньце заинтересованными Відомствами.

О наложных платежах. § 4. Наложженные платежи по отправлениям из одной страны в другую не допускаются.

Об особых сборах по перевозкам грузов. § 5. Каждая страна при отправлении грузов определяет причитающиеся ей особые сборы, которые проставляются в одной из свободных граф. Общая сумма таких сборов заверяется штемпелем. Взыскания сумм особого сбора обязательно для дорог назначения, если таковые не взысканы при отправлении.

Расчеты по перевозкам дорог между собою. § 6. Расчет между дорогами Украины и Кубани поручается особому Бюро при Управлении Владикавказской железной дороги, утвержденном по конвенции о Путиях Сообщения между Доном и Кубанью, заключенной 9/22 сентября 1918 г. в г. Екатеринодар, причем штат Бюро увеличивается в случае надобности, за счет железных дорог Украины. Порядок расчета и меры гарантий производства своевременно платежей вырабатываются по соглашению Министерств Путей Сообщения и Финансов Украины, Дона и Кубани.

Сквозное движение пассажирское и товарное. § 7. Для безпересадочного проезда пассажиров с Кубани на Украину и обратно вводятся вагоны прямого сообщения всех трех классов. Количество вагонов, направление, их движения и прочие вопросы, связанные с безпересадочным сообщением, определяются особым соглашением Правительств Украины, Дона и Кубани.

Кроме товарного движения на условиях, указанных в § 1-м в случае надобности в мас-

совой перевозке грузов с Украины на Кубань и обратно, могут быть назначаемы специальные маршрутные поезда по особому соглашению на каждый данный случай, каковым соглашением предусматриваются условия следования и срок возврата поезда.

Транзит. § 8. Транзитные перевозки по железным дорогам обоих государств допускаются только в том случае, если транзитный товарообмен и пропуски пассажиров и багажа будут установлены по особому соглашению между надлежащими государствами. Такие перевозки совершаются по железным дорогам Украины и Кубани на условиях, изложенных в настоящем соглашении, если на сей предмет не будет особых соглашений.

Железнодорожный телеграф. § 9. При взаимных сношениях по перевозкам прямого сообщения соответственные агенты обоих государств пользуются взаимно телеграфом и пересылкой служебной корреспонденции, на условиях, указанных в соглашении между русскими железными дорогами.

О складах запасных частей подвижного состава разных дорог.

§ 10. Для ремонта подвижного состава, принадлежащего какой-либо из договаривающихся сторон и находящегося на территории другой страны, на каждой дороге устраиваются склады запасных частей соответствующих дорог, согласно постановлений и правил, действовавших до 1917 года.

Железнодорожно-водные сообщения. § 11. По выяснении надобности в железнодорожно-водных сообщениях, таковые вводятся на основании особых между Правительствами Украины и Кубани соглашений.

Об изменениях соглашения. § 12. О желательных изменениях в настоящем временном соглашении каждая из договаривавшихся сторон заявляет заблаговременно другой стороне и таковые вводятся в действие лишь по согласованию изменений ведомствами Путей Сообщения Кубани и Украины и утверждения Правительствами.

О сроках введения в действие соглашения. § 13. Настоящее временное соглашение о перевозках в прямом сообщении пассажиров, багажа и грузов между железными дорогами Кубани и Украинской Державы вступает в силу и является обязательным для договаривающихся сторон со дня его ратификации Правительствами обоих договаривающихся сторон.

Срок действия соглашения назначается 31-го декабря 1918 года до истечения какового за две недели обе стороны должны взаимно согласовать новый срок действия соглашения или заявить об изменении последнего или замене новым.

Если бы по причинам чрезвычайного характера не состоялось нового соглашения к 1-му января 1919 года, то настоящее соглашение считается временно действующим и после 31-го декабря 1918 года, но не далее 31-го января 1919 года.

О ратификации. § 14. Настоящее соглашение подлежит утверждению Правительствами обоих государств.

Настоящее соглашение выработано и заключено Уполномоченными, причем при подписании по соглашению сторон § 10 исключен полностью. Правительства Украинской Державы: В.О.Товарища Министра Путей Сообщения А.В.Лукашевич. Правительства Кубанского Края: Полковник Ткачев, В.Родионов.

Додаток ІХ.

Згода між правительствами Української Держави та Кубанщини відносно поштово-телеграфних зносин.

1918 року 14 листопада (нового стилю) 1 листопада (старого стилю) нижчепідписані: Уповноважений Правительства Української Держави Товариш Міністра Внутрішніх Справ Віктор Аркадійович Кулябко-Корецький, з одного боку, і Уповноважений Правительства Кубанщини полковник Вячеслав Матвійович Ткачев і Володимир Петрович Родіонов, з другого боку, на підставі належній способом виданих та взаємно Признаних Правительствами обох Держав уповноважень, зробили таку згоду відносно поштово-телеграфних зносин.

I Відділ.

Поштова частина.

Стаття 1. Між поштово-телеграфними установами Української Держави та Кубанщини встановлюється обмін поштової кореспонденції всякого рода.

Стаття 2. Зазначений обмін кореспонденції проводиться кожною з сторін взагалі згідно з законами, постановами та розпорядженнями, котрі торкаються улаштування пересилки кореспонденції, існуючими для внутрішнього обміну кожною з умовляючихся сторін.

Стаття 3. 1. Обмін поштової кореспонденції провадиться залізницями, ґрунтовими дорогами в пограничних місцевостях, коли виявиться можливість, також і водними та повітряними шляхами.

2. Кореспонденція, що обмінюється взаємно, перевозиться в межах території кожної країни своїми засобами.

3. Одна і друга сторона не робить розрахування за перевіз кореспонденції на підставі взаємности.

4. На випадок встановлення перевозки пошт за допомогою аеропланів поштово-телеграфні Управління умовляючихся країн встановлюють порядок обміну згідно умові. Також на випадок можливости обміну водняним шляхом докладний порядок встановлюється поштово-телеграфними Управліннями.

Стаття 4. 1. Ріжного роду проста кореспонденція, адресована з одної країни в другу, прийметься в установах кожної країни нарівні з кореспонденцією тої країни і повинна сортируватись, запакуватись та відправлятись на однакових основах з кореспонденцією своєї країни.

2. Оплата простої кореспонденції ведеться кожною з умовляючихся сторін по своєму внутрішньому тарифу.

3. Оплата простої кореспонденції проводиться марками тої країни, якої кореспонденція пересилається. На випадок одержання в одній країні простої кореспонденції не зовсім оплаченої марками, не маючими сили в країні відправки, країна одержання справляє недостаючу оплату з адресата в подвійному розмірі по тарифу країни одержання. Справлені за доплатну кореспонденцію гроші поступають на користь країні, котра справляє, і ніяких рахунків між країнами в зв'язку з цим поступленням не робиться.

Стаття 5. 1. Заказна кореспонденція, адресована з одної країни в другу, приймається, запаковується і відправляється на тих підставах, які наведені в попередньому параграфі відносно простої кореспонденції. Порядок оплати такий самий, як і для простої кореспонденції.

2. Оплата заказної кореспонденції провадиться по внутрішньому тарифу країни відправлення.

Стаття 6. 1. Прийняття поштових телеграфних грошових переводів ведеться взагалі на підставі існуючих в країні законних постанов по поштово-телеграфній частині, а упаковка і відправлення на тих самих підставах, які згадані в ст. 4 і 5.

2. Оплата переводів провадиться по внутрішньому тарифу країни відправління.

3. Виплата грошових переводів на місці робиться грошима, маючими обіг в країні.

4. Рахунок виплати переводів складається через кожні три місяці при Управлінні поштово-телеграфними справами обох країн; при чому через 30 днів після трьох місячного строку встановлюється правильність рахунку, а потім ще через 30 днів та сторона, з котрої належить різниця, обов'язується доплатити цю різницю. Коли ж ці умови не будуть виконані, то переводна операція між країнами, що заключають договір, припиняється до вирівняння балансу.

5. Не виплачені переводи, що їх мається в теперішній час в установах, відправлені з тієї чи іншої з умовляючихся країн, належить виплатити зараз же після заключення цієї згоди.

6. Виплачування переводів, що видані не в корінних установах України та Кубанщини, одначе на території цих країн, робляться згідно окремії згоди, зробленій між умовляючихся країн Управліннями Поштово-телеграфними.

9. Що торкається переводів, виплачених поштово-телеграфними Управліннями обох країн з початку існування Держав і до заключення цієї згоди, то обидва Управління обов'язуються в продовж трьох місяців подати до відома одно одному рахунок вже виплачених переводів, після чого повинно бути зроблено розрахування, які передбачаються в п. 4.

Стаття 7. Грошові листи з обозначеною цінністю (одкриті і закриті) приймаються взагалі точно способом приймання, запакування, одправки та оплати, зазначеним в попередніх статтях 4, 5 і 6.

Стаття 8.1. Щодо поштових пакунків, поштово-телеграфні Управління умовляючихся країн обов'язуються керуватись окрім існуючих поштових розпоряджень, також і постановами Пратительства обох країн відносно ввозу і вивозу товарів, про котрі обидві сторони в свій час сповіщають одна другу.

2. Щодо оплати пакунків, то обидві сторони будуть триматись порядку, установленого ст. ст. 4, 5, 6 і 7 відносно інших родів кореспонденції. Пакунки повинні бути франковані до місця назначення. Пакунки, що досилаються або повертаються, належить оплачувати по встановлених таксах за пройдену дорогу.

Примітка: Після 3-х місяців, якщо треба буде нової згоди, належить переглянути тарифи пакунків.

Стаття 9. 1. Що торкається післяплати сторони, що заключають договір, керуються спеціально існуючими по цій справі поштовими розпорядженнями.

2. Службові переводи з післяплатою на випадок невиплати належності залишаються в країні подачі післяплатної кореспонденції.

Стаття 10. 1. Нагорода за загублення або попсування цінних поштових відправ, пакунків та заказної кореспонденції, видається тою країною, де мала місце втрата або попсування, на підставі існуючих поштових постанов.

2. Якщо загублення або попсування зроблено підчас пересилки між установами обох країн, які заключають договір і не має можливости встановити, на котрій саме з двох територій це зроблено, то обі сторони несуть втрати в половині.

3. Нагорода повинна бути уплачена зараз, як тільки загублення або попсування будуть дійсно встановлені.

4. Обов'язок платити нагороду кінчиться : а) коли заява про загублення або попсування не була зроблена в продовж одного року з дня подачі поштової відправки на пошту; б) коли загублення або попсування мало місця наслідком прикмети пересилаємої речі або недбалості подавця; в) коли адресат безперечно і безумовно прийняв вірно видану йому поштову відправку; г) коли подана поштова відправка зовсім не мала означеної цінности.

5. Окрім того, поштово-телеграфні Управління умовляючихся країн, не відповідають за поштові відправки загублені або попсовані, коли се виникло од непережмоної сили.

Стаття 11. 1. Подавець закритих листів і карток, бандеролів грошових листів з об'явленою цінністю закритих і відчинених, пакунків і переводів може вимагати на умовах, означених існуючими поштовими постановами, щоб йому було доручено повідомлення про видачу відправки адресату.

2. Платня за доставку повідомлення про видачу належить цілком поштово-телеграфному Управлінню місця подання.

3. Подавець кожного роду поштової кореспонденції може вимагати її повернення або змінити адресу на умовах, означених існуючими поштовими постановами.

Стаття 12. 1. Всю казенну кореспонденцію з одної країни в другу належить оплачувати нарівні з приватною кореспонденцією.

2. Поштові відправки в тому числі і казенні пакунки, що відносяться до поштової служби і мають бути обміняні між поштово-телеграфними установами обох країн, звільняються од уплати поштовими зборами.

Стаття 13. Поштова кореспонденція Пана Гетьмана України, Військового Атамана Кубанського Війська і Голов Правительств обох країн обмінюються даром.

Відділ II.

По телеграфній частині.

Стаття 14. Між поштово-телеграфними установами Української Держави з одного боку і Кубанщини з другого, встановляються телеграфні зносини.

Стаття 15. Телеграми, що відправляються з одної країни в другу, повинні прийматись у всіх установах поштово-телеграфного Відомства і на стаціях залізниць, де відкрито приймання

телеграм. Телеграми ці в кожній з країн прирівнюються щодо їх пересилки у всіх відношеннях до телеграм своєї країни.

Стаття 16. Приймання телеграм і передача їх буде провадитись засобами тієї країни, по території котрої проходять телеграфні лінії та дроти і установлені телеграфні апарати.

Догляд за регулярною відправкою поступившої телеграми в місці приймання, догляд за дальшим її проходом лежить на обов'язку установ, які знаходяться по шляху пересилки телеграм. Телеграма одержана в зазначеній в адресі установі, доставляється кому треба засобами установи.

Приймання, передача і доручення телеграм робиться на підставі існуючих в самій країні телеграфних правил.

Стаття 17. Оплата телеграфної кореспонденції провадиться по внутрішньому тарифу подаючої країни. Оплачені за телеграми суми переходять в касу одержавшої їх установи і не ведеться ніяких рахунків цих грошей між умовляючимися країнами.

Стаття 18. Урядові телеграми поштово-телеграфного Відомства умовляючихся сторін, котрі торкаються поштово-телеграфної служби, увільняються від оплачування телеграфними зборами.

Стаття 19. Телеграми Пана Гетьмана, Військового Атамана та Голов Уряду обох Держав обмінюються взаємно безплатно.

Стаття 20. Телеграми агентів Українського Телеграфного Агенства та агентів Кубанського Телеграфного Агенства, адресовані з одної країни до другої, оплачуються половиною тарифу. Якщо буде створено інші агенства, то телеграми від них будуть прийматись на підставі згоди агенства. з поштово-телеграфними Управліннями обох країн.

Стаття 21. В телеграмах з оплаченою відповідю установи обох країн обов'язані визнавати вартість квітков на відповідь, а гроші взяті за оплачену відповідь, передаються до каси тієї установи, яка їх одержала. Спеціальних рахунків не провадиться.

Стаття 22. 1. Подавець телеграм може її подати з "спеціальним призначінням": негайно, з оплаченою відповідю, з оплаченою перевіркою, а кількома адресами та инше. Посланцеві платиться на місці одержання телеграми.

2. Подавець телеграми може вимагати припинення її передачі а також змінити адресу одержуючого на підставі існуючих телеграфних правил.

Стаття 23. Допускаються телеграми з умовною адресою. Не дозволяється телеграми з умовним текстом.

Стаття 24. Правительственні телеграми, від дипломатичних та консульських представників обох країн можуть складатись шифрованою мовою. Можна вживати шифру в службових відношеннях, які торкаються грошових переводів. Приватним особам шифрування телеграм забороняється.

Стаття 25. Грошові телеграфні переводи, прийняті в поштово-телеграфних установах і подані банковими інституціями, передаються раніш, ніж приватні телеграми та користуються першенством в доставці. Виплата таких переводів адресатам робиться відповідними установами на підставі існуючих в країні одержання постанов.

Стаття 26. Нагорода за недоставлення адресатові телеграми або за іскалічення частини тексту видається винивною установою на підставі спеціально для цього існуючих розпоряджень.

Стаття 27. Сторони, які заключають договір, обов'язуються в випадках зіпсування проводів або нагромадження телеграм, відкривати безплатно одно одному переприймання телеграм задля передачі їх в місце назначена хоч би воно знаходилось в країні подачі телеграми.

Стаття 28. Сторони, які заключають договір, дають можливість транзиту через свої території телеграмам, адресованим в треті країни на особливих умовах, які мають бути виробленими і за згодою заінтересованих країн. Аж до встановлення цих умов обидві договорючіся сторони ведуть окремиий рахунок транзитних телеграм.

Стаття 29. 1. Коли в будучому потрібне буде улаштування нових телеграфних проводів і встановлення апаратів задля з'єднання обох країн, то це буде робитись за згодою обох країн та по встановленні пропорціональності розложення видатків.

2. Улаштування по радіотелеграфу здійснюватиметься згідно особливої згоди.

Відділ III.
Загальний.

Стаття 30. Обидві Держави обов'язуються признавати кореспонденцію, написану мовами обох умовляючихся країн, а також і загально європейськими мовами.

Стаття 31. Цією згодою не передбачається порядку таможенного догляду поштової кореспонденції. Цей порядок мусить бути встановлено в конвенції, що торкається по таможенных постановах.

Стаття 32. Всі непередбачені в цій згоді випадки роз'яснюються і встановлюються задля керування згідно взаємної згоди між поштово-телеграфними управліннями обох країн.

Стаття 33. Питання про умови транзиту поштової кореспонденції та телеграм згідно з відповідними пунктами договорів України (ст. 28) і Кубанщини (ст. 13) з Донщиною повинні бути вирішені шляхом окремої згоди між всіма сторонами, беручими участь в обміні.

Стаття 34. Ця згода тимчасова і вступає в силу негайно після її підпису. Згода робиться в двох примірниках Українською та Російською мовами.

Уповноважений Правительства Української Держави Товариш Міністра Внутрішніх Справ Кулябко-Корецький. Уповноважені Правительства Кубанщини Ткачев і Родіонов.

Додаток X.

Журнал

Совещания по вопросу о введении взаимных операций как банковых, так и по Сберегательным Кассам между Украиной и Кубанью.

В настоящем совещании, состоявшемся 13 сего Ноября принимали участие Представители Украинской Державы В.В.Игнатович и К.К.Белинский и Представители Кубанского Краевого Правительства В.И.Радионон и П.П.Сырейщиков.

Исходя из соображений о необходимости в интересах населения Украины и Кубани, возобновить взаимные отношения как Банков, так и Сберегательных Касс обоих Государств, Совещание выработало нижеприводимые основные положения, на коих переводная операция могла бы осуществиться.

- 1) Операции открываются вновь.
- 2) Вопрос о старых переводах остается открытым впредь до выяснения сумм непоплаченных переводов.
- 3) Переводная операция открывается между городами: Армавиром, Екатеринодаром и Енском на Кубани и Киевом и Одессой, Харьковом, Екатеринославом и Николаевом на Украине.

К числу перечисленных Украинских городов, в которые имеет быть введена переводная операция, представители Кубанского Правительства признавали желательным присоединить также города: Полтаву и Чернигов. Против сего возражал представитель Украины В.В.Игнатович, исходя из соображений о неудобствах чисто технического характера, которые будут вызываться при разассигновании сумм между большим числом учреждений Украинского Банка.

- 4) Кредит устанавливается 5 миллионов рублей и распределяется по соглашению.
- 5) Разчет через три месяца и три месяца на покрытие сальдо.
- 6) При превышении кредита до срока — покрытие по получении уведомления.
- 7) Рассчеты по счету корреспондентов безпроцентны.
- 8) Вопрос о валюте при взаимных расчетах как по Банковым операциям, так и по Сберегательным Кассам решается путем соглашения. В настоящий момент курс определяется — 1 карб. равен 1 рубл. В дальнейшем изменения курса по взаимному соглашению.
- 9) Выдача кредитов признается преждевременной.
- 10) Шифр подлежит пересмотру, причем, в случае сохранения прежних шифров, необходимо условиться лишь об изменении способа их приманений. (Желательно однообразный

шифр для Дона и Кубани).

11) По отношению к комиссионным операциям с векселями и транспортными документами признается возможным восстановить прежний порядок, практиковавшийся в учреждениях бывш. Государственного Банка.

12) Восстановить переводы между Сберегательными Кассами Украины и Кубани на общих основаниях, но с обязательной предварительной регистрацией их в Киевской Сберегательной Кассе и Екатеринодарской при Конторе Государственного Банка — по принадлежности с тем, что предельная сумма по одному переводу не может превышать 5000 рублей.

13) Ставка для переводов устанавливается в 1/5 %.

14) Допускается прием на взаимных началах и бесплатно взносов по книжкам Кубанских касс на Украине и обратно, с обязательной регистрацией в Киевской и Екатеринодарской Сберегательных Кассах по принадлежности.

15) Устанавливается прием страховых премий непросроченных по страхованиям, заключенным на Украине и Кубани, с регистрацией в Киевской и Екатеринодарской Сберегательных Кассах.

16) Расчеты производятся между Украиной и Кубанью по операциям Сберегательных Касс на корреспондентских началах в те же сроки и на тех же основаниях, как и по переводам Банка с открытием кредита в размере пятисот тысяч рублей.

И. об. Директора Украинского Державного Банка Игнатович. Директор Украинских Сберегательных Касс К.Белинский. Член Чрезвычайной Кубанской Миссии В.Радіонов. Представитель Ведомства Финансов Кубанского Края Н.Сырейщиков.

Додаток XI.

Лист московського патріарха Тихона до митр. Антонія.

“Высокопреосвященный Владыко Возлюбленный о Христе Брат.

Председателем Украинского Церковного Собора Епископом Пименом при рапорте от 17 июля с. г. за N 207 представлен Нами принятый 9-го же июля Собором Православной Украинской Церкви и одобренный совещанием Епископов Украинских епархий проект Положения о временном Высшем Церковном Управлении Православной Церкви на Украине.

Хотя, согласно п. г. ст. 2-ой означенного проекта, Положение о временном Высшем Управлении Православной Церкви на Украине и подлежало единоличному Нашому утверждению, тем не менее, имея в виду постановления Украинского Церковного Собора о безусловной обязательности для епархий Украины всех постановлений Всероссийского Церковного Собора и стремясь поставить работу Украинского Церковного Собора в теснейшую связь с трудами Собора Всероссийского, которому одному принадлежит высшая власть в Православной Российской Церкви, Мы признали необходимым представленный Епископом Пименом проект передать на разрешение Священного Собора Православной Российской Церкви.

Священный Собор по тщательном и всестороннем разсмотрении помянутого проекта, как в общем своем собрании, так и в совещании епископов, признал возможным осуществить с Нашего благословения принятый Украинским Церковным Собором проект Положения о временном Высшем Управлении Православной Церкви на Украине, но в согласии с следующими постановлениями:

1. Православные епархии на Украине, оставаясь неразрывною частью единой Православной Российской Церкви, образуют церковную область ее с особыми преимуществами на началах автономий.

2. Автономия Украинской Церкви простирается на местные церковные дела: административные, просветительные, миссионерские, благотворительные, монастырские, хозяйственные, судебные в подлежащих инстанциях и не простирается на дела общецерковного значения.

3. Постановления Всероссийских Церковных Соборов, а равно постановления и распоряжения Святейшего Патриарха имеют обязательную силу для всей Украинской Церкви.

4. Епископы и представители клира й мирян Украинских епархий участвуют во Всероссийских Церковных Соборах на основании действующих о Соборах определений. Митрополит Киевский, по должности, и один из Архиереев Украинских епархий по очереди, на основании соборного определения о составе Высшего Управления Православной Российской Церкви, участвуют в Священном Синоде.

5. Святейший Патриарх может посылать своих представителей на Украинский Церковный Собор.

6. Святейший Патриарх утверждает митрополитов и правящих архиереев Украинских епархий.

7. Святейший Патриарх сохраняет в отношении Украинской Церкви все права, предусмотренные соборными определениями о правах и обязанностях Святейшего Патриарха Московского и всея России.

Приемля со своей стороны означенные постановления Всероссийского Церковного Собора, как выражения православно-церковного сознания всех верующих Российской Церкви, и вместе выражая уверенность, что дарование православным Украинским епархиям нового церковного устройства на началах автономий при сохранении в тоже время неразрывной связи их со всею Православною Российскою Церковью, может создать в местной церковной жизни условия более действенного влияния Православной Церкви на жизнь украинского народа и тем послужить к вящему возвеличению Православной Церкви на Украине. Мерность наша преподает ныне благословение на проведение в жизнь принятого Украинским Церковным Собором Положения о времени Высшем Церковном Управлении на Украине на началах, указанных в приведенных выше постановлениях Всероссийского Церковного Собора по сему предмету.

Препревождая, за сим, список с определения Священного Собора по проекту Положения о Временном Высшем Управлении Православной Церкви на Украине, вместе с сим, для правильного понимания ст. 2-ой сего определения, содержащей указания дел, на которые простирается автономия Украинской Церкви, находим необходимым пояснить, что к кругу упоминаемых в сей статье административных дел должны быть отнесены, между прочим, дела о снятии сана и о назначении викарных епископов.

Вместе с тем почитаем Мы соответственным представить Вашему Высокопреосвященству, как предстоятелю Украинской Церкви, принадлежащее Нам по соборному определению от 8-го декабря 1917 года (определение о правах и обязанностях Святейшего Патриарха Московского и всея России, ст. 2, п. л.) права разрешать отпуска Архиереям из их епархий внутри и вне государства на указанный в сим определении срок (более 14 дней и не свыше месяца).

Молитвенно призываем Божие споспешествующее благословение на открывающийся перед Украинской Православной Церковью новый путь ее жизни и выражаем Вашему Высокопреосвященству братские чувства искренней и глубокой преданности.

Тихон, Патриарх Московский и всея России.

13/26 сентября 1918 г. N 4.013.

Додаток XII.

Лист московского патріярха Тихона до Голови Ради Міністрів Української Держави.

“С чувством глубокого духовного удовлетворения восприяла Мерность Наша сообщение Председателя Украинского Собора и Вашего Высокопревосходительства о решении созванного по благословию Нашему в богоспасаемом граде Киеве Украинского Собора устроить Церковь Украинскую на одобренных уже ранее Нами основаниях автономий ее, в неразрывном единстве со всею великою Церковью Российскою, под признанным и Правительством Украинской Державы общим духовным возглавлением Патриарха Всероссийского.

Также как и Правительство Украинской Державы, усматриваем Мы в расцвете церков-

ных сил на Украине необходимые условия укрепления нравственных начал жизни украинского народа, почему и со своей стороны почитаем священным долгом всемерно споспешествовать великому делу устройства церковной жизни на Украине в соответствии с действительными ее потребностями. Крепчайший залог преуспения церковной жизни видим Мы в создании автономного управления Украинской Церкви на строго канонических началах.

На этих именно, единственно твердых началах церковного строительства обосновал выработанный им проект Положения о временном управлении Православной Церкви на Украине и сам Украинский Собор признавший, что "все постановления Всероссийского Церковного Собора и Святейшего Патриарха должны быть безусловно обязательны для всех епархий Украины".

Исходя из этого постановления Украинского Собора и стремясь поставить работу его в теснейшую связь с трудами Церковного Собора Всероссийского, которому одному принадлежит высшая церковная законодательная власть, передали как представленные на утверждение Наше Преосвященным Председателем Украинского Собора Епископом, б. Балтским Пименом проект Положения о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине со всеми относящимися к оному документами, так и письмо Вашего Высокопревосходительства к Мерности Нашей от 5 августа с. г. за № 653 на разрешение Священного Собора.

Священный Собор, по тщательном рассмотрении проекта, в определении своем 7 (20) сего сентября, список с коего при сем препровождается, установил те общие основания, в согласии с которыми может быть, с благословения Нашего, осуществлено вышеуказанное положение.

Всецело присоединяясь к принятым Священным Собором Православной Российской Церкви и Украинским Церковным Собором постановлениям об устройстве управлений Православной Церкви на Украине, Мерность Наша признает за благо преподат благословение на осуществление Украинского Церковного Положения о временном Высшем управлении сею Церковью, в строгом согласии с теми именно постановлениями Священного Собора, какие им в отношении сего Положения приняты. При этом Мы не признаем возможным вносить со своей стороны в соборные по сему предмету определения никаких изменений. Изменения соборных определений и, в частности, отсрочка утверждения и приведения в действие некоторых статей Положения, о чем изволите просить, Ваше Высокопревосходительство, могли бы быть оправданы лишь основаниями каноническими или важнейшими церковными интересами. Однако, участие обоих Соборов в выработке основ устройства Украинской Церкви как местного Украинского, так и Всероссийского, исключает всякую возможность подобных оправданий. Между тем, отсрочка в утверждении Положения, хотя бы в части, могла бы быть истолкована, как несогласие Наше с соборными постановлениями, что едва ли содействовало бы тому церковному миру, блюсти который Ваше Высокопревосходительство справедливо считает нашим общим долгом.

Что же касается утверждения личного состава органов Высшего управления Украинской Церкви, о чем также угодно просить Нас Вашему Высокопревосходительству, то, полагая себя обязанным свято охранять установленные соборными определениями начала автономного управления Церкви Украинской, Мы не можем присвоить себе не представленного Нам означенными определениями права на таковое утверждение.

Данное Мерностью Нашею благословение на осуществление Положения о временном управлении Православной Церкви на Украине, на выработанных Священным Собором основаниях, обладает всею полнотою церковного утверждения, но, конечно, только в отношении тех постановлений проекта, которые не затрагивают государственного положения Православной Церкви в Украинской Державе; по этой причине Мы не касаемся §§ 15-18 Отд. IV Положения, определяющих права Православной Церкви на Украине, и лишь выражаем твердую уверенность, что Правительство Украинской Державы, столь ревностно пекущееся о нуждах Украинской Церкви, не замедлит само предоставить как этой Церкви, так и ее предстоятелю, Высокопреосвященному Митрополиту Киевскому, подобающие государственные права и обеспечение.

Призываем Божие вседействующее благословение на труды Правительства Украинской Державы, направленные ко благу Православной Церкви на Украине.

Тихон, Патриарх Московский и всея России. 13/26 сентября 1918 года № 4015.

Іменний покажчик

Список скорочень:

австр. — австрійський;
адм. — адмірал;
амер. — американський;
архіеп. — архієпископ;
бар. — барон;
болг. — болгарський;
в. кн. — великий князь;
ген. — генерал;
гетьм — гетьман;
гр. — граф;
ерц. — ерцгерцог;
єписк. — єпископ;
імп. — імператор;
кн. — князь;
конс. — консул;
кор. — король;
марк. — маркіз;
митр. — митрополит;
мін. — міністр;
моск. — московський;
наказн. — наказний;
нім. — німецький;
о. — отець;
отам. — отаман;
патр. — патріарх;
полк. — полковник;
пр. — принц;
проф. — професор;
рос. — російський;
рум. — румунський;
сен. — сенатор;
сотн. — сотник;
суд. — суддя;
султ. — султан;
укр. — український;
уч. гімн. — учитель гімназії;
фельдм. — фельдмаршал;
франц. — французький;
швед. — шведський.

А

Агапіт, єписк. 223
Адамович 107
Айхгорн, фельдм. 15, 16, 24, 25, 29, 34, 35, 39, 56, 79, 81, 85, 86, 87, 88, 93, 94, 186, 198, 263
Акерман П., ген. 55
Александров П.М. 27
Алексій, архієп. 243
Алексис, австр. ген. 56
Алексеев М., рос. ген. 137
Альвенслебен, гр. 107
Анастасієвич 282
Андерсон О.М. 5, 208, 211, 212, 312, 313
Андрієвський А.Ф. 39
Андрієвський В.Н. 233, 288
Андрієвський Оп. 288
Андріянов П., ген. 62
Андрієнко 223
Андро Д.Ф. 63, 291
Антонович Д.В. 46, 107, 241, 292
Антоній, митр. 51, 54, 223, 225, 226, 227, 335
Апостол Данило, гетьм. 20, 28
Арїон, рум. мін. 141
Аркас, полк. 28
Ардт І. 63
Асатіліні 108
Ауєрбах 207, 213, 323, 324, 326
Афанасьєв Г.О. 38, 43, 46, 103, 207, 213, 220, 282, 286, 291
Афанасьєв С.І. 189
Ахматович А. 145, 148
Ахмед-Мухтар Бей 95, 107
Ачкасов 257, 259

Б

Баваровський С. 223
Багалій Д.І. 117, 240, 241, 249, 251
Багрій Ол. 107
Баженов Б. 102, 106
Базарський Ів. 26
Бакуринський О. 63
Балагов Г. 107
Балбачан П. 290, 291
Бантиш-Каменський Д. 51
Барановський Х.А. 113, 114, 203
Барклай Г. 283
Барман А. 113
Баталін М. 240
Батіяні, гр. 150
Бачило П. 107
Безкровний К. 136
Безсонов М. 222
Березкин Ів. 113
Бернабе де, марк. 101
Бернацький М.В. 38, 114, 121
Берхем, гр. 126, 136, 263

Биковський Л. 252
Бич-Лубенський І. 229
Бич Л. 136
Біднов 222, 224, 248, 249
Біленький М.А. 105
Білецький Л. 248
Білінський К.І. 114, 124, 138
Білінський М.І. 41, 113
Білозерський Л. 63
Білоусенко О. 254
Біляшевський М. 238, 253
Білянкин, гр. 106
Бірвар М. 63
Біффі-Бобринський А., гр. 316
Бобринський А., гр. 8, 65
Богаєвський А. 133
Богацький П. 26
Богданович С. 55
Богомолів, полк. 176
Богущкий-Бодисько 9
Бодисько 63
Бойє 64
Бокій В. 63
Бокша, суд. 259
Бондарчук 87
Бонді де Е. 180
Бонч-Бруєвич В. 114
Бордюжевич Ів. 26, 63
Борис, болг. цар 98, 99
Борисовський В. 64
Борковський, полк. 174
Боровський Б. 106
Бородаєвський С. 143, 211, 272, 316, 318, 320
Борошко 254
Ботвиновський І. 223
Боцян, єписк. 155
Бразуль-Брешковський С. 180
Бразуль-Брешковський Єв. 63
Брантінг 88
Брінгман, майор 126
Бродський Е. 27
Бродський Л. 63
Бродський М. 113
Брохфельд Буріан, гр. 64
Буріан, гр. 52, 96, 97, 140, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Буршбах, адм. 265
Бутенко Б. 33, 38, 40, 43, 45, 46, 69, 71, 218, 272, 274
Бутовський А. 259
Бучинський П. 248
Буше фон 35
Бялоцький В. 63

В

Вагнер Ю. 43, 46, 69, 219, 272
Вайдеман 94, 108
Валійський Д. 220

Вальден Р. 108
 Вальдов фон 265
 Ванькович Станіслав 101, 105, 107
 Варун-Секрет С. 47, 180
 Васіліяді 108
 Василенко М.П. 32, 38, 39, 40, 69, 103, 108, 113, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 248, 249, 253, 259, 260, 272
 Василюв В. 106
 Василюв С. 63
 Васильківський М. 248
 Васильченко, отам. 162
 Васильчук А. 239
 Вейс Н. 113
 Вежерле 97
 Величко Ю. 240
 Веретенников 249
 Верещагин 64
 Верещагин 64
 Верзилів А. 239
 Вернадський В. 250, 251
 Веселовський С.Ф. 107, 238, 244
 Вестарп 35
 Відфельдт 302, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 316, 317
 Вілінський Ол. 107, 233
 Вільнер П.Е. 64
 Вільгельм, нім. імп. 95, 263, 264, 266
 Вільсон, амер. през. 270, 271, 283
 Вільфінг 316
 Вітінгер 302
 Віттенберг 102, 108
 Виговський Ів., гетьм. 28, 33, 52, 245
 Винниченко В. 25, 39, 54, 127, 186, 247, 268, 269, 270, 272, 275, 281, 285, 288
 Виноградський, сен. 259
 Висоцький З. 289
 Висоцький М.Я. 27, 63
 Вишневський Д. 63
 Вишневський Ол. 47, 180
 Власенко І. 239, 240
 Воблий К. 202
 Вовк-Вовченко М. 106
 Вовк Ф. 249
 Вовкобой Мик. 244
 Вознесенський 213, 323, 324, 326, 328
 Волкобой, ген. 162
 Волконський Ол., кн. 65
 Володковський М. 49, 114
 Волошинов Іп. 63
 Волянська М. 235
 Волянський Ів., о.65
 Вольський 203
 Ворожейкин К. 177
 Воронець 254
 Воронович М.М. 23, 26, 47, 180, 232, 286, 293
 Всеводський Я. 27
 Вязлов А. 257, 259, 260, 288

Г

Гаврилів М. 48, 203, 211, 293, 298, 302, 303, 304, 305, 308
 Гаєвський 64
 Гаєвський В. 26
 Гаєвський С. 49
 Газенкамф 298, 303, 305, 308
 Галаган М. 104, 140, 219, 289
 Галін М. 56, 219
 Галіп А. 103, 104, 143, 285
 Галушинський М. 106
 Гандль 298
 Ганейзер Е. 147, 202
 Ганіцький І. 203, 240, 244
 Гасс 35
 Гейден, гр. 280
 Генріх Пруський, пр. 265
 Гербель С.М. 47, 181, 209, 211, 272, 274, 286, 293, 298, 302, 303, 304, 305, 308
 Гертлінг, гр. 264
 Гижицький 23, 40, 43
 Гирчич 64
 Гіба 240
 Гінденбург Пауль фон, нім. фельдм. 265
 Гінце фон 263, 265
 Гіркон І. 113
 Глаголев А., о. 224
 Глінка Г.В. 286
 Глібовський, полк. 174
 Говядовський Х. 224
 Гогенлое, кн. 52, 96
 Гогель, проф. 259
 Гоголь-Яновський, полк. 29, 174
 Голіцин Ол., кн. 27, 184
 Голик 223
 Голубович В. 8, 13, 14, 16, 23, 25, 26, 47, 54, 139, 175
 Горбачов В. 114
 Горілий Ол. 253
 Горленко В. 21
 Городинський П. 64
 Гоффінгер 94, 108, 298, 302, 303, 304, 305, 308, 310, 311, 312, 313, 316, 317
 Граб-Прушинський 107
 Грабар А. 253, 259
 Граве Дм. 244
 Грановський 113
 Грачов С. 64
 Гребінка Є. 240
 Гребенщиков С. 64
 Гревеніц 298, 302
 Греков, ген. 23, 28, 41, 272
 Гренер Вільг., нім. ген. 23, 24, 39, 41, 42, 160, 169, 265
 Греціано 140
 Гречко, суд. 259
 Гриневич А. 249

Гриник М. 28
 Григоріїв В. 64
 Григорів М. 62
 Грінченко 235
 Гріпарі 108
 Гроссу Н., о. 227, 229
 Грунський Мик. 243
 Грушевський М. 14, 26, 28, 29, 32, 67, 139, 185, 249
 Грушевський Ол. 243
 Гулак-Артемівський П. 240
 Гуляницький 240
 Гуляницький Ст. 26, 27
 Гуменний А. 114, 189
 Гумерус Г. 107
 Гуревич 108
 Гурко, ген. 81, 284
 Гусаківський, сен. 259
 Гусарек, мін. 97
 Гусейн-Гільмі-Паша 95, 97
 Гутник С.М. 33, 43, 45, 69, 140, 206, 211, 272, 295, 297

Д

Давидов 131, 211, 304
 Давід 282
 Дарочі 298, 302, 303, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 316, 317
 Дашкевич-Горбацький В. 28, 93, 106, 136, 144
 Дашкевич-Горбацький Л. 105
 Де Беллоа, марк. 282, 283
 Дейман 311
 Демблін, гр. 141
 Дементієв С. 64
 Де Мети, проф. 241
 Демченко В. 284
 Демянчук В.К. 249
 Денікин А., рос. ген. 81, 82, 86, 136, 281, 290
 Де Сент-Олер 283
 Десницький Ол. 64
 Дешеньківський П. 65
 Джебаров 95, 96
 Джелік-Садиков 108
 Димитрій, єписк. 223, 225
 Диновський К. 114
 Дитятин 49
 Дідушок П. 269, 270
 Дітман фон 9, 284
 Діре 298, 302, 303, 304, 305, 308, 310, 311, 312, 313, 317
 Дмитрієв 177
 Дмитріюк К. 233
 Довгорукий, ген. 290
 Добрий Ю. 25
 Домонтович М. 64
 Донець М. 65
 Донской Б. 87
 Донцов Д. 76, 113, 180

Дора В. 235
 Доромаський В. 64
 Дорошенко В. 5
 Дорошенко Д. 22, 43, 44, 45, 76, 102, 103, 108, 132, 133, 136, 142, 147, 148, 151, 152, 156, 157, 158, 159, 170, 262, 263, 268, 272, 274, 281, 282, 283
 Дорошенко Л.П. 43
 Дорошенко Н.М. 253
 Дорошенко П., гетьман 28, 33, 51, 245
 Дорошенко П.Я. 21, 30, 53, 239, 243, 252, 254, 263, 286, 292, 293
 Дорошкевич, о. 162
 Доценко О. 101
 Драгоманов М. 98, 239
 Драгоманова Л. 98, 254
 Драгомирецький В. 106
 Дрелінг 182, 183
 Дрекслер фон 87
 Дріа-Дорналович Ц. 63
 Дроздовський, ген. 106
 Дубиненко В. 63
 Дубянський В. 244
 Дунін-Борковська Н. 44
 Дунін-Борковський Ол. 63
 Дурдуковський А., диякон 223, 240
 Дурново П.П. 21
 Дусан І. 27
 Дуссан 280
 Дядюша, о. 162
 Дяків І.М. 183

Є

Євдокимов, адм. 177
 Євлогій, арх. 224, 225, 226, 229
 Євтушенко, полк. 138
 Ємних К. 65
 Єнні 108
 Єрмаков, ген. 177
 Єрмоленко 114
 Єфименко П. 20
 Єфимовський 82
 Єфремов 32, 39, 41, 226, 275
 Єщенко В. 41, 219

Е

Ейленбург, гр. 265
 Ейхельман О. 103, 113, 114, 143
 Екземплярський В. 231
 Еліб-Бей 107
 Енно Ем. 282, 283, 291
 Ерастов Ст. 138
 Еристов, ген. 175
 Ернст Т. 253
 Ерицбергер 25, 35
 Етинген фон 265
 Ефрон І. 311

Ж

Жданович В. 65
 Ждан-Пушкин А. 113
 Желинський Ю. 64
 Житецький П. 46, 241
 Житковський 83, 92, 94, 108
 Жубрицький 240
 Жуковський 7, 13, 17, 25, 26, 162, 179

З

Забіла Пл. 107
 Заболотний М. 223
 Забугин П. 62
 Завадський С.В. 47, 48, 53, 54, 257, 259, 272, 274
 Загородний Н. 289
 Загорський К.І. 113
 Загородський, полк. 172
 Зайдлер Е. 150
 Зайцев П.І. 233, 240
 Зайцев П.О. 113
 Заливчий 291
 Заліський П.І. 64, 66, 174
 Залужна М. 87
 Заньковецька М.К. 254
 Заммен фон 189, 211, 231, 308
 Зарембський Ол. 63
 Зарубін Н. 25
 Зарудний О. 106
 Затворницький Я.М. 48, 259
 Захаревич-Капустянський Вс. 64
 Земневський Гн. 29, 55, 169
 Земляничин Ол. 219
 Зеров М. 240
 Зілов Ю. 213, 327, 328
 Зіньківський В. 5, 43, 45, 224, 225, 226, 230, 231, 238, 243, 272
 Злотчанський 233
 Зноско-Боровський А. 27
 Зубков М. 113
 Зубрицький 240
 Зюдекум 282

І

Іваненко С. 63
 Іванина Н. 240
 Іванов К. 63
 Іванов Ол. 105
 Іванченко 184
 Ігельштром 63
 Ігнатов Ол. 64
 Ігнатович В. 114, 138, 334
 Іконников В. 249
 Ілимов В. 259
 Імбер П. 113

Імшенецький К. 63
 Імшинецький, сен. 259
 Іовенко Т. 49
 Ічас 108

Й

Йозефі 111

К

Кабачків І. 5, 196
 Кавтарадзе, полк. 108
 Каклюгин К. 131
 Какурин, ген. 166
 Калачевський Ол. 64
 Калеників Н. 19
 Кальман 303, 304, 305, 308
 Кандиба С. 63
 Каплин П. 136
 Капралов Є., о. 223
 Карахан 114
 Карван І. 240
 Карван Н. 240
 Карл, австр. імп. 93, 96, 270
 Карл Х Густав, швед. кор. 52
 Карл XII, швед. кор. 19
 Карльсен 102, 108
 Карпенко-Карий 240
 Карпінський Ол. 104, 106
 Каспрук В. 26
 Кассо 46
 Катрановський В. 114
 Каховська І. 86, 88
 Кашенко М. 249, 251
 Квіцинський, ген. 81
 Келлер, ген. 289, 290
 Келлер фон 264
 Кириченко 63
 Киртичов 289
 Кисільов С. 63
 Кияничин В. 38
 Кібальчич В.Ф. 63
 Кірхбах, фельд. 93, 169
 Кірхбах, автр. ген. 8
 Кістяковський Б.Ол. 46, 108, 244, 249, 259, 260
 Кістяковський В. 257
 Кістяковський І.Ол. 5, 43, 45, 46, 47, 48, 72, 113, 114, 180, 181, 185, 186, 259, 262, 286, 289
 Кістяковський Ол.Ол. 99, 106
 Кістяковський Ол.Ф. 46
 Кістяковський Ю.Ол. 27, 191
 Клейнов 310
 Клепацький П. 248
 Клименко, о. 162
 Клименко В. 63
 Клименко П. 248
 Климов П. 14

Клочковський, адм. 177
 Ключників М. 64
 Коанда, рум. ген. 140
 Кобилянський Л.Р. 100, 106
 Кобинець, полк. 174
 Ковалевський Мик. 7, 14, 15, 24, 26, 27, 39, 198
 Ковалевський, о. 164
 Коваль В. 203
 Коваленко М.Г. 26, 27, 273, 280
 Коваленко М.І. 27
 Ковенко 14, 22
 Ковтуненко 184
 Козій Ом. 106
 Козленко Гр. 239, 240
 Козловський Вс. 105
 Козловська В. 253
 Койхель 9
 Коліух С. 7
 Колодій, о. 162
 Колокольцов В. 43, 45, 71, 72, 198, 199, 200, 272
 Колчак, адм. 38
 Комаров Н. 64
 Коморний С. 8, 9, 62, 65
 Кондрацький, суд. 259
 Кониський О. 44
 Коновалець Євг. 31, 170, 292
 Концеску 108, 143
 Корбе П. 64
 Кордуба Мир. 146
 Кордуба Ст. 65
 Кореньов М. 65
 Корнієнко Ю. 166
 Корнілов Л., ген. 81
 Королів Ф. 5, 114, 203, 211, 311, 316
 Король Р. 240
 Коростовець І. 102, 107, 271, 282, 283
 Корчак-Чепурківський А. 219, 244, 245
 Косинський В. 48, 202, 215, 219, 220, 251, 286
 Косоногов Йос. 244, 249
 Костомаров М. 240
 Костянтинович Вол. 244
 Котик 9
 Котляревський Ів. 44, 240
 Котляревський К. 63
 Кох М. 64
 Коцко В. 65
 Коцюбинський М. 241
 Кочубей В.В. 23, 55
 Кочубей Л. 63
 Кош фон, ген. 161
 Кошиця Ол. 253
 Кошкин В. 113
 Кравчук М. 244
 Красковський Ів. 103
 Краснов П.Н. 131, 132, 135, 174, 284
 Краснянський 259
 Красуський Ів.Ад. 47, 233

Кратохин Я. 63
 Краузе, конс. 94, 108
 Краус фон, фельдм. 94
 Кревецький І. 5
 Кржемінський-Грінбаум 108
 Крезуб 281, 288
 Кривецький М. 203
 Кривошеїн 284
 Кривошиїв І. 64
 Кривцов Ол. 107
 Кривченко Г. 114, 122, 124, 214, 215
 Кривченко І. 146
 Крига І. 55, 169
 Кримський А. 49, 249, 251
 Кринський В. 63
 Крип'якевич Ів. 248
 Кропивницький М. 240, 254
 Кропивницька Н.В. 254
 Кудрянов М. 64
 Кукіль-Яснопольський В. 65
 Кулеша А. 65
 Куліш М. 62
 Куліш П. 240
 Кулябко-Корецький В. 47, 71, 138, 180, 330, 334
 Кульбакин С. 249
 Курбас Л. 252
 Курзенков К. 63
 Курило Гр. 48
 Курило М. 240
 Курманович Й. 63
 Кухаржевський 97
 Кучабський В. 170
 Кучера-Кушакевич С. 244
 Кушнір 238
 Кюльман фон 263

Л

Лазаревський Ол. 19, 43
 Лайтгеб 305, 308, 310, 311, 312
 Лалевич Ол. 63
 Ланін В. 105
 Лаппо-Данилевський Ю. 64
 Лашкарьов, сен. 259
 Лашкевич В. 64
 Лащенко Р. 288
 Лебедев В. 133
 Лебідь-Юрчик Х. 189, 192, 196, 202
 Левицький В. 105
 Левицький К., о. 224
 Левицький М. 13, 103, 104, 106, 113, 150
 Левицький Ор. 113, 251
 Левицький-Нечуй І. 240
 Левицький П. 65
 Левитський М. 82, 184
 Левченко М. 27, 64
 Ледебур 25, 35
 Ледерер 69
 Ленін В. 114

Лемені-Македон М. 63
 Леонтіїв В. 63
 Лерхе Г. 48, 114, 189
 Леонтович В. 199, 202, 274, 275
 Леся Українка 241
 Лещенко А. 233, 234, 235
 Ліберов 9
 Лібов, ген. 248
 Лібен, кн. 83
 Лігнау А. 47, 69, 70, 162, 163, 164, 169
 Лісняк 107
 Ліхнякевич 144
 Лизогуб А.І. 43
 Лизогуб Д.А. 44
 Лизогуб Єф. 43
 Лизогуб С. 19
 Лизогуб Ф.А. 33, 38, 43, 44, 45, 47, 54, 62, 67,
 69, 77, 84, 95, 108, 132, 136, 140, 142, 148,
 157, 165, 176, 180, 182, 183, 198, 200, 207,
 219, 220, 230, 235, 236, 241, 243, 248, 259,
 261, 262, 263, 269, 270, 271, 272, 274, 279,
 285, 286, 293
 Лизогуб Я. 43
 Линниченко П. 113, 114
 Липинський В. 5, 14, 23, 41, 52, 53, 87, 95,
 96, 104, 105, 151, 152, 153, 262
 Липкин Ол. 63
 Липківський В., митр. 222, 224, 245
 Лисенко В. 65
 Лисенко М. 241
 Лисенко Ол. 64
 Листовський Ів. 63
 Литвиченко 238
 Литовченко Д. 259
 Литовченко М. 259
 Личков, пр. 241
 Лобов Г., о. 229
 Лобода Анд. 243
 Ломновський 290
 Лопушанський 240
 Лоський К. 39, 103, 106
 Лоський Г. 240
 Лотоцький Ол. 5, 7, 8, 43, 113, 221, 222, 223,
 224, 231, 232, 272, 274, 275, 279
 Лукасевич Євм. 56, 101, 104, 106, 107, 271
 Лукашевич А. 138, 211, 213, 317, 323, 324,
 326, 327, 328, 329, 330
 Лукомський, ген. 81, 82
 Лук'яненко А. 231, 243
 Луценко Ів. 41
 Лушпинський А. 65
 Луфт 311, 313
 Лучицький В., проф. 241, 244
 Любарський Ів. 248
 Любинський В. 23, 38, 40, 69, 219, 272, 274,
 286
 Любинський М. 7, 13, 23, 24, 26, 103, 106,
 150
 Любомирський Зд., кн. 156
 Людендорф, ген. 13, 265

Люц Г. 27
 Ляйтгеб 298, 302, 303, 304, 305
 Лянгер, фельдм. 12
 Ляндеберг В.С. 286
 Лярді 101
 Ляриш, гр. 96, 151
 Ляхницький, суд. 259
 Ляхович 64
 Лященко А. 64
 Львов Г., кн. 44

М

Магомет V, султ. 95
 Мазепа Ів., гетьм. 19, 33, 52, 245, 292
 Мазуренко В. 48, 127, 186, 189, 192
 Мазуренко П. 64
 Мазюкевич П. 223
 Майборода, сен. 259
 Макаренко А. 114, 288
 Макаренко П.Л. 138
 Макаренко П.І. 5
 Макензен, нім. фельд. 86
 Макс Баденський, нім. фельдм. 270, 281
 Максимів М.Л. 47, 162, 176, 178
 Максимович Й. 63
 Максимчук Ю. 65
 Малахів М. 63
 Малинко Ол. 64
 Малиновський А. 248
 Малінов, болг. мін. 96
 Манергайм, ген. 106
 Манковський 259
 Мануїльський Д. 83, 113, 114, 125, 127, 130,
 186, 279
 Маринич Н., о. 222, 223
 Марголін А. 257, 259, 272
 Марков, ген. 81
 Марко Вовчок 240
 Маркович Д. 257, 259, 260
 Маркович Я. 20
 Мартинович П. 44
 Мартинюк, о. 162
 Мартос Г. 25
 Марченко Д. 229
 Марченко 29
 Марченко М. 289
 Марченков Д. 202
 Маршинський А. 189
 Матіук О. 290
 Матусевич Б. 48, 211, 303, 305, 308, 317
 Матушевський Ф. 45
 Матчак, сотн. 170
 Матюшенко Б. 5, 219
 Мацієвич К. 41, 113, 184, 203, 272
 Мацько 23
 Машир І. 62
 Мгембрієв Ол. 64
 Мегер, швед. конс. 108
 Мейер 264

Меленевський Ю. 219
 Мельник, сотн. 170
 Мельник Г. 240
 Мельників П. 63
 Мельхіор 308
 Меринг С.Ф. 274, 275, 286
 Мігулін 259
 Мілюков П. 83, 274, 284
 Мірбах, гр. 86, 87, 88, 263
 Мірний Ів. 103
 Мірточієв 108
 Мірчук Ів. 5
 Міщенко В. 107
 Міхаеліс 310, 311, 316
 Міхновський М. 23, 280
 Міщенко Ф. 223, 231
 Миклашевська М.А. 20
 Микола II, рос. цар 44
 Милорадович Л. 20
 Милорадовичова Єл. 20
 Миргородський П. 64
 Мирович К. 45, 48, 224
 Миронів 9
 Михальчук К. 241, 254
 Михальчукова Т.Ф. 254
 Мишковський В. 113
 Могилян П., митр. 58
 Могилянський Мик. 66, 102, 106, 114, 271
 Модзалевський В. 20, 249, 252
 Моллов Р. 191
 Мономахов А. 211, 311, 312, 313
 Морачевський І. 229
 Морозов Ол. 259
 Москаленко Я. 106
 Москалина 211, 317
 Мочульський, суд. 259
 Мукалов М. 254
 Мум, бар. 23, 24, 31, 35, 56, 78, 85, 92, 93,
 94, 96, 107, 126, 145, 146, 147, 150, 169, 175,
 184, 203, 205, 211, 265
 Мустафін В. 180
 Мухин Н. 231

Н

Нагорський, ген. 174
 Назарук О. 285, 288
 Назимов, сен. 259
 Нарбут І. 63
 Науменко В. 32, 46, 231, 234, 253, 286, 293
 Натієв, ген. 137, 145, 162, 169, 171
 Невіров, сен. 259
 Недашківський І. 62
 Неклюдов П. 64
 Немировський А. 113
 Ненароков 280
 Нешадиненко М. 244
 Никитин Ол. 63
 Никифоров 148
 Никодим, еп. 28, 221, 224

Ніковський А. 39, 267, 268
 Новгородцев П. 82
 Новик А. 184
 Новицький П. 21
 Носенко 63
 Носенко Дм. 259
 Носке 25, 35

О

Овраченко М. 240
 Огієнко І. 224, 243, 248, 254
 Одарченко П. 114
 Одінцов С. 113
 Одрин Д. 184
 Озеров 177
 Олексій, архієп. 222, 223, 254
 Омелянович-Павленко Ів. 174
 Омелянович-Павленко М., ген. 174
 Омельченко Гр. 136
 Онессейт 108
 Онищенко С. 62
 Оренчук В. 103, 107
 Орлик П., гетьм. 28, 33, 51
 Орляндю 282
 Осецький, ген. 162
 Остапенко С. 114
 Остроградський, адм. 177
 Отмарштейн 290

П

Павлуцький Гр. 114, 117, 243, 244, 249, 253
 Павлюк 22
 Падалка Л. 113, 114
 Падох В. 65
 Паєр, віце-конс. 26
 Паладин В. 249
 Пален, гр. 83
 Палтов Ол. 47, 48, 103, 133, 169, 263, 264,
 266, 285
 Паночині 254, 255
 Партенко 238
 Патон П. 65
 Пахаревський Мик. 243
 Пащевський Ів. 23, 113
 Педа 240
 Пелікан 83
 Перепелиця 7
 Перетц В. 249
 Перфецький 238
 Петлюра С. 46, 78, 80, 184, 186, 288
 Петраш В. 64
 Петраш Ол. 63
 Петренко П. 64
 Петрів С. 220, 274, 286
 Петро І, рос. цар 19, 51
 Петров Мик. 251
 Петровський П. 26, 27
 Петрушевський І. 5

Пихіщук 291
 Пищевич С. 64
 Пімен, єп. 335
 Піроцький П. 65
 Пірховка 9
 Пісоцький А. 289
 Платон, митр. 59
 Плевако М. 239, 248
 Плещеев М. 64
 Плотников В. 244
 Погребний М. 223
 Подерні Ол. 63
 Пожар М. 114
 Покровський А., адм. 176, 286
 Поліхроніаді А. 86
 Полетика А. 20
 Полетика В. 105
 Полуботок П., наказн. гетьм. 51
 Полтавець І. 29, 54, 173
 Пономаренко Ф. 106
 Понятенко П. 107, 138
 Попов, ген. суд. 257
 Порш М. 25, 186, 203, 205
 Потіхін С., о. 222
 Потоцький Ол. 63
 Поттере фон 127
 Преснухін Б. 184
 Прибильський Д. 63
 Примо П. 259
 Принцінг фон 23, 24, 38, 56
 Присовський К., ген. 55
 Притвіц, бар. 107, 263
 Приходько О. 238, 240
 Прокопович В. 7, 8, 15, 38, 41, 113, 184, 233, 238, 239, 240, 253, 272
 Протасов 176
 Прохорович, ген. 166
 Пуницький 220
 Пухтинський 257, 259
 Пушкарьов 113
 Пушин В. 63
 Пшездецький, гр. 156

Р

Равський Волод. 259
 Радек К. 127
 Радзівіл Ян, кн. 156
 Радонич 317
 Радославов, болг. мін. 96
 Радченко М. 257, 259
 Райхерт Л. 27
 Ракович А. 27
 Раковський Хр. 113, 114, 121, 125, 127, 130, 186, 279, 320
 Ратгауз О. 106
 Рафальський 223, 231
 Рафес М. 183
 Раух, ген. 181
 Рейнбот 47, 180, 260, 274, 275, 280, 286, 293

Рейс, принц 148
 Ренненкампф П. 63
 Реслер 317
 Ржевський Р. 63
 Ржепецький А. 32, 33, 40, 43, 45, 69, 189, 191, 272, 274, 286, 293
 Римський-Корсаков, адм. 177
 Рімер, полк. 310
 Рогоза Ол. 43, 45, 136, 162, 164, 165, 169, 263, 272, 274, 293
 Родіонов В. 329, 330, 334
 Родзянко С. 64
 Розен, бар. 282
 Розенберг Г. 108
 Розумовський К., гетьм. 20, 28, 51
 Романов В. 48, 259
 Романов Ол. 47, 259, 260, 272
 Романова Одарка 47
 Романович-Ткаченко Н. 26
 Рорбах П. 91
 Рот М. 63
 Рубакін Н. 5
 Руданський Ст. 240
 Руденко Й. 189
 Русанов Ол. 64
 Русов Ол. 241
 Русова С. 233, 238
 Рябинин 283
 Рябовіл М. 136, 137
 Рябушинський В. 284
 Рябцов Е. 182, 183

С

Савицький Н.П. 47, 63, 180
 Савченко-Більський М. 184
 Сагайдачний, гетьм. 245
 Садовський В. 113, 238
 Саксаганський Оп. 252
 Салтан О. 39
 Саліковський Ол. 39, 184, 271
 Самойлович Ів., гетьм. 19, 20
 Сараглієв 107
 Сас-Тисовський В. 27
 Сахно-Устимович Ол. 5, 22
 Свердлов 114
 Світлицький П. 64
 Свінхувуд 106
 Свірський Г. 113, 176
 Свіцин А. 113, 114, 211, 310
 Святополк-Мирський 289
 Севрюк Ол. 13, 104, 150
 Сейдамет 145
 Семененко 9
 Сергієнко Ол. 63
 Серебряков П. 63
 Середин К. 136
 Серладіус Г. 108
 Сидоренко 7, 27, 41, 184, 219, 292
 Сикст Бурбонський, пр. 93

- Симонів Д. 220
 Сирейщиков Т. 138, 334
 Ситін, ген. 113, 279
 Сікора П. 106
 Сінгер В. 298
 Сінокосів Ів. 63
 Сінявський А. 233
 Сірополко 238
 Скірмунт Р. 108, 144
 Сковорода 240
 Скопцов Д. 136
 Скоропадська Єлиз.П. 21, 55
 Скоропадська Іяна Ів. 19
 Скоропадська Ір. 19
 Скоропадська Мар.П. 21, 55
 Скоропадська Н.М. 19
 Скоропадська Ол.Петр. 21, 55
 Скоропадська Олена Павл. 21
 Скоропадський Вас. Іл. 19
 Скоропадський Д.П. 21, 55
 Скоропадський Ів., гетьм. 19, 28
 Скоропадський Ів. Мих. 20
 Скоропадський Мих. Ів. 20
 Скоропадський Павло Іл. 19
 Скоропадський Павло Павл. 21, 55
 Скоропадський Павло Петр., гетьм. 5, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 36, 38, 40, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 131, 147, 161, 169, 173, 174, 218, 261, 265, 266, 276, 277, 281, 283, 286, 288, 289, 292
 Скоропадський Петро Ів. 20
 Скоропадський Петро Павл. 21, 55
 Скоропадський Федір 19
 Скоропис-Йолтуховський Ол. 5, 49, 65, 155, 159, 271
 Скрипник М. 89
 Скугар-Скугаревський М. 220
 Славинський М. 103, 106, 108, 113, 136, 219, 272
 Сластьон Оп. 44
 Сливенко П. 107
 Сливинський О. 5, 28, 38, 113, 114, 162, 284
 Сліпченко 183
 Смаковський М. 64
 Смаль-Стоцький С. 251
 Смолянський Гр. 86
 Собачов В. 280
 Собичевський, сен. 259
 Соболевський 107
 Сობоль-Горний Ол. 64
 Сокира-Яхонтов, ген. 154, 169
 Соколовський Ю. 38, 43, 45, 47, 69, 217, 301
 Сокович Євг. 7, 107
 Соловйов С. 292
 Соломка Іл. 63
 Солуха К. 81
 Солтик Ібр. 62
 Спанокі, гр. 94, 107, 246, 247
 Спекторський Євг. 108, 241, 249
 Сперанський О. 249
 Стадник 238
 Стаднюк Гн. 233
 Старицький М. 240
 Старицький Ю. 180
 Старицька-Черняхівська Л. 45, 56, 238
 Стасилевич М. 64
 Стасюк М. 16
 Станкевич 56, 82
 Стеблін-Камінський Г. 106
 Стебницький П. 113, 129, 253, 256, 259, 260, 272, 274, 275, 279
 Стелецький, ген. 55
 Стеценко О. 238, 240
 Стечковський 156
 Шешенко І. 233, 239, 240, 254
 Стіна, сен. 259
 Стойкин В. 113
 Столяров В. 63
 Столяров М. 248
 Стороженко Ол. 240
 Стош Євг. 65
 Страдомський М. 105
 Страшкевич В. 223
 Суаньє 22
 Сугаренко Ол. 65
 Суковкин М. 99, 100, 106
 Сулькович, ген. 145, 148
 Сумароков-Ельстон, гр. 83
 Сумневич П. 183
 Сумцов М. 241, 249
 Супрагин П. 64
 Супрун Г. 189
 Сухомлинов, ген. 83
 Сушицький, уч. гімн. 240
 Сушицький Т. 233, 238, 245, 246
 Сушицький Ф. 240, 243, 244

Т

- Табуї, франц. ген. 22
 Тальман Г. 311
 Тарановський Ф. 251
 Таранущенко М. 249
 Тарнавський, о. 223
 Тарновський В. 21
 Татаринів В. 113
 Татішев, гр. 145, 147
 Твардовський П. 107
 Тевзайя 108, 318, 320
 Терентієв Л. 64
 Терлецький 87
 Тимошенко В. 5, 114, 203, 211, 311, 312, 313
 Тимошенко Ст. 249, 251
 Тимченко Євг. 249
 Титаренко А. 63
 Титов Ф., о. 223, 229
 Тисовський-Сас В. 64
 Тихон, патр. моск. 223, 225, 229, 230, 335, 336

Тихоцький І. 113
 Тізенгаузен, сен. 259
 Тіль фон 94, 108
 Тімрот Е. 106
 Ткачов 108
 Ткаченко Мик. 104, 114
 Ткаченко Мих. 7, 15, 25, 26, 179
 Ткачев 329, 330, 334
 Токаржевський-Карашевич І. 95, 97, 105
 Товстоліс М. 259
 Товстоліс І. 105
 Толстой П. 19
 Торонський Т. 65
 Трайефельд 312, 313
 Траугмансдорф 13
 Трепов Ф. 65
 Трестер Хр. 64
 Тржещівський Ант. 244
 Тризна В. 63
 Троцький В. 63
 Троцький Л. 279
 Труба Ів. 233
 Трубецкой, кн. 83, 290
 Туган-Барановський М. 244, 249, 251, 272
 Тукальський Й., митр. 51
 Турчанинов Л. 64
 Тутковський А. 249
 Тушкан 238
 Тшамер, бар. 317

У

Угрон Ст. 97, 156, 157
 Уляницький В. 32
 Ульянов В. (Ленін) 114
 Устимович Мик. 23, 35, 38, 39, 293

Ф

Фабрицький, адм. 177
 Федоров М. 82
 Фердинанд, австр. ерц. 92
 Фердинанд, болг. цар 52, 95, 98, 99
 Ференбах 25
 Ферід-Бей 108
 Фещенко-Чопівський Ів. 7, 41, 203
 Филипенко О. 223
 Філонов В. 64
 Фіцнер 317
 Фішман 108
 Флях М. 64
 Фляйшман 23, 56
 Форґач Й., гр. 8, 12, 13, 23, 52, 83, 92, 94, 96,
 107, 126, 140, 141, 150, 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 159, 169, 203, 205, 211,
 282, 295
 Франко І. 240
 Франкфурт С. 202, 211, 249, 298, 302, 303,
 304, 305, 308
 Франц 292

Фріман Л. 145, 148
 Фуст Ф. 65
 Фюрстенберг Е., кн. 94, 102, 107

Х

Ханенко М. 27, 55
 Хануков О. 180
 Хараджієв Д. 64
 Харченко І. 27
 Хведоров М. 248
 Химерик 9
 Хмельницький Б., гетьм. 33, 51, 52, 136, 245
 Хмельницький Юрій, гетьм. 52
 Холодний П. 47, 48, 114, 233, 240, 248
 Холодний, гр. 64
 Холодовський С. 113
 Хоменко О. 223
 Хоменко, адм. 177
 Хоруженко О. 106
 Христюк П. 7, 8, 13, 14, 25, 89, 183, 184, 185,
 200, 201, 268, 269, 281, 283, 288, 289, 291
 Хруцький Ол. 259

Ц

Цвікевич А. 108
 Цегельський Л. 104, 246
 Цуйманов А. 229
 Цюпка О. 5

Ч

Чабаков С. 259
 Чайківський М. 248
 Чамер, бар. 316
 Чарниш І. 202
 Чариков Н. 145, 148
 Чарторижський І. 62, 65, 66
 Черечукин А. 82, 107, 131, 132, 133, 134,
 135, 137
 Черкавський М. 233
 Черкасенко С. 254
 Чернай О. 114
 Черненко І. 223
 Черник Ф. 281
 Черніков, ген. 64
 Чернін О., гр. 12, 13, 96, 150, 209
 Черноусов Е. 249
 Черняхівська В. 240
 Черняхівський Є. 244
 Черняхівський Ол. 244
 Четвертинська Юл. 20
 Чеховський В. 45, 289
 Чикаленко Є. 113, 202, 238, 272
 Чикаленко П. 106
 Черняхівський В. 223, 229, 259
 Чистяков, ген. 291
 Чичерін Г. 114
 Чоботаренко Ол. 107

Чубинський М. 43, 46, 47, 71, 83, 257, 259,
260
Чубинський П. 46, 48, 241

Ш

Шабельський М. 63
Шабуневич А. 113
Шайдеман 25
Шаповал М. 268, 281
Шапошників, пр. 241, 254
Шахин-Гирей, султан 136
Шафаренко С. 114
Шафаренко І. 211, 316
Шафаревич 114
Швець Ф. 244, 268, 288
Шебанов С. 64
Шебеко Н. 284
Шевченко Т. 43, 44, 46, 220, 240, 249, 253,
290
Шевчук В. 65
Шелухин С. 5, 7, 8, 15, 38, 41, 49, 108, 112,
113, 114, 119, 120, 127, 129, 133, 257, 259,
260, 271, 272
Шемет С. 5, 14, 23, 29, 30, 280, 282
Шептицький А., митр. 155, 282
Шерстюк Гр. 241
Шило 233
Шинкар М. 185
Ширай Марта 20
Широцький К. 248
Шишманов Ів. 56, 98, 107, 240
Шіллер 317
Шіянов 257, 259
Шлейфер, сен. 259
Шлеммер Хв. 63
Шмідт А. 91
Шмідт М. 63
Шміт Ф. 249
Шнабель 303, 304, 305, 308
Шовгенів 219
Шолудко Дм. 106
Шпачинський Н., о. 224
Шраг Іл. 33, 263, 272
Шрамченко В. 177
Штаммер, бар. 310, 311, 316
Штейнгель Ф., бар. 32, 95, 101, 105, 263,
264, 266, 271
Штоббе Н. 94, 108
Штольценберг-Вернігероде 23, 25, 95, 97,
107
Штреземан Г. 35
Шукаєвський М. 238
Шульга Ф. 106
Шульгин В. 82, 111, 137
Шульгин Ол. 41, 43, 98, 99, 103, 104, 106,
113, 282
Шульгина—Ішук 254
Шульц 254
Шухевич М. 285

Щ

Щербаківський В. 249
Щитинюк В. 224
Щуцький Д. 286

Ю

Юрченко 27
Юршевський Ол. 259
Юсиф-Саліхов 108
Юскевич 64
Ющишин І. 49, 180

Я

Яблонський М. 63
Яворницький Д. 249
Ядрило В. 63
Яковенко Е. 219
Яковлів А. 143, 155
Яковлів І. 103, 104, 107
Яната 238
Янушевич, ген. 291
Янченко П. 223
Ярмак П. 64
Ярмоленко 238
Ярош 169
Ярчевський Ол. 64
Ярцев М. 64
Ясинський М. 223
Яснопольський Л. 114, 121, 122
Ястребцов 223
Яценко-Борзаковський Ол. 55
Яценко П. 257, 259

Belloy-de 86
Czermin O. 149, 209
Kakowski A. 101
Lewitskyj M. 149
Lubinskyj M. 149
Lubomirski Zd. 101
Melhior 126
Ostrowski I. 101
Radziwill I. 101
Sarre 86
Seidler v. E. 149
Sewrjuk A. 149
Szilassy 96, 97
Vopicka 283
Wiedfeld 126

Зміст

Від упорядника.....	3
Передмова.....	5
I. По повороті Центральної Ради до Києва. Політика утопій і безсилля. Зріст хліборобської опозиції. Напередодні перевороту.....	7
II. П.П.Скоропадський. Підготовка державного перевороту й установлення гетьманства.....	19
III.Враження від перевороту. Партійні з'їзди і їх резолюції. Відгуки за кордоном. Справа участі українських соціалістів в правительстві Гетьмана.....	31
IV. Кабінет Ф.А.Лизогуба, його склад і організація.....	43
V. Гетьман, його праця, двір і оточення.....	51
VI. Внутрішнє становище на Україні. Організація провінційальної адміністрації. Її дефекти. “Карні експедиції”. Декларація Укр. правительства. Опозиція уряду з боку національних українських кругів. Трудне становище уряду.....	61
VII. Вороги Української Державності та їх праця. Ліва й права російська іредента. Терористичні акти й змови. Замордування фельдмаршала Айхгорна й підготовка замаху на гетьмана.....	81
VIII. Зовнішня політика української держави. Відносини до Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини. Дипломатичні зносини з “рандштатами”, з Румунією, нейтральними державами й спроби відновлення зносин з державами Антанти.....	91
IX. Організація українського Міністерства закордонних справ. Українське представництво за кордоном. Дипломатичний корпус у Києві. Закон про українське громадянство.....	103
X. Переговори про мир із Совітською Росією.....	113
XI. Відносини з Доном. Кубанська справа. Справа Бесарабії. Поліське староство. Крим..	131
XII. Таємний договір про поділ Галичини і його анулювання Австро-Угорським правительством. Холмська справа.....	149
XIII. Організація збройних сил Української Держави. Формування регулярної Української Армії. Іррегулярні формації. Чорноморський флот.....	161
XIV. Адміністрація. Земське і міське самоврядування. Внутрішня політика. Боротьба з розрухами та з анархією.....	179
XV. Міністерство фінансів і його політика. Українська грошова система. Державний і земельний банки. Державний бюджет.....	189
XVI. Земельна політика. Закони й розпорядження в земельній справі. Підготовка земельної реформи.....	197
XVII. Торговля і промисел. (Торговельні договори з Центральними Державами. Українська промисловість.).....	203
XVIII. Справи продовольчі. Шляхи. Охорона праці. Народне здоров'я. Державний контроль.....	217
XIX. Міністерство Ісповідань і церковна політика Української Держави.....	221
XX. Діяльність міністерства народньої освіти. Головне управління мистецтва і національної культури.....	233
XXI. Судова справа. Діяльність Міністерства Юстиції. Державний Сенат Української Держави. Зміни в організації судівництва.....	257

XXII. Справа реконструкції Кабінету Міністрів. Подорож Гетьмана до Німеччини. Національний Союз. Кабінетський кризис. Справа порозуміння з українською національною демократією.....	261
XXIII. Упадок Української Гетьманської Держави.....	279

ДОДАТКИ

Додаток I. Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік.....	295
Додаток II. Договір, заключений між Українською Державою і Грузинською Республікою.....	318
Додаток III. Відповідь Фінансово-Розчотної Комісії при Міровій Делегації України на заяву Фінансово-Розчотної Комісії при Російській Міровій Делегації 14-го серпня 1918 року.....	320
Додаток IV. Предварительные Соглашения (України з Доном).....	322
Додаток V. Договір о совместном регулировании вопросов, касающихся Донецкого Бассейна.....	323
Додаток VI. Тимчасова Умова про перевіз у простому сполученні пасажирів, багажу та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою....	326
Додаток VII. Тимчасова Умова про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави.....	327
Додаток VIII. Соглашение, заключенное между Украинской Державой й Кубанским Краем.	329
Додаток IX. Згода між правительствами Української Держави та Кубанщини відносно поштово-телеграфних зносин.....	330
Додаток X. Журнал совещания по вопросу о введении взаимных операций как банковых, так и по Сберегательным Кассам между Украиной и Кубанью.....	334
Додаток XI. Лист московського патріярха Тихона до митр. Антонія.....	335
Додаток XII. Лист московського патріярха Тихона до Голови Ради Міністрів Української Держави.....	336
Іменний покажчик.....	338
Зміст.....	350

ТОВ "ТЕМПОРА"

Київ

Україна, Київ, вул. Б.Хмельницького 32, к.4

Тел./факс: (044) 234-46-40

E-mail: tempora@ukr.net

Свідоцтво про реєстрацію: серія КІ, № 16 від 12.06.01

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917-1923 рр. (в двох томах)

Том II

Українська Гетьманська Держава 1918 року

Упорядник: К.Галушко

Редактор: Ю.Олійник

Літературний редактор: Н.Чекмарьова

Коректор: І.Давидко

Комп'ютерна верстка та макет: О.Нікончук

Підписано до друку 31.07.2002р. Формат 84x108/16. Умовно.-друк. арк. 36,96.

Обл.вид.арк. 38,02. Папір офсетний. Гарнітура Літературна.

Друк офсетний. Наклад 1000.

Надруковано: ТОВ "ДКБ "РОТЕКС"

м.Київ, вул.Машинобудівна, 46

